

Т. В. Орлова

ІСТОРІЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ ПІДРУЧНИК

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. В. Орлова

ІСТОРІЯ ПОСТРАДІАНСЬКИХ КРАЇН

Підручник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки
України*

Київ
"ЗНАННЯ"
2014

УДК 94(47)(075.8)
ББК 63.3(2)я73
О-66

Серія “Університетський підручник”

Серію засновано у 2012 році

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-9729 від 30 листопада 2009 р.)*

Рецензенти: *І.Н. Войцехівська*, доктор історичних наук, професор історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка; *В.Й. Борисенко*, доктор історичних наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; *Г.Д. Казьмирчук*, доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рекомендовано до друку як підручник для студентів вищих навчальних закладів вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 7 від 21 березня 2013 р.)

Орлова Т.В.

О-66 Історія пострадянських країн : підручник / Т.В. Орлова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К. : Знання, 2014. — 502 с. — (Університетський підручник).

ISBN 978-617-07-0078-0 (серія)

ISBN 978-617-07-0090-2

Пропонована книга — перший не тільки в Україні, а й на всьому пострадянському просторі підручник, у якому розглядається історія нових незалежних держав (колишніх республік СРСР) від зародження протестних настроїв та рухів до сьогодення. На основі аналізу політичних, економічних, соціальних та інших процесів показано провідні тенденції, досягнення і проблеми становлення й розвитку цих країн. Висвітлено роль особистісного фактора в історії нових незалежних держав. Окремо проаналізовано історичну спадщину Союзу в житті кожної з країн, враховуючи спільні риси в їхньому розвитку та причини відмінностей, підсумовано досвід понад 20-річного незалежного існування.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, які спеціалізуються в галузі міжнародних відносин або історії, політології, соціології, журналістики, всіх, кого цікавить історія пострадянських країн.

УДК 94(47)(075.8)

ББК 63.3(2)я73

© Т.В. Орлова, 2014
© Видавництво “Знання”,
оформлення, 2014

ISBN 978-617-07-0078-0 (серія)

ISBN 978-617-07-0090-2

ЗМІСТ

Передмова	5
Російська багатонаціональна імперія: становлення, особливості функціонування, причини розвалу	7
Боротьба народів колишньої Російської імперії за здійснення права на самовизначення після революцій 1917 р.	17
Створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік	23
Радянська національна політика	40
Причини краху СРСР	49
Російська Федерація	63
Білорусь	109
Молдова	135
Країни Балтії	158
Литва	178
Латвія	191
Естонія	208

Республіки Закавказзя	223
✓ Вірменія	229
✓ Азербайджан	250
✓ Грузія	272
Центральна Азія	302
✓ Казахстан	330
✓ Узбекистан	356
✓ Таджикистан	379
✓ Киргизстан	402
✓ Туркменистан	428
Нові незалежні пострадянські держави: проблеми, досягнення, перспективи	449
Список літератури	483

ПЕРЕДМОВА

В історії людства відбулося чимало революцій. Серед них — глобальна геополітична революція ХХ ст., що призвела до розпаду практично всіх імперій, що існували, — Британської, Португальської, Австро-Угорської, Німецької, Османської, Югославської, Російської, а також Радянського Союзу. Це сталося у зв'язку з низкою причин, найпершою з яких можна вважати дію двох глобальних тенденцій: прагнення до демократії та прагнення до незалежності. Ці тенденції відобразилися на житті як цілих народів, так і окремих людей.

На місці імперій, що розпалися, утворювалися *нові незалежні країни*. Серед них і Україна. Перед нашою країною відкрилися нові перспективи, поєднані з розв'язанням великої кількості непростих проблем. Багато з них пов'язані з минулим. Це насамперед спадщина Російської імперії та Радянського Союзу. Крім того, варто враховувати, що протягом століть усі частини цих державних утворень були поєднані між собою, випробували взаємні впливи, мали певну взаємозалежність. Із здобуттям державної незалежності по-новому постали проблеми міжнародної політики в надзвичайно складному світі, що глобалізується. Серед них — формування взаємин із пострадянськими країнами. У новий історичний період кожній з них довелося, крім інших завдань, вирішувати проблеми розбудови власної зовнішньої політики. Вийшовши на міжнародну арену як самостійні держави, вони встановили відносини майже з усіма країнами світу, намагаючись створити якнайліпші умови для всебічного співробітництва. Для успішного ведення справ потрібно добре вивчити партнерів, їхнє минуле, сьогодення і очікування на майбутнє. Серед цих партне-

рів, не враховуючи незаперечне значення Сполучених Штатів Америки, країн Європейського Союзу, Китайської Народної Республіки та інших, найважливішими залишаються відносини з колишніми “братніми республіками”. Не можна ігнорувати позиції сусідньої Росії, а проблема енергоносіїв робить, наприклад, Азербайджан, цікавішим для України, ніж Австралію. Здавна є безліч різноманітних зв’язків між пострадянськими новими незалежними країнами, які залишаються важливими і нині.

У пропонованому підручнику йдеться про ті країни, що *утворилися в результаті краху СРСР* (винятком є Україна, історію якої вивчають чимало годин у відповідному нормативному курсі). Його причини з’ясовуються далі докладніше. Зазначимо, що *Радянський Союз розпався насамперед тому, що був фактичним спадкоємцем Російської імперії, точніше сказати, її продовженням*. Тому важливо з’ясувати, як історична спадщина впливає на розвиток сучасних і майбутніх процесів у кожній з них і на пострадянському просторі в цілому. Після матеріалу, присвяченого цій проблематиці, розміщено *розділи стосовно окремих нових незалежних країн і загальних рис певних їх спільнот*, зокрема Прибалтики, Закавказзя, Центральної Азії. Підсумок зроблено у розділі, в якому проаналізовано й узагальнено тенденції та процеси, що мають місце на пострадянському просторі протягом останніх 20 років.

Події історії пострадянських нових незалежних країн висвітлені до літа 2012 р. Зрозуміло, що під час викладання курсу лектор має подбати про їх продовження відповідно до поточного моменту. Уважне стеження за розвитком подій у пострадянських республіках є також завданням для студентів, які вивчають цей курс. Для них передбачено виконання певних завдань для самостійної роботи, які містяться після кожного розділу. Там само є запитання для самоперевірки. Викладач визначає тематику семінарських занять відповідно до навчального плану факультету. Для глибшого вивчення матеріалу, підготовки до семінарів, написання рефератів і виконання інших завдань наведено *список публікацій*. Мета вивчення курсу — *формування у студентів розуміння специфіки розвитку пострадянських країн та її значення для побудови відносин з ними Українською державою*.

РОСІЙСЬКА БАГАТОНАЦІОНАЛЬНА ІМПЕРІЯ: СТАНОВЛЕННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ, ПРИЧИНИ РОЗВАЛУ

Протягом багатьох десятиріч, а то й століть, народи, що нині мають власні держави, перебували у складі Російської імперії. Вона укладала в єдині політико-адміністративні рамки безліч різних етнічних і релігійних компонентів, які позбавляла державної самостійності, зберігаючи за ними деяку культурну автономію і забезпечуючи ту стабільність, в умовах котрої вони могли співіснувати і змішуватися на єдиній території. Однак російську “універсальну державу”, як і всюди, вважали знаряддям панування меншості, й утиски — соціальні та національні — були для неї природним механізмом регуляції. Влада відчувалася як тягар для всіх підданих. Придушуючи невдоволення і смуту, вона не могла забезпечити органічної взаємодії та єдності різних народів. *Протягом багатьох століть Російська імперія формувалася як поліетнічне утворення, різнорідне і внутрішньо напружене в усіх аспектах — цивілізаційному, релігійному, політичному, економічному*.

Росіяни часто кажуть, що Київська Русь тотожна з Росією, тобто з народом, що почав існувати значно пізніше. Внаслідок цього присвоєно її героїв, її святих, її культуру взагалі. Відомий російський історик В. Ключевський зазначав, що до складу населення цих двох районів входили дві окремі етнічні групи і властивості таких районів значно відрізнялися.

Стародавня Русь, яка дала витоки історії у майбутньому трьох народів — українського, російського і білоруського, була частиною середньовічної Європи, котра втягувалася у смугу глибокої модернізації — початку формування сучасної європейської цивілізації. Однак у XIII ст. відбулися значні корективи у долі давньо-

руських земель: вони опинилися під тиском західної (католицької) та східної (татаро-монгольської) експансій. Усе це призвело до розпаду цілісності й визначило принаймні *три лінії розвитку*:

1) західні і південно-західні землі (Київ, Мінськ, Вітебськ та ін.) протягом тривалого часу входили до складу Литовської, а потім Польсько-Литовської держави, яка була периферією європейської цивілізації. В межах цієї суспільної системи давньоруські землі досить швидко витіснили татаро-монгольських завойовників, розвивалися за умов панування європейської традиції. Тут відбувалося формування українського і білоруського народів;

2) Новгородська республіка (а також Псковська республіка, що відокремилася від неї у XIV ст.), уникнувши руйнування і зберігаючи незалежність, протягом понад чотирьох століть (з XI до XV ст.) була частиною сучасної їй Європи, аналогом містам-республікам Ганзейського союзу, містам-республікам Італії;

3) північно-східні землі (Владимир, Ростов, Рязань та ін.) зазнали масштабного руйнування під час татаро-монгольської навали і потрапили у залежність від Золотої Орди. Вони опинилися у духовній, політичній та культурній ізоляції від Європи. Розвиток у цих землях тривалий час перебував під сильним східним впливом. Пізніше дослідники назвуть Московську державу “калькою Золотої Орди”.

Російський народ з'являється з XIII ст. і веде свій початок від Московського князівства. Воно виникло на окраїні Суздальської землі. Після розпаду Київської Русі відбувається становлення російського етносу на територіях Волго-Окського межиріччя. В процесі освоєння Суздальської землі й далі *північно-слов'янські племена* (зокрема, ільменські словени та в'ятичі) асимілювали *угро-фінські племена*, такі як весь, меря, муром, чудь та ін. До речі, слово “Москва” має угро-фінське походження. Мовою меря “Масикуа” означає “ведмеже болото”.

Це й дало початок російській цивілізації (інколи її називають *євразійською*), яка пізніше захопила величезні землі. Займаючи на момент виникнення невелику територію на північному сході Руської рівнини, російська держава постійно розширювалася, включивши у свої кордони величезні землі на двох континентах — у Європі та Азії. Підраховано, що від XV до XX ст. Росія збільшила територію у 57 разів. В її історії протягом століть простежується головна лінія — російський експансіонізм. Саме він повів Росію не до стабільності, не до національної консолідації та становлення громадянського суспільства, а до повсякденності, що

характеризується екстенсивним розвитком, відставанням від Заходу, імперськими амбіціями.

Російська імперія склалася на зламі цивілізацій. Унаслідок багатьох успішних для неї війн вона захопила окраїни Західного світу, колишню периферію Візантійського “вузла” та значну частину світу ісламу. У різні часи й у різному обсязі в її складі перебували:

— природні спільноти з язичницькими вірами (народи Сибіру і Півночі);

— анклав мусульманської цивілізації (Поволжя, Середня Азія, Казахстан, значна частина Кавказу);

— буддійські регіони (Калмикія, Тува, Бурятія, Хакасія);

— регіони, які відносяться до європейської християнської цивілізації (Фінляндія, Польща, Прибалтика, Україна, Білорусія).

Кожен із цих цивілізаційних регіонів мав свою специфічну і значущу систему ціннісних орієнтацій стосовно праці, багатства, часу, спілкування, що доповнювалося відмінностями в духовних та соціальних структурах. Наприклад, відмінність між промисловими і технічними схильностями урбанізованого населення балтійських республік або індустріальних районів Росії або ж прив'язаністю до сільської праці та сімейно-кланових відносин у Середній Азії. Є також незаперечна відмінність між індивідуалізацією та фрагментацією соціальності населення, притаманними західним регіонам, і стійким комунальним, общинним духом середньоазіатських або кавказьких народів. Тобто дуже багато відмінностей було й є між Заходом і Сходом. Символ Російської імперії — двоголовий орел грізно дивився на Захід і на Схід, охороняючи своє імперське серце. Проте за цим символом прихований нестійкий конгломерат і симбіоз різноманітних самотностей.

Особливої активності російська експансія набула починаючи з XVI ст. На Заході Московія билася за виходи до Балтійського моря. Протягом XVI ст. російська держава вела 10 війн на Заході, загальною тривалістю 50 років. Але тоді їй протистояли Литва, Польща і Швеція, які динамічно розвивалися, і реалізувати свої задуми росіянам було важко. Інша справа — на Сході, де існували утворення, що склалися на руїнах монгольської держави. Вже у середині XVI ст. до складу Росії були включені анклав мусульманської цивілізації (Казанське й Астраханське ханства, західна Башкирія). Потім приєднали народи Поволжя і Сибіру. Колонізацію Сибіру завершили наприкінці XVII ст. На Півдні у XVI—XVII ст. до складу Росії увійшли Кабарда і Карачаєво-Черкесія. З

середини XVII ст. відбулося поглинання України та земель Східної Білорусії.

У період Північної війни (1700—1721) до складу Росії, яку в 1721 р. цар Петро I за західним зразком проголосив імперією, увійшли території на узбережжі Балтики: Інгрія, Ліфляндія, Естляндія, Карелія, острови Езель, Даго, Моон. Унаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795), здійснених Росією, Австрією та Прусією, до складу російської держави були включені Білорусія, Західна Україна, більша частина Литви і Курляндії. Після російсько-шведської війни 1808—1809 рр. Швеція віддала Росії князівство Фінляндське. Віденський конгрес 1814—1815 рр. за результатами антинаполеонівських війн передав до складу Російської імперії Герцогство Варшавське (Царство Польське).

У другій половині XVIII ст. у результаті війн з Туреччиною (1774, 1783, 1791) Росія отримала Крим та північне узбережжя Чорного й Азовського морів. У 30-ті роки того самого століття почалося приєднання до складу Росії Казахстану, що тривало до 60-х років наступного сторіччя.

Боротьба за Кавказ почалася ще за часів Петра I. Проте після його смерті цей процес загальмувався, активізувався він наприкінці XVIII ст. Через загрозу з боку Персії до підданства Росії вдалася Грузія (1799). Вже в XIX ст. під час російсько-турецьких і російсько-іранських війн приєднали Бессарабію, Закавказзя. Потім у період тривалої і драматичної Кавказької війни до складу Росії були додані Чечня, Інгущетія, Дагестан. У другій половині XIX ст. Росія оволоділа значними територіями в Середній Азії; завоювала Хівинське, Бухарське і Кокандське ханства, Закаспійський край. До середини XIX ст. до її складу увійшли усі народи Далекого Сходу. Були навіть наміри здійснити походи вглиб Азії аж до завоювання Індії. Але російський імператор Олександр II не підтримав ці задуми і зупинив війська на кордоні з Афганістаном.

Територіальні розширення Російської імперії відбувалися за східним типом, тобто розповзанням на прилеглі території. Росія не стала метрополією, а завоювані території — колоніями. Колоніальний тип експансії не склався. Завойовані території включалися до складу єдиної держави — Імперії. Звідси — байдужість Росії до заморських регіонів. Прикладом може бути історія освоєння Америки. У 1741 р. російська експедиція на чолі з командором В. Берингом досягла Аляски. Починаючи з другої половини XVIII ст. російські мореплавці та підприємці активно освоювали Російську Америку (Аляска і невелика колонія у Каліфорнії). Од-

нак у 1867 р. Російську Америку продали уряду США за символічну, навіть на ті часи, суму — 7,2 млн дол. (корабель, котрий віз те золото, затонув під час шторму в Балтійському морі). Російське керівництво вважало, що прибутки від тих земель не перевищують витрати.

Понад 400-річна історія розширення Росії знала і добровільне приєднання окремих народів у зв'язку з агресивністю сусідів на умовах васалітету, протекторату. Однак все ж таки переважили не милосердя і добра воля, а насилля, гноблення, приниження. Так, у Середній Азії та на Кавказі цілі селища випалювалися вщент за одне тіло вбитого росіянина, яке знаходили поблизу. А покровительство і протекторат перетворювалися потім на насильницьке підкорення, військові захоплення із найжорстокішими репресіями.

Народи, які потрапляли під владу Російської імперії, не мали можливості самовираження. Державність, що починала народжуватися в них за умов нового часу, була порушена і перервана приєднанням до Росії. Так можна сказати про Україну, Литву, Грузію, Вірменію, Азербайджанське ханство, політичні утворення Північного Кавказу, держави Середньої Азії, Татарські ханства Поволжя і Сибіру. Деякі народи (наприклад Сибіру) так і не вийшли на державний шлях розвитку. Росія поглинула і древні держави, і середньовічні політичні утворення, і родоплемінні анклавів. Вона поглинала народи, регіони, цивілізаційні комплекси. Отже, склалася велика багатонаціональна держава, де співіснували елементи різної цивілізаційної орієнтації. *З'ясуємо, на чому трималася єдність такого колосального різнорідного конгломерату.*

Величезну роль у забезпеченні стабільності цього багатонаціонального суспільства відігравала централізована унітарна (тобто така, що становить єдине ціле) держава. На всій території існував єдиний адміністративний поділ, єдина система діловодства і суду, єдиний правовий і економічний простір.

Другий фактор — русифікація. В деяких районах вона була малоефективною (Азербайджан, Прибалтика, Фінляндія, Польща). Інша ситуація спостерігалася в Україні та Білорусії. Велико-росія намагалася об'єднати православне населення під егідою російської церкви і держави, не визнаючи права українців та білорусів на національну самобутність.

Русифікація — лише частина ширшого явища — домінування російського народу в суспільній системі Росії. Це виявлялося насамперед у тому, що всі народи жили за законами, що відобража-

ли російську традицію. В органах влади вищого і середнього рівнів переважали росіяни. Російську мову використовували у сфері управління. Православ'я мало пріоритет порівняно з іншими конфесіями. Домінування росіян означало нерівноправне, порівняно з ними, становище інших народів. Слід зазначити, що хоча до складу правлячої еліти Росії входили не тільки росіяни, вона була російськомовною.

Проте переважна більшість росіян не належала до еліти і вела жалюгідний спосіб життя злиденного селянства, яке тривалий час перебувало у стані покріпачення. Після реформи 1861 р. кріпацтво формально скасували, однак життя якісно не поліпшилось. В аграрній Росії безземелля, бідність і напівголодне існування були звичайними явищами як для росіян, так і неросіян. Аграрна цивілізація — традиційна цивілізація. Серед цінностей традиційних цивілізацій одне з перших місць посідає багатодітна родина. Вважалося, що багато дітей — ознака милості Божої (донині серед африканських народів панує думка, що жінка, котра має мало дітей або взагалі не має — проклята). До того ж всі релігії дуже негативно ставилися до намірів обмежувати народжуваність.

Починаючи з першої половини XIX ст. у Російській державі спостерігалось значне збільшення численності населення. У 1890 р. людність європейської Росії становила 100 млн осіб, а перед 1914 р. — 150 млн. Щорічне зростання сягало 2 млн. Наприкінці століття в результаті демографічного вибуху і малоземелля сформувалося колосальне аграрне перенаселення. Але за умов екстенсивного ведення низьковрожайного сільського господарства загострювалася продовольча проблема. Кожні два-три роки був неврожай. Тільки у 1891 р. унаслідок голоду померло 700 тис. осіб. Споживання серед населення у другій половині століття зменшується до рівня голодного мінімуму. З середини XIX ст. Росія вступила у період стагфляції — нестійкої екологічної рівноваги, коли катастрофа могла спалахнути у будь-який момент.

У другій половині XIX ст. у Росії почалися певні реформи, відбувався процес ранішнього капіталістичного розвитку. Спостерігалися деякі зміни на краще; проте вони були недостатніми, аби надати соціально-економічній системі стійкості. Для поліпшення господарства потрібен був тривалий час, як казав Голова Ради Міністрів Росії Петро Столипін, “двадцять років спокою”. Але історія не дала цього часу. Для держави, котра перебуває у стані стагфляції, будь-яка війна поєднувалася зі смертельним ризиком. Соціальне напруження в Росії було таким великим, що поразка у

російсько-японській війні *спустила пружину першої російської революції 1905—1907 рр.* Вона насамперед була селянською, оскільки в країні спалахнули тисячі селянських заворушень і повстань. Природно, що Перша світова війна спричинила ще потужнішу революцію, яка зруйнувала соціальну систему, що тоді існувала. Неабияку роль у тому, що імперія прийшла до Лютневої, а потім Жовтневої революцій 1917 р., відіграли брак досвіду, неорганізованість та жадібність російського капіталу. На відміну від європейських підприємців у нього не було тривалого ділового та соціального досвіду. Європейська ділова мораль століттями проростала з цехових відносин і протестантської етики самообмежень. Російський капіталізм характеризували як “дикий” з усіма наслідками, що з того визначення випливали.

Велике значення мала і багатонаціональність Російської імперії. Так, перед Першою світовою війною у Росії були можливості вирішити соціальні й економічні проблеми, проте в неї не було жодних шансів розв'язати національне питання. Ліберальна модернізаційна політика могла стати ключем для вирішення соціально-економічних проблем й утвердити Росію як велику державу. Однак неминучим наслідком такої політики було б відродження пригнічених націй, що підірвало б імперію з середини. Ліберальна модернізація вела б до більшої демократизації, а другою тенденцією є прагнення до незалежності.

Існує причинний зв'язок між голодом і соціальними конфліктами, між соціальними революціями, голодом і перенаселенням. Сенса соціальних революцій у перенаселених країнах, таких як Росія, особливо її європейська частина, до того ж страждаючих від голоду, є очевидним. Йшлося про прагнення нормувати обсяги продовольства, розв'язати проблему шляхом рівномірнішого його розподілу, про ту саму соціальну справедливість, яка лежить в основі соціалізму. Перший і найголовніший крок до справедливого розподілу продовольства — аграрна реформа і ліквідація поміщицького землеволодіння. Це добре розуміли більшовики. Їх вождь В. Ленін писав: “...Боротьба з голодовками неможлива без усунення селянського малоземелля... без конфіскації поміщицьких земель — без революції”.

У 1917 р., після повалення самодержавства, Тимчасовий уряд намагався придушити селянський рух за допомогою військових сил. Із завершенням польових робіт (наприкінці серпня і у вересні) спалахнула селянська війна. Вимоги селян почали здійснюватися ще до прийняття 26 жовтня 1917 р. ленінського Декрету “Про землю”. Тобто цей документ лише засвідчив той факт, що

більшовики позиціонували себе як захисників інтересів трудового народу. Вони не захопили владу і не нав'язали її масам. Вони очолили народні маси, висловивши їхні сподівання. Саме революційні селяни піднесли більшовиків до вершин державної влади. На хвилі селянської революції більшовики прийшли до влади і деякий час утримували її саме завдяки тому, що поглиблювали та розвивали цю революцію. Проте пізніше вони перейшли до іншої аграрної політики, перетворивши селян на нових кріпаків. На разі варто згадати, що ще 200 років тому Т. Мальтус зазначав: "Досі сутність і дія закону народонаселення не були зрозумілими. Коли політичне невдоволення приєднується до волянь, викликаних голодом, коли революція твориться народом через нужденість і нестачу харчування, то слід очікувати постійних кровопролитів і насильств, які можуть бути зупинені лише безумовним деспотизмом".

Російська революція 1917 р. була селянською, оскільки її масштаб і характер визначався насамперед тим класом, який становив понад 80 % населення країни. На основі селянської революції розгорталися усі інші — буржуазні, пролетарські, солдатські, національні, значення і результати котрих визначали, врешті решт, їх відношенням до основи — селянської революції. У 1917 р. соціальні й національні рухи розвивалися одночасно та у тісній взаємодії. У програмах більшості національних партій соціальні моменти мали значну вагу. Без зв'язку із соціальними вимогами вони могли втратити селянську масову основу і підтримку.

Тимчасовий уряд намагався стояти на варті єдності і неподільності Росії. Його протидія національним і соціальним вимогам, непоступливість у цих питаннях і твердий намір продовжувати війну, яка значно погіршила становище як у центрі, так і на периферії, створили серед більшості неросійського населення сприятливий ґрунт, на який впали гасла більшовиків — земля, мир і самовизначення народів. Це зробило можливим тимчасовий союз більшості неросійського населення з більшовиками.

Через зазначені обставини реакція більшості національних сил неросійської периферії на захоплення більшовиками влади у Петрограді та великих російських містах спочатку була очікувальною. Декрети про землю, мир, а також видана 2 листопада 1917 р. Декларація прав народів Росії з формулою права націй на самовизначення аж до відокремлення пробудили надії. Однак лєнінська партія прагнула централізації та монопольної влади, національне самовизначення підпорядковувала принципу класової боротьби. Першим виявом її справжньої суті був розпуск Уста-

новчих зборів 5—6 січня 1918 р. Перемога більшовиків тепер сприймалася багатьма неросійськими народами як перемога міста над селом, робітників над селянами, росіян над неросійським населенням. Тому з кінця 1917 р. посилюлися відцентрові тенденції в національних рухах. До лютого 1918 р. свою незалежність проголосили Фінляндія, Естонія, Литва, Україна і Молдавська республіка (Бессарабія), у березні — Білорусія, у квітні — Закавказька Федерація. У Туркестані Тимчасовий мусульманський уряд, у Казахстані Алаш-Орда, в Башкирії Центральна Рада, на Північному Кавказі Союз гірських народів і козаків наприкінці 1917 р. проголосили територіальну автономію. До того ж більшовицьке керівництво було змушене 3 березня 1918 р. укласти з державами центральноєвропейського блоку Брест-Литовський мир, згідно з яким російська держава втрачала третину свого населення і значну частину сировинного та індустріального потенціалу.

Білий рух, який виступив головним політичним супротивником більшовиків, не зміг і не хотів висунути лозунги і програми, здатні привернути на його бік симпатії народу, з жодного життєво важливого питання. Навпаки, він мав за мету повернення до старих порядків, проти яких і піднялася революція. У ній свою роль відіграли національно-визвольні настрої та сили. У результаті відбувся тотальний розпад не тільки колишніх соціальних структур, а й політичних. Росія перетворилася на конгломерат розрізнених територій.

До літа 1918 р. від Росії відокремилися такі регіони:

- Польща, Литва й Україна, які виступили як нові національні держави під німецьким протекторатом;
- Естонія, Латвія й більша частина Білорусії, також окуповані німцями;
- Фінляндія (під німецьким захистом);
- Бессарабія (возз'єднана з Румунією);
- Грузія, Вірменія, Азербайджан.

Незрозумілою залишилася ситуація на Північному Кавказі, у Середній Азії та Сибіру, де один одному протистояли національні автономні рухи, більшовики і російські контрреволюційні сили.

Наприкінці літа 1919 р. національні уряди, "білі", іноземні держави, які організували інтервенцію, а також Польща і Румунія контролювали ще більше областей колишньої Російської імперії. Колишня велич зменшилася до обсягів центральної великоруської області, її основного ядра. Більшовики втратили майже всі території, здобуті Росією, починаючи з XVII ст. Здавалося, багатонаціональна імперія наказала довго жити.

Запитання для самоперевірки

Коли і на яких землях утворилося Московське князівство?

Коли і ким було проголошено Росію імперією?

Як відбувалося територіальне зростання імперії?

Охарактеризуйте національну політику царського уряду.

Як виявляли себе національно-визвольні рухи у різних частинах Російської держави?

Які регіони відокремилися від російського ядра до літа 1918 р.?

Завдання для самостійної роботи

Складіть хронологію приєднання земель і народів до Російської імперії.

Простежте по карті історію територіального зростання імперії за століттями.

Порівняйте характер імперій Російської, Британської, Австро-Угорської, Османської. Визначте спільні та відмінні риси.

БОРОТЬБА НАРОДІВ КОЛИШНЬОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА САМОВИЗНАЧЕННЯ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЙ 1917 р.

Після жовтневої революції 1917 р. молодій радянській державі вдалося не тільки перемогти ворожі сили, а й знову об'єднати багатонаціональну імперію, що розпалася. Можна назвати такі причини:

— підтримка величезними народними масами більшовиків, котрі обіцяли за допомогою потужної агітаційно-пропагандистської діяльності досягнення соціальної справедливості: знищення класового гноблення, приватної власності, експлуатації, наділення селян землею, вирішення національного питання;

— політичні прорахунки їхніх супротивників, які закликали до відновлення старих порядків, ігнорували народні сподівання, особливо у питаннях про землю, мир, знищення національних утисків і нерівності, що звужувало соціальну базу антибільшовицьких сил;

— недостатня згуртованість і неузгодженість дій сил опозиції, амбіційність їхніх лідерів, спроби спиратися на інтервенціоністські сили;

— організованість, згуртованість комуністичної партії та використання нею патріотичних настроїв, спрямованих проти іноземних інтервентів і тих, хто вдався до їхньої підтримки;

— боєздатність Червоної Армії, яка, з одного боку, мала стратегічно вигідне розташування в центрі Росії, що давало змогу використовувати всі економічні і стратегічні переваги при організації воєнних дій, а з іншого — її застосовували як засіб насильства;

— втома населення через безвладдя, його байдужність до подій у країні, бажання спокою і наведення порядку, віра у “свою народну владу”;

— спад національних рухів, які лише умовно були підтримані широкими народними масами.

З курсу “Історія України” добре відомий драматичний перебіг подій в Україні, який передував установленню радянської влади. Менш драматично відбувався розвиток національного руху в Білорусії, частину території котрої також окупували німці. Єдина національна партія — Білоруська соціалістична громада — не мала масової підтримки серед селянства, яке на той час становило понад 90 % білоруського населення. Під впливом піднесення українського національного руху представники білоруської інтелігенції та солдатських мас створили білоруську Раду. Проте вона одержала підтримку з боку нечисленних прихильників. Тому в суспільно-політичному житті перші позиції посіли соціалістичні партії, які об’єднували здебільшого російське і єврейське міські населення. Цей фактор став визначальним у подальшому політичному розвитку Білорусії.

Білорусія була дуже бідним краєм, де національний рух перебував на зародковій стадії розвитку. Однак вона одержала статус суверенної республіки із розрахунком на те, що вона, з одного боку, покаже зразок зближення з Росією, а з іншого — допоможе “здобути” Литву. У лютому 1919 р. на з’їздах Рад Білорусії й Литви за ініціативи місцевих більшовиків, здебільшого росіян, було проголошено союз двох республік. Це зробило Литву, яка завжди прагнула незалежності, частиною штучно створеної білорусько-литовської спільноти, де більшість населення, насамперед білоруського, прихильно ставилося до Росії. Здійсненню задуму завадила Польща, яка окупувала ці території. Окупованою німецькими військами була більша частина Прибалтики, що перешкодило втягненню її в орбіту майбутнього Радянського Союзу.

У Закавказзі, як і в Росії, склалося у 1917 р. двовладдя. З одного боку, існував сформований Тимчасовим урядом Особливий комітет по Закавказзю, який був неспроможний розв’язати політичні й соціальні проблеми цього регіону. З іншого, у Тбілісі й Баку утворилися Ради робітничих депутатів, в яких домінували представники різних політичних партій зі своїми орієнтирами — або на Тимчасовий уряд, або, меншою мірою, на більшовиків.

Коли більшовики прийшли до влади, у Закавказзі спостерігалася дуже складна ситуація, крім усього іншого, через сусідство Туреччини до кордонів Грузії й Вірменії. За Брест-Литовським договором до Туреччини мали відійти Батум, Карс та Ардаган. Це спричинило відокремлення Закавказзя. 25 квітня 1918 р. було проголошено створення Закавказької республіки. Місяць по тому

вона розпалася на три незалежні держави, кожна з яких очолювала певна політична партія: Грузія — Грузинська соціал-демократична партія меншовиків, Вірменія — партія “Дашнакцутюн”, Азербайджан — Азербайджанська націоналістична партія “Мусават”. Непроста внутрішня обстановка ускладнювалася втручанням іноземних держав — Туреччини, Німеччини та Великої Британії.

Після розгрому основних сил білогвардійців і відступу іноземних інтервентів більшовики посилили намагання встановити у Закавказзі свою владу. Дуже швидко був завойований Азербайджан. У квітні 1920 р. вони підняли повстання робітників і матросів у Баку. Більшовицьки налаштований Військовий революційний комітет повалив мусаватиський уряд і закликав радянську Росію на допомогу. В результаті було проголошено Азербайджанську Соціалістичну Радянську Республіку. Такий прийом потім набув поширення. Він полягав у тому, що часто знаходилися бажачі союзу з Росією — більшовики-“інородці”, яких центральна влада вважала партією революційної законності. Від їхнього імені Червона Армія виступала проти прибічників незалежності. Так сталося і у Вірменії в листопаді 1920 р., коли місцеві більшовики за підтримки Червоної Армії усунули від влади дашнаків і проголосили Вірменську Соціалістичну Радянську Республіку.

Те, що під декларацією про право націй на самовизначення приховувалися більшовицькі експансіонізм і силова політика, освячені ідеєю світової пролетарської революції, яскраво виявилось у тому, як насильно завойовували Грузію. Грузинська держава була легітимною. 7 травня 1920 р. вона навіть підписала з більшовицькою Росією договір, згідно з яким визнавалася незалежність Грузії. Проте цей документ не завадив інтервенції Червоної Армії. Під приводом припинення “міжнаціональних конфліктів” між грузинами і вірменами 12 лютого 1921 р. вона вступила до Грузії. 25 лютого було проголошено Грузинську Соціалістичну Радянську Республіку.

У результаті тиску з середини — з боку місцевих комуністів, а також ззовні — з боку центральної радянської влади, що спиралася на силу Червоної Армії, 11—12 березня 1922 р. у Тифлісі (Грузія) було створено Союз республік Закавказзя, до відання якого переходили зовнішньополітичні відносини, оборона, фінанси, зовнішня торгівля, весь транспорт та економіка трьох республік.

Серед мусульман Російської імперії ще з 1905 р. існував помірний за своїми вимогами національний рух. Спочатку найго-

ловнішою силою був ліберальний, орієнтований на концепції пантюркізму, Союз мусульман Росії ("Іттіфак"). Йому протистояли, з одного боку, консервативний напрям, до якого належало духовенство і представники старих еліт, з іншого — радикальна група "лівої" інтелігенції, яка симпатизувала соціалістам-революціонерам. У травні 1917 р. майже тисяча делегатів зібралися у Москві на перший Всеросійський з'їзд мусульман, на ньому було прийнято федералістську програму. На другому з'їзді, який відбувся у липні того самого року в Казані, вже було висунуто на перший план соціальні проблеми, а також вимогу скликання Національних зборів мусульман.

Особливо активізувався національний рух у Туркестані, де головну роль відігравала Мусульманська Центральна Рада Туркестану, яка орієнтувалася на реформи. Однак восени 1917 р. найбільш радикально було налаштоване російське населення, після того як сформувало Рад у Ташкенті. Активніше почали виступати степові кочівники. З новою силою спалахнули їх традиційні сутички зі східнослов'янськими поселенцями, які захоплювали їхні землі. У квітні 1917 р. казахи скликали з'їзд в Оренбурзі, а влітку створили свою політичну партію — "Алаш-Орда". Вони добивалися автономії, припинення колонізації та вигнання нових поселенців. Киргизи й казахи, які під час репресій з боку царського уряду в 1916 р. втекли до Китаю, повернулися і висунули претензії щодо повернення переселенцями їхніх пасовиськ. Так само на поверненні своїх земель наполягали башкири. У 1917 р. свою партію Міллі Фірка заснували кримські татари. Її представники висунули вимогу автономії, але невдовзі зіткнулися з росіянами і українцями, які становили більшість населення у Криму. Загалом національні рухи також посилювалися серед так званих малих народів Російської імперії, зокрема Поволжя і Сибіру.

Під час громадянської війни у цій частині колишньої Російської імперії антибільшовицькі сили очолив адмірал *Олександр Колчак*. Він став на чолі Всеросійського тимчасового уряду — Директорії, яка об'єднала Сибірський, Казахський, Тюрко-Татарський, Башкирський та інші уряди. Адмірал зумів створити 130-тисячну армію, яка влітку 1919 р. перейшла у наступ проти більшовиків, проте зазнав поразки. До січня 1920 р. Червона Армія розгромила колчаківські сили. Більшовики, спираючись на Червону Армію, почали встановлювати радянську владу в Казахстані та Середній Азії. *В середині 1920 р. це відбулося у Киргизії — утворилася Киргизька Автономна Соціалістична Радянська Республіка.*

Проте ситуація у Туркестані (так тоді звалася Середня Азія) була дуже складною. Тут існували незалежні Хівинське і Бухарське ханства, а також уряди більшовиків і білогвардійців. До того ж англійці намагалися розширити свої колоніальні володіння у Середній Азії. Сильними були позиції місцевих супротивників радянської влади. Однак у 1920 р. Червона Армія витіснила білогвардійців, що дало змогу *утворити Туркестанську Соціалістичну Радянську Республіку*. У тому самому році за підтримки Червоної Армії було повалено ханські режими у Бухарі та Хіві. Москва визнала Бухарську і Хорезмську (колишнє Хівинське ханство) народні республіки. Середня Азія втягувалася у сферу впливу Росії. Разом із тим боротьба з антирадянськи налаштованими басмачами тривала до 1932 р.

Таким чином, у результаті громадянської війни радянська влада встановилася на більшій частині Російської імперії, однак до грудня 1922 р. на карті існувало дев'ять формально незалежних держав — Росія, Україна, Білорусія, Далекосхідна Республіка, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Бухара і Хорезм. Усі вони були пов'язані з Москвою, насамперед, диктатурою більшовицької верхівки, яка перебувала при владі на місцях, а також прямим підпорядкуванням радянському центрові у Кремлі розташованих на периферії всіх силових і деяких економічних структур. У 1922 р. була ліквідована буферна Далекосхідна Республіка, тобто контроль Кремля поширився на всю територію Росії. Ще у 1919 р. один із лідерів більшовиків Григорій Зінов'єв чітко сформулював принципи радянської національної політики та держави: "Ми не можемо обійтися без азербайджанської нафти, без туркестанської бавовни. Ми беремо ці продукти, які нам необхідні, але не так, як брали старі експлуататори, а як старші брати, які несуть смолоскип незалежності". Тобто "смолоскипом незалежності" приховувалися інтереси радянської держави щодо заволодіння ресурсами, насамперед українським зерном і сировинними запасами Закавказзя. Однак народи національних республік треба було переконати у тому, що вони одержать власну національну незалежність і збережуть її за будь-яких обставин.

Запитання для самоперевірки

Назвіть причини невдач білого руху і перемог червоного.

Охарактеризуйте білоруський національний рух початку ХХ ст.

Що завадило більшовикам втягти Литву до складу Радянського Союзу на початковому етапі його становлення?

Як відбувалося національно-державне будівництво у народів Закавказзя до того часу, як вони увійшли до складу СРСР?

Проаналізуйте проблему “Національний рух мусульман Російської імперії і радянська влада”.

Коли була ліквідована Далекосхідна республіка?

У чому полягала сутність більшовицької національної політики?

Завдання для самостійної роботи

Покажіть, як вплинули революції на становище націй і народностей колишньої Російської імперії.

Згадайте перебіг подій в Україні від падіння царату до встановлення радянської влади на її терені.

Проаналізуйте роль іноземних держав у процесах національно-державного творення на території колишньої Російської імперії у 1917—1922 рр.

СТВОРЕННЯ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

“Другим виданням” Російської імперії став Союз Радянських Соціалістичних Республік. Ведучи посилену пропаганду й агітацію, спираючись на економічні та політичні засоби, серед яких важливу роль відігравали силові, більшовикам вдалося встановити контроль над більшістю територій держави, що розпалася. *Спочатку уламки Імперії існували як формально незалежні радянські республіки.* Щоправда, у 1920—1922 рр. Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка уклала з іншими радянськими республіками *договір про військовий і фінансово-економічний союз*, однак деякі значні повноваження за ними залишалися. Наприклад, Україна зберігала декілька республіканських народних комісаріатів (міністерств), зокрема наркомат з іноземних справ і право вступати у дипломатичні відносини з іншими державами. Подібні обставини створювали незручності для більшовиків, які прагнули перемоги комунізму на всій земній кулі, а тим більше встановлення своєї безумовної влади на “одній шостій суші”. При цьому треба було дуже ретельно облаштувати майбутні відносини між радянськими республіками.

У цьому питанні в більшовицькому керівництві було висунуто два проекти. Перший відстоював Йосипом Сталіним, тодішнім наркомом РСФРР у справах національностей і генеральним секретарем ЦК РКП(б), він одержав назву *проекту автономізації*. Проект передбачав входження радянських республік до складу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки і перетворення їх на її органічні частини, тобто насправді йшлося про їх поглинання. Вірменія, Азербайджан і Білорусія прийняли

цей проект. Однак представники України та Грузії рішуче його розкритикували.

Другий проект — федералізації — висунув і енергійно відстоював Володимир Ленін. Він розумів, що автономізація зводила нанівець конституційну національну державність і тим самим створювала основу для наростання національно-визвольної боротьби проти всевладдя Росії. В. Ленін визначив позицію таким чином: “Федерація, що ми вводимо... послужить саме найважливішим кроком до самого міцного об’єднання різних національностей у єдиний демократичний центр — Радянську державу”. Федерація мислилася як перехідний етап напередодні світової пролетарської революції та важливий крок на шляху до злиття і подолання національних відмінностей. Ленінський план здобув перемогу над сталінським саме тому, що вождеві вдалося це пояснити.

30 грудня 1922 р. створений Союз Радянських Соціалістичних Республік згідно з договором, що об’єднав Російську Соціалістичну Федеративну Радянську Республіку (з вісьма автономними республіками і тринадцятьма автономними областями) з Українською, Білоруською і Закавказькою Федеративною республіками. Юридичне оформлення СРСР було довершено прийняттям 31 грудня 1924 р. союзної Конституції, що містила Декларацію і Договір про утворення Радянського Союзу. Формою державного устрою проголошувалася федерація республік. Республіки делегували союзним органам велику частину своїх функцій: оборону, зовнішньополітичну, зовнішньої торгівлі, внутрішньої безпеки, транспортну, бюджетну, планування, зв’язку. У компетенції республіки залишалися питання освіти, охорони здоров’я, внутрішніх справ, соціального забезпечення (згодом вони також були централізовані).

Союзним органом став з’їзд Рад СРСР, що мав збиратися раз на два роки (за Й. Сталіна про нього “забули”). Між з’їздами верховну владу повинен був здійснювати Центральний виконавчий комітет СРСР, до складу якого входили дві палати — Рада Союзу і Рада національностей. Між сесіями ЦВК уся повнота законодавчої влади мала здійснюватися його Президією. Виконавча влада належала Раді народних комісарів (аналог Ради Міністрів), народні комісари керували відповідними галузями народного господарства. Державне політичне управління (ДПУ), що замінило Всеросійську надзвичайну комісію в 1922 р., мало статус союзного комісаріату.

Незважаючи на формально проголошені права республік та їхні гарантії, Конституція 1924 р. передбачала постійне втручання

центральної влади у справи республік (глава IV, ст. з 13 до 29). Рішення приймалися у центрі, він же контролював владу на місцях.

У вересні 1924 р. незалежні, за нормами міжнародного права, Народні радянські республіки Бухара і Хорезм самоліквідувалися, частини їхніх територій увійшли до складу Узбецької, Туркменської і Таджикиської союзних республік. У 1936 р. була ліквідована Закавказька Федеративна Республіка. У сталінській конституції того самого року було зафіксовано *11 радянських республік: Росія, Україна, Білорусія, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан, Казахстан і Киргизія.*

Зміни на рівні союзних республік відбувалися потім тільки за рахунок анексії нових територій. У результаті гітлерівсько-сталінського пакту 1939 р. і перемоги Радянського Союзу в Другій світовій війні були повернуті не тільки ті населені східними слов’янами землі, що входили до складу Російської імперії, а й приєднані Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття, що самодержавству ніколи не належали. До складу СРСР були включені території, які раніше належали Російській державі, а саме: Литва, Латвія, Естонія, Бессарабія. В результаті цього були створені Латвійська, Литовська, Естонська і Молдавська союзні республіки. Також були приєднані частина Карелії, північна частина Східної Пруссії й місто Кенігсберг (з 1946 р. — Калінінград) із прилеглою територією, а на сході — Танну-Тува, Південний Сахалін і Курильські острови.

За кожною з радянських республік закріплювалися рівні права, у тому числі право вільного виходу із союзної держави. Однак це право мало суто декларативний характер. Усі, хто висловлював хоча б найменший натяк на національне самовизначення, розглядалися як “буржуазні націоналісти”, “вороги народу” і піддавалися репресіям. Особливо негативно реагувало радянське керівництво на національні устремління українців, адже через їхню значну численність, а також економічне і стратегічне значення їхньої республіки, вони були для імперії набагато важливішими, ніж всі інші групи неросійського населення.

Радянський Союз — “найгуманніша, найінтернаціональніша держава” — насправді був імперією, адже її основною ознакою було єдине структурування великого різноманітного простору, його єдине зовнішнє нормування. Зазвичай імперія уніфікує й інтегрує свій простір. Він структурований та інтегрований спеціальними структурами, переважно силовими. Власне імперію можна розглядати як спосіб і механізм силової інтеграції й уніфікації

великих різноманітних територій. У національній сфері перспектива із самого початку бачилася в злитті, а насправді уніфікації, усіх — великих і малих — народів і народностей у єдиний радянський народ, пізніше названий *новою історичною спільністю*. Етнічні розходження допускали лише в другорядних сферах: народному мистецтві, фольклорі, промислах, одязі, їжі, формах побуту. Однак їм важко було утриматися під пресом впливу ідеології, що уніфікує, школи, художньої культури соцреалізму, засобів масової інформації й агітації. Й. Сталін визначив курс на створення культури “національної за формою і соціалістичної за змістом”. Комунізм у СРСР виступав як грандіозна система подолання тих цивілізаційних розривів, що дошкуляли Російській імперії протягом століть. Скасовувалися, чи зживалися, послаблялися всі обмежені, локальні форми буття — сімейні, кланові, територіальні, національні, релігійні. Це робили з метою зміцнення інтернаціоналізму, що мав об’єднати всіх трудящих “на класовій основі” — базисі влади.

Простір імперії було створено, заповнено й оформлено владою. Особливість СРСР як централізованої держави полягала у тому, що вона будувалася не по радянській вертикалі, тобто шляхом знищення національних держав, а по партійній. Суверенітет національних держав формально закріплювалася у Конституції. Однак фактично він зводився нанівець диктатурою правлячої комуністичної партії — “Партії інтернаціоналістів”. Прихід більшовиків до влади визначив долю всіх інших політичних партій. У 1927 р. один з керівних діячів РКП(б) коротко і чітко сформулював її позицію: “...В обстановці диктатури пролетаріату може бути і дві, і три, і чотири партії, але тільки за однієї умови: одна партія буде при владі, а всі інші у в’язниці”. Більшовики зуміли встановити такий режим, що потім іноземні дослідники радянського ладу назвали “*party-state*”, тобто “партію-державою”. Без комуністичної партії Радянський Союз був би неможливий. Коли у період горбачовської перебудови її позиції послабилися, не залишилося іншої сили — ні армії, ні КДБ, ні спільної валюти, ні спільної мови, які могли б скріпити Союз, що розвалювався.

Однак було б неправильно нову державу розглядати лише як реставрацію колишньої Російської імперії. Це була універсальна інтернаціональна імперія з централізованим адміністративно-репресивним апаратом, що забезпечував переливання ресурсів не тільки від периферії до центру, а й навпаки, хоча і те й інше зберігалося в безумовній залежності від центру. Інакше, як можна було б забезпечити прискорений розвиток раніше істотно відсталих

регіонів? Імперія перестала бути російською не тільки за назвою, а й за статусом російського населення (у таборах переважна більшість ув’язнених були росіянами), та національною належністю правлячого класу (Й. Сталін — Джугашвілі був, як відомо, грузином). Національну приналежність витісняла партійна. Людина включалася в партійно-державну систему на умовах відмови від належності до своєї нації та входження в ряди “справжніх інтернаціоналістів”. Така особа, як і всі інші громадяни СРСР, ставала “гвинтиком”, однак не набагато більш привілейованим, ніж безпартійні.

У 1936 р. Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік законодавчо закріпила перемогу соціалізму. У першій статті йшлося про те, що СРСР — “соціалістична держава робітників і селян”. У главі “Суспільний лад” були закріплені головні і визначальні риси соціалістичного устрою, політичною основою якого проголошувалися Ради депутатів трудящих, яким належала вся влада в країні. У 1977 р. була прийнята Конституція “розвинутого соціалістичного суспільства, що будує комунізм”, у якому вся влада належить народу. Тобто офіційно проголошено радянське суспільство соціалістичним. Однак таку оцінку не розділяли за межами соціалістичного табору. Дослідники пропонували чимало *моделей, що пояснювали сутність ладу*, створеного у Радянському Союзі. Серед них можна виділити декілька найвідоміших і таких, що користуються значною підтримкою в наукових і політичних колах.

Реальний соціалізм. Така самоназва була офіційно прийнятою у Радянському Союзі та країнах так званої світової соціалістичної системи. Проте в дійсності справжній соціалізм в СРСР не існував. Справжній соціалізм — це відсутність експлуататорських класів, суспільна власність на засоби виробництва, неможливість експлуатації, соціальна справедливість, свобода, рівність та ін. У реальному житті цього не було. Вплив пануючого партійно-номенклатурного класу був безмежним, оскільки він монополізував не лише економіку, а й політичну владу, нещадно експлуатував населення. Соціальна несправедливість виявлялася у різних формах: від функціонування окремих закритих фондів забезпечення життєдіяльності керівництва до постійного підвищення нормативів продуктивності праці без змін у заробітній платі працівників. Суспільної власності на засоби виробництва не існувало, оскільки суспільство було від засобів виробництва відчужене. Влада належала не народові, а панівному класові, який правив “від імені народу”. Тобто використання моделі “реального

соціалізму” для характеристики радянського ладу не відповідає історичній дійсності.

Незріла революція. Модель народилася в колах західної соціал-демократії, її провідником був Карл Каутський. Згідно з нею Росія за рівнем соціально-економічного розвитку була аж ніяк не готова до соціалістичної революції. Тому будь-яка штучна спроба перескочити через реальність могла призвести і призвела лише до найнегативніших наслідків. Замість соціалізму з’явилося дещо повністю протилежне соціалістичним ідеалам. Історія показала, що прибічники цієї моделі мали рацію.

Секулярна теократія. Така модель є релігійною інтерпретацією радянського суспільства. Для декого це було втіленням тисячолітнього царства Божого, тільки без Бога. При цьому марксизм і соціалізм розглядаються як релігійні системи, замінники релігії, месіанські течії. Саме на таких позиціях критики радянського суспільства стояли Микола Бердяєв, Ален Безансон. Водночас мали і мають спроби розглядати радянське суспільство як втілення екзистенціального зла, зла демонічного, такого, що не здатне змінитися і може бути знищене тільки силою. Таких позицій певний час дотримувався президент США Рональд Рейган. Проте були й ліворелігійні мислителі, як у Росії, так і за її межами, які вважали соціалізм втіленням істинного християнства. Адже відомо, що перші послідовники Христа жили соціалістичними комунами. В “Діяннях апостолів” зазначено: “Всі ж віруючі були разом, мали все спільне: і продавали маєтки і всіляку власність, і розподіляли всім, дивлячись на нужденність кожного”. Очевидно, що витоки соціалістичної ідеології, цінностей зрівнювання, колективізму, централізованого розподілу беруть початок у глибині століть, у тому числі і в часи зародження християнства. Тому наявність спільних цінностей дозволила деяким мислителям зробити висновок про “втілення християнства” у соціалістичній практиці.

Оборонна модернізація. Модель, яку запропонував Джон Каутський, пояснює появу нової системи необхідністю захистити модернізацію відсталोї країни, що перебувала на периферії капіталістичного світу й боялася колоніального загарбання вже модернізованим Заходом. У цьому світлі створення централізованої економіки, повна мобілізація внутрішніх ресурсів, форсована індустріалізація розглядаються як природна захисна реакція Росії на західну загрозу. Інакше кажучи, як щось на зразок російської національно-визвольної революції проти капіталізму. Така мо-

дель мала великий успіх у “третьому світі”, іноді вона була методом наслідування у деяких таких країнах.

Азіатська реставрація. Модель, за якою комуністичні режими є, по суті, реставрацією стародавніх азіатських деспотій. Уперше такий погляд висунув Карл Вітфогель. Дещо споріднене можна знайти в праці Фрідріха Енгельса “Франкський період”, в якій він писав, що там, де державна влада “виникає, — як у... азіатських народів і у росіян, — у період, коли община обробляє свою землю ще спільно, або, крайньою мірою, передає тільки у тимчасове користування окремим родинам, тобто де, таким чином, ще не утворилася приватна власність на землю, — там державна влада з’являється у формі деспотизму”. Дійсно, в характеристиці класичних східних деспотій і радянського устрою чимало схожих рис. Так східні деспотії складалися за умов спочатку повної відсутності, а потім другорядної ролі приватновласницького начала. Альтернативою йому була влада-власність і державний спосіб виробництва, коли додатковий продукт належав правлячому дому, який був єдиновладним власником і розпорядником додаткового продукту в загальнодержавному масштабі. До цього слід додати довільний характер вилучення правителем у безпосередніх виробників засобів і продуктів виробництва. Все це дуже схоже із системою, що встановилася в Радянському Союзі з “експропріацією експропріаторів”, “розкуркуленням”, “боротьбою з нетрудовими прибутками” тощо.

Серед інших характерних ознак можна назвати такі:

- визнання за верховну цінність благо держави;
- жорстка система цінностей, орієнтованих на збереження непохитності ладу і підозріле ставлення до інновацій;
- чіткий поділ на виробників і управителів;
- переважання адміністративно-командних зв’язків;
- панування відносин перерозподілу;
- гарантування прожиткового мінімуму населення за умов мінімуму особистого вибору індивіда;
- стримування приватновласницької підприємницької активності людини, що була деструктивною для існуючої системи;
- відсутність орієнтації на приватні, індивідуалістичні норми і цінності;
- вироблення стимулів до ідентифікації, а то й злиття людини із системою;
- розробка норм поведінки й конформного морального стандарту;

- уміле спрямування ініціативи й енергії індивіда у релігійне або інше русло, ініційоване владою;
- визначення ролі людини насамперед як члена певної общини, колективу, де люди пов'язані солідарними відносинами;
- суворобмеженість свободи та ін.

Наведена характеристика типова для стародавньої східної деспотії. Але на запитання: “Чи було таке у Радянському Союзі?” люди, яким виповнилося на 1991 р. більше ніж 16 років і які усвідомлювали реальність, можуть відповісти: “Так, все це було”.

Найпоширенішим варіантом пояснення радянського ладу є модель **тоталітарного суспільства**. Власне кажучи, головним нервом політичного життя ХХ ст. стала боротьба демократії і тоталітаризму. Саме він у радянському блоці маскувався під гаслами про “владу народу”, “найгуманніше суспільство”, “авангард прогресивного людства” і “справжню демократію”. Тому потрібно детальніше з'ясувати його сутність.

Поняття “тоталітаризм” походить від лат. *totalis* — весь, повний, цілий, а потім — англ. “*totalitarianism*”. Це теорія і політична практика, особливо небезпечна форма автократії. Передбачаються всезагальний і повний контроль державної влади, зосередженої у вузькій групі осіб, над усіма сторонами життя суспільства і громадян, фактична ліквідація конституційних прав і свобод, згортання демократії, широкомасштабне насильство і репресії проти реальних і удаваних опозиційних елементів. Сам термін “тоталітаризм” уперше ввів у політичний лексикон італійський диктатор Беніто Муссоліні для характеристики свого руху та режиму. Він закликав до “тотального” підкорення особи державі і розчинення індивіда у політичній історії. У промові 28 жовтня 1925 р. Б. Муссоліні проголосив абсолютне всесилля держави: “...все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави”. Однак в Німеччині цей термін не прижився. Адольфу Гітлеру не подобалися запозичення, і він вважав за ліпше визначати свій режим як авторитарний. Проте вже в той час (кінець 1920-х років) в англійських газетних публікаціях термін “тоталітаризм” використовували для характеристики Радянського Союзу.

Наукова розробка феномену тоталітаризму розпочалася у 1950-х роках. У 1956 р. з'явилася книга Карла Фрідріха і Збігнева Бжезінського “Тоталітарна диктатура і автократія”, в якій визначаються шість головних характеристик тоталітарного “синдрому”:

- єдина масова партія, очолювана харизматичним лідером;
- офіційна ідеологія, яка має визнаватися всіма;

- монополія на засоби масової інформації;
- монополія на всі засоби збройної боротьби;
- система терористичного поліцейського контролю;
- централізована система контролю та управління економікою.

Такі ознаки тоталітаризму вважаються класичними, хоча майже одразу після виходу публікації вони викликали дискусію і критику. Критики вказували на те, що конструкція тоталітаризму є одномірною, тому будь-яке суспільство не може бути зведеним лише до тоталітарного виміру. Воно повністю не вкладається у цю схему. Ті процеси, що в ньому відбуваються, його доля потребують *багатомірного* підходу. Такий підхід відбиває не тільки складність суспільного утворення, а і його суперечливість, напруженість діючих у ньому тенденцій, переплетення внутрішніх і зовнішніх факторів тощо. Ось чому вище були наведені й інші концепції, що пояснюють різні аспекти радянського ладу. І все ж тоталітарне пояснення дає найбільше для розуміння його сутності.

Історичні умови виникнення тоталітаризму характеризувалися насамперед кризою лібералізму після закінчення Першої світової війни, зростанням ролі держави у політичній та економічній сферах, посиленням бюрократизації всіх сфер життя. Своєрідною відповіддю на кризу ліберальної демократії було виникнення тоталітарних режимів. Найбільш потужними з них виявилися гітлерівський у Німеччині та сталінський у Радянському Союзі. Це була спроба антиліберальної модернізації, що намагалася поєднати військово-технологічний та індустріальний активізм з напівтрадиціоналістським ідеалом суспільства, яке однаково думає, піддається регламентації та підкорюється.

Дехто з дослідників вважає, що тоталітарні держави існували не тільки в ХХ ст., а набагато раніше, зокрема в Індії — держава династії Мауріїв (приблизно 321—185 рр. до н. е.) або китайська держава династії Цинь (221—206 рр. до н. е.). Проте їх не можна вважати такими. Вони не мали світської ідеології месіанських очікувань, що вимагає тотального зруйнування існуючого суспільства та його заміни утопічним ладом, поєднаної з монополістичною концентрацією всієї влади в руках єдиної політичної партії, керованої цією ідеологією. Тоталітаризм став можливий тільки у минулому столітті. Тоді стали реальністю величезні промислові, військово-технічні потужності, що давали колосальні можливості масового знищення людей та їх примусу. З іншого боку, з'явилися засоби масової інформації (величезні накладі щоденних газет, журналів, радіо, яке безперервно працювало,

хронікально-документальні фільми та ін.), що дали змогу ідеологічно обробити й уніфікувати свідомість “масової людини”. Водночас тоталітарні режими відрізняються від авторитарних, військових клік, які виникали в Латинській Америці та Африці вже після Другої світової війни. Перші насамперед спираються на масові рухи, партії, вожді яких, як правило, не входили до старих структур влади. Авторитарні режими завжди користуються підтримкою традиційних сил порядку — армії, церкви, бюрократії. Такі режими задовольняються політичним контролем над суспільством, а тоталітарні претендують на весь політичний, соціальний і моральний лад, на людину загалом, бажаючи “перекроїти” її свідомість і поведінку так, як це потрібно владі.

Тоталітарне суспільство є в багатьох відношеннях суспільством перманентної (безперервної) революції (популярною піснею урочистих концертів до останніх років існування радянської влади була пісня зі словами: “И вновь продолжается бой. И сердцу тревожно в груди. И Ленин — такой молодой, и юный Октябрь впереди!”) або перманентної війни. Це було необхідністю, адже тоталітарна структура, як засвідчила історія, життєздатна й ефективна лише за умов війни (“гарячої” або “холодної”), матеріального дефіциту у сполученні з політичним терором, що зумовлює державну надцентралізацію.

Іноді величезні масштаби репресій у Радянському Союзі пояснюються спочатку необхідністю боротися проти контрреволюції, а потім особливостями характеру Й. Сталіна. Насправді, терор і репресії — закономірні складові системи, що утворилася, і радянські політичні діячі тут не були оригінальними.

У грудні 1917 р. у декретах радянської влади з’явилося визначення, під яке протягом усіх наступних років її існування підпадали усі незгодні, незадоволені і такі, хто мав сумніви, — “вороги народу”. Воно вперше з’явилося ще під час Великої Французької революції в декреті якобінського Конвенту від 10 червня 1794 р. і відобразило криваві репресії влади проти своїх політичних опонентів. Перші концентраційні табори виникли в радянській Росії у 1917 р. Їх започаткувала Надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем. Потім було створено величезну їх мережу, якою керувало Головне управління таборів (ГУЛАГ). До них потрапило кілька мільйонів радянських громадян, оголошених “ворогами народу”.

У фашистській Німеччині нацисти також організували розгалужену систему концтаборів. У серпні 1934 р. міністр пропаганди Йозеф Геббельс визначив призначення таборів: “Перетворити ан-

тисоціальних членів суспільства у корисних членів за допомогою таких гуманних методів, які тільки можливі”. Насправді це були страшні катування і тортури, що перетворилися на масові вбивства. І в гітлерівській Німеччині, і в сталінському СРСР метою було шляхом залякування тримати в покорі власні суспільства, консолідувати їх, знищуючи не тільки всіх, хто не погоджувався зі станом речей, а й людей, які виявляли цілковиту лояльність до влади.

Обидві держави перебували у тяжкому економічному стані, що потребувало прискореної модернізації заради зміцнення позицій влади. Зрушити змучених людей на тяжку працю заради цього тільки ентузіазм не міг. Комбінуючи пропаганду, терор і примус, чотири тоталітарні диктатори ХХ ст. — Беніто Муссоліні, Адольф Гітлер, Йосип Сталін і Мао Цзедун здобули більше влади, ніж будь-які володарі у світовій історії. Але вони б не втрималися при владі без масових підтримки й конформізму. Така підтримка залежала не тільки від харизматичності лідера, тодішніх промислово-технічних можливостей, їй сприяли зміни масової соціально-політичної свідомості, пов’язані з виникненням “людини маси”, а також масової негативної маргінальності, тобто коли значна чисельність людей втрачає звичайний лад життя, виявляється вибитою зі звичних соціальних чарунок внаслідок кризи, війни, революції та ін. Вони згодні на “сильну руку”, яка забезпечить їм гарантований прожитковий мінімум. Вони погоджуються на обмеження своїх демократичних прав і свобод. Деякі сучасні російські аналітики і науковці, зокрема президент Російського державного гуманітарного університету, доктор історичних наук Юрій Афанасьєв занепокоєний процесами реабілітації сталінізму в Росії нині. На їх думку, ресталінізація в Росії, яка виявляється у зростанні сталіністських настроїв, зумовлена тим, що багато громадян опинилося у злиденності в умовах дикого капіталізму. Це викликає у них обурення і ностальгію за часами тоталітаризму, радянською системою, в якій насправді панували брехня і трагічний самообман.

Один із найбільш глибоких критиків комунізму — американський політолог Збігнев Бжезинський — так зазначав: “Феномен комунізму — це історична трагедія. Породжений нетерплячим ідеалізмом, який відкидав несправедливість існуючого порядку речей, він прагнув до кращого і гуманнішого суспільства, проте призвів до масового гноблення. Він оптимістично віддзеркалював віру в силу розуму, здатного створити сучасне суспільство. В ім’я морально мотивованої соціальної інженерії він мобілізував най-

потужніші почуття — любов до людства і ненависть до гноблення. Таким чином, йому вдалося захопити найяскравіші розуми й найбільш ідеалістичні душі, але він призвів до найжахливіших злочинів нашого, і не тільки нашого сторіччя”.

Нині ідеї комунізму не пішли у минуле, а зберігають свою привабливість. Їх магнетизм можна порівняти з магнетизмом великих релігій. Комуністична ідея може захопити людину повністю. Але її вплив на історію людства нема з чим порівняти. Емоційно вона особливо сильно впливала і впливає на знедолених, оскільки виправдовувала безжальне насильство над експлуататорами, давала змогу насолодитися їх утиском, навіть загибеллю. Історія Радянського Союзу цілковито це підтверджує. Психологічно ця ідея вказувала на джерело усіх лих — приватну власність, скасування якої начебто мало призвести до справедливості та досконалості людської природи. Така обіцянка, наче віра, пробуджувала сподівання в серцях мільйонів людей. Інтелектуально ця ідея сприймалася як система мислення, що може доступно пояснити минуле і майбутнє, динаміку економічного й соціального розвитку, функціонування виробництва, соціальну мотивацію тощо. Все ставало “зрозумілішим”, а життя відповідно — легшим.

Люди — хто щиро, а хто тільки робив вигляд — вірили, що “Наше дело — правое. Враг будет разбит. Победа будет за нами”. Що життя рухається від хорошого до кращого, що труднощі тимчасові, а рух відбувається до щасливого майбутнього, де “усі блага поллються повним потоком” і кожен матиме “за потребами”. У переважній більшості населення Радянського Союзу була “ясність буття” і “впевненість у завтрашньому дні” — гарантованому прожитковому мінімумі, про який подбає держава. Багато хто був нездатен бачити правду, багато хто погоджувався бути обдуреним.

Звичайно, бажаної повної однастайності радянська влада так і не досягла. Настрої значною мірою залежали від таких факторів, як:

— соціальна належність (робітники, селяни, номенклатурна бюрократія, технічна і творча інтелігенція, інші верстви мали свої відмінності у світосприйнятті й самоусвідомленні);

— прямий або опосередкований вплив релігії, що раніше домінувала на тому чи іншому просторі (православ’я, протестантизм, католицизм, іслам, буддизм, язичництво);

— час і шлях приєднання до Радянського Союзу (суттєва відмінність, наприклад, між настроями прибалтів і білорусів, українців і туркменів та ін.).

І все-таки, як потрібно розглядати ті настрої, які переважали у радянському суспільстві, особливо періоду “розвинутого соціалізму”? Як позитив чи як негатив? Важко дати однозначну відповідь. Уходячи від одномірного — тоталітарного — мислення, аналізуючи будь-яке явище, слід намагатися подивитися на нього з різних сторін, бачачи як “плюси”, так і “мінуси”. З дистанції минулих років варто спробувати оцінити, що хорошого і що поганого дав СРСР людям, які жили у ньому.

Плюси радянської влади

1. СРСР був створений на невідомих до того часу принципах: федерація суверенних республік із правом виходу з його складу.

2. Було здійснено прискорену модернізацію суспільства, грандіозну індустріалізацію, що перетворило Радянський Союз на одну із супердержав світу. Вже у 1937 р. за абсолютними обсягами промислового виробництва він посів друге місце після США (царська Росія у 1913 р. була на п’ятому місці у світі).

3. Радянський Союз зміг вистояти у боротьбі з гітлерівською Німеччиною, захистивши разом з іншими союзними державами світ від фашизму.

4. Унаслідок проведення “культурної революції” усунуено неписьменність. До 1959 р. її повністю ліквідували на теренах СРСР (на початок ХХ ст. дві третини населення Російської імперії не вміли читати і писати). Деякі народи одержали систему писемності, якої раніше не існувало. У грудні 1917 р. більшовики здійснили реформу орфографії російської мови, що значно її спростила. Набагато зросли масштаби здобуття не лише середньої, а й вищої освіти.

5. Значна увага приділялася розвитку науково-технічного прогресу, що дало змогу досягти значних успіхів, зокрема в освоєнні космічного простору.

6. Значна соціальна мобільність, яка відкрила широкі можливості для представників нижчих прошарків колишньої Російської імперії піднятися у соціальній ієрархії до найвищих рівнів статусу і влади (від селянина або робітника до міністра, генерала або академіка). Особливо слід сказати про зміну гендерних відносин за часів радянської влади, адже жіноцтво формально одержало рівні з чоловіками права і свободи, більші можливості до самореалізації.

7. З часом було ліквідовано злиденність і забезпечено гарантований прожитковий мінімум, що захищав від жаху очікування голодної смерті. У країні зникло безробіття, діяли системи одержання безплатної освіти, медичної допомоги, житла та ін. В

останні десятиріччя існування держави радянські люди цінували “впевненість у завтрашньому дні”, тобто відчуття стабільності, що відповідало домінуванню так званих “довготривалих життєвих проєктів”.

Можна сказати: під впливом змін, що відбувалися в Радянському Союзі, ледь не увесь світ змінив ставлення до нездолених. До функцій держави увійшло здійснення соціальної політики. Розуміння її важливості знайшло своє втілення і в “Новому курсі” Ф. Рузвельта, і в “шведській моделі”, і в тому, що сучасні розвинені країни прийнято називати не капіталістичними, а ліберальними демократіями із соціально орієнтованою ринковою економікою.

8. Декілька народів отримали державність, об’єднали землі, тривалий час розподілені між іншими державами (зокрема, стосується України).

9. Відбувалися швидкі трансформації раніше відсталих народів, багато було зроблено для прискорення їх соціального, економічного, культурного розвитку.

10. Формувався радянський патріотизм та інтернаціоналізм, який мав перешкоджати появі ворожнечі на національному ґрунті, сприяти толерантності й демократизму. На світовій арені радянський вплив виявився у сприянні формуванню нових міжнародних відносин, в яких слабшали позиції расизму та шовінізму. Врешті-решт все більше у сучасному світі шанується такий принцип, як політична коректність.

Мінуси радянської влади

1. Деклароване право виходу республік зі складу СРСР не було забезпечено юридичними механізмами реалізації, а будь-які спроби відстояти національні позиції кваліфікувалися як вияви “буржуазного націоналізму” з наступним нищенням носіїв подібних ідей.

2. Здійснення економічних трансформацій ґрунтувалося насамперед на скасуванні приватної власності, ринкових відносин, підприємництва. Натомість впровадили жорстку централізовану планову командно-адміністративну економіку, яка виявилася врешті-решт нежиттєздатною. У 1991 р. СРСР за таким важливим показником соціально-економічного розвитку, як ВВП на душу населення, посідав 70-те місце у світі. Цей показник становив 2650 доларів, що було навіть менше, ніж у африканської Ботсвани (2853 долари). Від середнього рівня розвинених країн — відповідно 12,8 % (20 694 долари). І це після 70 років радянської влади у найбільшій і потенційно найбагатшій у світі країні.

3. Прискорена модернізація та індустріалізація (Й. Сталін поставив перед СРСР завдання здійснити ривок і за десять років подолати шлях, на який індустріальний Захід витратив 100—150 років) проводилися “згори”, нехтуючи потребами низів, не зважаючи на витрати матеріальних ресурсів і людської енергії. У жертву принесли мільйони людських життів. Насамперед це стосується селянства. Наслідками були страшні голодомори, у результаті яких по всьому Союзові вмерло майже 10 млн осіб, а найбільше — в Україні.

4. Перемога у війні 1941—1945 рр. була здобута надто дорогою ціною. Донині не встановлено, скільки радянських людей загинуло. Називалися цифри і 20, і 27 млн, і більше. Країну відкинуто у своєму розвитку на кілька десятиліть назад. Небаченого значення набув військово-промисловий комплекс, оскільки офіційно визначили, якщо після Першої світової війни соціалізм переміг на одній шостій частині суходолу, після Другої світової війни утворилася світова соціалістична система, то після Третьої світової комунізм переможе на всій земній кулі. Радянська система була надто мілітаризована. Переможці з часом перетворилися на злидарів, яким гуманітарну допомогу надсилали ті, кого перемогли у минулій війні.

5. Прориви у науково-технічному прогресі мали місце насамперед у тих галузях, які могли забезпечити військову могутність (при тому, що значна частина наукових ідей була “запозичена” за кордоном, наприклад стосовно атомних і ракетних технологій). Разом із тим низку наук проголосили “продажними дівками імперіалізму” (генетика, кібернетика, психологія, соціологія та ін.). Панування “єдино вірної науки — марксизму-ленінізму” заперечувало будь-які інші погляди і призвело до несприйняття новацій, пов’язаних із переходом до постіндустріального суспільства.

6. Проводилася політика “поступової ліквідації класового суспільства”, яка почалася зі знищення представників дворянства, буржуазії, офіцерства, духовенства, старої інтелігенції. У боротьбі за “єдність радянського народу” велася лінія на усунення національних і соціальних відмінностей. Суттєвим чинником стали репресії проти тих, хто заважав здійсненню політики комуністичної партії. Насамперед це стосувалося інтелектуальної еліти країни, яка могла поставити таку політику під сумнів. Заборонялося будь-яке вольнодумство.

7. Концентрація влади в руках партійної номенклатури, яка контролювала всі сфери життя — від економіки до настроїв пересічних громадян. Система поліцейського репресивного контролю

насправді зводила нанівець усі декларовані демократичні права і свободи. Насправді соціальна мобільність була організована згорі селекцією найбільш слухняних і відданих системі людей в умовах системи підданства та партократії. Стосовно більших можливостей для самореалізації жіноцтва, то для багатьох вони обернулися зростанням навантажень: при тому, що піклування про родину, виховання дітей, домашнє господарство нікуди не поділися, до них додалися обов'язкові нарівні з чоловіками праця на виробництві і громадська робота.

8. Попри те, що життєвий рівень радянських людей поступово зростав, реальної оплати за працю не існувало. Влада створила умови, за яких працівники одержували мінімум, що лише підтримував їх працездатність. Умови праці й життя поступалися тим, які були у розвинених країнах світу. Брак матеріальної зацікавленості і неможливість заробити більше призводили до низької дисципліни та культури праці. Постійно спостерігався дефіцит послуг і товарів народного споживання. Можливості для самореалізації в реальному житті були дуже обмеженими. За умов “стабільності”, визначеної партією-державою, люди втратили здатність адаптуватися до можливих зрушень, зокрема виявилися розгубленими, коли на зміну епосі “довготривалих життєвих проєктів” прийшов час “короткотривалих”.

9. Федерація суверенних республік насправді була перехідним етапом до “новітньої історичної спільності — радянського народу”. Велася лінія на усунення національних відмінностей і забезпечення сили інтернаціональної імперії. Республікам створювалися різні умови. Середньоазіатські перетворювалися на монокультурні, де головним вважалося вирощування бавовнику. До Прибалтики йшли кошти на розвиток високотехнологічної продукції. Центр свідомо посилював розділення праці між республіками і пов'язану із цим багатосторонню економічну залежність і переплетення. Ресурси і кошти з кожної союзної республіки стягували до центру, звідки вони розподілялися між іншими, особливо підтримуючі раніш відсталі регіони, багато з яких перебувало на патріархальному рівні. Мета полягала у тому, щоб прискорити процес їх розвитку, не беручи до уваги місцеву специфіку. Це породжувало насилля і протиборство.

10. Однією з головних проблем СРСР був розрив між реальним життям у країні і тією ідеалізованою картинкою, яку малювала пропаганда. Зокрема, радянській агітаційно-пропагандистській системі не вдалося насправді створити “нову радянську людину”.

Особливо невдалим цей намір виявився в останній період існування СРСР.

Зрозуміло, що розглянуто не всі аспекти, і можна подумати над тим, які позитивні і негативні тенденції та їх наслідки наявні в історії Радянського Союзу. Це важливо з точки зору розуміння причин його розпаду і особливостей розвитку нових держав, які утворилися на його уламках. Окремо слід розкрити сутність радянської внутрішньої національної політики.

Запитання для самоперевірки

Назвіть два проєкти створення нової багатонаціональної держави, які розробляло більшовицьке керівництво. Чий проєкт переміг? У чому полягала його сутність?

На яких основах був створений Союз Радянських Соціалістичних Республік?

Які республіки увійшли до складу Союзу РСР у грудні 1922 р.?

У чому полягала особливість СРСР як централізованої держави?

Який лад був створений у Радянському Союзі?

Чим зумовлені масові репресії за часів радянської влади?

Оцініть позитиви і негативи радянського ладу.

Завдання для самостійної роботи

Складіть хронологію процесу творення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Яка теоретична модель, на вашу думку, найліпше пояснює сутність ладу, встановленого в Радянському Союзі?

Проілюструйте на прикладах можливість використання моделі “східна деспотія” для пояснення сутності радянського способу буття.

Проаналізуйте психологічні основи популярності комуністичної ідеї у минулому і в частини населення пострадянського простору нині.

РАДЯНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА

Радянський Союз створювався як федеративна держава. Насправді вона була унітарною. Її унітарна природа маскувалася складною інституціоналізацією національностей, визначеною на основі етнічно-лінгвістичних особливостей і територіального принципу. Кожна союзна республіка, крім Росії, а також автономні республіки у межах більших одержали власні політичні й культурні установи, які комплектувалися здебільшого представниками місцевої еліти. Звичайно, все це відбувалося під жорстким контролем з боку комуністичної партії. Глибинна мета полягала у заспокоєнні місцевого націоналізму, демонстрації поваги до нього і використанні його на власну користь — з метою “побудови соціалізму і комунізму”. Тобто радянська національна політика мала сприяти загальній мобілізації населення колишньої царської імперії на нове державотворення і прискорення економічного зростання, потрібного для зміцнення влади як всередині країни, так і на міжнародній арені.

Національна політика не була незмінною протягом усього існування Радянського Союзу.

Перший період — від прийняття Конституції СРСР у 1924 р. до початку першої п’ятирічки (1928/1929 рр.) — проходив під знаком коренізації. Цей термін уперше з’явився у рішеннях Х з’їзду партії; він означав вирошування місцевих кадрів і опору на корінне населення республік. На той час більшовики не могли обійтися без місцевої інтелігенції та були змушені привертати її на свій бік. До лав партії залучали все більше представників місцевого населення. Наприклад, частка українців і білорусів у партійних організаціях їхніх республік за період з 1922 до 1932 р.

збільшилася відповідно з 24 (21) до 59 (60) %. Навіть представники середньоазіатських народів у 1932 р. становили понад половину членів партійних організацій відповідних республік. У 1929 р. “титульна” (тобто така, що дала назву тій чи іншій республіці) нація становила в Україні вже 59 %, Білорусії — 66, Вірменії — 95 % місцевої бюрократії. Однак у Середній Азії, де все ще не вистачало освічених кадрів, росіяни, як і раніше, переважали у державних управлінських структурах.

Республіки мали значні права у внутрішніх справах, навіть в економічних. Особливо широко їх здійснювали у сфері культури. Кожна республіка не тільки могла, а й зобов’язувалася мати власну мову. У Білорусії навіть оголосили білоруську мову офіційною, хоча населення користувалося багатьма мовами. Кожен, навіть найменший, народ отримав свою мову і писемність. Для 48 етносів були створені нові писемні мови. Це стосувалося туркменів, башкирів, чеченців, нечисленних народів Сибіру. Сенсація полягала в тому, щоб перешкодити об’єднанню народів Кавказу, Середньої Азії, інших регіонів навколо одного. Цій меті також мало служити адміністративне дроблення, що і відбувалося передусім у Середній Азії. Наприкінці 1920-х років для 70 мов, насамперед мусульман, ламаїстів та ін., була запроваджена писемність на основі латинської графіки. Відмова від арабської писемності у мусульман і старомонгольської системи письма у буддистів позначала розрив з їхньою попередньою культурною спадщиною і релігією. Неросійські мови впроваджувалися в управління, юстицію (насамперед у нижчих ланках судочинства), а також у шкільну систему. Уже у 1927 р. 90 % білоруських школярів, 94 % киргизьких і майже 96 % татарських у відповідних республіках навчалися у початкових школах рідною мовою. Такі школи створювалися і для тих народів, які не мали відповідних республік. Наприклад, половина українських євреїв здобула освіту в школах на мові ідиш. Водночас організовували середні та вищі навчальні заклади рідною мовою народів СРСР, що збільшувало чисельність неросійських еліт. Форсовано розвивалася видавнича справа неросійською мовою (газети, журнали, книги). Проте на вищому рівні від російської мови не відмовилися.

Політика коренізації передбачала забезпечити стабільність багатонаціональної держави, усунути дискримінацію неросіян і таким чином ліквідувати осередки національного напруження. Така політика мала і рекламне значення з точки зору зовнішньополітичної пропаганди і сприяння зростанню симпатій до радянської влади, ідеї світової пролетарської революції з боку пригноблених народів.

чених народів інших країн. Освіта, видавнича справа й інші заходи на національних мовах сприяли поширенню серед неросіян комуністичної ідеології. Проте саме ідеологічні настанови більшовиків з часом почали відчувати загрозу через політику коренізації.

З одного боку, завдяки їй досягалася мета додаткового привернення на бік партії і революції широких верств неросійського населення або принаймні його нейтралізації. Йшов процес створення національних нових еліт. Прискореними темпами відбувалася консолідація націй. Однак успіхи коренізації мали й зворотний бік. З часом корінні кадри почали виявляти тенденцію до незалежності від центру, національно-культурної автономії, націонал-комунізму. Націонал-комуністи прагнули поєднати ідеї комунізму з національними традиціями. Вони були невдоволені тиском з боку Центру і прагнули його подолати, розширити компетенції своїх республік і брати активнішу участь у справах усієї держави. Тобто замість очікуваної єдності радянського суспільства посилювалися тенденції, які могли б призвести до його дезінтеграції.

Цю небезпеку Й. Сталін передбачав уже у 1926 р. У листі до Лазаря Кагановича та інших членів Політбюро української компартії він попереджав, що рух “на Україні за українську культуру і громадськість, ...що очолюється повсюдно некомуністичною інтелігенцією, може набути місцями характеру боротьби... проти Москви взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури і її найвищого руху — лєнінізму”. Коли у 1930 р. відбувся сфабрикований процес над групою українських інтелігентів на чолі з академіком Сергієм Єфремовим за звинуваченням у створенні “Спілки визволення України” (яка ніколи не існувала), то початок її діяльності віднесли до 1926 р. Таким чином хотіли підтвердити “мудрість” товариша Сталіна, який вже тоді попереджав.

Другий період у взаємовідносинах між республіками і центральною владою, а отже, в її національній політиці почався з кінця 1920-х і тривав до середини 1930-х років. На той час права союзних органів влади значно розширилися і посилилася централізація союзної держави. Москва забирала у республік усі їх суверенні права. Вона періодично мусила здійснювати політичне “перезавоювання” периферії, оскільки мало місце посилення “місцевого націоналізму”. З 1929 р. почалися “чистки”, тобто арешти, ув’язнення, розстріли, спрямовані насамперед проти національних кадрів.

Особливо сильні удари наносилися по Україні, адже відступництво цієї республіки могло знищити увесь Союз. На Україну був відряджений Петро Постишев зі спеціальним завданням — “боляче стукнути кого слід — взірець та на повчання іншим”. Головним його об’єктом став нарком освіти, відомий український більшовик Микола Скрипник, палкий прихильник українізації. У 1928 р. саме він запровадив новий український правопис. Через п’ять років його звинуватили, зокрема, у тому, що він прагнув відірвати українську мову від російської і продати її польській, німецькій та іншим західним мовам. 7 липня 1933 р. М. Скрипник покінчив життя самогубством. Через півроку Й. Сталін особисто заявив про “тріхопадіння М. Скрипника”.

У Таджикистані з партії виключили голову Раднаркому М. Ходжибаєва, голову Центрального Виконавчого Комітету Н. Максума та інших керівників. “Чистилося” керівництво Білорусії, Киргизії та інших республік. Резолюція ЦК ВКП(б) “Про ліквідацію літературних течій, груп та об’єднань” від 1932 р. остаточно поставила національну культуру під пряме керівництво Москви.

Важливо було зруйнувати звичний соціальний устрій і водночас виключити потенційний опір. Особливе значення у цьому мала примусова колективізація сільського населення — головного носія народних звичаїв, традицій, культури, своєрідності народного духу. Особливо постраждало неросійське населення, яке понесло ще більші жертви, ніж селяни російські. У південних районах Середньої Азії Москва проти волі місцевого населення насаджувала розширення виробництва бавовнику — монокультури. У кочівників процес колективізації був пов’язаний із тим, що їм силою нав’язували осілий спосіб життя і руйнували традиційні кланові структури. Населення бралось до зброї, масово тікало до Китаю і забивало свою худобу, що призводило до голоду. Особливо великими виявилися втрати казахів: вони сягали третини чисельності місцевого населення. В Україні, а також в етнічно змішаних областях на північ від Кавказу, у Нижньому Поволжі насильницька колективізація і реквізіція врожаїв спричинили страшні голодомори. До того дуже жорстоко “ліквідовували куркульство як клас”, що виявлялося у розоренні, позбавленні власності та депортації заможних селян і тих, хто опирався колективізації.

Із середини 1930-х років розпочався **третій період** згортання виявів лібералізму в національній політиці. Вже наприкінці 1930-х років республіки повністю були поставлені під контроль

центру. Радянський федералізм остаточно перетворився на фальшиву декорацію на фасаді, позбавленого будь-якого реального змісту. Хвиля терору, що піднялася з особливою силою у 1936—1939 рр., знищила майже всю політичну й інтелектуальну еліту, особливо у національних республіках. Наприклад, були знищені усі члени українського Політбюро, а зі 102 членів і кандидатів у члени Центрального комітету компартії України після “чисток” уціліли тільки троє. На керівні посади вищої ланки, що звільнилися після “чисток”, призначили переважно лояльних росіян. Зокрема в Україні керівництво очолив Микита Хрущов. Оскільки репресії практично винищили партійну та інтелектуальну еліту неросійських народів, а вони і так мали відносно вузький прошарок освічених людей, то знов опинилися під “опікою” російських керівних кадрів. Частка представників корінних народів у радянських і партійних структурах різко зменшилася на користь росіян. Політику коренізації було згорнуто.

Культурна політика набула жорстко визначеного ідеологічного спрямування. Освіту уніфіковано, соціалістичний реалізм однаково насаджувався в усіх республіках. Незаперечною вимогою стала “дружба братніх народів” за особливої любові до “старшого брата — великого російського народу”. Головну небезпеку вбачали у “місцевому буржуазному націоналізмові”. Встановився культ особи Й. Сталіна — нового самодержця. Російська мова стала обов’язковою до вивчення в усіх школах Радянського Союзу. Латинський алфавіт, на який за кілька років до того перевели писемність багатьох мов, вилучили, а натомість запровадили кирилицю.

По-новому переписали історію народів, які входили до складу імперії. Офіційна політика та історіографія замовчували або перекручували їх справжнє минуле, зокрема національно-визвольну боротьбу, відносини з Росією. Фальшувалася діяльність національних лідерів, таких як Б. Хмельницький, І. Мазепа, Шаміль та ін. Дореволюційна історія показувалася як зміцнення дружби між народами, благодійний вплив російського народу на інші, захист від небезпек з боку іноземних загарбників і відкриття перед неросійськими народами революційних перспектив.

Особливо слід звернути увагу на *період Другої світової війни*. Радянсько-німецький пакт 1939 р. і перемога СРСР дала змогу йому завершити “збирання земель”. Повернули не тільки землі, що раніше належали Російській імперії, а й анексували Східну Галичину, Північну Буковину, Закарпаття, які ніколи не входили до її складу. Були приєднані Литва, Латвія, Естонія, Бессара-

бія, нова частина Карелії, північна частина Східної Пруссії, а на сході — Танну-Тува. Вже у 1939—1941 рр., а особливо після завершення війни, на нових територіях спостерігалася жорсткість і навіть жорстокість радянської влади. Велику чисельність місцевого населення депортували до інших регіонів, а на їх місце приїздили росіяни, насамперед керівні “кадри” і промислові робітники. Радянська влада встановлювала свої порядки, зокрема проводила прискорену колективізацію сільського господарства. Наприклад, у прибалтійських республіках вона була здійснена протягом 1949—1950 рр. Тут, як і в Західній Україні, чинився сильний опір советизації, що набував форм запеклої збройної боротьби. Збройну боротьбу проти радянської влади у Прибалтиці придушили у 1948 р., а у західноукраїнських землях — тільки у 1950 р. Радянська влада зламала опір після проведення там колективізації, переселення цілих селищ, депортації, заслання, арештів і репресій.

Сталінська національна політика розправлялася з цілими народами. Вже перед війною превентивно депортували корейців з далекосхідної прикордонної області до Середньої Азії. У 1941 р. до Азії виселено німців Радянського Союзу. У 1943—1944 рр. примусово до Сибіру та Середньої Азії були переселені калмики, балкарці, інгуші, карачаєвці, чеченці, кримські татари, месхетинці. Загалом приблизно 2,5 млн осіб вивезли у вагонах для худоби до Азії та поселили їх там як підневільну робочу силу. Під час транспортування і в перші роки висилки майже третина з них загинула. Автономні республіки й області цих етносів були ліквідовані, самі їх назви вилучили і викреслили зі статистичних даних, довідників та історичних творів. Й. Сталін вважав їх “зрадниками” і споконвічними ворогами росіян. Якщо у Російській імперії нараховувалося приблизно 165 різних етнічних груп, то на момент 50-річчя СРСР існувало 100 “соціалістичних націй і народностей”.

Радянська влада особливо жорстко ставилася до тих громадян, які побачили, хоч і в страшних умовах, життя в інших країнах. Особливо це стосувалося людей, які потрапили у полон, а потім їх репатріювали до СРСР. Лише 20 % із репатріюваних військовополонених одержали дозвіл повернутися додому. Більшість відправили до радянських таборів як “зрадників” або їх засудили на заслання на кілька років чи до примусових робіт на відбудові зруйнованих війною районів. Таке ставлення зумовлювалося підозрою і побоюванням, що розповіді тих людей будуть

надто розходитися з офіційною пропагандою, особливо стосовно того, як живуть люди в інших країнах.

Наступний період радянської національної політики почався після смерті Й. Сталіна (1953 р.). Від сталінських ексцесів відмовилися, знов повернулися до методів 20-х років: коренізація, співробітництво із неросійськими комуністами союзних республік, часткова децентралізація і толерантна мовна і культурна політика. Однак поступки робилися неохоче. Національна політика часто змінювалася від гнучкої до репресивної, від поблажливості до гноблення. В ідеологічній сфері цьому відповідала або акцентованіша настанова на “розквіт націй та їх культур”, або вимога тримати курс на їх “зближення й злиття”. При цьому в силі залишалося марксистське положення про те, що національне питання з часом буде вирішено само по собі у спільній боротьбі за світле комуністичне майбутнє. За часів хрущовської “відлиги” почалися процеси реабілітації як окремих людей, так і цілих народів. Однак і те, й інше мало непослідовний характер. Якщо народи Північного Кавказу і калмики одержали можливість повернутися до місць колишнього проживання і їм відновили їхні автономні одиниці, то кримським татарам, німцям і месхетинцям у цьому було відмовлено.

За часів Леоніда Брежнєва, приблизно з 1972 р. почався ще один **етап радянської національної політики**. Загальна внутрішньополітична ситуація стає жорсткішою. Знову активізувалася боротьба з “націоналістичними настроями”. Хвилі репресій прокотилися Україною, Грузією та іншими республіками. Знову посилено насаджувалося викладання у школах та вищих навчальних закладах російською мовою. Влада наполягала на тому, що російська мова має стати “другою рідною мовою” для всіх народів Радянського Союзу, мовою міжнаціонального спілкування. Як у період пізнього самодержавства, офіційна політика набула російсько-національних форм. У фаворі був прихований антисемітизм. Хоча, починаючи з 1960-х років неросіяни мали представництво у партійному і державному керівництві, проте домінуюче становище у центральних органах зберігали за собою росіяни, а всі найважливіші рішення приймалися у Москві.

Однак історичні процеси, всупереч волі партії та її ідеологічним настановам, працювали на розвиток національної самосвідомості і національних рухів. Цьому сприяли індустріалізація, аграрні перетворення, урбанізація, розвиток освіти, культури. Об’єктивно вони вели до накопичення економічного і духовного потенціалу для національного самоствердження. Хоч інтеліген-

ція постійно зазнавала нищівних ударів і поліцейського контролю з боку влади, але саме в її колах формувалося уявлення про національну самобутність, самоповагу і самоствердження. Разом із тим відбувалися значні соціальні зміни: величезні маси людей переїздили з сіл до міст, несучи за собою спадок національних традицій, звичаїв, звичок. А саме село у будь-якій країні — головний зберігач народної культури, національної самобутності.

У 1960—1980-х роках у республіках виникав і зміцнювався дисидентський національний рух, з яким влада жорстоко розправлялася. Незважаючи на декларування відданості радянському патріотизму й інтернаціоналізму, поступово і серед партійно-державного керівництва республік міцнішали інші настрої. Керівництво національних республік все більше вимагало прав вирішального голосу, особливо у питаннях, що стосувалися місцевих проблем, потребувало все більше інвестицій у республіканську економіку, виступало проти тенденції до мовної русифікації тощо. Показовою була позиція Першого секретаря ЦК Компартії України Петра Шелеста у 1970-х роках, за що його суворо було покарано.

Задовго до фактичного розпаду СРСР закладалися основи майбутніх національних режимів, які були встановлені партійно-господарською номенклатурою, яка, заволодівши державною власністю, прагнула реального, відкритого, а не таємного багатства. Серед нових національних еліт зростала фрустрація, оскільки вони все частіше стикалися зі встановленими Москвою обмеженнями і російськими кадрами, які пильно стежили за розвитком національних прагнень.

Останній період в існуванні Радянського Союзу і відповідно радянської національної політики настав у 1985 р., коли посаду Генерального Секретаря ЦК КПРС зайняв Михайло Горбачов і в країні почалася “перебудова”. Ліберально налаштований лідер та його прихильники бажали реформувати радянський лад, не усвідомлюючи того, що він міг існувати тільки у тому вигляді, в якому його створили Ленін — Сталін. Спроби його “перебудувати” призвели до краху всієї системи.

Запитання для самоперевірки

Як була замаскована унітарна природа Радянського Союзу?

У чому полягала головна мета радянської національної політики?

Які періоди з погляду змін у національній політиці можна виокремити?

У чому полягала політика “коренізації”?

Що сприяло розвитку національної самосвідомості та національних рухів за радянських часів?

Завдання для самостійної роботи

Чи виконували насправді більшовицькі гасла з національного питання? Свою думку обґрунтуйте.

Як вплинуло на долю України її перебування у складі СРСР?

З’ясуйте, у чому полягала національна політика радянської влади.

Складіть для конкретних народів балансні листи плюсів і мінусів перебування у складі Радянського Союзу.

ПРИЧИНИ КРАХУ СРСР

Особливістю історичного розвитку Російської імперії, як би її не називали, було те, що поштовх до реформ або революцій йшов не знизу, з периферії, а згори — з центру. Так сталося і в середині 1980-х років. Ініціатором став обраний на квітневому Пленумі ЦК КПРС Генеральним Секретарем М. Горбачов. Процес реформування соціалістичної системи в СРСР одержав назву “*перебудова*”. За умов неможливості перебудувати радянський лад вона призвела до його краху. Розвалився і Радянський Союз. Це сталося насамперед через те, що він за сутністю був продовженням Російської імперії. Національні проблеми не розв’язувалися, а приховувалися під вивісками “дружби братніх народів” і “творення нової історичної спільноти — радянського народу”. Проте навіть “нове мислення” не дало змоги молодому реформаторові усвідомити усю складність ситуації в національному питанні. З іншого боку, проголошені М. Горбачовим демократизація і гласність дали нові імпульси активізації національним рухам.

Перебудова почалася в умовах глибокої кризи, що посилила соціально-економічні негаразди, загальне зубожіння народів. Спад економіки призвів до зменшення ресурсів і зростання конкуренції за них між республіками і в середині республік. Значні екологічні спустошення, зумовлені індустріалізацією у радянському стилі, громадяни республік сприймали як результати керівництва Москви. Особливого значення набули катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції у 1986 р., екологічні лиха “Полігонстану” — Казахстану, де постійно випробовували різноманітні види зброї (від ядерної до хімічної), та інших республік. Втрачали значення старі ідеологічні догми, що спричинило

глибоке психологічне потрясіння. Додавалися руйнування старих політичних структур, розкол і боротьба політичних сил стосовно національно-державного устрою своїх народів. За умов гласності почали більше акцентуватися культурно-мовні проблеми.

Одним із провідних напрямів своєї діяльності М. Горбачов визначив покращення керівних кадрів, боротьбу з тими, хто “ганьбив високе звання комуніста”. У грудні 1986 р. замінили корумпованого першого секретаря компартії Казахстану Дінмухамеда Кунаєва, який був також членом Політбюро ЦК КПРС. На його місце призначили чесного, але приїжджого росіянина. У республіці почалися масові безпорядки, що відбувалися під гаслами заперечення домінування росіян. У результаті М. Горбачову довелося фактично відступити: на це місце було призначено другого секретаря ЦК компартії Казахстану — Нурсултана Назарбаєва. Проте відомості про події у Казахстані сприяли формуванню в інших народів переконання, що вони теж могли б висунути свої вимоги.

У 1988 р. вибухнули гострі суперечності, пов’язані з Нагірним Карабахом — вірменським анклавом в Азербайджані. Цю область, населення якої на 80 % становили вірмени, у 1923 р. Й. Сталін передав Азербайджану. В умовах перебудови вірмени вирішили виправити ситуацію — подали клопотання про зміну статусу. Коли його відхилили, почалися масові мітинги і демонстрації під гаслами відокремлення від Азербайджану і приєднання до Вірменії Нагірно-Карабахської автономної області. Азербайджанці прореагували дуже жорстко: вірменські погроми, примусове вигнання, криваве введення військ до Баку, партизанська війна, економічна блокада.

Москва, не бажаючи змінювати кордони і побоюючись реакції на такі події в інших республіках, стала на шлях вичікування. Випробовувалися різні схеми надання Карабаху обмеженого спеціального статусу, але вони провалилися. В результаті серед вірменів посилювалися антирадянські настрої і міцнішало бажання до незалежності. В Азербайджані на основі прагнення повернути собі Нагірний Карабах був створений Народний Фронт. Оскільки Москва не могла задовольнити жодну зі сторін, обидві республіки вирішили розібратися з проблемою самі. Протягом 1989 р. вони вели між собою маломасштабну війну.

У тому самому році етнічні конфлікти поширилися і в інших регіонах Кавказу. Піднявся рух за відокремлення від Грузії Абхазької автономної Республіки (створеної Й. Сталіним з метою зменшення розмірів і сили Грузії). У відповідь спостерігалось по-

силення грузинського націоналізму, що поступово переніс власну ворожість з абхазців на свого потенційного гаранта — радянський центр. 9 квітня 1989 р. обурений натовп вийшов на демонстрацію у Тбілісі, виступаючи за незалежність Грузії. Місцева влада була налякана і за мовчазною згодою Москви військові розігнали мітинг, замість зброї використовуючи саперні лопатки. 16 осіб, здебільшого жінок, убили на головному майдані столиці республіки (за іншими джерелами, загинуло понад 100 осіб). Отже, протягом 1988—1989 рр. усі три кавказькі республіки вийшли за межі перебудови у напрямку до розпаду СРСР.

Національно-визвольний рух у 1988 р. охопив прибалтійські народи. Їхні Народні Фронти виступали за демократичні перетворення, господарську самостійність і мовно-культурну автономію. Особлива вимога: припинення подальшого вселення росіян до Прибалтики. Подальшій активізації сприяла дискусія стосовно правомірності включення Естонії, Латвії та Литви до складу Радянського Союзу. Саме в той час було порушено питання про секретні протоколи пакту Ріббентропа — Молотова 1939 р. На порядок денний висунуто вимогу про відновлення незалежності цих держав. Естонія стала першою республікою, яка восени 1988 р. проголосила свій суверенітет, у розумінні верховенства республіканських законів над союзними. На початку 1989 р. усі три фронти відкрито вимагали офіційної денонсації договору 1939 р., вважаючи, що це призведе до здобуття незалежності.

Литовська комуністична партія відокремилася від союзної компартії в грудні 1989 р. Бажаючи не допустити розколу партійних рядів, у січні 1990 р. на переговори з місцевим керівництвом до Вільнюса приїхав М. Горбачов. Туди ж з усієї республіки прибули понад 250 тис. громадян, які хотіли продемонструвати свою підтримку ідеї незалежності. Аргументи Генерального Секретаря про важливість інтегрованості республіканської економіки у союзну заради інтересів Литви не знаходили підтримки. У лютому національно-визвольний рух “Саюдіс” виграв вибори. Було створено нову Верховну Раду, або Сейм, яка обрала лідера “Саюдіса” Вітаутаса Ландсбергіса президентом. 11 березня 1990 р. проголошено незалежність країни. Центральна влада організувала проти Литви економічну блокаду, припинила постачати туди газ. У січні 1991 р. у Вільнюсі мало місце зіткнення радянських військ із прибічниками незалежності республіки: під час військової операції із захвату будівлі литовського телебачення загинуло 16 осіб.

22 січня Борис Єльцин рішуче засудив застосування сили у Прибалтиці. Цей політичний діяч для більшості співвітчизників

тоді став харизматичною особистістю. Його лідерство, боротьба проти М. Горбачова і комуністичного диктату, починаючи з літа 1990 р., відіграли роль каталізатора для розвалу радянської системи. У травні 1990 р. Б. Єльцина обрали головою Президії нової Верховної Ради Російської Федерації. Він переконав парламент проголосувати 12 червня за декларацію про суверенітет Росії як засіб передачі влади від центру їй та іншим республікам. Протягом наступних тижнів усі вони ухвалили подібні декларації. Цей період одержав назву *“парад суверенітетів”*. 12 червня 1991 р. на перших всенародних виборах президента РРФСР вже у першому турі з 57,3 % голосів виборців узяв гору головний опонент М. Горбачова. Перемога Б. Єльцина також означала поразку комуністичної партії, зі складу якої протягом попередніх п'яти років люди масово виходили.

В Україні піднесенню визвольного руху, особливо на Західній Україні, сприяли прибалтійські події, дискусія навколо радянсько-німецького договору 1939 р. Організувався “Рух”, на якому спочатку порушувалися переважно мовно-культурні проблеми. До того ж не так швидко можна було підняти населення східної та південної частин України. У білорусів вже у 1988 р. національний рух набув суттєвого значення. Приводом цих процесів стало відкриття масових поховань жертв сталінських репресій.

У Середній Азії національні та ісламські рухи залишалися прихованими. Проте у цьому регіоні було зав'язано чимало гострих міжетнічних протиріч. Вони вилилися у криваві сутички між киргизами й узбеками, погроми у Ферганській долині депортованих сюди й. Сталіним турок-месхетинців, конфлікти у Таджикистані. Національні рухи, що охопили у 1988—1990 рр. майже усі етнічні групи СРСР, були пов'язані з низкою інших конфліктів, які накопичувалися протягом тривалого часу і врешті-решт призвели до краху Радянського Союзу.

Особливо резонансним став страйк шахтарів, передусім вугільних басейнів Донбасу, Кузбасу і Воркути, що розпочався 1 березня 1991 р. Приводом стало різке збільшення — у два — п'ять разів — цін на споживчі товари. Шахтарі вимагали не тільки збільшення заробітної плати, а й відставки М. Горбачова, розпуску Верховної Ради СРСР, націоналізації майна КПРС, реальної багатопартійності, департизації підприємств і організацій. Їх вимоги підтримали сотні трудових колективів, які приєдналися до страйкарів у містах країни.

Союзне керівництво на чолі з М. Горбачовим намагалося зберегти єдність республік. У листопаді 1990 р. він мав проект ново-

го союзного договору замість документів 1922 р. Пропонувалося змінити назву країни на Союз Суверенних Радянських Республік. Але за суттю реальна влада зберігалася за центром. Цей проект не підтримали республіки. Тоді 17 березня 1991 р. за ініціативою М. Горбачова проводиться референдум про збереження СРСР як “Оновленої федерації суверенних республік”. Твердження формулювалося невизначено, і йому було важко заперечувати. Грузія, Вірменія, Молдова, Латвія, Литва та Естонія відмовилися брати участь у референдумі. Більшість учасників (взяли участь дев'ять республік) висловилися на користь збереження Союзу: 76 % — “за”, приблизно 22 % — “проти”.

23 квітня 1991 р. М. Горбачов, який представляв союзний центр, і керівники дев'яти республік (Росія, Україна, Білорусь, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Киргизстан, Таджикистан, Азербайджан) підписали документ, відомий як “Заява 9 + 1”. У цьому документі декларувалися принципи нового союзного договору. Досягнута згода була найважливішою умовою припинення конфлікту між головою Верховної Ради Росії Б. Єльциним, який очолював табір реформаторів, і президентом СРСР М. Горбачовим, який прагнув зберегти рівновагу між реформаторами і консерваторами, додержуватися інтересів центру перед зростаючими вимогами республік. Укладання нового союзного договору призначили на 20 серпня 1991 р.)

Політична й економічна ситуації в країні надто погіршилися. Під приводом її поліпшення група консервативно налаштованих керівників партії і держави спробувала здійснити державний переворот, аби поставити хрест на реформах і повернутися до сталінських моделей. 19—21 серпня владу намагався взяти Державний комітет із надзвичайного стану. До Москви, а також інших великих міст, включаючи і Київ, були стягнуті військові частини. Проте з самого початку путчисти зіткнулися з масовим опором громадян. У Москві його очолив Б. Єльцин. 19 серпня він видав указ, відповідно до якого декрети ДКНС заборонялися на території Росії. Після невдалої спроби заколотників захопити будинок уряду в Москві в ніч з 20 на 21 серпня стало зрозуміло, що їхня поразка неминуча. 21 серпня комітет припинив свою діяльність.

Крах путчу став потужним каталізатором розпаду СРСР. Республіки, які на той час ще залишалися у складі СРСР, почали проголошувати незалежність. 24 серпня Верховна Рада УРСР прийняла Акт про незалежність України. Цей процес завершився всеукраїнським референдумом 1 грудня, на якому 90,3 % учасни-

ків висловилися за незалежність України. Деякі аналітики вважають, що саме це фактично припинило існування СРСР. 8 грудня президенти Росії, України і Білорусі, зібравшись у Біловезькій Пущі, констатували, що “Радянський Союз більше не існує”. Ця *тристороння угода легітимна*, оскільки саме Росія, Україна та Білорусія були засновниками Радянського Союзу у грудні 1922 р. Тільки ті, хто створював державу, могли її розпустити. До того ж у Конституції СРСР містилося право виходу будь-якої республіки зі складу держави. І шість республік до того моменту цим правом скористалися: Латвія, Литва, Естонія, Грузія, Вірменія, Молдавія. Завдяки біловезькому консенсусу вдалося відвернути криваву війну за переділ радянської спадщини за югославським зразком. Той акт деякі політологи назвали “цивілізованим розлученням”. Керівники Росії, України, Білорусії проголосили утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД), відкритої для всіх держав колишнього СРСР. 21 грудня на зустрічі в Алма-Аті (куди, як і в Білорусь, М. Горбачова не запросили) до СНД приєдналися ще вісім республік, підтвердивши тим самим завершення існування СРСР. До складу СНД не увійшли країни Балтії та Грузія. М. Горбачову не залишилось нічого іншого, ніж у телевізійному зверненні 25 грудня оголосити про припинення виконання ним функцій президента СРСР у зв’язку зі зникненням самої держави. В той самий день в 19 год 38 хв на головній вежі Кремля червоний радянський прапор був спущений, а російський триколор піднятий. Росія оголосила себе правонаступницею Радянського Союзу.

Дехто і досі вважає, що в усьому винні три лідери слов’янських республік, які зібралися у грудні 1991 р. у Біловезькій Пущі, домовилися між собою і розвалили велику державу. Дата, місце, діячі могли виявитися іншими. Але загальні результати — історичні й політичні — були вже незворотні. *Крах Союзу Радянських Соціалістичних Республік зумовлений сукупністю взаємодіючих факторів.*

Між цими факторами важко визначити пріоритетність. Але, ймовірно, найважливішим стало те, що в радянському режимі, який закордонні дослідники визначили як “party-state” — “партія-держава”, зруйнувалася “несуча конструкція”. Стаття 6-та Конституції СРСР від 1977 р. визначала: “Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народу. Озброєна марксистсько-ленінським вченням Комуністична пар-

тія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірний науково обґрунтований характер його боротьби за перемогу комунізму. Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР”.

Вперше питання про особливу роль партії у радянській політичній системі гостро і масштабно постало навесні 1989 р., під час виборів до Першого з’їзду народних депутатів СРСР. Воно стало у центрі його уваги з перших днів роботи (травень 1989 р.). 4 лютого 1990 р. у Москві пройшла 300-тисячна демонстрація за скасування 6-ї статті Конституції. Наступного дня на Пленумі ЦК КПРС М. Горбачов запропонував ввести посаду президента СРСР із одночасним скасуванням цієї статті. *14 березня 1990 р. було прийнято закон, яким запроваджувалася посада президента і проголошувалася багатопартійність.* Де-юре покладено край монополії комуністичної партії, де-факто пішов процес її розкладення, що мало наслідком знищення радянської державності і зламало хребет СРСР.

Багатонаціональна імперія залишалася міцною, поки економіка могла підтримувати сильну централізовану державу. Понад 70 років у СРСР функціонувала радянська господарська модель, яка врешті-решт виявила свою неспроможність і прийшла до стану глибокої кризи. Цю модель можна визначити як модель неринкової, командно-адміністративної економіки, економіки тоталітарної держави із суперцентралізованим управлінням згори до низу, що замінила собою традиційні горизонтальні ринкові зв’язки. Для неї характерні:

- однопартійна система з повним контролем з боку партійних органів усіх аспектів економічного і соціального життя;
- державна власність на засоби виробництва;
- централізоване управління і планування економіки;
- висока частка промисловості у ВВП при низькій частці внутрішньої й зовнішньої торгівлі, а також сфери послуг;
- надмірна частина промислового виробництва припадала на виробництво засобів виробництва на шкоду випуску товарів споживчого призначення, що породжувало постійний дефіцит;
- у широких масштабах випускалися фактично непотрібні споживачам товари;
- надто висока частка застарілої продукції у промисловому виробництві;
- мізерний обсяг виробництва продукції, що була конкурентоспроможною на міжнародному ринку;

— ізоляція від “несоціалістичного” світу, зовнішня торгівля на основі державної монополії.

Радянська економічна система ефективно діяла на певному етапі — прискореної модернізації та надзвичайних умов війни. Проте потім вона все більше виявляла свою неспроможність. Діючи за принципом “мета виправдовує засоби”, радянське керівництво не рахувало витрат, чи то стосувалося природних ресурсів, або людських життів. Створювався спосіб життя, орієнтований на низький рівень потреб, які до того ж повністю не задовольнялися через постійний дефіцит усього і низьку заробітну плату. Наслідками стали зниження трудової мотивації, низька культура праці, байдуже ставлення до державної власності й результатів власної роботи, низька якість продукції, розвиток тіньової економіки. Така система негативно вплинула на настрої населення: воно стало несамостійним, безвідповідальним і лінивим, політика привчала людей до холопства, вони постійно очікували команди згори. Був навіть жарт: “Уряд робить вигляд, що він нам платить, а ми робимо вигляд, що працюємо”. Уряд, тобто номенклатура, все більше відходив від утопічних настанов (“наздогнати Америку”, “побудувати комунізм до 1980 року” та ін.) і зосереджувався на власних інтересах.

Якщо подивитися глибше, то можна зрозуміти, що *радянська соціально-економічна модель була породженням індустріальної епохи*. Ця система характеризувалася домінуванням великих промислових форм, переважанням технологій масового виробництва, посиленням монополістичних тенденцій на всіх рівнях. В ній у господарських процесах панувала держава, за умов практично всеосяжної державної власності всіляко послаблювалися конкурентні начала, особливо стосовно зовнішньої конкуренції. Індустріалізація дала змогу значно підвищити продуктивність праці порівняно з дореволюційним часом, здійснити урбанізацію і мінімально задовольнити базові потреби населення. До 1960-х років СРСР досяг свого економічного апогею, але приблизно в той же час *у розвинених індустріальних країнах позначився процес переходу до постіндустріального суспільства*, в якому економіка базується на високих технологіях. Формування нової економіки супроводжувалося послабленням монополістичних тенденцій, активізацією конкуренції, зменшенням ролі великих господарських форм, підвищенням гнучкості виробничих процесів та індивідуалізацією виробничо-технологічних рішень. Одним із найважливіших факторів стає глобалізація, яка призводить до зменшення ролі держави у господарському житті, лібералізації

господарської та зовнішньоекономічної діяльності. Західні країни зіткнулися із кризою індустріального суспільства на початку 1970-х років і взяли курс на адаптацію соціально-економічних систем до нових умов розвитку. Радянське керівництво не дало адекватної відповіді на виклики часу. СРСР рухався до тяжкої системної кризи. Хоча не можна заперечувати, що новий лідер М. Горбачов зробив спробу дещо змінити, кинувши спочатку заклик до прискорення соціально-економічного розвитку країни, а потім — до перебудови.

Складовою горбачовської перебудови була так звана гласність, яка призвела до делегітимації радянської ідеології. Це мало катастрофічні наслідки для системи, яка трималася виключно завдяки ідеологічній легітимності. Партійні еліти позбавлялися сенсу політичного існування і права не тільки на “керівну і спрямовуючу роль у суспільстві”, але й на політичне буття як таке. Падіння ідеологічної відданості населення країни почалося ще раніше. Для місцевих еліт питанням виживання стало творення власних основ легітимності. Як на такі можна було спиратися на ідею відновлення національної державності. Раніше, ніж М. Горбачов зміг досягти позитивних результатів у перебудові, номенклатура, яка перебувала у нього у підпорядкуванні, зрадила його. Вона порушила два головні табу номенклатурної поведінки: взяла участь у приватному накопиченні й у національних рухах. Вона вже мала реальні важелі у своїх руках. Номенклатурникам кортіло користуватися ними відкрито, дозволивши собі і своїм близьким усі розкоші. Вони прагнули одержати максимально можливі матеріальні та інші блага, котрі мали вищі верстви суспільства у капіталістичних країнах, при цьому не думаючи про адекватне розширення можливостей “простого народу”. Тому керівники і люди, які користувалися реальною владою в СРСР, не дуже опиралися краху соціалізму. Разом із тим, розчарувавшись у комуністичній ідеології та спостерігаючи за посиленням національно-визвольних настроїв, вони вирішили для себе: “Якщо не можеш перемогти рух, очоли його”, і прийняли національні гасла та символи за свої. Пізніше виявилось, що ядро радянської епохи залишилося на “теплих” місцях практично повсюди, за винятком окремих випадків на зразок Чечні (хоча і там на чолі стояв генерал Радянської Армії Джохар Дудаєв).

Радянська економічна система розвалилася ще і тому, що виявилася надто мілітаризованою. Радянська влада могла бути спокійною за свої позиції у власній країні, а також серед союзників, тільки спираючись на силові структури. Тому навіть за часів “но-

вого мислення” і перебудови чисельність Радянської Армії дорівнювала тій, яка була на момент завершення Другої світової війни — 5 млн військовослужбовців. До того ж були зазіхання на панування над усім людством, яке цього не хотіло. Найбільша небезпека вбачалася з боку США та їхніх союзників. Протиборство у “холодній війні” виносилось на території “третіх країн”, котрим допомагали обрати “правильний шлях” різними засобами, у тому числі збройними. Найважчою для Радянського Союзу стала розпочата у 1979 р. війна в Афганістані, що тривала дев’ять років і під час якої загинуло близько 15 тис. радянських солдатів і офіцерів.

Для армії нічого не жаліли. За деякими підрахунками, понад 60 % валового продукту країни було військового призначення (дехто з дослідників зазначає й інші цифри: від 70 до 90 %). Із самодіяльного населення, якого на межі 1980—1990-х років у СРСР нараховувалося близько 100 млн, понад 50 млн були зайняті у військовому виробництві. Їхня праця щезала, як вода у розпечений пісок, не даючи з економічного погляду практично ніякої віддачі. Радянський Союз не витримав гонки озброєнь, особливо коли американський президент Рональд Рейган оголосив про початок нового її етапу — “зоряних війн”.

До того ж важливу роль відіграло геополітичне перенапруження, пов’язане насамперед із потребою надавати колосальну матеріальну допомогу “братнім” країнам і партіям. Підраховано, що Радянський Союз підтримував 44 країни і 89 комуністичних і робітничих партій світу. Дуже часто це була військова підтримка. Тобто значні витрати пов’язані з необхідністю утримувати великі гарнізони і флот далеко від місць їх постійної дислокації в середині країни.

За десять років до падіння СРСР, у 1980 р. американський науковець Р. Коллінз на підставі геополітичної теорії передбачив цю подію. За його теорією, сила і сталість держави залежать від трьох факторів — ресурсів (чим більше, тим краще), географічного положення (окраїнне положення має перевагу над центральним) і стабільності кордонів. Порівнявши дані про геополітичне положення США і СРСР наприкінці 1970-х років, Р. Коллінз встановив, що США мають ресурсну й окраїнну перевагу і здійснюють для них помірну геополітичну експансію. СРСР програв Сполученим Штатам у ресурсах, населенні та прибутках на душу населення, внаслідок чого відчував дефіцит коштів для підтримання соціальної системи. Його географічне розташування між районами Заходу, ісламським світом, Китаєм та Японією змушувало витра-

чати значні ресурси для захисту величезної довжини кордонів. СРСР страждав від надмірної геополітичної експансії, що виявлялося у слабкості контролю над союзниками і наявності навколо центру кількох етнічних утворень, які виношували надії на національну державність. Р. Коллінз зробив висновок, що Радянська імперія рокована на дезінтеграцію через нестачу ресурсів, не вигідне центральне розташування і надмірне розширення, яке поглинало величезні ресурси. На разі варто зазначити, що нині про цю теорію згадують стосовно сучасної Росії та її перспектив.

Крах радянського соціалізму зумовлений також значними змінами у соціодемографії, які відбулися в останні десятиріччя існування СРСР. Його населення вже не залишалося переважно селянським із притаманними йому низькими споживацькими очікуваннями і високою народжуваністю. Основну частину становили городяни — робітники і службовці з дуже невисокою народжуваністю, але зі споживацькими очікуваннями, які мали тенденцію до зростання, оскільки вже могли порівнювати з рівнем життя і масовим споживанням в інших країнах. Останнє відбувалося завдяки перегляду іноземних кінострічок, нечастих туристичних поїздок за кордон, а також значному імпорту предметів споживання, що призводив до дискредитації радянської економіки в очах широких верств населення. Фактично через споживчий імпорт люди засвоювали елементи західного способу життя. Особливо швидко і кардинально змінювалися настрої молоді. Для неї не мали особливого значення досягнення радянських олімпійців або успіхи балету. Вона більше орієнтувалася на американську масову культуру: від джінсів, музики, кінематографа до настроїв. Як зазначив американський соціолог Г. Дерлугьян: “За великим рахунком Червона Армія була розбита за допомогою рок-музики і синіх джінсів”.

За часів Л. Брежнєва гроші на придбання товарів масового споживання (від зерна до одягу) одержувалися за рахунок продажу нафти та інших сировинних ресурсів. Проте така ситуація існувала не тривалий час. У “холодній війні” проти СРСР його головний супротивник використовував різні засоби. У 1982 р. Центральне розвідувальне управління створило і запустило у дію план під назвою NSDD — план розвалу СРСР. Він передбачав такі напрями:

— розвал світової системи соціалізму, насамперед через підтримку опозиційних рухів, головним з яких вважалася “Солідарність” у Польщі — центральній країні серед сателітів СРСР;

— підтримка афганських моджахедів, аби перенести війну на територію Радянського Союзу;

— дії в Західній Європі з метою обмеження радянського доступу до новітніх технологій (зокрема, заборона експорту до СРСР комп'ютерної техніки);

— гонка озброєнь з метою підризу радянської економіки (на перший план висувалася “Стратегічна оборонна ініціатива”, що передбачала мілітаризацію космосу);

— ідеологічні акції, спрямовані на зміну настроїв і послаблення ідейної переконаності в правоті ідей соціалізму (поки мільйони людей вірили більшою чи меншою мірою в ідеологічні настанови режиму, він перебував у безпеці, а з їхньою дискредитацією він був приречений);

— забезпечення падіння світових цін на нафту, аби зменшити надходження твердої валюти до Радянського Союзу. Це — тяжкий удар, адже СРСР тримався за рахунок експорту сировини, насамперед енергоносіїв. Між США та Саудівською Аравією, а також найбільшими постачальниками нафти цього регіону була досягнута домовленість про різке збільшення обсягів видобування нафти в обмін на захист від “революцій”. Це призвело до падіння цін. Зменшення ціни на один долар за барель нафти дорівнювало багатомільярдним втратам прибутків Радянським Союзом. Тільки за 1986 р. втрати перевищили 15 млрд дол. Зі зменшенням надходження валюти і товарів, які за неї купувалися за кордоном, розрив в якості життя радянської і західної людини став ще очевиднішим, особливо на тлі порожніх полиць магазинів.

В результаті всіх зазначених і незазначених обставин радянська економіка занепадала, соціалізм прийшов до краху, СРСР розвалився. Тобто у споконвічному протистоянні із Заходом Російська імперія зазнала поразки. Показала свої переваги здатність західної цивілізації до плюралістичної самоорганізації. В Росії ж все споконвіку визначала центральна найвища влада — чи то цар, чи то Генеральний Секретар ЦК КПРС. І царська імперія, і радянська були створені як моногенний організм, що суперечить законам синергетики.

Синергетика — це напрям міждисциплінарних наукових досліджень. Її головне завдання полягає у виявленні та пізнанні загальних закономірностей, що управляють процесами самоорганізації в системах будь-якої природи, а також у вивченні процесів виникнення хаосу і дезорганізації.

За синергетикою, самоорганізація може виникнути лише у відкритій системі, яка обмінюється з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією. Радянський Союз існував за “залізною завісою”, якою країна була відокремлена від “непо-

трібної інформації”, за якою його керівництво не хотіло бачити зміни у світі, зокрема перехід найрозвиненіших країн до постіндустріального суспільства. Зміни не можна ігнорувати. Якщо на них не реагувати адекватно, система деградує і занепадає.

Задля виживання і прогресивного розвитку потрібен не “моноліт”, а поєднання багатоманітності. Радянська система насаджувала соціалістичний колективізм, що насправді діяв як прес стосовно окремих особистостей, особливо тих, хто відрізнявся від “гвинтиків”, хто був “надто розумний”. Радянська система зруйнувалася тому, що перешкоджала вільному розвитку особистості. І в даному випадку можна побачити вади радянської системи з погляду синергетики, адже вона всіляко перешкоджала особистісній самоорганізації. Радянська людина як така не була вихована самостійною, відповідальною за свої дії, адже від неї вимагалось лише незаперечне виконання директив партії. З переходом на стадію постіндустріального суспільства стало очевидним, що саме вільна особистість із належною освітою, підготовкою і можливістю відкритого доступу до інформації перетворилася на головну умову і перевагу в сучасній конкурентній боротьбі між системами і державами. Але щоб розвинена індустріальна супердержава без будь-якої серйозної військової поразки після 45 років миру і з внутрішніх причин зазнала краху, — нечуваний факт у сучасній історії.

Запитання для самоперевірки

Які конфлікти на міжнаціональному ґрунті вибухнули за часів горбачовської перебудови?

У чому полягала суть подій кінця 1986 — початку 1987 рр. у Казахстані?

З яких причин три кавказькі республіки протягом 1988—1989 рр. стали на шлях боротьби за вихід із СРСР?

Яка республіка і коли першою проголосила свій суверенітет?

Що сталося в Литві у 1990—1991 рр.?

Діяльність якого політичного діяча відіграла роль каталізатора у процесі розвалу Радянського Союзу?

В чому сенс нового союзного договору, на якому наполягав М. Горбачов?

Як вплинув серпневий путч 1991 р. на національні процеси в СРСР?

Як можна пояснити крах Радянського Союзу з погляду синергетики?

Завдання для самостійної роботи

Проаналізуйте проблему “перебудова і національне питання в СРСР”.

Чому саме прибалтійські республіки виявили найбільшу наполегливість у боротьбі за відокремлення від Радянського Союзу?

Прослідкуйте процеси становлення і зміцнення Рухів у радянських республіках.

Проаналізуйте, як М. Горбачов намагався врятувати Союз.

Визначте суть подій серпня 1991 р.

Чи можна говорити, що Радянський Союз розвалився тільки у результаті дій лідерів Росії, України та Білорусі?

Висвітлить перемоги і поразки СРСР з точки зору світової історії.

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ

Жити поруч із такою велетенською сусідкою, як Росія, і бути вільним від неї, неможливо. Ті, хто стверджує протилежне, або блефують, або помиляються. Тому особливо важливо з'ясувати специфіку тих процесів, що відбувалися і відбуваються в ній після розпаду Радянського Союзу, в якому вона була основою, як тоді говорили: “Старшим братом”. Радянський гімн починався словами: “Союз нерушимый республик свободных сплотила на веки великая Русь...”. Як показала історія, кожна пара слів тут виявилася неправдивою.

Історичний парадокс полягає також у тому, що сама “метрополія”, якщо Радянський Союз розглядати як імперію, виступила ініціатором її руйнування. Перші вільні демократичні парламентські вибори у Росії — Російській Радянській Соціалістичній Федеративній Республіці — відбулися у 1989 р. Однак вони проходили за умов однопартійної системи, коли досить сильні позиції ще зберігала КПРС. Кроком уперед до демократичного устрою стало запровадження в РРСФР З'їзду народних депутатів.

На межі 1980-х і 1990-х років у Росії відбулася ліберально-демократична і водночас антикомуністична революція, яка здійснилася за підтримки суспільства ненасильницьким шляхом. Ідейно-політичним авангардом цієї революції виступили радикали. У 1989 р. вони створили Міжрегіональну депутатську групу, у 1990 р. — рух “Демократична Росія”. В той час діяли три активні громадські групи:

— відносно невелика група дисидентів на чолі з академіком Андрієм Сахаровим;

— велика частина наукової і творчої інтелігенції, ядро якої становили шістдесятники;

— частина радянсько-партійного істеблішменту на чолі з Б. Єльциним (у 1990 р. вийшов зі складу КПРС).

Надалі вони виявлять різні інтереси, між ними виникатимуть суперечності й суперечки. Проте у горбачовський період радикали зберігали єдність та змогли досягти довіри широких верств. Народ, змучений спочатку антиалкогольною кампанією, браком тютюнових виробів, а потім зростаючим дефіцитом на все необхідне для елементарного життєзабезпечення, згоден був дати будь-який кредит довіри тим, хто обіцяв зміни.

29 травня 1990 р. Перший з'їзд народних депутатів РФ обрав Б. Єльцина Головою Верховної Ради РРФСР. Його першим заступником став Руслан Хасбулатов. Визначена Б. Єльциним і його однодумцями стратегія утвердження та розширення суверенітету Росії шляхом радикального скорочення повноважень уряду СРСР стала головною силою, що розхитувала союзнa державу. В тексті Декларації містилися положення, які не тільки суперечили Конституції СРСР, а й ставили під сумнів саму можливість існування Радянського Союзу. Саме російська Декларація про суверенітет, схвалена 12 червня 1990 р., оформила процес “параду суверенітетів” союзних республік. Остаточна доля Союзу була вирішена 8 грудня 1991 р. на зустрічі у Біловезькій Пущі, коли Б. Єльцин, Л. Кравчук і С. Шушкевич підписали договір про утворення Співдружності Незалежних Держав.

Як свідчить минуле, на всіх етапах — дорадянському, радянському і пострадянському — в Росії, яка завжди мала авторитарний характер, принципово важливу роль відігравала перша особа держави у визначенні суспільно-історичного розвитку країни (якщо це не була зовсім невлизова фігура, як Костянтин Черненко — Генеральний Секретар ЦК КПРС до М. Горбачова). Так сталося і з приходом до влади Б. Єльцина. *12 червня 1991 р. відбулися прямі президентські вибори в Росії.* Претендентами виступили Б. Єльцин, Микола Рижков — ставленик ЦК КПРС, колишній голова Ради міністрів СРСР; голова Комітету Державної Безпеки Вадим Бакатін; генерал Альберт Макашов; лідер ліберально-демократичної партії Володимир Жириновський та голова Кемеровської обласної ради народних депутатів Амангельди Тулеев. Вже у першому турі з 57,3 % голосів виборців *перемогу одержав Б. Єльцин.* Приймаючи присягу, він обіцяв “мирний, правовий, демократичний шлях перетворень”. Новообраний президент декларував метою суспільних перетворень розбудову демократич-

ної держави з вільною ринковою економікою. Саме завдяки йому після серпневих подій 1991 р. і розвалу СРСР Росія справді швидко стала на шлях змін. Він зосередив усю повноту влади у країні, радикали на чолі з Б. Єльциним почали форсований перехід до ринку: запустили *три головні реформи*: лібералізацію внутрішньої та зовнішньої торгівлі, вільне ціноутворення (відмову від адміністративного регулювання цін), масову приватизацію. Авторами програми ліберальних економічних трансформацій виступили члени нового уряду Єгор Гайдар, Анатолій Чубайс, Геннадій Бурбуліста ін. Вони вважали, що потрібно мінімізувати втручання держави в економіку. Її варто “лікувати *шокотерапією*”: нерентабельні підприємства збанкрутують, а ті, які витримують це, випускатимуть конкурентоспроможну продукцію. “Шокотерапія” могла “вилікувати” і людей, налаштувати їх на виживання власними силами у нових умовах, не сподіваючись на опікування державою. Тогочасні газети писали: “Майбутнє принесе нам нові ціни і забуті товари”.

З 1 січня 1992 р. ціни на більшість товарів і продуктів були відпущені. Їх зростання виявилось катастрофічним: тільки протягом того самого року ціни збільшилися у 36 разів. Восени 1991 р. середня заробітна плата у Москві становила 7 дол. США. Її зростання і збільшення соціальних виплат не встигали компенсувати зниження купівельної спроможності населення. Усі заощадження людей миттєво знецінилися. Переважна більшість населення опинилася за межею бідності і шукала способи виходу з неї. 29 січня 1992 р. набув чинності указ президента “Про свободу торгівлі”, згідно з яким російські громадяни могли займатися підприємництвом у сфері торгівлі. Маса людей кинулася вести торгово-посередницьку діяльність. Проте збільшення торгово-посередницьких операцій відбувалося на тлі падіння обсягів промислового виробництва.

Лібералізація цін потягла за собою різке зростання тарифів на перевезення, цін на енергію, сировину тощо. Почалося скорочення попиту на багато товарів і видів продукції. Спостерігалось значне падіння виробництва. Загроза банкрутства постала перед цілими галузями. В особливо важкому становищі перебував військово-промисловий комплекс. У сільському господарстві через дорожнечу палива, техніки, хімікатів зросли ціни на продукцію. Фермерський рух наптовхнувся на опір як “червоних баронів” — голів колгоспів, так і самих селян, які не могли припустити, щоб хто-небудь жив краще, ніж вони. Сільськогосподарське виробництво згоралося. Російські сільгосппродукти стали дорожчі

ніж імпорتنі, що вело до занепаду агропромислового комплексу загалом.

Не виправдалися сподівання на фінансову підтримку Заходу. Замість обіцяних 24 млрд дол. Росія одержала вдвічі менше у вигляді кредитів на закупівлю продовольства у тих самих західних країн. Замість нечисленних радянських магазинів з порожніми полицями з'явилося багато нових із товарною ряснотою. Російська роздрібна торгівля за асортиментом товарів уже практично не відрізнялася від західної, особливо у великих містах. Іноземні товари потекли до Росії, що означало початок її активного входження у світове економічне співтовариство. Проте країна стала постачальницею майже виключно нафти, газу, металів, лісу, тільки й конкурентоспроможних у глобальній економіці.

Лібералізуючи ціни, уряд взявся за приватизацію державних підприємств. Формальна схема відповідала принципам “народної приватизації”. У 1992 р. громадяни Росії, які досягли певного віку, одержали по одному приватизаційному ваучеру вартістю 10 тис. руб., що давав право на придбання акцій підприємств, а державні підприємства перетворювалися на акціонерні товариства. По всій країні створювалися чекові інвестиційні фонди, завданням яких було накопичення коштів населення і забезпечення інвестицій у виробництво. Проте у зв'язку з інфляцією ваучери швидко знецінилися. Фонди оголосили себе банкрутами і зникли. Підприємства, в котрі вкладалися ваучери, вважали збитковими і вони не приносили прибутків акціонерам. Люди за безцінь віддавали їх різним махінаторам. Вуличні маклери обмінювали їх на пляшку горілки. В результаті більша частина приватизаційних чеків опинилася в руках керівництва та його оточення. Для переважної більшості населення “народна приватизація” закінчилася нічим.

“Шокова терапія” спричинила зростання соціального напруження. У квітні — травні 1992 р. страйкували або загрожували страйками авіадиспетчери, залізничники, шахтарі, вчителі й лікарі. Влітку 1992 р. уряд здійснив широку грошову емісію та надав підприємствам значні кредити, що різко збільшило інфляцію й уповільнило темпи економічних перетворень. У грудні 1992 р. під тиском VII з'їзду народних депутатів Росії у відставку відправили уряд Єгора Гайдара. Посаду нового прем'єр-міністра зайняв Віктор Черномірдин (колишній керівник нафтової і газової промисловості СРСР). Новий уряд при збереженні загального напрямку руху в бік ринкових відносин зробив ставку на підтримку дер-

жавних підприємств, тобто головною рисою його економічної політики став протекціонізм.

Уряд гостро потребував “живих грошей”, і тому замість ваучерної форми приватизації державної власності він вдався до заставних аукціонів: пакет акцій передавався за заниженою вартістю у заставу, як правило, великому комерційному банкові. В разі неповернення державою боргу, що часто спостерігалось, банк ставав повноправним власником не тільки акцій, а й усього підприємства. Саме так відбулося вже після першого заставного аукціону в 1995 р. ОНЕКСІМ-банк за 170 млн дол. придбав контрольний пакет акцій Норільського нікелевого комбінату — світового флагмана виробництва нікелю, хрому, кобальту, платини. А вже у 2001 р. чистий прибуток цього підприємства становив понад 1 млрд дол., а його капіталізація перевищила 10 млрд. Показовим було те, що на аукціоні відхилили заяву банку “Російський кредит”, який запропонував державі суму, вдвічі більшу, ніж ОНЕКСІМ-банк. У тому самому році на заставному аукціоні Михайло Ходорковський та його група “Менатеп” придбали контрольний пакет акцій (78 %) державної компанії “ЮКОС” за 350 млн дол., а вже у 1997 р. ринкова капіталізація корпорації досягла 9 млрд дол.

Протягом 1992—1999 рр. держава віддала у приватну власність 133 200 підприємств і отримала за це 9 млрд 250 млн дол. Отже, середня вартість однієї обладки становила 69 444 дол. і 44 центи. Тобто приватизувати морський порт за ринковою ціною трикімнатної квартири було звичайною справою. І це не перебільшення. За 10—20 тис. доларів з державної власності пішли такі підприємства, як “Авіаційний комплекс ім. С. Ілюшина”, “Московський вертолітний завод ім. М. Міля”, хоч на момент приватизації там знаходилися тільки-но виготовлені літаки та гелікоптери на десятки мільярдів доларів. Причому в першу чергу були приватизовані не малоефективні виробництва та нерентабельні підприємства, як це мало б бути, і як це було зроблено в інших посткомуністичних країнах Європи, а найбільш прибуткові, за рахунок яких уряд міг поповнювати бюджет. Подібне роздержавлення власності — суто російське “ноу-хау” без аналогів у межах сучасної європейської цивілізації, якщо не враховувати деякі пострадянські ННД. Фактично відбулося безкоштовне розподілення державного майна. Власниками державної власності стали “червоні директори”, державні чиновники, насамперед вищої ланки, російські й іноземні фінансові корпорації, спритні фінансові спекулянти, кримінально-тіньові структури. У Росії вкрай

рідкісні випадки, коли з'являлися мільйонери, які зробили себе самі. Проте було багато таких, хто урвав свій шмат. У переважній більшості випадків нові господарі не довели ефективності приватної власності. Ані модернізації, ані впровадження новітньої техніки, ані використання передових наукових досягнень, як правило, не відбулося. Замість державної монополії на природні ресурси утворилася приватна. Виробництво поступово згорнулося, оскільки виявилось простіше купувати все необхідне, продаючи енергоносії та сировину. Після економічних реформ Росія припинила себе годувати, одягати і взувати. І досі з-за кордону надходить і реалізується через торгівлю понад половини продовольства, 80 % промислових товарів, 75 % медичних препаратів. Реформи не тільки не наблизили, а ще далі відсунули Росію від середнього світового стандарту. Підраховано, що у період Другої світової війни валовий внутрішній продукт в СРСР скоротився на 24 %, в період Великої депресії в США ВВП зменшився на 30,5 %, в Росії з 1992 до 1998 р. ВВП впав на 47 %, а промислове виробництво — на 58 %. Відбулася руйнація реального сектору економіки, деіндустріалізація країни.

У 1993 р. 45 провідних російських та американських економістів, включаючи п'ятьох Нобелівських лауреатів, надіслали Б. Єльцину спільну "Заяву", в якій не тільки детально й аргументовано пояснили масштаби загрози від курсу його реформ, але й закликали зупинити цей процес. Підкреслювалося, що без ефектної державної програми перетворення, що розпочалися в Росії, призведуть до таких результатів, як різке скорочення ВВП, висока інфляція, збільшення імпорту кінцевого продукту до рівня, що знищить попит на товари власного виробництва, криміналізація економіки, деградація соціальної сфери, охорони здоров'я, освіти і безпеки населення включно, скорочення капіталовкладень в економічну інфраструктуру, падіння рівня життя й небезпечний розрив у прибутках тощо. Все це невдовзі стало реальністю. Ця акція міжнародної солідарності вчених не мала прецеденту як в історії науки, так і в історії політики. Однак російське керівництво її демонстративно проігнорувало.

Наслідки єльцинської приватизації: нові хазяї державної власності втратили інтерес до подальших реформ. Лібералізація економіки, що розпочалася, була спущена на гальмах, розвиток дрібного і середнього бізнесу опинився у складних умовах. Припинилися кроки в бік демократизації політичної системи. У народу залишилося відчуття того, що його обдурили, а державна скарбниця виявилася порожньою.

Гострою проблемою став дефіцит бюджету. Щоб підтримати хоча б на попередньому рівні фінансування соціальної сфери, охорони здоров'я, освіти, культури, доводилося збільшувати дефіцит. Нездатність уряду покривати свої витрати з податкових надходжень змушувала його збільшувати зовнішні і внутрішні запозичення. Практично вся емісія Міністерства фінансів складалася із державних казначейських зобов'язань (ДКЗ) під 120 % річних. Але короткотермінові цінні папери потребували постійного оновлення замість погашених. Потрібно було все більше грошей для погашення відсотків. Висока прибутковість ДКЗ відтягувала гроші з реальної економіки і призводила до подальшого падіння інвестиційної діяльності. Адже інвестування у виробництво приносило 20 % річних, а ДКЗ — 120. До того ж курс рубля був завищений, що не відповідало низькій ефективності російської економіки.

До внутрішніх причин економічних негараздів у 1998 р. додалися і зовнішні, зокрема азіатська фінансова криза і зменшення світових цін на нафту. Останнє негативно вплинуло на російський бюджет, котрий, як і в радянські часи, спирався в основному на прибутки від експорту палива і багатьох видів сировини. Азіатська фінансова криза породила недовіру до фінансових ринків, що розвивалися, зокрема до російського, а також втрату 2 млрд дол., інвестованих підприємцями з Південно-Східної Азії.

У березні 1998 р. В. Черномірдіна відправили з посади прем'єр-міністра у відставку. 24 квітня новим головою уряду став 35-річний міністр палива та енергетики Сергій Кириєнко. На молодого прем'єра покладали великі сподівання, проте до середини 1998 р. прибутків, які держава одержувала від розміщення нових ДКЗ, не вистачало навіть для виплат з раніше розміщених паперів. *У середині 1998 р. сталася грандіозна криза.* Піраміда ДКЗ надавала можливість певний час під високі відсотки отримувати величезні запозичення і затицати бюджетні дірки. Але вона зруйнувала бюджет непосильними відсотковими виплатами. 17 серпня 1998 р. уряд Російської Федерації і Центробанк Росії оголосили спільну заяву про односторонню відмову від обслуговування державних короткотермінових облігацій і припинення торгівлі ними, а також про розширення меж валютного коридору (до того існував фіксований завищений курс рубля). Сталася девальвація, про неможливість якої ще 14 серпня запевняв сам президент. Було оголошено мораторій на повернення іноземних кредитів як державою, так і комерційними банками. Російським власникам цінних паперів обіцяли, що ДКЗ "реструктурують", тобто не ви-

платять за ними гроші, коли настане термін погашення, а обмінюють на інші цінні папери за тією самою ціною і погасять через п'ять років, але цього не відбулося.

Державна фінансова піраміда збагатила комерційні банки і фінансових спекулянтів, головних держателів ДКЗ, які отримували завдяки високому відсотку і штучно підтримуваному курсу рубля шалені щомісячні прибутки. Крах фінансової піраміди у серпні 1998 р. завдав переважній більшості з них незворотних збитків, але не всім, адже члени ельцинської “сім’ї” та наближені до них олігархи знали про це заздалегідь і встигли “висмикнути” свої гроші. Головною жертвою фінансово-економічного колапсу стало російське населення, навіть його заможні верстви, економіка в цілому. До 9 вересня курс рубля до долара впав від позначки 6,31 до понад 20. Різко зросли ціни на товари і продукти, що призвело до катастрофічного падіння рівня життя населення. Якщо у 1989 р. чисельність росіян, які жили на 4 дол. на день, а то й менше, становила 2 млн, то у 1998 р. їх нараховували понад 60 млн. До цього додалося розорення тисяч підприємців, банкрутство значної кількості великих банків, значне скорочення товарообігу, втрата довіри до уряду, до Росії з боку іноземних партнерів як до чесного боржника. Нестійка фінансова піраміда російської економіки обвалилася. Якщо у 1992 р. успадковані Росією 60 % радянського ВВП становили майже 50 % ВВП США, то у 1998 р. російський ВВП зменшився до 2,5 % американського.

У зв’язку з тим, що кілька місяців не виплачували заробітної плати, в країні проходили масові страйки шахтарів. Вони перекривали залізницю, стояли із транспарантами “Ми хочемо їсти!”. Їхній досвід перейняли й інші. Почалася “рейкова війна”, коли протестувальники блокували рух на залізницях та важливих магістралях. З червня до жовтня шахтарі пікетували Білий дім із вимогами відставки уряду та президента.

Наслідком економічної кризи стала глибока політична криза. 23 серпня С. Кириєнка та членів його уряду було відправлено у відставку. Почалася боротьба у верхніх ешелонах влади стосовно шляхів виходу із кризи. Місце С. Кириєнка посів Є. Примаков — прихильник жорсткої державності, проте вже у травні 1999 р. Б. Єльцин відправив і його у відставку, звинувативши у тому, що “в економіці ми, як і раніше, тупцюємо на місці”. Новим головою кабінету міністрів став Сергій Степашин, а у серпні 1999 р. його змінив Володимир Путін.

Після дефолту 1998 р. у російській економіці, що минула болісний процес санації, намітився підйом, і в наступні роки еконо-

мічна ситуація продовжувала поліпшуватися. Благотворним фактором, що сприяв наповненню бюджету, стали високі світові ціни на нафту.

Оцінки економічних перетворень Росії ельцинського періоду не можуть бути однозначними. З одного боку, відбувся демонтаж основних складових віджилої командно-адміністративної системи і перехід до ринкової економіки із приватною власністю, розширенням можливостей підприємницької діяльності, виходом Росії на міжнародну економічну арену. З іншого — залишилася складною загальна економічна ситуація в країні. Відбулося дуже значне падіння виробництва. Недосконале законодавство, всезагальна бюрократизація та корупція, високий рівень економічної злочинності не сприяли інвестиційній діяльності зокрема й економічним успіхам загалом. Держава виявилася неспроможною виконувати взяті на себе зобов’язання. У тяжкому стані перебували не тільки виробництво, а й соціальна сфера. Соціальна структура російського суспільства набула ознак деградації. Зросли показники безробіття: на лютий 1999 р. із 73,8 млн економічно активного населення 10,4 млн осіб були безробітними. Ті, хто ще мав роботу, місяцями не могли одержати заробітної плати. Різко збільшилася диференціація населення за рівнем прибутків. Криміналізація охопила всі сфери, значно зріс рівень злочинності. Як зазначив один із відомих російських економістів Євген Ясін: “Реформи в принципі перевели країну на рейки ринкової економіки... але об’єктивно довели її до піку кризових явищ, а суб’єктивно — до національної депресії”.

На такому економічному тлі відбувалися складні суспільно-політичні процеси. Б. Єльцин насамперед піклувався про зміцнення своєї влади: створив президентські структури — Раду безпеки і Президентську раду, запровадив посаду Державного секретаря. На місцях вводився інститут представників президента, які виконували владні повноваження в обхід місцевих рад. Безпосередньо президент формував уряд, управління здійснювалося на основі його указів. Ці заходи виправдовувалися необхідністю якнайшвидше зламати старий партійно-державний апарат, проте вони суперечили положенням Конституції 1978 р., яка усю повноту влади віддавала системі Рад народних депутатів. Вищим органом влади визнавався з’їзд народних депутатів, а у проміжках між з’їздами — Верховна Рада РРФСР. Уряд був підзвітний Верховній Раді.

Тобто утворилося *двовладдя*. Спочатку, поки президента підтримувала більшість депутатів, ця суперечність відчувалася слаб-

ко. Проте із розгортанням реформ і зростанням спричиненої ними соціальної напруженості посилювалися опозиційні президенту настрої. У січні — лютому 1992 р. у Москві та інших містах відбулися масові мітинги прибічників повернення до старих порядків. Критикував реформи Голова Верховної Ради РФ Руслан Хасбулатов, потім до нього приєднався віце-президент Олександр Руцькой. У квітні 1992 р. на VI з'їзді народних депутатів РФ противники реформ консолідувалися і почався масований наступ на уряд. Центром опозиції стала Верховна Рада Російської Федерації. Конфронтація між нею і президентом зростала протягом усього 1992 р.

У грудні 1992 р. на VII з'їзді народних депутатів РФ був досягнутий компроміс. Б. Єльцин відправив у відставку Є. Гайдара і призначив прем'єром В. Черномірдіна. А з'їзд пішов назустріч президенту, погодившись на проведення 11 квітня 1993 р. референдуму, на якому мали вирішити суперечку між двома гілками влади, і заморозив введення в дію поправок до Конституції, що мало обмежити президентські повноваження. Проте VIII позачерговий з'їзд народних депутатів, що проходив 10—13 березня 1993 р., скасував рішення про проведення референдуму. У відповідь 20 березня Б. Єльцин звернувся до громадян Росії із заявою про запровадження в країні президентського правління до прийняття нової Конституції. Ця заява призвела до консолідації усіх опозиційних сил. 22 березня 1993 р. Конституційний Суд визнав дії президента такими, що суперечили дев'яти статтям чинної Конституції. 26 березня зібрався позачерговий IX з'їзд, який назвав дії президента спробою державного перевороту, що за Конституцією мало відсторонити його від влади. Проте цього не відбулося, оскільки необхідної кількості голосів за таке рішення депутатам набрати не вдалося.

Криза влади закінчилася черговим компромісом. Президент відмовився від свого звернення. З'їзд погодився на проведення референдуму 25 квітня, на який винесли чотири питання:

— Чи довіряєте Ви президентові Російської Федерації Б. Єльцину?

— Чи схвалюєте Ви соціальну політику, яка здійснюється президентом Російської Федерації та Урядом Російської Федерації з 1992 р.?

— Чи вважаєте Ви необхідним проведення дотермінових виборів президента Російської Федерації?

— Чи вважаєте Ви необхідним проведення дотермінових виборів народних депутатів РФ?

58 % учасників референдуму підтримали президента і його політику, а також висловилися проти дотермінових перевиборів і президента, і Верховної Ради. Б. Єльцин розцінив результати референдуму як свою перемогу і почав готувати конституційну реформу. Його не задовольняв проект Конституції парламентської республіки, висунутий Конституційною комісією (створена ще у 1990 р. Верховною Радою). Протистояння президента і Верховної Ради посилювалося.

21 вересня 1993 р. Б. Єльцин о 20.00 оприлюднив указ “Про поетапну конституційну реформу в Російській Федерації” № 1400. У ньому оголошувався розпуск з'їзду народних депутатів і Верховної Ради, ліквідація всієї системи Рад і проведення виборів у новий законодавчий орган влади — Федеральні збори. Таким чином Верховна Рада мала бути розпущена. Р. Хасбулатов оцінив дії Б. Єльцина як державний переворот, і вже о 20.30 було організовано оборону Білого дому, де розміщувався парламент. Конституційний Суд визнав дії президента позаконституційними і такими, що дають підставу для усунення його з посади. Верховна Рада, керуючись ст. 121 (п. 6) Конституції 1978 р., в якій зазначалося, що повноваження “президента Російської Федерації не можуть бути використані для зміни національно-державного ладу Російської Федерації, розпуску або призупинення діяльності будь-яких законно обраних органів державної влади, в зворотному випадку вони припиняються негайно”, прийняла постанову “Про припинення повноважень президента Російської Федерації Єльцина Б.М.”. Політична криза призвела до військового зіткнення прибічників Верховної Ради і президента 3—4 жовтня 1993 р. Білий дім, де перебувала частина опозиційно налаштованих депутатів Верховної Ради, за наказом Б. Єльцина обстріляли кумулятивними снарядами. Білий дім пав. Події 3—4 жовтня 1993 р. залишаються у російському суспільстві предметом дискусій з погляду політичного і морального характеру. Частина іноземних оглядачів назвала ті події “розстрілом демократії”, інші — “своєрідним шляхом Росії до неї”.

Здобувши перемогу, президент підписав указ про проведення виборів до нового законодавчого органу — Федеральних зборів, що мали складатися з двох палат — Ради Федерації і Державної Думи. 22 жовтня президент підписав указ “Про основні начала організації державної влади у суб'єктах Російської Федерації”. Згідно з цим документом оголошувалися вибори до представницьких органів влади в регіонах у період з грудня 1993 р. до березня 1994 р. 26 жовтня 1993 р. указом “Про реформу місцевого само-

врядування в Російській Федерації” діяльність місцевих рад припинялася. Їх функції передавалися головам місцевої адміністрації. Отже, в результаті придушення опору опозиційних сил і кількох президентських указів радянська влада була ліквідована. Залишалося закріпити зміни шляхом прийняття нової Конституції та проведення виборів до нового парламенту Росії.

12 грудня 1993 р. на референдумі 58,4 % учасників голосування (32,3 % загальної чисельності виборців Російської Федерації) підтримали президентський проект Конституції. Нова Конституція встановлювала змішану, президентсько-парламентську республіку. Насправді вона закріпила домінування інституту президента. Він був водночас і главою держави, і головою уряду; зосереджував у своїх руках усю повноту виконавчої влади і наділявся суттєвими законодавчими повноваженнями. Загалом, нова Конституція створювала державну модель, у якій президент користувався найбільшими прерогативами, порівняно з главами держав інших президентських республік.

Одночасно з референдумом відбулися вибори до Державної Думи. Її права були значно урізані, порівняно з повноваженнями розпущеної Верховної Ради. Зокрема, депутати втратили право контролю над діяльністю адміністративних органів (право депутатського запиту). Після цих виборів провели вибори до місцевих Дум, створюваних замість розпущених Рад. Отже, відбувся суттєвий відступ від демократії, оскільки за демократичним фасадом затверджувалася по суті необмежена влада президента. Показовим фактом була перемога Ліберально-демократичної партії Росії, яка одержала 22,92 % голосів (64 мандати). Її лідер В. Жириновський обіцяв: “Кожній бабі — мужика, мужику — горілку, землю — селянам, військовим — зарплату, патріотам — омовіння чобіт в Індійському океані”. Резонанс: “Росія одуріла, схаменися!” У подальшому чисельність симпатиків ЛДПР зменшувалася рік у рік.

У 1994—1996 рр. відбулося оформлення ельцинського політичного режиму, авторитарного за суттю. Президент на федеральному рівні, губернатори на регіональному, мери на місцевому формували владну вертикаль на основі патронально-клієнтарних взаємовідносин. Доступ до нової політичної еліти ставав все більш закритим. На федеральному рівні особливого значення набув такий позаконституційний механізм, як Адміністрація президента, яка піднеслася і над урядом, і над Федеральними зборами. У 1997—1998 рр. політологи і журналісти заговорили про появу в країні олігархів та олігархії, тобто людей, які після присвоєння

величезної економічної влади висунули претензії на владу політичну. У той самий період громадськості стало відомо про існування у Росії “сім’ї”, до якої разом із найближчими родичами Б. Єльцина входили найвпливовіші олігархи і яку, з точки зору владних можливостей, стала російським інститутом № 1. Термін “сім’я”, запозичений із лексики італійської мафії, в усіх пострадянських державах означав вузьке коло персон, причому не тільки кривних родичів, допущених у правлячу панівну групу, що розпоряджається на власний розсуд багатствами країни і відповідно визначає її політику.

У 1996 р. відбулися вибори президента. Більшість населення була незадоволена ситуацією в країні і схилилася голосувати проти Б. Єльцина. У лютому — квітні 1996 р. рейтинг президента перебував на дуже низькому рівні й у кілька разів поступався рейтингу комуніста № 1 — Геннадія Зюганова. Проте Б. Єльцин за підтримки своєї команди, а також завдяки адміністративному ресурсові, фінансуванню з боку олігархів, а також особистій активності зміг змінити тенденцію. Він виступив із низкою ініціатив, спрямованих на завоювання симпатій на свій бік, наприклад пообіцяв підвищити пенсії та врегулювати конфлікт у Чечні. Б. Єльцин, незважаючи на погіршення стану здоров’я, проводив численні зустрічі з виборцями, на яких навіть пускався у запальні танці, аби продемонструвати свою енергію. Особливу ставку робили на молодь, для якої влаштовували безкоштовні концерти зірок шоу-бізнесу та інші заходи. Головним гаслом стало: “Голосуй, або програєш!” (Малося на увазі повернення комуністичного режиму). Відторгнення минулого виявилось для більшості населення сильнішим, ніж незадоволення сьогоденням. Проте не можна виключати роль “брудних електоральних технологій”. Анатолій Чубайс — головний організатор ельцинських сил — тоді пояснив їхню необхідність тим, що “російському народу не можна довіряти вибори, оскільки він обов’язково обере комуністів”.

У першому турі лідерами були Б. Єльцин і Г. Зюганов з різницею у 3,28 %. На другому турі 3 червня 1996 р. за першого проголосували 53,8 % учасників виборів, за другого — 40,3. Однак переобрання Б. Єльцина не призвело до стабілізації ситуації в країні. У всіх гілках влади процвітали корупція, фінансові махінації. Престиж влади катастрофічно падав. Звичайним явищем стали терористичні акти, замовні вбивства банкірів, підприємців, політичних діячів, журналістів. Не сформувалися структури громадянського суспільства, які в країнах західної демократії виступають противагою всевладдю державних чиновників.

Падав престиж самого президента. Його адміністрація розрослася до 7 тис. осіб і користувалася імунітетом від нагляду законодавчої влади. Це давало змогу президентові приховувати у надрах своєї адміністрації певні аспекти діяльності уряду. Почастішали кадрові перестановки. Після відставки В. Черномірдіна голови уряду змінювалися майже кожні 6—8 місяців. До того ж стан здоров'я президента настільки погіршився, що він здебільшого перебував не у робочому кабінеті, а на лікуванні, де “працював з паперами”. Не допоміг і відділ “Х” при адміністрації, який складав астрологічні прогнози для всього президентського штату, на що щорічно витрачали понад 1 млрд руб.

15 травня 1999 р. вперше за історію Росії Державна Дума розглянула питання про дотермінове припинення повноважень президента. Згідно з Конституцією РФ для цього потрібно було набрати не менше двох третин голосів. Процедура імпідменту ініціювалася ще у 1998 р. на підставі п'яти звинувачень на адресу Б. Єльцина: 1) розвал Радянського Союзу; 2) трагічні події осені 1993 р.; 3) розв'язування війни у Чечні; 4) розвал армії; 5) геноцид російського народу.

Проте на жодне зі звинувачень у Державній Думі не набралось необхідних 300 голосів. Ті, хто виступав проти імпідменту, закликали до збереження стабільності в країні. Спроба відсторонити президента від влади провалилася, і Б. Єльцин наче зберіг свої позиції. Однак 31 грудня 1999 р. він несподівано для всіх у телевізійному зверненні до співгромадян заявив про свою добровільну відставку і передачу президентських повноважень голові уряду В. Путіну (до того — голова Федеральної Служби Безпеки, колишнього КДБ), якого ще у серпні назвав своїм наступником.

Епоха Б. Єльцина закінчилася. Помер він 24 квітня 2007 р. Можна багато розмірковувати над питанням, яку роль ця людина відіграла в історії: він справді розвалив Радянський Союз і комуністичний лад, але своїми реформами кинув економіку Росії у кризу, а її народ — у бідність. Все, що він затівав, здійснилося навпаки. Б. Єльцин хоробро бився із ДКНС, генералами, владою Політбюро та КДБ і переміг, але віддав владу полковникові того самого КДБ. Йому здавалося, що він доручив економіку країни молодим реформаторам, а виявилось — молодим махінаторам. Б. Єльцин хотів зробити багатими усіх, а зробив небагатьох. Його останніми словами під час оголошення про свою відставку були такі: “Я хочу попросити вибачення. За те, що багато наших з вами мрій не здійснилося. І те, що нам здавалося просто, виявилось на муку тяжким. Я прошу вибачення за те, що не виправдав деяких

сподівань тих людей, які вірили, що ми одним ривком, одним махом зможемо перестрибнути із сірого, застійного минулого у світле, багате, цивілізоване майбутнє”. Згідно з соціологічними опитуваннями, понад 80 % росіян вважають, що він повів Росію від соціалізму до капіталізму найбільш неправильним маршрутом. Ціна модернізації виявилася для надто багатьох неприйнятною, адже замість обіцяного народного демократичного капіталізму створився капіталізм чиновницько-олігархічний. На його верхівці центральне місце належало самому Б. Єльцину.

В цілому, якщо характеризувати загальний вектор розвитку російського суспільства, то у роки перебудови закладалися передумови переходу до демократії, які наче почали реалізовуватися у 1991—1993 рр. Проте замість руху до демократії мали місце намагання створити сильний авторитарний режим Б. Єльцина, якому це врешті-решт не вдалося, і країна сповзала до анархії.

Коли В. Путін за дорученням Б. Єльцина очолив уряд, влада перебувала у стані глибокої кризи. Її гострота зумовлювалася насамперед розколом правлячої еліти. Частина її на чолі з популярними і впливовими політиками Євгеном Примаковим і Юрієм Лужковим виявила намір виступити разом із опозицією Б. Єльцину на виборах до Державної Думи, а потім і на президентських виборах. Вони утворили опозиційне політичне об'єднання “Вітчизна — вся Росія” і спробували скористатися кризовою ситуацією, аби взяти владу у свої руки. Рятівниками режиму були призначені новий прем'єр-міністр В. Путін і нова кремлівська партія “Єдність”, на чолі якої поставили міністра з надзвичайних ситуацій Сергія Шойгу. У політичному протистоянні важливу роль відіграла друга чеченська війна, яка принесла перемогу федеральному центру та особистий тріумф прем'єру, а також вибори до Державної Думи 1999 р., під час яких “Єдність” спромоглася переломити співвідношення сил на свою користь, перемогти об'єднання “Вітчизна — вся Росія”. Останнє відразу ж здалося на милість переможця. Незабаром вони вже цементували спільну нову партію влади під назвою “Єдина Росія”.

Володимир Путін швидко набув неабиякої популярності серед населення. Його першою акцією стало жорстке придушення широкомасштабного вторгнення чеченських бойовиків на територію Дагестану. Він активно використовував ЗМІ для створення іміджу молодого, енергійного, компетентного, раціонального і рішучого політика. Вже у вересні 1999 р. рейтинг його популярності перевищував 70 %, на такому рівні з невеликими коливаннями він залишався весь час його перебування на президентській поса-

ді перших двох каденцій. 26 березня 2000 р. на дотермінових президентських виборах, у яких брали участь 11 російських політиків, вже у першому турі переміг В. Путін з 52,9 % голосів виборців проти 29,2 % Г. Зюганова. 14 березня 2004 р. на нових президентських виборах він одержав ще більш переконливу перемогу: його підтримали 71,31 % виборців, тоді як за головного конкурента, висуванця КПРФ, Михайла Харитонова — тільки 13,69 %.

Досить швидко, вже під час першого терміну перебування на президентській посаді, В. Путін показав, що він не буде простим наступником Б. Єльцина, і що його політика суттєво відрізнятиметься. З часом ці відмінності ставали все помітнішими. Протягом другого президентського терміну В. Путін піддав єльцинську спадщину нищівній критиці. Зазначивши, що перехід до демократії і ринкової економіки на початку 90-х років був “одним із найбільших досягнень нашої країни в ХХ ст.”, він назвав неприйнятними ціну і негативні наслідки єльцинської модернізації, серед них — масову злиденність, розклад державності, дефолт і фінансовий крах 1998 р. Новий президент різко засудив “політичні спекуляції на природному прагненні людей до демократизації, серйозні прорахунки при проведенні економічних і соціальних реформ”.

✓ *Путінська програма і практична діяльність мали три основні напрями:*

1) реорганізація держави, що переслідувала мету зміцнення її центру, а також усієї вертикалі влади;

2) створення нової диспозиції у взаємовідносинах між державою і бізнес-елітою, що означало відсторонення “олігархів” від центрів політичної влади;

3) ліберально-ринкові нововведення в економічну та соціальну політику.

Найголовнішими були *політичні реформи*. Перша, схвалена у 2000 р., створювала сім федеральних округів, які виступали проміжними і водночас з'єднуючими ланками між центром і 89 регіонами Росії, що існували на той момент, коли В. Путін зайняв посаду президента (до початку 2008 р. до складу Російської Федерації входили 21 республіка, 1 автономна область і 10 автономних округів, 6 країв, 49 областей і 2 міста федерального значення — Москва і Санкт-Петербург. З 1 січня 2008 р. припинили існування Усть-Ординський Бурятський автономний округ (його об'єднали з Іркутською областю), а з 1 березня — Агінський Бурятський АО — разом із Читинською областю він утворив Забайкальський край. Таким чином, від 2008 р. — 83 суб'єкти: 21 республіка,

9 країв, 46 областей, 4 автономних округи, 1 автономна область — Єврейська і 2 міста федерального підпорядкування). Федеральні округи — Центральний, Північно-Західний, Північнокавказький, Приволзький, Уральський, Сибірський, Далекосхідний — за своїми кордонами збігалися з військовими округами. П'ятеро із семи повноважних представників президента у федеральних округах були генералами. Ідея полягала у тому, щоб приборкати “феодалну вольницю” у регіонах, привести дії та постанови їхніх влад у відповідність до загальнофедерального законодавства і політики. У боротьбі за реальну владу між губернаторами і повноважними представниками, яких також почали називати “генерал-губернаторами”, чаша терезів все частіше схилялася на бік останніх.

Варто підкреслити, що наявність у РФ такої великої кількості адміністративно-територіальних одиниць із власними представницькими і законодавчими органами є серйозною передумовою для відцентрових тенденцій. У “мирний час” подібні утворення самі по собі не здатні серйозно розхитати цілісність держави. Однак у випадку значної економічної чи політичної кризи або сепаратистських хвилювань одночасно в декількох точках імперії, суб'єкти федерації мають шанси здобути самостійність. Аби застрахуватися від такого, В. Путін і здійснив зазначені перетворення, що значно обмежили самостійність суб'єктів федерації.

Друга політична реформа 2000 р. — реорганізація Ради Федерації, верхньої палати Федеральних Зборів також серйозно змінила статус регіональних лідерів. Губернатори і голови регіональних законодавчих зборів, які були за статусом і членами верхньої палати (“сенаторами”), згідно з реформою, втратили місце у Раді Федерації. Замість них ці місця посіли рядові призначенці регіональних виконавчих і законодавчих органів. В результаті зменшилися можливості впливу як регіональних лідерів на центральну владу, так і політичне значення самих регіонів. Аби підсолодити гірку пігулку, президент створив для регіональних губернаторів Державну раду — дорадчий орган, що мав давати стратегічні рекомендації для розробки нової законодавчої бази.

Серед *політичних реформ 2001 р.* важливе значення мав новий федеральний закон 2001 р. про політичні партії, який змінив багатопартійну систему Росії, обмежив можливості створення нових партій і за суттю вигнав з політичного життя дрібні партії. Для партій встановлювалася мінімальна чисельність у 10 тис. членів, запроваджувалася обов'язкова кількість територіальних осередків. Закон посилив контрольні функції держави на виборах

і побічно сприяв посиленню позицій партії влади — “Єдиної Росії”. Вона була тріумфатором на виборах до Державної Думи як наприкінці 2003-го, так і наприкінці 2007 р. На останніх виборах прохідний бар’єр для партій було піднято до 7 % голосів усіх виборців. До парламенту йшли 11 партій, пройшли лише 4: “Єдина Росія” — 64,3 % голосів виборців (315 місць у Думі), Комуністична партія — 11,5 (57 місць), Ліберально-демократична партія — 8,14 (40 місць), “Справедлива Росія” — 7,7 % (38 місць). Тобто “Єдина Росія” могла самостійно проводити будь-які рішення. Інші партії, які пройшли до парламенту, навіть об’єднавшись, не могли стати їй на заваді. У 2004 р. прийнято другий закон про партії, який підняв їх мінімальну чисельність до 50 тис. осіб. Тоді ж було запроваджено пропорційну систему виборів до Державної Думи за партійними списками замість попередньої змішаної системи, а поріг проходження до вищого законодавчого органу для партій піднято до 7 %. Відтоді державна влада стала ще активніше втручатися у хід виборів на боці угодних партій і кандидатів.

В Росії існує багатопартійна система, що в принципі віддзеркалює наявність п’яти відносно автономних політичних субкультур. Кожній субкультурі відповідає електоральна група прихильників тієї чи іншої партії. Політологи умовно визначили їх так: “лоялісти” (тобто ті, що лояльні до влади) — партія “Єдина Росія”; “патерналісти” (тобто ті, хто налаштований на патерналістський лад, інакше кажучи їхня позиція буквально вкладається в слова: “Держава повинна забезпечити мені і моїй родині...”) — “Справедлива Росія”, “Патріоти Росії”, “Партія соціальної справедливості”; “патріоти” (дуже умовна назва) — Ліберально-демократична партія Росії; “ліберали” (прихильники демократії на західний манір) — “Яблуко”, “Союз Правої справи”, “Громадянська сила”; “радянські традиціоналісти” — Комуністична партія Російської Федерації і Аграрна партія.

Але треба мати на увазі, що після 2004 р. нові партії “знизу” припинили створюватися взагалі. Проте “згори” самим Кремлем було створено дві “кишенькові” партії — лівоцентристська “Справедлива Росія” і правоцентристська “Громадянська сила”. На виборах 2007 р. “Справедлива Росія” пройшла до Державної Думи як “опозиційна” до “Єдиної Росії”, хоч на чолі обох партій стояли соратники В. Путіна, і вони обидві декларували відданість його політичній лінії. Таким чином, партійна система і партії в цілому стали частиною єдиної владної системи, а несистемні партії опинилися поза рамками влади. Політична опозиція і багатопартійність впали в стан глибокої кризи.

Від самого початку перебування В. Путіна при владі позначилася така тенденція: важливі посади займали колишні або діючі військові. Якщо за часів Б. Єльцина особи з військовою освітою у владних структурах становили 6,7 %, то за правління В. Путіна цей відсоток досяг 26,6, а у вищому керівництві країни — 58,3 %. Така ситуація посилює авторитаризм, оскільки військове середовище не приймає демократичний стиль керівництва. Також слід наголосити на важливій ролі Федеральної служби безпеки, яку часто сприймають як спадкоємицю зловісного Комітету державної безпеки. Насправді ФСБ є радше політичною правонаступницею КПРС. Саме служба безпеки виконує нині ті функції “універсального наглядача” за економікою й політикою, які були притаманні комуністичній партії.

Важливою політичною реформою В. Путіна були нововведення кінця 2004 р. Протягом серпня — вересня того року було скоєно декілька терористичних актів, зокрема вибухи пасажирських літаків, підірваних жінками-смертницями, вибухи у московському метро, вибухи на зупинках міського транспорту і висадження у повітря військових транспортів і машин. 1 вересня 32 бойовики Шаміля Басаєва з терористичної організації “Ісламський батальйон шахидів Ріядус-Саліх йін” захопили школу № 1 у місті Беслані у Північній Осетії. Заручниками стали понад тисячі осіб. Нападники вимагали: вивести російські війська з Чечні та звільнити з в’язниць бойовиків, затриманих за напад на Інгушетію влітку 2004 р. Під час штурму захопленої терористами школи загинуло понад 330 осіб, із них 160 дітей.

Після серії терористичних актів у серпні — на початку вересня 2004 р. президент Росії заявив про потребу серйозних змін у державній владі з метою ефективної протидії терористичній війні. Реформа передбачала три принципові заходи:

1) обрання губернаторів не на основі волевиявлення усіх виборців, як було раніше, а шляхом голосування законодавчих зборів території за кандидатурою, запропонованою президентом Росії;

2) запровадження пропорційної системи виборів до Державної Думи за партійними списками замість колишньої змішаної системи;

3) надання кожному губернаторові першого заступника — офіцера внутрішніх військ, у якого є необхідні для швидкого й ефективного реагування на всі акти тероризму сили і засоби усіх відомств, що розміщені на відповідній території.

В результаті усіх політичних реформ В. Путіна рядових виборців позбавили права обирати верхню палату Федеральних зборів, губернаторів, незалежних депутатів до Державної Думи. Все це погано суміщається із принципами сучасної демократії, хоча В. Путін постійно позиціонує себе відданим наріжним демократичним інститутам — багатопартійності, вільним виборам, свободі ЗМІ, політичному плюралізмові у всіх його проявах, і постійно намагається це аргументувати. Наприклад, на його думку, демократія значно зміцнилася завдяки заміні змішаної системи виборів на пропорційну, а також скасуванню мінімального порога явки виборців, хоч навіть “кремлівські політологи” не можуть не визнати, що президентські заходи мали наслідком обмеження демократії. З’явилася концепція “керованої демократії”, при якій глава держави регулює її зміст в інтересах суспільства в цілому. Така демократія подається як необхідна реакція на російські ексцеси. Аргументація: за умов відсутності зрілого громадянського суспільства, належної політичної культури, правових норм та процедур демократія в Росії призвела до приватизації влади такими групами, як чиновники та бізнесмени, які стали безсоромно користуватися нею з метою збагачення і державної сваволі, нехтуючи інтересами більшості. Демократична Росія вражена корупцією. Тому правління “мудрого президента” видається виправданим. До цього можна додати, що суспільство в цілому, стомившись від безладу ельцинських часів, радо прийняло путінський режим.

Однак критично налаштовані політологи вважають, що режим, сформований В. Путіним, треба визначати без демократичних прикрас. Оцінки різні: “бюрократично-авторитарний”, “персоналістський”, “патрональне президентство” тощо. *Авторитарна система, вибудована Б. Єльциним, в цілому була сприйнята його наступником, який доклав зусиль для її вдосконалення та зміцнення.* За індексом демократії, що складається міжнародною організацією Freedom House, Росію у 2004 р. переведено із категорії “частково вільних” до категорії “невільних”.

Другий напрям перетворень В. Путіна — відсторонення олігархів від політичної влади. Перше виявлення він одержав навесні 2000 р., коли під удар потрапили Володимир Гусинський і Борис Березовський, а також медіаімперії, що їм належали. Генеральна прокуратура висунула їм звинувачення, насамперед пов’язані з шахрайством і злочинами, скоєними під час приватизації. Влітку — восени того самого року обидва олігархи виїхали з Росії. Влітку 2003 р. Генеральна прокуратура порушила сім кар-

них справ проти керівництва нафтової компанії ЮКОС на чолі з М. Ходорковським, який заявив про намір активно займатися політикою. Після нетривалих виявів протесту бізнес-еліта під тиском президентських порад не втручатися не у свої справи швидко припинила. М. Ходорковського звинуватили в ухилянні від сплати податків і засудили на тривалий термін, а його бізнес захопила державна компанія “Роснафта”. Зміни у сфері прав власності після “справи “ЮКОСа” завдали найсильнішого удару по олігархам і окреслили принциповий поворот до контролю державних органів, від імені яких виступали соратники глави держави, над основними економічними активами країни. Разом із тим процес зростання капіталів не припинився. Навпаки, за часів В. Путіна збільшилася численність долларових мільярдерів і мільйонерів. Перші списки російських долларових мільярдерів, які з’явилися у західних джерелах у 1997—1998 рр., нараховували не більше п’яти прізвищ. Через п’ять років у Росії налічувалося вже 17 мільярдерів, у 2005 р. — 44, а в останній рік другої путінської каденції — 100. Західні засоби масової інформації вважають путінську “сім’ю” найбагатшою у світі (сумарний капітал у 2012 р. оцінювався в суму від 40 до 130 млрд дол.). Сукупні статки російських супербагатіїв наприкінці другого президентського терміну В. Путіна дорівнювали прибуткам консолідованого державного бюджету Росії і одній третині національного ВВП. За чисельністю долларових мільярдерів країна, яка за середньодушовим прибутком поступається багатьом країнам, що розвиваються, посіла друге місце після США, а Москва — друге місце після Нью-Йорка. Якщо кількість долларових мільйонерів у Росії у 2005 р. становила приблизно 90 тис., то в середині 2012 р. перевищила 136 тис. Якщо до лав мільярдерів входили тільки підприємці, здебільшого із паливно-сировинним бізнесом, то серед мільйонерів — разом із бізнесменами чимало представників державної влади, масової культури, відомі спортсмени, лідери кримінальних структур. Їхні марнотратство і розкіш вражають не тільки співвітчизників, але й жителів західних країн, які вважають за поганий смак хизування своїми статками. “Нові росіяни” здобули сумнівну славу в усьому світі. Проте не можна сказати, що вони почуваються впевнено: більшість їх капіталів розміщено в іноземних банках та офшорних зонах, вони мають нерухомість в інших країнах, а їхні особисті літаки завжди наготові. Не відомо, звідки чекати хвилі обурення: чи то від Кремля, чи то від злиденного народу.

Третій напрям внутрішньої політики В. Путіна — ліберально-ринкові нововведення в економічній та соціальній сферах. Після того, як президент став очищувати політику від олігархічного впливу, він вдався до зміцнення ролі держави в економіці, а *ринкові реформи почали відкочуватися назад*. З одного боку, починаючи з 2000 р. були трансформовані і спрощені податковий, митний кодекси, запущена пенсійна реформа, прийнятий новий земельний кодекс тощо. Відбулося спрощення законодавчої основи функціонування російської економіки. З іншого боку, посилювався державний контроль над ключовими галузями промисловості, формувалась нова система державного корпоративізму. Пострадянський чиновницький апарат під орудою команди силовиків затвердив домінування над новоспеченими олігархами. Можна сказати, що олігархічні групи вбудовувалися у саму систему державного ладу. Непідконтрольні структури та їхні власники витіснялися. Приклад тому — здійснена президентом експропріація провідної нафтової компанії ЮКОС і не тільки її. Набула поширення практика встановлення контролю над бізнесом, здійснювана державними чиновниками шляхом маніпулювання податковою заборгованістю, та інші інструменти.

За часів президентства В. Путіна збільшилися надходження від оподаткування, а темпи розвитку економіки помітно зросли (за 8 років його правління сягали в середньому 6 % щорічно). У січні 2008 р. ВВП країни вийшов на дореформений рівень. ВВП на душу населення у 1998 р. дорівнював 1,8 тис. дол., у 2003 р. — 2,9 тис., у 2006 р. — 6,9 тис., у 2011 — 13, 5 тис. дол. Консолідовані прибутки державного бюджету від 2000 р. збільшилися у чотири рази. Якщо на момент відставки М. Горбачова зовнішній державний борг становив 50 млрд дол., на момент відставки Б. Єльцина він перевищив 150 млрд, то через вісім років президентства В. Путіна він скоротився на дві третини — до 50 млрд. Якщо у 1998 р. зовнішній борг становив 140 % ВВП, то через десять років — 3 %. Як знакове досягнення зростало позитивне сальдо зовнішньої торгівлі: у 2005 р. російський експорт майже вдвічі перевищив імпорт.

Покращання стану справ в економіці дало змогу дещо підвищити рівень життя населення, зокрема заробітну плату працівникам бюджетної сфери, військовослужбовцям, а також пенсії.

Разом із тим жорстким заходом стала реформа житлово-комунального господарства. У 2003 р. було прийнято Житловий кодекс, згідно з яким скасовувалися федеральні стандарти граничної вартості комунальних послуг, а також максимальна частка

сімейного прибутку, витраченого на їх сплату. Держава фактично звільнила себе від зобов'язань із забезпечення безкоштовним житлом соціально вразливих категорій громадян. Замість того було задекларовано програму іпотечного житла за західним зразком, хоча в багатьох країнах Західної Європи держава бере зобов'язання із забезпечення житлом родин із низькими статками. Влітку 2004 р. був прийнятий федеральний закон, що скасував практично всі пільги, якими до того користувалися понад 103 млн громадян Росії. Замість того запроваджувалися грошові компенсації. Однак вони надавалися тільки найбільш соціально вразливим категоріям пільговиків. Забезпечення деякими пільгами передавалося на розсуд місцевих влад, які на відміну від багатой Москви завжди мали і мають фінансові проблеми.

Формування ринкової економіки не призвело до розподілу багатств між усіма регіонами і класами. Переваги одержала лише незначна частина населення. Характеризуючи *теперішню соціальну структуру країни*, російські соціологи поділяють її залежно від прибутків та способу життя на десять соціальних страт. Перші дві страти за рівнем життя перебувають за межею злиденності й охоплюють 21 % населення, яке не може задовольнити навіть три основні базові потреби: у харчуванні, одязі та житлових умовах. Третя страта — росіяни, що “балансують на межі злиденності”, вони становлять 17 %. Четверта страта — 24 % — це “малозабезпечені”, тобто рівень їх життя є “мінімально прийнятним”. Тобто 60—65 % населення — це ті, кого соціологи відносять до категорії *малозабезпечених і тих, хто живе на межі бідності*. П'ята, шоста, сьома й восьма страти, що об'єднують приблизно третину населення, за рівнем життя визначаються як середні прошарки, але середній клас у повному розумінні цього слова — лише близько 20 % економічно активного населення. Приблизно 5 % росіян складають дев'яту і десятую страти, які позначаються як “багаті” (2—2,5 тис. дол. щомісячного прибутку на душу в родині, дорога квартира, котедж за містом, дві-три автомашини). Стосовно супереліти, то вона становить частки відсотка.

При тому, що середня заробітна плата на місяць у 2011 р. дорівнювала 713 дол., тенденція випереджального зростання цін нівелює збільшення надходжень до сімейних бюджетів. Утворилася категорія “нових бідних”, до яких належать працівники деяких підприємств, бюджетної сфери, сільського господарства. Причому в останні роки чисельність зубожілих зростає. Більшості населення Росії характерне важке соціальне самопочуття, що характеризується глибоким розчаруванням, пасивністю й апатією

на тлі загального падіння моралі. Життєві сили й психологічний тонус настільки підірвані, що люди не здатні на жодний спротив і погоджуються на будь-який розвиток подій. Разючі контрасти між блискучою столицею й периферією, де населення має здебільшого злидений та хворобливий вигляд.

Не тільки пенсіонер, а й людина, котра працює, не може задовольнити потреби у житлі, медичній допомозі, освіті своїх дітей, відпочинку тощо, оскільки перевагами від покращення стану справ в економіці користується мізерна частина населення РФ. *Створена у 1990-х роках економічна модель спрямована на вилучення і розподіл ренти від використання природно-ресурсного потенціалу.* В Росії цей прибуток акумулюється в руках вузької за чисельністю, наближеної до влади фінансової верхівки. В результаті понад 90 % населення країни усунено від природного суспільного блага. Насамперед це стосується енергоносіїв.

Темпи економічного зростання забезпечуються насамперед шляхом збільшення видобутку і продажу паливно-сировинних ресурсів. На сучасному етапі умови світового ринку сприятливі для російського експорту нафти, газу та іншої природної сировини. Якщо у 1998 р. ціна за барель нафти становила 11 дол., то у липні 2008 р. вона сягнула 147 дол. Але це має і зворотний бік — послаблення стимулів для перетворення економіки, підвищення її ефективності та диверсифікації. Чимало країн, багатих на нафту, так і не змогли вибратися із “пастки бідності”. Шалені прибутки від нафти збагачують її експортерів, проте майже нічого не дають іншим секторам промисловості й населенню в цілому. Є навіть словосполучення “сировинне прокляття”, що означає дисбаланс у нерозвиненій економіці, яка несподівано отримує величезні гроші, без особливих економічних зусиль. Ці гроші замість того, щоб стимулювати економіку, можуть довести її ледь не до повного колапсу, знецінивши як самих себе, так і працю, припинивши розвиток усіх інших галузей промисловості, крім видобувної. 74 % експорту Росії — саме сировина, і 64 % її експорту — енергоносії. *Росія перетворилася на сировинний додаток країн не тільки Заходу, але й Сходу.* Як показує світовий досвід, тим країнам, де не відбулося присвоєння національних багатств випадковою групою осіб, сировинна залежність не загрожує. Це демонструють, наприклад, Норвегія з її нафтою, Австралія із золотом, Чилі з міддю, Фінляндія із її лісовими багатствами та ін. Російські реформи призвели до того, що навіть країни, яких раніше відносили до “третього світу”, почали її обходити.

Економісти використовують термін “голландська хвороба економіки” — коли держава “сидить” на експорті низькоякісних товарів (банани — Еквадор, метал — Україна, нафта і газ — Росія та ін.) і в неї немає стимулів розвивати високотехнологічні галузі. Історія свідчить: у XX ст. країни, які не мають достатніх запасів корисних копалин (наприклад, Фінляндія або Японія), розвивалися набагато швидше, ніж ті, в яких такі запаси були. До того ж держава зі слабким внутрішнім ринком, економіка яких спрямована на низькоякісний експорт, як правило, менш демократичні, оскільки вони менше залежать від своїх громадян, а також від податків, які ті сплачують. Більшою мірою вони залежать від експортної виручки. Прикладів тому є чимало, зокрема Росія. Вона за запасами газу посідає перше місце у світі, а нафти — друге після Саудівської Аравії. До того ж, на скільки вистачить “чорного золота”? Одні експерти кажуть, що в Росії його вистачить на 20 років, інші — на 40. Можливо, їй вдасться використати арктичний шельф, за який вона вступила у запекле суперництво з іншими державами, адже вважається, що там сконцентровані великі запаси енергоносіїв. На відміну від багатьох країн світова фінансово-економічна криза не так сильно вразила Росію, але й вона відчула погіршення ситуації. Зокрема, від падіння цін на нафту: з 147 дол. у липні 2008 до 40 дол. у січні 2009 р. Від 2008 р. було прийнято низку заходів задля нейтралізації негативів, спричинених кризою (“План дій, спрямованих на оздоровлення ситуації у фінансовому секторі та окремих галузях економіки”). Держава оголосила про надання російським банкам субординованого кредиту на суму в 950 млрд рублів на п’ять років. Відразу підтримки від уряду зажадали нафтогазові гіганти (ЛУКОЙЛ, Роснафта і Газпром). На підприємствах почалося скорочення обсягів виробництва та зменшення кількості робочих місць (ГАЗ, КАМАЗ та ін.). Різко збільшилося податкове навантаження на фонди оплати праці підприємств (з 26 до 34 %), що викликало негативну реакцію з боку російського бізнесу. Для населення були збільшені тарифи на проїзд, в ЖКГ, телефонний зв’язок тощо. Відповідно, рівень життя населення знизився. Зокрема, кількість російських домогосподарств, які спроможні раз у покоління (30 років) придбати житло через іпотеку, скоротилося в три рази — з 27 до 10 %. Світова криза з усією ясністю висвітила глибину деіндустріалізації країни, а російське суспільство стало виявляти тривогу стосовно майбутнього країни.

Далі не відомо, чи існуватиме Російська Федерація як така. Росія після розпаду СРСР втратила чверть території, майже по-

ловину населення і половину ВВП. Проте вона і досі залишається найбільшою за територією країною світу — її площа перевищує 17 млн кв. км (одна сьома частина земної суші), а населення у 1989 р. становило 147 млн осіб, у 2002 р. — 145,2 млн, у 2010 р. — 142,857 млн осіб (при тому, що останній перепис проводився не дуже ретельно: було чимало заяв, що пропускалися цілі вулиці, не кажучи про окремі будинки). За розрахунками ООН, численність населення Росії зменшиться до 2025 р. на 21 млн. Країна падає у демографічну безодню. *Смертність населення в Росії найвища в Європі, середня тривалість життя — найнижча* (для чоловіків — 59 років, що ставить країну на 166-те місце у світі, прямо перед Гамбією; для жінок — 73 роки, а різниця між другим і першим показниками — 14 років — найбільша у розвиненому світі. Загалом за тривалістю життя Росія посідає 134-те місце серед 178 держав). Росіян вбивають насамперед величезна алкоголізація, хвороби (СНІД, сухоти, канцер, серцево-судинні розлади), дорожньо-транспортні аварії, суїциди, особливо серед чоловіків працездатного віку.

Також спостерігається *масова втеча з країни*: за офіційними даними, впродовж 2002—2010 рр. емігрували 1 млн 250 тис. осіб (плюс понад 30 % від цієї чисельності — неоформлена еміграція). Ця хвиля еміграції складається здебільшого з фахівців, висококваліфікованих кадрів і молоді, а також із бізнесменів та фінансистів. Останні пояснюють свій від'їзд неможливістю легально вести свій бізнес, а ризикувати свободою й життям та співробітничати з корумпованим чиновництвом вони не бажають. Відбувається вражаючий вплив інтелектуальних ресурсів. Це наочне підтвердження того, що влада виявилася неспроможною будувати здорове суспільство.

Люди йдуть і через *колосальну криміналізацію країни*. Висунуте у 1990-х роках гасло “збагачення за будь-яку ціну” призвело до формування у значної частини російського населення психологічної готовності до злочинів у різних сферах і різних формах. Швидкими темпами збільшувалася кількість кримінальних угруповань: у 1990 р. їх було близько 50, у 1995 р. — понад 15 тис. із тенденцією до зростання. За офіційними показниками кількості вбивств, теперішня Росія у 3,8 разу випереджає США і в 19,6 разу — Європу. Відбулося зрощування державного апарату, зокрема силових структур, з криміналітетом. Останній може роками творити що завгодно при потуранні місцевої влади, як це виявили події листопада 2010 р. у станиці Кущовська Краснодарського краю.

У базовій ціннісній моделі росіян криміналізація суспільства призвела до зниження статусу розумової діяльності. Цінність знань поступилася цінності соціальної агресії, нерозбірливості у засобах досягнення мети і грубій фізичній силі. Суспільство більше не цінує розумові здібності, встановився культ грубої сили. Наслідки різноманітні: хто тікає з країни, хто в таких умовах не хоче народжувати дітей.

Демографічна загроза Росії полягає не тільки у зменшенні приросту населення, а також у тому, що вимирають насамперед слов'яни, а збільшується частка неслов'янського населення. Це при тому, що має місце гігантський демографічний вибух у сусідніх країнах, насамперед у Китаї. За умов дуже низької густоти населення за Уралом і постійної міграції населення зі східних регіонів до європейської частини федерації це посилює тиск демографічної небезпеки з боку КНР, де територія набагато менша, а кількість населення в десять разів більша.

Демографічна криза в країні, її депопуляція, збільшення кількості обезлюднених територій загрожують національній безпеці Росії. Коли до середини століття її населення може скоротитися до 100 млн осіб (за деякими підрахунками — до 70), настане критична межа для збереження контролю над країною. За таких умов вона не зможе зберігати самостійність і ризикує стати придатком однієї або декількох держав. За висновками аналітиків, самостійне існування гігантської території з населенням, яке швидко скорочується, у сучасних умовах різкого загострення конкуренції за володіння природними ресурсами неможливе.

Усвідомлення загрози вимирання і загибелі Росії призвело до висунення “Демографічної доктрини Росії”, висвітленої у виступах і діях В. Путіна. Крім заходів із підтримки сім'ї та заохочення російського жіноцтва народжувати більше дітей, 22 червня 2006 р. він підписав закон про заходи залучення до країни “співвітчизників”. Це люди, “які виховані у традиціях російської культури, володіють російською мовою і не бажають втрачати зв'язок із Росією”. Йдеться про російськомовне населення колишніх радянських республік. Передбачається надати їм фінансову та організаційну допомогу в переїзді на постійне проживання до Росії. Проте не до Москви і Санкт-Петербурга, а до тих регіонів, що найбільше потерпають від демографічної кризи. Планувалося протягом найближчих років прийняти 300 тис. переселенців.

Сучасна територія Росії завелика для її теперішнього демографічного та економічного потенціалу. Її армії складно контролю-

вати такі величезні простори. Нині у зв'язку з аналізом перспектив Росії все частіше згадують американського спеціаліста з теорії конфліктів Р. Коллінза, про якого йшлося вище. У 1980 р. він рокував дезінтеграцію Радянського Союзу через те, що у "серединній" величезній державі не вистачить ресурсів, аби підтримувати єдність створеної системи і захищати свої кордони. Справді, невдовзі розпалася так звана світова соціалістична система, а потім і СРСР.

Росія назавжди втратила союзників з Варшавського договору, а також прибалтійські республіки. Це практично відрізало її від торгових і військових портів Балтійського моря. Вихід зі складу імперії України, Білорусії та Молдови призвів до втрати Росією виходів до Європи. І якщо втрата Польщі, Угорщини, Чехословаччини та інших соціалістичних союзників дійсно зменшила економічне навантаження на імперію, то відхід Балтії, України, Білорусії та Молдови означав створення навколо Росії зони, яка за певних умов може трансформуватися у територію НАТО та ЄС, що вже відбулося у Прибалтиці. У такому випадку на заході Росія межуватиме з НАТО та ЄС — новим утворенням із колосальним ресурсним і геопозиційним потенціалом, а на сході — з такими велетнями, як Китай, Японія та США. Тобто Росія, як і СРСР у ХХ ст., — серединна держава, оточена із заходу, сходу і півдня суперниками, що перевершують її в ресурсному і геопозиційному планах.

Одна з передумов державного розпаду — міжетнічні конфлікти й осередки сепаратизму впродовж кордонів держави. Росія на сьогодні має декілька суб'єктів у прикордонній зоні, в яких головною причиною потенційної нестабільності є національний фактор. Це північнокавказькі республіки Дагестан, Чечня, Інгушетія, Північна Осетія і Кабардино-Балкарія, сусідня Калмикія. У Сибіру, на кордоні з Китаєм, претендувати на незалежність може Тува, яка зберегла традиції державної незалежності й титульний етнос якої становить 3/4 населення.

Коли розвалився СРСР, здавалося, що розвалиться і Росія. Центральна влада намагалася зберегти цілісність країни. Вона згодна була піти на певні поступки, якщо це допоможе зменшити небезпеку відокремлення. Юридичним оформленням політичного компромісу став Федеративний договір, підписаний у Москві 31 березня 1992 р. Він розмежував предмети ведення між федеральним центром і органами влади суб'єктів федерації. Прийнята 12 грудня 1993 р. Конституція РФ, як і договір, ґрунтувалася на

регіонально-політичному компромісі, проте містила деякі суперечності та незрозумілі моменти.

Національно-державне будівництво у Російській Федерації на початку 1990-х років ускладнювалося територіальними суперечками та міжетнічними конфліктами у деяких регіонах. Восени 1991 р. у Чечено-Інгушетії розгортання подій призвело до самопроголошення незалежної Чеченської держави. 4 червня 1992 р. Верховна Рада Росії прийняла закон про утворення Інгуської Республіки. Однак це було зроблено без визначення кордонів цієї республіки, що спричинило загострення територіальних суперечок у регіоні. Чечня та Інгушетія сперечалися стосовно Сунженського району, а Інгушетія і Північна Осетія — Пригородного району. Конфлікт набув збройної форми з 31 жовтня до 5 листопада 1992 р. За цей час загинуло 583 особи, в тому числі 350 інгушів і 192 осетини. Бойові дії призвели до значних руйнувань, появи тисяч біженців. 2 листопада 1992 р. у низці районів Північної Осетії та Інгушетії згідно з указом президента РФ було запроваджено надзвичайний стан. Тільки 20 березня 1993 р. президенти Північної Осетії та Інгушетії підписали угоду, в якій було висловлено готовність спільно вирішувати питання, зокрема ті, що стосувалися біженців і переселенців.

Особливою проблемою для Росії є Чечня. Події 1991 р., пов'язані із серпневим путчем і дезінтеграцією СРСР, вплинули і на ситуацію у цьому регіоні. У серпні 1991 р. у Чечено-Інгуській республіці почалися масові мітинги і демонстрації з вимогою відставки Верховної Ради Чечено-Інгушетії. На початку вересня 1991 р. Виконавчий комітет Загальнонаціонального конгресу чеченського народу оголосив про повалення цієї Ради. Озброєні загони конгресу захопили будинки Ради Міністрів, радіо- та телецентрів. 15 вересня 1991 р. оголосили про вибори до нового парламенту. Чечено-Інгуська республіка була поділена на Чеченську та Інгуську республіки (остання увійшла до складу Росії). Обраний 27 жовтня 1991 р. президентом генерал Джохар Дудаєв проголосив створення незалежної Чеченської Республіки Ічкерія.

Режим Д. Дудаєва почав швидко зміцнюватися у новоствореній республіці. Методи були різні, зокрема: напади на залізничний транспорт, врізання у нафтопровід Баку — Новоросійськ. З метою одержання необхідних коштів використовувалися фальшиві авізо, які тільки Росії завдали збитків, що становили понад 400 млрд руб. Із кінця 1991 р. у республіці почали формуватися власні регулярні військові частини.

Проте економіка і соціальна сфера перебували у глибокому занепаді. Авторитет Д. Дудаєва слабшав, водночас посилювалася опозиція його режиму. Федеральна влада спробувала скористатися цим, підтримавши у Чечні ті політичні сили, які орієнтувалися на союз із РФ. 15 жовтня 1994 р. сили об'єднаної опозиції почали наступ на Грозний, взяли під контроль частину міста, проте, не отримавши підтримки населення, вже наступного дня відійшли. Друга спроба 26 жовтня захопити місто, спланована федеральним командуванням, теж виявилася невдалою. У полон потрапила велика група російських військовослужбовців. 30 листопада 1994 р. вийшов указ президента Російської Федерації “Про заходи із відновлення конституційної законності і правопорядку на території Чеченської Республіки”. Щоб його виконати, 11 грудня 1994 р. об'єднана група федеральних військ, в якій нарахувалося 23,8 тис. осіб, перейшла кордон Чечні. Почалася *повномасштабна війна*. Сили Чечні на той момент становили приблизно 13 тис. вояків.

Головні сили Д. Дудаєва розміщувалися у Грозному (майже 10 тис. осіб). Бойові дії за місто розгорнулися 31 грудня 1994 р. До 1 лютого 1995 р. чисельність російських військ досягла 70,5 тис. осіб. Вони зламали опір чеченців і 22 лютого заволоділи містом. Протягом березня — червня федеральні війська вибили дудаєвців практично з усіх великих населених пунктів Чечні. Влітку 1995 р. відтиснені у гори формування Д. Дудаєва перебували на межі повного розгрому.

Проте у червні сталася подія, що різко змінила хід чеченської війни. 14 червня 1995 р. загін чеченських бойовиків, чисельністю приблизно 100 осіб, на чолі з Шамілем Басаєвим захопив невелике містечко Будьонівськ у Ставропольському краї у 150 км від кордону з Чечнею. Бойовики оволоділи лікарнею, де утримували понад тисячу заручників (пацієнти, медичний персонал, мирні жителі міста). Дві спроби штурму будівлі лікарні 17 червня призвели до жертв серед заручників. Наступного дня прем'єр-міністр РФ В. Черномірдин, який почав переговори з Ш. Басаєвим, оголосив заяву урядові, в якій йшлося про те, що в обмін на звільнення заручників приймалися умови терористів. До них належали: припинення усіх бойових дій у Чечні; мирні переговори з представниками Д. Дудаєва; амністія усім бойовикам; особиста безпека терористів та пропуск їх до Чечні.

18 червня 1995 р. бойові операції у Чечні припинили. Проте складний переговорний процес, який почався у жовтні того самого року, був зірваний в результаті замаху на командувача росій-

ськими військами генерала А. Романова. Військові дії продовжилися. Війна виявила недостатню боєздатність російської армії і вимагала все більше коштів. Гинули люди з обох сторін. Для світової громадськості авторитет Росії падав. У січні 1996 р. зазнали провалу операції федеральних військ зі знешкодження бойовиків Салмана Радуєва у Кизлярі та Первомайську.

Напередодні президентських виборів 1996 р. Б. Єльцин здійснив одноденний візит до Грозного, де підписав указ про припинення військових дій, заявивши, що війна завершена і збройні сили сепаратистів розгромлені. Однак після виборів військові дії продовжилися. Водночас федеральна влада спільно з урядом Національного відродження Чечні, очолюваним Догу Завгаєвим, намагалася налагодити мирне життя у республіці, відтворити господарство. Проте промосковській владі не довіряло місцеве населення, а бойовики знищували російських військовиків поодиночки.

У ніч з 21 на 22 квітня російською ракетою був убитий Д. Дудаєв. Однак його смерть не послабила рішучості його прихильників обстоювати незалежність Чечні. У серпні 1996 р. бойовики захопили Грозний. Спроби повернути місто призвели до численних втрат з боку російських сил. За таких умов Б. Єльцин вирішив розпочати мирні переговори, доручивши їх проведення секретареві Ради безпеки генералу Олександру Лебедю. В результаті переговорів 31 серпня 1996 р. у дагестанському місті Хасавюрт була підписана спільна Заява про припинення військових дій у Чечні. *Перша чеченська війна закінчилася*. До 1997 р. федеральні війська вивели з Чечні. “Договір про мир і принципи взаємовідносин між Російською Федерацією і Чеченською Республікою Ічкерія” був укладений у Москві 12 травня 1997 р. Він підтвердив зобов'язання сторін “назавжди відмовитися від застосування і погрози застосування сили при вирішенні будь-яких спірних питань” і “будувати свої відносини відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права”.

Чеченські лідери розглядали цю угоду як фактичне визнання незалежності республіки. Після 1997 р. переговорний процес згорнули при тому, що статус Чеченської Республіки визначений не був. Тодішній її президент Аслан Масхадов почав здійснювати курс на досягнення реальної незалежності від Росії. Проте на початок 1998 р. його позиції послабли. В республіці діяли великі військові формування, йому не підконтрольні. Проти А. Масхадова виступила група впливових польових командирів, яка підтримувала ідею відтворення Імамату Чечні й Дагестану як іслам-

ської держави. Власне, середньовічний шаріат оголосив себе втіленням свободи і прогресу.

2 серпня 1999 р. збройні формування Ш. Басаєва та Еміра аль-Хаттаба, чисельністю майже 2 тис. осіб, з території Чечні увірвалися у республіку Дагестан. Президент А. Масхадов заявив про непричетність і засудив акцію, однак не вдався до ефективних заходів відвернення вторгнення. До 10 серпня виявилось, що бойовики контролюють понад 10 дагестанських селищ. На захист своїх поселень виступило понад 5 тис. дагестанських добровольців. Розрахунки бойовиків на масову підтримку не виправдалися. За рішенням уряду РФ до Дагестану були відряджені федеральні військові підрозділи, які частково розсіяли, частково знищили чеченських бойовиків.

На територію Чечні ввели федеральні війська. Приводом перенесення бойових дій сюди стали не тільки операції з боротьби з дагестанським десантом, а й терористичні акти, що відбулися у самій Росії. У Москві, Волгодонську, а також Буйнакську (Дагестан) сталися вибухи житлових будинків, у результаті яких загинули сотні людей. *Почалася друга чеченська війна*, що одержала офіційну назву “контртерористичної операції”. У Чечні опір очолив президент А. Масхадов. Федеральні сили захопили Грозний (7 лютого 2000 р.) та інші населені пункти, до березня 2000 р. розбивши основні сили чеченців. Ті, хто залишився в живих, відступили у гори і перейшли до тактики запеклої партизанської війни й організації терористичних актів як у Чечні, так і у самій Росії. Найбільш гучними акціями 2002 р. були захоплення заручників у московському театральному центрі на Дубровці та висадження у повітря будинку уряду Чечні у Грозному.

“Антитерористична операція” вочевидь затягувалася. Акція у Чечні мала попередити інші суб’єкти федерації, що Кремль ніколи не дозволить їм вийти зі складу Росії. Процес врегулювання ситуації гальмував. У 2003 р. почався його новий етап. 23 березня відбувся референдум із проектів Конституції Чеченської Республіки і законів про вибори власного президента та парламенту. На референдум прийшло понад 80 % усього населення республіки. Абсолютна більшість підтримала обидва закони. 5 жовтня відбулися вибори президента, яким став Ахмат Кадіров (82 % голосів “за”). Керівником уряду став його син Рамзан. *Друга чеченська війна закінчилася.*

У 2007 р. Р. Кадірова обрали президентом Чечні. Країна залишається суб’єктом Російської Федерації, а Р. Кадіров — ставлеником Кремля. Він сам каже, що є “піхотинцем Путіна”. Проте

попри демонстрацію лояльності, ще будучи главою уряду, він робив усе, аби зменшити у рідній республіці вплив федеральних органів влади. З його приходом йде “чеченізація”: влада робить ставку на етнічних чеченців в цілому і клан Кадірова зокрема. Поступово залишають республіку і федеральні війська, передаючи контроль над районами підрозділам чеченського МВС і місцевим збройним формуванням, підконтрольним Р. Кадірову та його людям. За допомогою Кадірова-молодшого Кремль сподівається продовжити умиротворення неспокійної республіки та подальше формальне інкорпорування Чечні до складу Російської Федерації. При цьому не зважають, що встановлюється диктатура Р. Кадірова, продовжуються катування, страти без суду і слідства, викрадення людей. Цим займаються не тільки бойовики, а й співробітники підконтрольних президентові силових структур.

Російське суспільство стомилося від чеченського конфлікту, який сприймало важче, ніж “шокотерапію”. 16 квітня 2009 р. в Чечні було знято режим контртерористичної операції, який діяв від 1999 р., хоча у подальшому мали місце терористичні акти як на території Північного Кавказу, так і в самій столиці. 29 березня 2010 р. вибухи у московському метрополітені забрали життя 40 людей, понад 90 поранено. 24 січня 2011 р. стався теракт в аеропорту Домодедово, внаслідок якого загинули 35 осіб. Правоохоронні органи заявили про “кавказький слід”. Для російського вищого керівництва найважливішою є стабільність у Чечні та лояльність її президента. Він же висловлює готовність відмовитися від вимог особливого статусу своєї республіки в обмін на можливість одержувати значну частину прибутків від видобування та експорту чеченської нафти. Власне, саме навколо нафти обертається вся сучасна міжнародна політика. Навіть маючи свої, великі держави намагаються встановити контроль і над чужими ресурсами. Так чинять і Росія, і Сполучені Штати Америки. Боротьба Росії за лідерство з ними стала стрижнем історії XX — початку XXI ст.

Значення Росії, який би режим не перебував при владі, не можна переоцінити, особливо нині. Вона залишається найбільшою ядерною державою, поступаючись лише США. Ніхто не знає, наскільки боездатними є її ядерний потенціал і система доставки, проте принаймні частина його може функціонувати належним чином. Росія — найбільша газо- і нафтовидобувна країна світу. Беручи до уваги той факт, що багато країн споживають нафту і газ у величезних кількостях, можна зрозуміти, що російське керівництво має потужні важелі тиску.

Після закінчення “холодної війни” і краху СРСР Росія втратила не тільки значну територію, населення і потенціал, а й статус великої держави, який залишився тільки у Сполучених Штатах Америки. Новому державному утворенню потрібно було виробити нову концепцію зовнішньої політики. Росія взяла на себе зобов’язання за договорами, укладеними СРСР, почала формувати систему відносин із колишніми союзними республіками, визначила пріоритети у взаємовідносинах з іноземними державами за умов фактично однополюсного світу. За часів Б. Єльцина переважав певний романтизм у міжнародній політиці, коли російський президент називав друзями президентів США, Німеччини, Франції та інших країн. Його керівники зовнішньополітичного відомства певний час перебували у стані проатлантичних ілюзій. Великі сподівання покладалися на фінансову допомогу західних країн, а внутрішні реформи, особливо в економіці, здійснювалися за рекомендаціями американських фахівців.

Проте з часом посилювалося усвідомлення національних інтересів і міцнішав прагматизм. Нині існує доктрина “оновлення величі та сили Росії”, яка активно підтримується як керівництвом, так і широкими верствами населення. Особливо це позначилося у міжнародній політиці за часів президентства В. Путіна. Показовим став його виступ 10 лютого 2007 р. на 43-й мюнхенській конференції з безпеки. Російський президент звинуватив США у нав’язуванні своєї волі іншим державам і назвав розширення НАТО на схід шантажем Росії. Він піддав критиці однополярний “світ одного хазяїна” і став на захист країн-“вигнанців”, які незадоволені Вашингтоном.

Ескалація російсько-американського протистояння почалася задовго до цього виступу. Міністр оборони США Р. Гейтс висунув докори на адресу Росії за її енергетичний шантаж Заходу і військові ігри, що ведуть до дестабілізації безпеки у світі. Глава Пентагона зажадав збільшення військового бюджету Сполучених Штатів, у відповідь на що Кремль висунув новий план переозброєння, який передбачав збільшення ракетного підводного флоту і стратегічної ядерної авіації. У 2007 р. Росія вийшла із кількох міжнародних договорів щодо обмеження озброєнь, зокрема з договору про заборону ракет середньої дальності, про звичайні озброєння в Європі; денонсувала угоду з Україною про засоби попередження про ракетний напад і контроль космічного простору; випробувала вакуумну бомбу; її бомбардувальники здійснили польоти поблизу кордонів Великої Британії, а військові кораблі — рейди у північно-східну Атлантику і Середземне море. У “Білій

книзі” Міністерства оборони “Актуальні завдання розвитку збройних сил Російської Федерації”, прийнятій у 2003 р., міститься положення про те, що для захисту суверенітету Росії та її союзників ядерна зброя може бути застосована у превентивному порядку. Як своїх союзників Росія розглядає Вірменію, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан. Вона товаришує з Іраном, якому допомагає опановувати “мирний атом”, Сирією, Північною Кореєю. Не маючи хороших відносин із Заходом, російська зовнішня політика все більше орієнтується на Схід.

Відносини з колишніми радянськими республіками, так званим ближнім зарубіжжям, будувалися у двох напрямках: зміцнення Співдружності Незалежних Держав, а також розвиток двосторонніх відносин. Росія певний час розглядала СНД як засіб для продовження свого домінування. Б. Єльцин прямо заявив про те, що члени Співдружності не можуть укласти угоди з іншими державами без згоди Росії. У 1995 р. був виданий указ президента, в якому завдання щодо країн СНД визначалося потребою “зміцнення Росії як провідної сили формування нової системи міждержавних політичних і економічних відносин на території пострадянського простору”.

Проте з часом виявилось, що сподівання на використання СНД у російських інтересах не виправдалися. Між пострадянськими республіками і Росією — чимало непростих проблем. Серед них: спадщина СРСР, військові формування та їхнє майно на території нових незалежних держав, ядерна зброя, територіальні суперечки, становище російськомовного населення у національних республіках тощо. Наприкінці березня 1996 р. президенти Росії, Казахстану, Киргизстану та Білорусі підписали Договір про поглиблення інтеграції. Через місяць президенти Росії та Білорусі уклали Договір про утворення співтовариства двох держав. Проте бажаний союз не створений. Однією з причин є те, що устрій, притаманний Росії, не підходить Білорусі, а зазіхання Олександра Лукашенка на вищу владу в такому союзі не прийнятні для Росії. Але Білорусь приєдналася до Митного союзу з Росією та Казахстаном, що набрав чинності 1 січня 2010 р. 1 січня 2012 р. на території цих ННД створено Єдиний економічний простір.

Найбільш непоступлива серед усіх членів СНД — Україна. Російсько-українські відносини не можна назвати простими. Лише 31 травня 1997 р. під час офіційного візиту Б. Єльцина до Києва було підписано повномасштабний міждержавний “Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російсь-

кою Федерацією”. У документі вперше в історії двох народів було задекларовано встановлення рівноправних, взаємовигідних і дружніх міжнародних відносин, які ґрунтуються на нормах міжнародного права.

Проте Росії важко змиритися із втратою свого колишнього володіння, як в цілому України, так і Криму зокрема. Це на сучасному етапі виявляється у територіальних претензіях до України в районах Чорного й Азовського морів. На території України базується російський Чорноморський флот. Росію обурюють наміри України приєднатися до НАТО і ЄС, а також те, що вона раніше вступила до СОТ (2008 р., а Росія — у грудні 2011 р.). Будь-який рух України з зони впливу Кремля Росія сприймає як ворожу дію, не важливо, стосується це НАТО чи Європейського Союзу. Як засоби тиску використовуються різні методи: підвищення цін на газ, перекривання його постачання, прокладання газопроводів в обхід України, підтримка проросійських політичних сил, турбота про “утиски російськомовного населення в Україні”, зміцнення позицій російської православної церкви, висловлення обурення стосовно “неправильного трактування спільної історії” тощо. Причому позиція керівництва має неабияку підтримку широких верств. За соціологічними опитуваннями, росіяни у списку “ворогів Росії” на перше місце ставлять США, на друге — Грузію, на третє — Україну.

Протягом усього сучасного перехідного періоду масова свідомість росіян залишалася суперечливою, проте переважали в ній мотиви розчарування наслідками реформ, а також бажання піднести сильну державну владу над приватними інтересами, навести порядок у країні, посилити її позиції на міжнародній арені. Російській свідомості здавна притаманний “народний імперіалізм”, тобто бажання жити у “Великій державі”, яку б боялися і поважали у світі. Такі прагнення добре відчув В. Путін і втілював їх у своїй діяльності. Він одержав широку підтримку в суспільстві, яке визнало його за свого лідера.

Наприкінці другого президентського терміну В. Путіна було знайдено засіб залишити при владі всенародно визнаного керівника. За його підтримки пропрезидентська партія “Єдина Росія” як свого кандидата на наступних президентських виборах 2 березня 2008 р. висунула Дмитра Медведева. В російських традиціях авторитаризму президент призначив свого наступника — людину, з якою пропрацював 17 років. Д. Медведев був керівником президентської адміністрації, першим віце-прем’єром. Ставши кандидатом у президенти, Д. Медведев запропонував В. Путіну в

майбутньому очолити уряд, що і сталося одразу після інавгурації. Тобто контроль за станом справ у країні В. Путін зберіг.

На президентських виборах Д. Медведев набрав 70,28 % голосів (були припущення, що показник трохи підкоректували, аби він не був більшим, ніж 71,31 % у В. Путіна у 2004 р.), Г. Зюганов — 17,72, В. Жириновський — 9,34, А. Богданов — 1,29 %. Явка виборців становила 69,78 %. Народ голосував за стабільність, що асоціюється з іменем В. Путіна та його наступника. 3 березня в Москві пройшли мітинги тих, хто не погоджувався з результатами виборів, їх розігнала міліція. Парламентська Асамблея Ради Європи назвала російські вибори “Стабільність замість свободи”.

7 травня 2008 р. відбулася інавгурація нового президента. Показовим є такий факт: після того, як Д. Медведев дав присягу, першим виступив не він, а В. Путін. Він звітував про успіхи і заявив, що головним завданням для нього на посту президента було “берегти Росію”, і цьому правилу він слідуватиме “все життя”. У промові Д. Медведев зауважив, що політичний курс буде продовжено. Головна мета — перетворення Росії на “найкращу державу в світі”. Новий президент пообіцяв боротися за права людини, розвиток громадянських і економічних свобод, модернізацію промисловості та сільського господарства, створення бази для потужних інвестицій; фактично йшлося про те, що за правління В. Путіна занепадо. Крім того, до основних завдань належали: підвищення рівня життя народу, боротьба проти корупції та правового нігілізму. Наступного дня другий президент Росії став її прем’єр-міністром.

Коли В. Путін говорив про відродження російської величі, він насамперед мав на увазі державну і військову могутність ХХ ст., а також нафтове багатство у досягненні поваги. Коли ж тієї самої теми торкався його наступник, він мав на увазі нагальне здійснення *модернізації країни*. У своєму зверненні до країни “Росія, вперед!”, оприлюдненому 11 вересня 2009 р., Д. Медведев поставив питання руба: або реалізація нової стратегії і модернізація економіки, або деградація і смерть. Він наголосив на основних вадах російської економіки: залежності від експорту сировини, низькій продуктивності праці, відсутності інноваційності, низькій конкурентоспроможності. “Вітчизняний бізнес за малим винятком не винаходить, не створює потрібні людям речі і технології, — говорилося у зверненні. — Торгує тим, що зроблено не ним, — сировиною або імпортними товарами. Готові ж вироби, зроблені в Росії, в основній масі поки відзначаються вкрай невисокою конкурентоспроможністю”. Президент запропонував новий по-

птовх для розвитку промисловості, модернізувавши її, і тим самим збільшивши енергоефективність і забезпечивши зростання продуктивності праці, що у свою чергу дозволить підвищити рівень життя населення країни.

План модернізації Д. Медведєва ще мав назву плану “чотирьох І”: інновації, інститути, інфраструктура, інвестиції. Він втілювався у програмі розвитку російської економіки, названій “Стратегія-2020”, націленій на оживлення її інтелектуальних сторін. Мільярди державних коштів — на створення інноваційного міста Сколково, до найбільшого у світі інвестиційного фонду нанотехнологій, на розвиток університетів, на приваблення на батьківщину російських емігрантів та їхніх компаній з-за кордону.

Сторонні, незаангажовані, аналітики зазначили, що в дійсності в російській модернізації діють чотири “Н”: нездійсненні мрії, неефективність, нестабільність, некомпетентність. А в президентській стратегії головний недолік — сподівання на те, що прийдуть вчені і все винайдуть, і тоді не буде потреби в реформуванні політичних інститутів. Звичайно, Д. Медведєв не мав наміру реформувати політичну систему згори донизу, проте розумів неминучість опору з боку корумпованої бюрократії, якій модернізація не потрібна, бо ускладнює її існування.

Показовий факт: через кілька днів після появи президентського звернення у Санкт-Петербурзі відбувся з’їзд партії влади, на якій Д. Медведєв закликав “Єдину Росію” включитися в модернізацію і поборотися із застоєм у своїх лавах, з корупцією, приструнити чиновництво. У виступі у відповідь тодішній голова партії Борис Гризлов заявив, що особливу увагу партія буде приділяти проектам “Управдом” і “Чиста вода”. Побажання президента ніяк не коментувалося. Тобто стало зрозумілим, що керівництво партії не збирається брати участь ні в яких змінах. З одного боку — президентські виступи, коли ліберал і реформатор виголошує чудові промови; з іншого — реальність, в якій політика залишається такою, якою була, з незмінним монополізмом, протекціонізмом, авторитаризмом, корупцією.

У вересні 2008 р. президент оголосив боротьбу з корупцією “невідкладним завданням держави”. Розпочалася так звана “антикорупційна кампанія”, однак суттєвих результатів, як визнав сам Д. Медведєв, досягти не вдалося. Росія залишається однією з найбільш корумпованих країн світу. У 2011 р. у дослідженні міжнародної організації Transparency International серед 182 держав вона посіла 143-тє місце (на перших позиціях ті, де корупція практично відсутня).

Модернізація як така — це економічна і соціальна стратегія, в основі якої — усвідомлення неприйнятності існуючого стану справ, невдоволеність господарською й політичною системами і готовність до радикальних змін. Це скоординовані в масштабах держави зусилля, спрямовані на подолання відсталості країни і виведення її на новий рівень розвитку. Росію ж характеризує модернізаційна неспроможність, зумовлена низкою факторів. Оскільки відомо, що провідну роль відіграє правляча верства, її опір — перший серед них. Основним гальмом на шляху розвитку країни є російське чиновництво, яке зросло з 950 тис. у 1991 р. до 1 млн 750 тис. у 2007 р. Утримання гігантської державної машини коштує третини бюджетних витрат, а сама вона — вкрай не ефективна щодо менеджменту, проте надто “ефективна” з огляду на корупцію. Вона аж ніяк не мотивована на динамічний розвиток. А якщо відгукується на ініціативи “згори”, то проекти набувають характеру афер, що збагачують вузькі групи осіб. Приклади: в Росії, де на більшій частині території півроку — зима, місцем проведення зимових Олімпійських ігор 2014 р. обрано єдине в країні субтропічне місто; або копіювання у Сколково Силіконової долини, яка Америці стала відгуком на потреби розвитку економіки, виробництва, а не задуму влади. В Росії ж на заваді модернізації стоять і такі фактори, як деіндустріалізація господарства та деінтелектуалізація суспільства (велике число росіян реалізували свої здібності в тій самій Америці).

Попри все саме суспільство, яке здебільшого є інертним і пасивним, не готове до модернізації. Воно вкрай різномірне: країна розколота і живе у різному історичному часі. Одні її регіони — у XIX ст., інші — на початку XX, а деякі вступили у XXI ст. Архаїчність значної частини суспільства рокує країну на деградацію або у кращому випадку на консервацію існуючої відсталості, що по суті означає деградацію в умовах динамічних змін сучасного розвиненого світу. Але російське суспільство в цілому не може дати адекватної відповіді на виклики часу.

Разом з тим останніми роками виявилися ознаки того, що російське суспільство, принаймні його частина, починає прокидатися. Зростає невдоволення тим, що в країні багато говорять про добре відомі проблеми, але нічого не змінюється. Політологи помітили, що в Росії складається новий освічений — “креативний” клас — генерація активних, працюючих професіоналів, які добре заробляють: бізнесмени середньої руки, юристи, комп’ютерники, менеджери, журналісти, лікарі та ін. Багато студентів. Ці люди — не весь середній клас, а приблизно 10—15 млн, тобто 7—10 %

населення країни. Якщо раніше вони виступали за путінську стабілізацію, то наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. все більше і більше розчаровуються в тому, що попри свій добробут, вони залишаються безправною масою в олігархічно-чиновницькій системі. Новим героєм дня став той, хто відмовився дати дорогу чиновнику з мигалкою. Виник навіть рух “Сині відерця” на знак протесту проти привілеїв чиновників. Іншим всеросійським громадянським рухом стала “Стратегія-31”: від літа 2009 р. безстрокова серія громадянських акцій протесту на захист свободи зібрань (31-ша стаття Конституції Російської Федерації) — кожне 31-ше число місяця, якщо таке число в місяці є. По російських містах, а найбільше у Москві, від 2010 р. почали проходити Дні гніву — акції російських опозиційних партій, рухів та груп на захист громадян від погіршення соціально-економічного становища. В ході мітингів висувалися також і політичні вимоги — відставка корумпованих чиновників, розширення повноважень місцевого самоврядування, вільні вибори.

Саме вибори до Державної Думи 4 грудня 2011 р. та президентські 4 березня 2012 р. викликали особливий сплеск громадської активності в Росії. За офіційними даними, при явці 60,21 % голоси щодо майбутніх парламентарів розподілилися так: за кандидатів від партії влади “Єдина Росія” — 49,32 % (238 місць), Комуністичної партії Російської Федерації — 19,19 % (92), “Справедливої Росії” — 13,24 % (64), Ліберально-демократичної партії Росії — 11,67 % (56). Решта партій не набрала необхідних 5 % (у 2008 р. прохідний бар’єр було знижено, каденцію Державної Думи подовжено з 4 років до 5, а президентську з 5 до 6). “Яблуко” набрало 3,43 % голосів, “Патріоти Росії” — 0,97 %, “Права справа” — 0,60 %.

Хоча провладна партія одержала найбільше, однак її результат став надзвичайно показовим. По-перше, вона втратила конституційну більшість. По-друге, її результат знизився від попереднього на 14,98 %. По-третє, полівишання настроїв електорату виявилось у зростанні підтримки комуністів. По-четверте, значна частина населення і міжнародних оглядачів були впевнені у масовому фальшуванні результатів.

5 грудня 2011 р. в Москві на Чистих Прудах зібрався опозиційний мітинг незгодних із результатами виборів. За оцінками організаторів, на ньому були присутні 7 тис. осіб. Це стало початком так званого “білого руху”, опозиційного владі. Як відзнаку його учасники використовували білий колір (стрічки, повітряні кульки, прапори) — символ боротьби за чесні вибори. 10 грудня

пройшов масовий мітинг на Болотній площі у Москві під гаслами: “Шахраї і злодії, поверніть вибори!”, “Поверніть мій голос!”, “Досить нас ігнорувати!”. За даними МВС, в акції взяли участь 20—25 тис. осіб, проте всі бажаючі на площі не вмістилися. 24 грудня акція “За чесні вибори” зібрала на московському проспекті академіка Сахарова від 30 тис. (за даними МВС) до 100 тис. (за даними організаторів) осіб. Крім білого кольору були кольори різних політичних сил — від червоних комуністичних до жовто-чорних націоналістичних. Акції проходили і в глибинці, і у великих містах, таких як Санкт-Петербург, Владивосток, Новосибірськ, Красноярськ, Кемерово та інші, усього — у 99. В першому випадку виявлялося обурення бідністю, що також пояснює успіх комуністів на парламентських виборах. У другому — зростаючі контрасти і невдоволення у великих містах, де корупція та адміністративна сваволя не дають бажаючим самореалізуватися в економічній та політичній сферах.

Про участь в акціях люди, в основному молодь у віці 18—30 років (але було чимало людей середнього віку, які пам’ятають вуличні акції двадцятирічної давнини), домовлялися через соціальні мережі в Інтернеті (подібним чином починалися масові хвилювання у Тунісі, Єгипті та інших країнах, де “розквітла арабська весна”). Мітингувальники висловлювалися не тільки на адресу парламентських, але й президентських виборів. У першому випадку висувалася вимога скасування підсумків фальсифікованих виборів і притягнення до відповідальності винних, у другому — заклик до російських громадян не голосувати за прем’єра. Виявляючи глибинну сутність протестного руху, політологи визначили його як несистемну ліберальну опозицію. Сенса полягає у рішучому переформатуванні існуючої системи за зразками західних демократій, тобто заміні “імітаційної” партійно-парламентської системи на повноцінну, конкурентну представницьку демократію (з одночасною заміною відповідних посадовців), створенні підзвітної парламенту правоохоронної системи, незалежного судочинства. На думку лідерів руху, такі перетворення оздоровлять не тільки політичну систему, але й інші сфери соціального буття.

Впродовж лютого 2012 р. по всій країні на противагу акціям “За чесні вибори” проводилися “путинги” — масові мітинги на підтримку кандидата в президенти В. Путіна. Хоча в них вбачалося керівництво з боку влади (однаковий одяг активістів, організований транспорт, харчування, виступи артистів), однак не можна заперечувати того, що багато людей були щирими у своїх прагненнях зберегти сильну владу у стабільній країні. На противагу

ліберально-демократичному “західному” проекту на Болотній площі та проспекті Сахарова був розгорнутий проект “імперський”, найбільше зібрання — 4 лютого 2012 р. на Поклонній горі. Воно проходило під лозунгом: “Ні революціям!” і висловлювало підтримку народному кумиру. Тим більше, що напередодні виборів у своїх семи програмних статтях, надрукованих у провідних загальноросійських газетах, він висловив намір щодо збільшення, бажаного народом. Зокрема, 13 лютого 2012 р. у газеті “Комсомольська правда” у публікації “Розбудова справедливості. Соціальна політика для Росії” В. Путін пообіцяв спрямовувати половину ВВП на соціальні потреби. 20 лютого у “Російській газеті” вийшла стаття під промовистою назвою “Бути сильними: гарантії національної безпеки для Росії”, в якій він не тільки тішив великодержавні амбіції співгромадян, підкреслював необхідність зміцнення збройних сил, але й обіцяв подбати про соціальні гарантії для військовослужбовців, зокрема з 1 січня 2012 р. підвищити грошові виплати особовому складу втричі. Варто також зазначити, що у своїй передвиборчій кампанії В. Путін спирався не на “Єдину Росію”, а на Загальноросійський народний фронт, що мало продемонструвати масштабність підтримки серед росіян. Партія влади такої підтримки забезпечити не могла, оскільки її рейтинг завжди був на порядок нижчим, ніж у В. Путіна, а після виборів до Державної Думи взагалі впав.

4 березня 2012 р. на виборчі дільниці, за офіційними даними, прийшли 65,34 % тих, хто мав право голосу. У першому турі Володимир Путін набрав 63,6 % голосів. У Геннадія Зюганова було 17,18, у Михайла Прохорова — 7,98, Володимира Жириновського — 6,22, у Сергія Миронова — 3,85 %. Представники опозиції заявляли про наявність великої кількості порушень під час виборчої кампанії: перешкоди для висування та реєстрації кандидатів, незбалансоване висвітлення кампанії у ЗМІ, адміністративний тиск тощо. Але, безперечно, значна частина російського електорату залишається відданою тричі президенту. Російське суспільство значною мірою просякнуте авторитаризмом. Іноземні спостерігачі назвали повернення В. Путіна у президентське крісло суто символічним, адже він ніколи не випускав з рук реальної влади. Д. Медведев же був приємним “ліберальним обличчям” Росії, якого ніколи не існувало. Після інавгурації В. Путіна Д. Медведев зайняв крісло прем’єр-міністра, а також голови партії “Єдина Росія”.

Йдучи на треті президентські вибори, В. Путін заявляв, з одного боку, про наступність курсу — “без забігання вперед”, а з ін-

шого — пообіцяв, що застою у розвитку країни не буде: багато зміниться і в економіці, і в соціальній сфері, влада візьметься нарешті за розв’язання національного питання і за проблеми з мігрантами, стане активно залучати громадян до управління державою, прибере зайві бюрократичні бар’єри і т. ін. 7 травня пройшла його інавгурація. Відразу після неї вийшли укази про грошову допомогу ветеранам до свята Перемоги, про ліквідацію черг до дитячих садків, про збільшення заробітної плати працівникам освіти й науковим співробітникам, про зниження відсотків з іпотеки тощо. Президент прийняв лідерів несистемної опозиції (Бориса Немцова від “правих”, Сергія Удальцова від “лівих” та ін.). Спростилася процедура реєстрації політичних партій. Але політологи помітили, що справжній намір — роздробити електорат і вивести на арену “клоунів” — партії, які продемонструють народу, що протестний рух складається із несерйозних діячів, або відтягнуть на себе голоси громадян, схильних до екзотики. Прикладами можуть бути партія Кохання і по...ізму, або Субтропічна партія, яка обіцяє добитися для всіх регіонів Росії цілорічної температури +20 градусів. Разом з тим правоохоронні органи жорстко поставилися до учасників масових акцій 6 і 7 травня, а також 12 червня 2012 р. Сотні громадян були доправлені до поліцейських відділків за протестну символіку. По 15 діб арешту одержали неформальні лідери Сергій Удальцов та Олексій Навальний. Штраф за несанкціоновані акції підвищено з 1 тис. до 1,5 млн рублів (з 250 до 375 тис. грн).

Оцінюючи російський політичний режим, одні політологи вважають, що за часів правління В. Путіна відбулося повернення Росії до “радянського минулого”. Другі пишуть про “новий російський деспотизм” і “авторитаризм без модернізації”. Треті переконані, що впродовж короткого часу В. Путін зміг стабілізувати ситуацію в країні, раціоналізував політичну систему, а його політика привела до зміцнення російської економіки й повернула Росії звання “великої держави”. Четверті вказують, що правління другого — четвертого президента сповнене протиріч. Головне протиріччя — між потребами у стабільності та у модернізації. Його гостроту можна вважати одним із факторів, що робить *сучасну Росію “суспільством ризиків”*.

Самі російські аналітики вважають, що у соціально-економічному плані Росія входить до кола неблагополучних країн світу. По-перше, у суспільстві дуже високий рівень статусного та майнового розшарування, яке сприймається більшістю громадян як необґрунтоване. Це — найбільший ризик. При цьому можливості

для легітимного соціального і політичного “ліфту” для талановитих пасіонаріїв “з низів” мінімальна. Це веде до зростання впливу кримінальних і відверто антисистемних, екстремістських структур, у тому числі і таких, що вдаються до тероризму. По-друге, катастрофічних масштабів набуває розрив у рівнях розвитку і прибутків суб’єктів Російської Федерації. В умовах існування жорсткої “вертикалі влади” це породжує невдоволення політикою Центру, стимулює сепаратистські тенденції й тероризм. Субсидії, що спрямовуються Центром у відсталі райони, найчастіше до пересічних громадян не доходять, кошти привласнюються правлячою елітою або домінуючими кланами. По-третє, влада виявилася малоефективною у розробці й реалізації адекватної умовам стратегії соціально-економічного розвитку країни. Разом з тим вона неспроможна протидіяти корупції та криміналізації, що викликає обурення населення. Чимало акцій влади, таких як монетизація соціальних пільг, реформа ЖКГ та інші, не враховують інтересів громадян, що тільки посилює їх відчуження. По-четверте, національне питання загострюється у зв’язку з посиленням міграційних потоків. Прояви — за дуже широким спектром: від зростання конкуренції на ринку праці, зміцнення етнічних кримінальних структур до поширення ксенофобських настроїв та екстремізму на національному ґрунті. В ідейно-політичному аспекті ризику зумовлюються насамперед тим, що не утворилася єдина, загальногромадянська ідентичність населення країни. Суспільство розколоте за етнонаціональним, релігійним, клановим та іншими лініями розмежування, що є живильним середовищем для різного роду конфліктів та зіткнень. Влада ж втрачає довіру з боку громадян, обурених корумпованим чиновництвом.

Стосовно факторів впливу глобалізації, то напруження виникає через те, що Росія не найкращим чином вписалася в неї. Перетворившись на сировинний додаток, вона надто залежна від цін на енергоносії й імпорту більшості необхідного для життєзабезпечення. Її інвестиційна привабливість дуже обмежена через корумпованість бюрократії, ризиковані природні умови й невисоку якість людського капіталу (дефіцит тверезих висококваліфікованих працівників). Іноземні капітали не приходять, вітчизняні втікають. Нове не створюється, старе руйнується, збільшуючи потенційні небезпеки техногенних катастроф та природних лих.

У пошуках відповіді на питання, сильна Росія (як заявляє Кремль) чи слабка (як наполягають іноземні аналітики), — варто скласти *балансний лист її сильних і слабких сторін*. До сильних можна віднести геополітичну потугу, світогляд, позитивні особ-

ливості домінуючої релігії, систему ядерного стримування, корисні копалини, науковий потенціал, землі сільськогосподарського призначення, території заселення, прісну воду, лісні та біоресурси (звичайно, з певними застереженнями). Однак слабких сторін виявляється більше: демографічні проблеми, недоліки політичної системи, слабкість громадянського суспільства, характеристики політичної еліти, занепад системи освіти, “утікання мізків”, неосвоєні території, застарілі збройні сили, зниження міжнародного статусу держави, недосконала регіональна політика, сировинна орієнтація економіки, залежність від імпорту, духова криза, зношеність основних фондів.

“Вікна можливостей” щодо демократизації країни, які відкрилися на початку 1990-х років, швидко зачинилися. Значна частина громадян не тільки поклали провину за утвердження олігархічно-бюрократичного капіталізму на демократів, які переродилися, але й відчували відразу до самих ідеалів лібералізму й демократії. Розчарування в цих цінностях супроводжувалося у масовій свідомості посиленням традиціоналістських цінностей, що стало на заваді модернізації Росії. В ідеологічній царині мають місце спроби поєднати ідеї традиціоналізму, “державного патріотизму” і “відродження Росії”. Важливими елементами є обстоювання “особливого шляху Росії” і несприйняття Заходу.

Її сучасне політичне життя визначають безконтрольність правлячої еліти, надзвичайна корумпованість державного апарату, відсутність реального розділення гілок влади, формальна багатопартійна система з домінантною партією, слабкість опозиції, повний контроль влади над ЗМІ і намагання встановити такий же над Інтернетом. Але глобальні тенденції, серед яких важливу роль відіграють постіндустріальні трансформації, впливають і на Росію. Одним з проявів цього можна вважати зростання “креативного класу”, який ставить під сумнів існуючу суспільно-політичну модель. Поки що зарано давати оцінки і робити висновки щодо його та її перспектив.

Запитання для самоперевірки

Скільки разів і в яких роках Б. Єльцина обирали президентом? За яких обставин це відбувалося?

Що таке “шокова терапія” і як вона здійснювалася у новій Росії?

Якими методами проводилася приватизація в Росії? До яких наслідків вона призвела?

На підставі яких звинувачень Державна Дума намагалася до-
терміново припинити повноваження Б. Єльцина?

З якої посади В. Путін одержав повноваження виконувача
обов'язків президента?

В яких роках В. Путіна обирали президентом?

З'ясуйте сутність "голландської хвороби". Чи можна говори-
ти, що Росія на неї недужа? Відповідь обґрунтуйте.

Визначте зони міжнаціональних конфліктів на території РФ.

Як можна охарактеризувати міжнародну політику російсько-
го керівництва на початку ХХІ ст.?

Завдання для самостійної роботи

Охарактеризуйте процеси соціального розвитку Росії на су-
часному етапі.

Складіть характеристику розвитку економіки Росії від часів
проголошення суверенітету до поточного моменту.

Які зовнішньополітичні акції здійснила Росія від початку
ХХІ ст.? Як це вплинуло на міжнародне становище у світі?

Оцініть морально-психологічний стан росіян нині.

Складіть перелік небезпек, які чекають на Росію у найближ-
чому майбутньому.

Проаналізуйте проблему "тероризм у сучасній Росії".

Як виникло і розвивалося питання Чечні в історії Росії?

Які акції здійснив Д. Медведєв від початку перебування на
президентській посаді?

Проаналізуйте фактори, що зумовили виникнення "білого ру-
ху" в Росії на сучасному етапі.

Складіть перелік викликів національній безпеці Російської
Федерації на початку ХХІ ст.

БІЛОРУСЬ

Білорусь випадає із загальних тенденцій, що мали і мають міс-
це на терені європейських посткомуністичних країн. Зокрема, во-
на стала наочним доказом оборотності демократичних процесів.
Разом із деякими іншими пострадянськими утвореннями, таки-
ми як Росія або Туркменистан, країна *демонструє можливість
історичної інволюції, тобто зворотного розвитку.*

*В СРСР не було республіки, менш готової, насамперед — куль-
турно і психологічно — до незалежності, ніж Білорусія, на яку
розвал Радянського Союзу, незалежність, демократія і необхід-
ність переходу до ринку буквально "впали з неба". Це було не очі-
кувано, оскільки навіть не висувалися питання про створення не-
залежної держави. З усіх "титовських" народів радянських респу-
блік білоруси мали найнерозвиненішу національну свідомість.
Лише невелика їх чисельність усвідомлювала себе народом, від-
мінним від росіян. Населення повною мірою відчувало на собі всі
катаклізми історії СРСР: кожен п'ятий житель Білорусії був ре-
пресований у 1937—1941 рр., кожен четвертий загинув у період
німецько-фашистської окупації, кожний третій був опромінений
в результаті аварії на Чорнобильській АЕС (70 % радіації від ви-
буху 26 квітня 1986 р. віднесено атмосферними потоками у тому
напрямку). Разом із тим радянська влада чимало дала Білорусі.*

Якщо в середині 1980-х років система в цілому вичерпалася,
то в Білорусії — *"найбільш радянській з усіх радянських респу-
блік"* — вона ще мала певний запас міцності і могла деякий час
порівняно ефективно функціонувати. Білорусія була однією з
найрозвиненіших республік і немовби вітриною радянської вла-
ди. Досить успішно розвивалася економіка. Після війни споруди-

ли чимало підприємств машино- і приладобудування. Достатньо сказати, що 30 % електронно-обчислювальної техніки і 23 % радіопромислової апаратури усього СРСР випускалося саме тут; 55 % промисловості було задіяно у союзному військово-промисловому комплексі. Білорусія в Союзі була “складальним цехом”, тобто тут випускалося чимало кінцевої продукції із сировини та напівфабрикатів, що надходили з різних куточків держави. Разом із тим вона більше, ніж інші республіки, інтегрувалася в єдину економічну систему. Рівень сільськогосподарського виробництва був одним з найвищих в СРСР. За виробництвом м’яса і молока на душу населення республіка майже досягла показників європейських держав. Продукти харчування постачалися власному населенню у такій кількості, про яку не могла й мріяти більшість радянських громадян. Загалом, у повоєнний період відбулося різке зростання добробуту, освіченості і тривалості життя. За рівнем національного доходу на душу населення Білорусія посідала перше місце у Радянському Союзі.

Вищий, ніж в інших республіках, рівень життя визначався не тільки кількісно, а й якісно. Не було корупції, як у Москві, Закавказзі або Середній Азії. Білоруська номенклатура намагалася на практиці втілювати в життя офіційно задекларовану мету та засади КПРС. Не випадково Микита Хрущов говорив, що з усіх республік Білорусія першою прийде до комунізму. Люди щиро вірили у справедливість влади, радянський патріотизм.

Від початку горбачовської перебудови Білорусія показала себе суспільством більш консервативним, ніж інші республіки, таким, що накопичило значно менший антирадянський потенціал. Слід сказати, що у політичному житті Білорусії зовсім не брали участь дисиденти — їх майже не було (єдиний відомий дисидент, якого ув’язнили, — Михайло Кукобака). Білоруське суспільство було не готове до реформ, навіть горбачовських. І досі більшість білорусів вважає, що демократію і ринок їм штучно привнесли із Заходу через його агентів і тут насильницьки намагалися впровадити. У людей — психологічне відторгнення нових форм суспільного устрою.

Пробудження громадської активності в Білорусії почалося з різного роду товариств і клубів, зайнятих екологічними і культурними проблемами (серед особливо популярних — тема охорони пам’яток старовини). 2 грудня 1987 р. ці клуби здійснили першу масову акцію — День пам’яті білоруських діячів культури, знищених у роки сталінського терору. Початком “відкритого” політичного життя вважається літо 1988 р., коли газета білорусь-

ких літераторів “ЛіМ” надрукувала статтю археологів Зенона Позняка і Євгена Шмигальова “Куропати: дорога смерті”. В ній йшлося про урочище під Мінськом, що стало місцем масових страт, здійснених НКВС. У липні 1988 р. у Куропатах відбувся масовий мітинг, де вперше пролунали заклики організувати свій “Народний Фронт на підтримку перебудови” за зразком вже створеного Народного Фронту Естонії.

19 жовтня 1988 р. у Мінську в Будинку кіно пройшли збори інтелігенції, на яких було засновано товариство “Мартиролог” і створено Оргкомітет білоруського Народного Фронту (БНФ). До його складу увійшли З. Позняк і декілька відомих діячів еліти інтелігенції: В. Биков, О. Трусів, М. Ткачов та ін. Фронт став відомим, коли організував мітинг-реквієм 30 жовтня 1988 р. у Куропатах, який розігнали сили міліції та внутрішніх військ, що спричинило протести за межами Білорусії.

БНФ — перша масова громадсько-політична організація, опозиційна правлячій КПБ/КПРС. Білоруська партійна верхівка зустріла його вкрай агресивно. Через протидії влади перший установчий з’їзд БНФ відбувся у липні 1989 р. у Вільнюсі за запрошенням литовського “Саюдіса”. Головою білоруського Фронту обрали Зенона Позняка. Головною метою БНФ проголосили перетворення Білорусії на нормальну незалежну національну європейську демократичну державу, яка входила б до європейських структур. З часом маска “підтримки перебудови” відкидається. На конференції БНФ 30 червня — 1 липня 1990 р. у Мінську приймається Декларація про державну незалежність Білорусії, в якій від Верховної Ради вимагається денонсувати Союзний договір 1922 р. і не укладати новий. Також висувається вимога “підтвердити незалежність Білорусії згідно з Третьою уставною Грамотою Ради БНР від 25 березня 1918 р.”.

27 липня 1990 р. Верховна Рада БРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет Білоруської РСР. У ній проголошувалося верховенство на території республіки білоруських Конституції та законів. Таким чином було покладено початок політичній самостійності Білорусії. Хоча на референдумі 17 березня 1991 р. 82,6 % населення республіки проголосувало за збереження СРСР. Під впливом загальної демократизації відбулися зміни у законодавстві, і офіційною реєстрацією легалізовано процес неформального заснування політичних партій. Відтоді за перші чотири роки їх виявилось 34.

Незалежність їй приніс провал московського “серпневого путчу”, підтриманого білоруською партійною верхівкою, яка після

цього перебувала у стані жаху та повної деморалізації. БНФ одразу категорично засудив заколот ДКНС у Москві і 20 серпня організував мітинг протесту на площі Леніна (нині Незалежності). Після поразки путчу під тиском Фронту повністю розгублений парламент обрав своїм головою замість Михайла Дементя, який скомпрометував себе підтримкою путчу, Станіслава Шушкевича (вченого-радіофізика, академіка). Верховна Рада “призупинила” діяльність компартії, а також надала Декларації про державний суверенітет статус конституційного закону.

19 вересня під тиском БНФ позачергова сесія Верховної Ради БРСР прийняла рішення змінити назву республіки й іменуватися “Республіка Білорусь” або “Білорусь”. Ухвалили також Закони “Про державний прапор РБ” і “Про державний герб РБ”. Колишній прапор замінений на біло-червоно-білий, що був символом Білоруської Народної Республіки 1918 р. Новим гербом став історичний герб Великого Князівства Литовського “Пагоня”.

8 грудня 1991 р. С. Шушкевич від імені Білорусі підписав Біловезькі угоди, згідно з якими припинили існування СРСР і Білорусь стала повністю незалежною державою. 10 грудня 1991 р. Верховна Рада РБ ратифікувала Угоду.

Якщо інші народи ставали незалежними, принісши на вівтар свободи великі жертви, пройшовши тривалий шлях національно-визвольної боротьби, білоруський народ здобуття незалежності вважав “подарунком долі”, та, як виявилось, від нього не всі раділи. *Білорусь було буквально “виштовхнуто” у незалежність всупереч бажанню як більшості населення, так і керівної еліти.* Проте остання швидко зорієнтувалася. Якщо в деяких постсоціалістичних країнах колишню керівну еліту усунули від влади, у Білорусі партійно-державна номенклатура залишилася при владі. “Партія влади” лише змінила свою керівну структуру (місце ЦК КПБ посіла Рада Міністрів тощо). Новій-старій владі важко було пристосуватися до умов, що змінювалися. Керуючись інстинктом самозбереження, вона відмовилася від комуністичних догм і підтримала ідеї політичної демократії та ринку. Реформи підмінили “прихвятизацією”. Відбулися обуржуазнення номенклатури, об’єднання чиновників і підприємців.

Все це відбувалося на тлі загальної системної кризи, погіршення ситуації в країні. На початку 1992 р. у промисловості все відчутніше падали обсяги виробництва. Значний удар завдало зростання цін на енергоносії, внаслідок чого збільшилася собівартість білоруської продукції, виникли труднощі зі збутом. Внаслідок руйнування господарських зв’язків з іншими республіками,

які теж переживали тяжкі часи, білоруську економіку почало лихоманити. Протягом 1991—1995 рр. валовий внутрішній продукт скоротився на 37 %, обсяг капітальних вкладень — вдвічі. Кількість збиткових підприємств наприкінці 1996 р., за офіційними даними, становила понад 25 %. Негативні явища посилювалися у кредитно-фінансовій сфері. Зростали ціни на споживчому ринку: тільки у 1992 р. ціни на товари та послуги збільшилися в 11 разів. Загрозливих обсягів досягла інфляція. Шляхом емісії вводилася все більша кількість грошей, не забезпечених товарами. Падіння виробництва призвело до безробіття. Різко погіршився рівень життя населення, що посилювало соціальну напруженість. Загальну негативну ситуацію ускладнювало і те, що з 1993 р. вперше за весь мирний період історії Білорусі почалася депопуляція її населення (за той рік її чисельність зменшилася на 11 тис. осіб. Взагалі від 1991 р. до середини 2011 р. населення республіки скоротилося з 10,2 млн до 9,5 млн осіб). Як реакція на всі зазначені процеси почали зростати протестні настрої у суспільстві. Парадоксально, але незадоволення спрямовалося проти самої незалежності. Вона прийшла іззовні, викликавши шок. Роздратування зростало від білорусизації, коли намагалися примусити білорусів розмовляти забутою рідною мовою, а також від демократії та ринкових умов, що сприймалися як “наступ капіталізму”. Загальним настроєм стає “Назад до СРСР!”.

Білоруська опозиція, зосереджена навколо Народного Фронту, не змогла налагодити стосунки з Верховною Радою. Її інтелегентний голова С. Шушкевич не знайшов спільної мови з радикально налаштованим лідером Фронту З. Позняком, а також керівником комуністів М. Калякіним. У республіці замість конструктивної державотворчої роботи почалося “з’ясування відносин”. С. Шушкевич, який раніше виконував функції своєрідного “буфера” і посередника між “партією влади” і демократами, був замінений на посаді голови Верховної Ради фігурою суто номенклатурною — Мечиславом Грибом. Для остаточного закріплення своєї влади білоруська номенклатура вирішує запровадити посаду президента. До того ж введення цієї посади здавалося їй запорукою виправлення ситуації, яка на той час характеризувалася високою інфляцією та падінням виробництва, що сприймалося як неефективність радянської системи управління. На посаді президента номенклатура вже бачила свого ставленика — прем’єр-міністра В’ячеслава Кебича. 15 березня 1994 р. новий спікер парламенту М. Гриб підписав Конституцію незалежної Бі-

лорусі. Основний закон передбачав упровадження посади президента країни з дуже широким колом повноважень.

Був даний старт президентській кампанії. Аби встигнути до відпусного сезону, як виняток, порушили щойно прийнятий Закон про президента, скоротивши термін підготовки і проведення виборів. Вибори 1994 р. — унікальні, адже Білорусь залишалася єдиною державою в Європі, де при владі перебувало керівництво, обране ще за часів комуністичного режиму. Змінилася епоха, а тут час зупинився. Враховуючи значні повноваження президента, у цих виборах йшлося про “вибір Білорусі”, тобто про модель її державності, вектор розвитку і зовнішньополітичну орієнтацію. До того ж вибори президента стали першим у білоруській історії актом дійсно самостійного і вільного народного волевиявлення.

Кандидатами у президенти були зареєстровані:

— Олександр Дубко, голова колгоспу “Прогрес” Гродненського району, голова Ради колгоспів Білорусі;

— В’ячеслав Кебич, голова Ради Міністрів Білорусі;

— Олександр Лукашенко, депутат Верховної Ради Білорусі, директор радгоспу “Городец” Шкловського району, голова парламентської комісії з боротьби з корупцією;

— Василь Новіков, секретар ЦК Партії комуністів Білорусі;

— Зенон Позняк, голова Сейму Білоруського Народного Фронту;

— Станіслав Шушкевич, депутат Верховної Ради Білорусі, колишній голова Верховної Ради Білорусі.

Білоруси “помстилися” світові за свою незалежність і демократію, до яких вони не були готовими, обранням О. Лукашенка — людини, яка втілила усю суперечливість білоруської народної свідомості. Його обрання стало кульмінацією виходу протестної енергії народу, який вже не довіряв ані колишнім номенклатурникам, ані новим бізнесменам. Суспільство мріяло про появу народного месника, який би помстився за людські сльози усім, хто досяг у житті успіху — чи то чиновникам, чи то підприємцям, забрав би у багатих і віддав бідним. Якщо, наприклад, С. Шушкевич пояснював зубожіння населення об’єктивними причинами переходу від однієї соціально-економічної системи до іншої, то О. Лукашенко просто вказав пальцем на винуватців народного страждання і одразу став кумиром мільйонів.

Він адекватно віддзеркалив домінуючі настрої мас. Після краху старої системи переважаюча більшість населення була просякнута настроями патерналізму, соціального утриманства, зрівнялівки, ворожнечі до будь-яких перетворень, тим більше ринко-

вих. Вона ностальгувала і ностальгує за соціалістичним минулим. Це так званий ностальгійний консерватизм. Тому народ і віддав перевагу кандидатові, який обіцяв його повернути. Особливо О. Лукашенко наголошував на тому, що він — начебто єдиний депутат ВР БРСР, який голосував проти Біловезьких угод. Насправді це міф, створений ним самим, оскільки з опублікованого протоколу історичного засідання 10 грудня 1991 р. випливає, що О. Лукашенко разом із 26 іншими членами парламенту не брали участі у голосуванні. А єдиний голос “проти” належав депутату В. Тихині.

За будь-якої нагоди О. Лукашенко таврував “злочинців, котрі розвалили велику державу”, говорив про неприйнятність для Білорусі досвіду інших країн стосовно ринкових і демократичних перетворень. Натомість звертав увагу на нагальну потребу “навести порядок і зміцнити дисципліну”.

Чого хотіли найбільше білоруси у 1994 р.? Які найважливіші, на їх думку, завдання мав вирішити майбутній президент? За проведеними соціологічними опитуваннями, пріоритети поставили у такій послідовності:

- 1) боротьба з корупцією та мафією у структурах влади;
- 2) боротьба з інфляцією;
- 3) боротьба з підвищенням цін;
- 4) наведення порядку в республіці;
- 5) боротьба з організованою злочинністю;
- 6) боротьба з безробіттям і збереження робочих місць на державних підприємствах;
- 7) підтримка нормальних економічних зв’язків із Росією;
- 8) установлення державного контролю за продуктами харчування і товарами народного споживання.

Лише на 16-му місці стояло питання забезпечення свободи слова і друку.

О. Лукашенко точно спрогнозував співпадання головних вимог виборців і положень власної програми претендента на президентську посаду. Оскільки вхідні бар’єри на білоруському політичному ринку були на той момент дуже низькими, жорстких антикорупційних виступів виявилось достатньо для завоювання підтримки виборців.

Дуже активно у передвиборчій агітації О. Лукашенко використовував ідею “культ народу”, який він протиставляв чиновникам і ділкам, а також владі взагалі. Більшість виборців була переконана, що влада має належати “людині з народу”, яка все розуміє і зможе навести порядок, захищаючи інтереси простих людей.

У соціальному складі білорусів на момент перших виборів президента домінували селяни, неадаптовані сільські мігранти, робітники у першому поколінні. Навіть у Мінську вони й досі становлять значний прошарок. Це верстви патерналістично орієнтовані, саме вони переважно визначають загальну спрямованість масової свідомості. Білорусь ще не завершила перехід від патріархального аграрного суспільства до урбанізованого. Села є осередком невибагливого консерватизму зі звичками до напівнатурального господарства. Околиці великих міст — спальні райони, де мешкають селяни з народження, які працюють на великих заводах і фабриках і готові задовольнитися невисокою заробітною платою, проте яка гарантовано і вчасно виплачується. Серед них важко знайти людей, згодних на заробітну плату набагато вищу, але яка пов'язана з ризиком ринкових умов. На запитання соціологів “Чи сприяють вітчизняні підприємці процвітанню країни?” лише 6,5 % дали позитивну відповідь, а майже 60 — негативну.

У Білорусі давно вже йде постаріння населення. На момент перших президентських виборів частка пенсіонерів перевищувала чверть загальної чисельності населення. Нині країна є “найстарішою” із держав СНД. Серед виборців пенсіонери і досі становлять понад 40 %. До того ж вони — найбільш дисциплінована і активна частина електорату. Старе покоління — дуже консервативне і віддане соціалістичним цінностям. Люди до 30 років участі у виборах практично не брали. Не брали участь і представники бізнесу, які вважали, що “легше дати хабара чиновнику, ніж грати у політичні ігри”.

В результаті у другому турі голосування 10 липня 1994 р. В. Кебича із 81 % голосів *переміг О. Лукашенко*. Серед тих, хто його підтримав: робітники із низькою і середньою кваліфікацією — 68,6 %, висококваліфіковані робітники — 62,2, представники промисловості — 53,6, представники сільського господарства — 66,8 %. Разом із тим, керівники підприємств — 33,4 %, працівники культури — 29,9. Виборці з початковою і неповною середньою освітою становили 65,6 %, із середньою — 55,1, з вищою — 37,3 %. Тобто соціальну базу білоруського президента становлять люди з домінуванням патріархальної свідомості, люмпенізована частина суспільства, пенсіонери і соціальні утриманці. Слід визнати, що у другому турі за О. Лукашенка проголосувало чимало тих, хто у першому голосували за інших кандидатів. Такі виборці сподівалися, що “борець із корупцією” усуне від влади стару номенклатуру і в країні почнуться перетворення.

Білоруський президент — харизматичний лідер. Для багатьох білорусів він став “останньою надією”, людиною, спроможною в умовах хаосу і дезорієнтації швидко розв'язати їхні проблеми. У своїй полеміці О. Лукашенко пропонував “прості рішення складних проблем”. Провідною рисою його виборчої кампанії став популізм. Зокрема, він підтримував ілюзію про величезні багатства, накрадені чиновниками і бізнесменами, які можна забрати і розділити між всіма.

Народ обожнює свого лідера — вождя із “сильною рукою”, якого ласкаво називає “Бацька”. Для нього це людина з народу, непідкупна, щира, смілива, рішуча. В умовах соціальних катаклізмів, що зненацька захопили країну, люди розчарувалися і в партіях, і в елітах. Тому образ народного заступника припав їм до душі. Це пояснює той факт, що людина без підтримки потужної політичної партії та фінансово-економічних кіл, без сильної команди, власне без програми спромоглася піднятися на верхівку політичної влади. Певну роль відіграла і та обставина, що у Білорусі монолітна еліта швидко перетворилася на атомізовану: її слабкі і погано згуртовані фракції надто конфліктували між собою. Опозиція виявилася досить слабкою. Вільні та справедливі вибори 1994 р. парадоксальним чином були першим кроком до ствердження в країні авторитарного режиму.

Після виборів 1994 р. політична ситуація докорінно змінилася. Все політичне життя сконцентрувалося навколо особи президента та його прибічників. О. Лукашенко переконаний у своїй месіанській ролі. Новий месія насправді має свідомість “простої радянської людини”; усе, що він робить, пояснюється цим.

Насамперед президент переконаний у вирішальній ролі держави в економічному і політичному житті людей. На чолі держави має стояти “суворий, але справедливий керівник”, який ділитиме все суспільне багатство, жорстко контролюватиме соціальні процеси, не допускаючи свавілля окремих громадян, партій, засобів масової інформації тощо. Він не сприймає як незаперечні норми і цінності правову державу, громадянське суспільство, недоторканність власності, невтручання держави у приватне життя громадян, свободу слова, державний суверенітет тощо. *Головне — зміцнення особистої влади.*

Після виборів О. Лукашенко одразу вступає у конфлікт з Верховною Радою. Він прагне, якщо не можна взагалі без парламенту, створити такий, який був би максимально зручний саме для нього за складом, тобто мінімально партійним. Він видав указ “Про забезпечення рівних можливостей громадян при підготовці

і проведенні виборів депутатів Верховної Ради Республіки Білорусь”, що насправді обмежує можливості агітації. Водночас, аби переключити увагу з парламенту на себе, президент вирішив у день виборів провести референдум (Бацька час від часу демонструє увагу до народної думки, тобто — ставку зроблено на плебісцитарний механізм). Пропонувалося чотири питання:

- 1) про рівний статус російської та білоруської мов;
- 2) зміну символіки на модифіковану радянську;
- 3) поглиблення економічної інтеграції з Росією;
- 4) право глави держави розпускати парламент в разі порушення Конституції.

Згоду на референдум у старого парламенту було вирвано буквально силою, після того, як омонівці і люди з охорони президента викинули із будинку депутатів від опозиції, які оголосили голодування.

14 травня 1995 р. референдум відбувся. У ньому взяли участь 64,8 % виборців. На всі запитання президент одержав схвалення переважної більшості учасників. Одразу після референдуму введено нову державну символіку: прапор червоний, оздоблений вертикальною смугою з білоруським народним орнаментом ліворуч, герб, що дуже схожий на колишній герб БРСР. Поступово зняли усі обмеження у використанні російської мови (президент так висловився: “По-білоруському не можна висловити щось велике. Білоруська мова — бідна мова. У світі існують тільки дві великі мови — це російська та англійська”). Інтенсивнішим стало білорусько-російське співробітництво. Таким чином замість “білоруського відродження” проголошено курс на “слов’янську єдність”.

На виборах до Верховної Ради, що відбулися у день референдуму, в першому турі обрали тільки 18 депутатів. Для того, аби новий парламент почав працювати, потрібно було обрати до нього не менше 174 депутатів. Досягти кворуму вдалося лише 10 грудня 1995 р. після трьох додаткових турів голосування. На 260 місць обрали 198 депутатів (42 від Комуністичної партії, 33 — від Аграрної партії, 96 — безпартійних депутатів, які поділяли ліві погляди; Білоруський народний фронт не отримав жодного мандата). Це дало змогу розпочати роботу Верховної Ради XIII скликання, хоча 62 депутатських мандати залишилися вакантними.

Загроза монополізації влади главою держави викликала стурбованість у всіх політиків тогочасної Білорусі. Обраний у 1995 р. новий склад парламенту, а також Конституційний Суд Білорусі намагався блокувати президентські ініціативи. Від самого початку

ку роботи нової ВР почалося протистояння президента і парламенту. Президента дратувало те, що посаду спікера займав Семен Шарецький, який відкрито говорив: “Минуло два роки, і нічого не зроблено для поліпшення життя людей. Тепер потрібно або відповідати, або шукати винуватих. Виявляється, у президента мало прав, а в цьому винні Верховна Рада і Конституційний Суд. Але реально ми заважаємо Президенту лише в одному — узурпації влади”. Парламентарів обурювало те, що президент здійснює важливі кадрові призначення без погодження з Верховною Радою. Президент ігнорував рішення Конституційного Суду, який скасовував його укази. Вже у червні 1996 р. С. Шарецький виступив у парламенті з різкою критикою політики О. Лукашенка. Він заявив, що для Білорусі взагалі бажана парламентська форма правління.

Президент, у свою чергу, оголосив про проведення нового референдуму 1996 р. На ньому розглядали головне питання про проект змін Конституції, згідно з якими передбачалося суттєве обмеження влади парламенту й Конституційного Суду та фактичне підпорядкування усіх державних інститутів главі держави, тобто різке посилення президентської влади. Всі призначення у виконавчій владі мав одноосібно здійснювати президент, а його указам передбачалося надати статус законів, що мають пріоритет перед будь-якими рішеннями парламенту.

Перспективу подібних нововведень негативно сприйняла більшість еліти, включаючи колишніх прибічників О. Лукашенка. Проти ідеї проведення конституційного референдуму єдиним фронтом виступили демократичні партії та комуністи. Вони намагалися утворити союз проти наступу авторитаризму. Проте можливість протестів виявилася для них дуже обмеженою: мали незначну масову підтримку, не одержали доступу до основних засобів масової інформації, зазнавали тиску силових структур.

Розгорталася політична криза. Верховна Рада внесла до бюлетеня референдуму питання про альтернативний проект Конституції, в якому посада президента не передбачалася взагалі. Конституційний Суд країни прийняв рішення, згідно з яким плебісцит за проектами конституцій може мати тільки рекомендаційний характер. Президент своїм указом звільнив із посади призначеного ВР голову Центральної виборчої комісії В. Гончара і заявив, що референдум відбудеться, що б не говорив Конституційний суд. У відповідь на це у парламенті зібрали 70 підписів депутатів, необхідних для того, аби Конституційний Суд призначив процедуру імпідменту президента.

За кілька днів до референдуму відбулися нічні переговори між О. Лукашенком і С. Шарецьким, у яких активну участь брали прем'єр Росії Віктор Черномірдин і голови обох палат російського парламенту Єгор Строев і Геннадій Селезньов. Головним рішенням стало негайне припинення процедури імпідменту. Фактично демократична влада Росії схвалила лукашенківський конституційний переворот і сприяла встановленню авторитаризму. Через два дні, 24 листопада 1996 р., відбувся референдум, на якому президентський проект Конституції підтримали виборці (у референдумі взяли участь 84,14 % білоруських громадян, із них на підтримку президентських ініціатив висловилися 70,45 %). Політичні партії Білорусі зазнали поразки, а разом із ними і білоруська демократія загалом. О. Лукашенко домінуючою стратегією обрав придушення; у свою чергу, законодавцям бракувало сили опору. Дефіцит ресурсів прирікав їх на підпорядкований статус. Ціна спротиву уявлялася надто високою: він міг призвести до втрати не тільки влади, а й свободи, якщо не життя. Відмова від боротьби проти президента також пояснювалася сподіванням на винагороду у вигляді місць у новому складі парламенту.

Більшість депутатів перейшла на бік президента. Вони прийняли закон про надання результатам референдуму обов'язкового характеру і проголосували за припинення повноважень Верховної Ради. Зі складу лояльних депутатів президент сформував нижню палату (палату представників) нового законодавчого органу. В новоствореній другій палаті парламенту засідають представники адміністрацій областей та міста Мінська, а також призначені президентом сенатори. Тих депутатів, які не підтримали О. Лукашенка, пізніше засудили на сплату великих грошових штрафів за порушення порядку під час мітингів опозиції. Парламент перетворився на машину, що штампує закони.

У Білорусі встановився авторитарний режим, поділ гілок влади скасовано. Президент призначає прем'єр-міністра і членів уряду. Президент може розпустити парламент. На провідні посади призначаються друзі президента та особисто віддані йому люди. Не маючи потреби у створенні "партії влади", Бацька формує державний апарат на основі персональної лояльності. В силових структурах на всіх вищих посадах — креатури старшого президентського сина Віктора Лукашенка — голови Ради Безпеки, команду якого називають "молоді вовки". Хоча восени 2010 р. О. Лукашенко заявив: "Не хочу, аби мої діти стали президентами", однак складається враження, що у наступники він готує свого третього позашлюбного сина маленького Миколку. На це вка-

зав і колишній президент СРСР М. Горбачов. Останніми роками старший і молодший Лукашенки з'являються разом на всіх урочистостях, здійснюють візити на вищому рівні. Показовим став випадок, коли вони разом приймали парад, причому Миколка був одягнений у військовий мундир із маршальськими погонами. Але конституційний переворот позбавив влади не лише законодавчу гілку. В повну залежність від президента потрапила і судова влада. Згідно з Конституцією 1996 р., президент призначає голову і половину членів Конституційного Суду, а також голову і суддів Верховного Суду, генерального прокурора і голову Комітету державного контролю. Ради перетворилися на безсилий придаток президентської вертикалі. Модель О. Лукашенка ґрунтується на принциповій відмові від реального політичного та економічного плюралізму. Значно обмежені права і свободи громадян. Влада диктатора спирається на силові структури і каральні органи: армію, МВС, КДБ, повноваження останніх дуже широкі. Показовим є і таке висловлювання О. Лукашенка: "Свого часу Німеччина піднялася з руїн завдяки дуже жорсткій владі. І не тільки все погане було пов'язане в Німеччині з відомим Адольфом Гітлером... Адже німецький порядок формувався протягом століть... Це те, що відповідає нашому розумінню президентської республіки й ролі в ній президента".

Разом із тим білоруський президент постійно перебуває у стані боротьби з "ворогами" народу, насправді з тими, хто так чи інакше становить загрозу його особистій владі. Як колись більшовиками, так нині О. Лукашенком нагнітається ворожість проти найбільш культурної, освіченої, динамічної, соціально і політично активної частини суспільства. Повсякчасно ображають людей, які розмовляють білоруською. Невід'ємною складовою є репресії. Політичні діячі та журналісти, які свого часу робили спроби виступити проти диктатури О. Лукашенка, безслідно зникли.

Репресії необхідні не тільки для залякування нині активних або потенційних опонентів режиму. За допомогою страху президент намагається змусити ефективно функціонувати існуючу економічну модель, тримати в узді бюрократію, аби вона не діяла автономно від нього. Це "зручно": час від часу демонструвати у кайданках того чи іншого видного керівника, тавруючи його як злодія і шкідника, котрий заважає всім добре жити. Тому населення республіки палко підтримує жорстку лінію "Бацькі".

У Білорусі з 1994 р. відбувається процес, який можна назвати приватизацією держави: швидко створюється невідома у сучасному світі форма власності — президентська. Управління справами

президента взяло у своє розпорядження найприбутковішу нерухомість та інші об'єкти господарювання. Прибутки від них йдуть не до державної скарбниці, а до позабюджетних президентських фондів. За даними експертів, кількість грошей у позабюджетних фондах досягає обсягів офіційного державного бюджету країни. Існує тісний союз вузького кола державних чиновників і невеликої групи приватних підприємців, які користуються різними пільгами та привілеями. Проте єдиним верховним розпорядником усього державного майна, яке називається “державна народна власність”, є сам президент.

О. Лукашенко здійснює своєрідну ретростратегію: реставровані важливі елементи радянської системи. До них належать: жорстко репресивна політична система, переважаюча роль держави в економіці, обов'язкова селективна ідеологія радянського ґатунку, а також цілеспрямовані методи утиску виявів самостійності у політичній, економічній, соціальній і культурній сферах. Тобто однією з найважливіших рис білоруського режиму є недостатній процес самовизначення білоруського народу, що ще не завершився. Це є наслідком продовження “советизації” (як спадщини БРСР та СРСР), що перейшла у “неосоветизацію”, здійснювану політикою О. Лукашенка.

Білоруси у переважній більшості підтримують керівника. Відомий афоризм “Кожен народ має таке керівництво, на яке заслуговує” підтверджується у цій країні. *На президентських виборах 9 вересня 2001 р. уже в першому турі О. Лукашенко одержав 75,65 % голосів* (за другого кандидата — В. Гончарика — 15,65 %, за третього — С. Гайдукевича — 2,4 %). На референдумі і виборах депутатів палати представників Національних зборів, що відбулися 17 жовтня 2004 р., проголосували 90 % виборців країни. Приблизно 90 % із них висловилися за надання О. Лукашенку права балотуватися кандидатом у *президенти країни на виборах 2006 р. на третій термін* і внесення відповідних змін до Конституції. Вибори у березні 2006 р. *він легко виграв без репресій і маніпуляцій* (з показником 83 % голосів виборців). Хоча міжнародне співтовариство їх не визнало, вважаючи сфальсифікованими. Проте це не зовсім відповідає дійсності, адже білоруси віддавали голоси добровільно, як вдячність за стабільність у країні.

Наступні *президентські вибори 19 грудня 2010 р.* відбулися не так гладко, як попередні. Напередодні, 25 листопада, у Мінську пройшов масовий мітинг протесту під гаслом “Саша, йди геть!”. Оскільки О. Лукашенко обіцяв європейській спільноті демократичність виборчого процесу, вперше за його перебування при вла-

ді силовики не розігнали маніфестантів, хоча знімали учасників на камери. За офіційними даними, участь у виборах взяли 90,65 % виборців і *переміг діючий президент з показником 79,65 % голосів на підтримку*. Жоден інший кандидат, яких було 9 (двоє з них 11 і 12 грудня потрапили в автокатастрофи, однак дивом залишилися живими), не набрав більше 3 %. За даними деяких соціологічних опитувань та екзит-полів, О. Лукашенко не міг набрати більше 40 %. Через незгоду з електоральними порушеннями та результатами виборів у центрі білоруської столиці зібралося до 20 тис. протестувальників, але їх силою розігнали. 639 осіб, у тому числі 7 кандидатів у президенти, було затримано. Пізніше до КДБ та міліції викликали всіх власників мобільних телефонів, з яких зафіксували дзвінки із місця маніфестації 19 грудня. На людей тиснули, доходило до побиття та каліцтв. З університетів відраховували студентів. У такий спосіб залякували не тільки тих, хто вийшов на вуличний протест, але й тих, хто не виходив. Багато журналістів і навіть членів їх родин також було затримано, а вдома в них вчинено обшуки. У справі про події 19 грудня відбулися суди, 44 особи засуджено до різних термінів ув'язнення “за організацію акцій масової непокори”. Представники старшого покоління білоруських політиків, деякі відомі вчені назвали репресії державним тероризмом. Євросоюз, США та кілька інших країн відмовилися визнати вибори легітимними так само, як і легітимність президентства О. Лукашенка.

20 грудня новообраний глава держави заявив, що “більше безглуздої демократії в країні не буде” і пообіцяв продовжити політику “закручування гайок”. Наслідком “надлишкової демократії” він назвав вибух у мінському метрополітені 11 квітня 2011 р., в результаті якого загинуло 15 осіб і приблизно 500 одержало поранення. Менш ніж через два дні після того О. Лукашенко повідомив, що справа про вибух “розкрита по гарячих слідах”. Звинуватили Дмитра Коновалова та Владислава Ковальова. У їх невинуватості сумнівалися навіть родичі загиблих. Хоча слідству не вдалося довести винуватість підозрюваних, їх стратили не зважаючи на петицію, яку підписали понад 50 тис. білорусів, і протести світової громадськості.

Білоруські інтернет-користувачі, вивчивши кадри з камер спостереження на станції “Жовтнева” та відео, зняте відразу після вибуху державним інформаційним агентством “БелТА”, висунули припущення, що у терористичному акті були задіяні представники спецслужб. Зокрема, закадровано поспішний вихід з підземного переходу чотирьох чоловіків військової статури з ар-

мійським саперним обладнанням. Пізніше аналітики провели паралелі з вибухом під час святкування Дня незалежності у Мінську 4 липня 2008 р. Як і тоді, вибух у метро став підставою ротації кадрів у силових структурах. Але найголовніше, на чому акцентували білоруські блогери, вибух стався саме тоді, коли країна скочувалася у безодню фінансової кризи і в суспільстві почав виривати протест.

Добре відомо, що міцність влади залежить від успішності економіки. Ставши президентом, О. Лукашенко виявив, що державна скарбниця порожня, а зовнішній борг перевищує 1 млрд дол. Парламенту було запропоновано антикризову програму, що передбачала:

- 1) здійснення жорсткої фінансово-кредитної політики;
- 2) посилення державного регулювання в проведенні економічних і соціальних перетворень.

З метою втілення в життя цих настанов була створена вертикаль виконавчої влади, підпорядкована безпосередньо президенту. В Білорусі вдалося зберегти практично весь промисловий потенціал, зокрема військово-промисловий комплекс, провідні заводи і фабрики. У 1994—1995 рр. зупинилося падіння виробництва, і починаючи з 1995 р., його обсяги систематично зростали. До початку XXI ст. був перевищений рівень докризового 1990 р. за обсягами виробництва промислової продукції (хоча значна її частина залишалася і залишається на складах), споживчих товарів, реальних грошових прибутків населення та іншими показниками. Створена продовольча безпека країни. Пожвавлення економіки призвело до скорочення безробіття. Середня заробітна плата зросла: у 2010 р. становила 411 дол. (в Україні — 248 дол.). Президент спочатку обіцяв довести її до рівня 500 доларів, а перед виборами 2010 р. — до 1 тисячі на 2015 р.

У свій час президент проголосив курс на побудову в республіці “соціальної держави”. Це мало зберегти соціальне розшарування у суспільстві на мінімальному рівні, що, природно, не вдалося. Перші багатії виникли у сфері торгівлі зброєю на зовнішньому ринку ще перед приходом О. Лукашенка до влади. Оборудки з реалізації запасів військової техніки, які залишилися від радянської армії, дозволили з’явитися першим білоруським мільярдерам. Нині ж в основному величезні капітали складаються на посередницькому бізнесі з реалізації російських енергоносіїв та продуктів їх переробки за кордон.

Стосовно решти суспільства, то його більшість була задоволена тим, що підприємства працюють, зарплати і пенсії (досить ви-

сокі порівняно з деякими іншими пострадянськими країнами) вчасно виплачуються, продуктів харчування за відносно низькими цінами вдосталь, на вулицях чисто, рівень злочинності різко впав.

В цілому господарство Білорусі було здебільшого одержавлене. Процеси приватизації в Білорусі відбувалися вкрай повільно. За перші 10 років незалежності приватизували лише 3190 об’єктів, з яких 80 % належали комунальній власності, що становило 28 % загальної кількості об’єктів, що підлягали приватизації. Головним чином це були магазини. Основні галузі виробництва функціонували як державні монополії. В аграрному секторі приватна ініціатива взагалі виключалася, не кажучи вже про розпорядження землею. Існує колгоспна система. Оскільки кількість приватних підприємств дуже незначна, населення фактично не брало участі у ринкових відносинах, тобто повністю залежало від державного бюджету. Масова грошова емісія, завдяки якій регулярно виплачується заробітна плата, негативно впливає на валютно-фінансову систему країни.

Всі економічні процеси підконтрольні державі. З 1995 р. О. Лукашенко створив “змішану” економіку з елементами і соціалізму, і ринку. Приватні підприємці існують, проте встановлюються фіксовані ціни, здійснюється пряме втручання у діяльність недержавних фірм. Уряд неодноразово запроваджував фіскальні правила зі зворотною силою, а потім переслідував підприємців за їх “порушення” у минулому. Загалом приватний бізнес у Білорусі є обмежено можливим, причому лише за умови покровительства з боку чиновників.

Незалежна Білорусь зводила гігантські споруди, такі як льодовий палац або найбільша в Європі бібліотека (нісенітниця в умовах Інтернету), роздавала гроші бюджетникам і пенсіонерам, повчала всіх своїм прикладом “соціально орієнтованої економіки”. Насправді ж вона завжди жила за чужий кошт. На початок 2012 р. білоруські зовнішні борги наближалися до 30 млрд доларів.

Треба підкреслити, що економіка країни значною мірою, якщо не повністю, залежить від Росії. Це “позичена стабільність”. Росія субсидувала свою сусідку щорічно приблизно на 6 млрд дол. Сюди відносяться, насамперед, поставки природного газу за внутрішніми російськими цінами і безмитні поставки сирової нафти, яку потім Білорусь у формі нафтопродуктів перепродає за світовими цінами. Цей перепродаж становить 23 % ВВП Білорусі. За офіційними даними, 54 % білоруського імпорту і 66 % експорту

пов'язані з Росією. Звичайно білоруська продукція неконкурентоспроможна на світовому ринку. Але справа полягає у тому, що в Росії давно вже не виробляють своєї продукції, крім сирої нафти та автоматів Калашникова. До того ж білоруська продукція, хоч і застаріла, проте дешева. Загальний обсяг дотацій, субсидій, кредитів, економічних вигід від таких російських преференцій за останні 17 років становив 58 млрд дол., загальна підтримка білоруської економічної моделі впродовж 2000—2010 рр. коштувала Росії 60 млрд дол. Тобто російський уряд фактично утримує режим О. Лукашенка, закупаючи малоліквідну продукцію державних підприємств, надаючи пільгові кредити та енергоносії за наднизькими цінами. Якщо створені таким чином переваги будуть скасовані Росією, О. Лукашенко не матиме можливості у майбутньому в попередньому обсязі забезпечувати соціально-економічну стабільність у країні.

Зі свого боку Росія зацікавлена у тісних відносинах з Білоруссю аж до створення Союзної держави під своєю егідою. Білорусь із військово-стратегічної та геополітичної точок зору являє собою важливий регіон між Росією, з одного боку, ЄС та НАТО — з іншого, її територія — найкоротший шлях для транзиту на Захід людей, енергоносіїв, товарів. Крім того, Москва розраховує за допомогою Мінська укріпитися як гравітаційний центр пострадянського простору та інтеграційне ядро найбільш розвинених країн СНД. Двостороння зацікавленість зумовлюють розвиток відносин між двома країнами, однак його не можна назвати безпроблемним. 21 лютого 1995 р. Білорусь і Росія підписали Договір про дружбу, добросусідські відносини і співробітництво. 2 квітня 1996 р. у Москві в урочистій обстановці президенти О. Лукашенко і Б. Єльцин підписали договір про утворення Співтовариства двох країн. Передбачалося, що білорусько-російське об'єднання мало стати моделлю всебічного співробітництва колишніх радянських республік. Згідно з документами передбачалося:

- узгодження сторонами зовнішньої політики і вироблення спільних позицій з основних міжнародних питань;
- взаємодія у забезпеченні безпеки, охороні кордонів і боротьбі зі злочинністю;
- розробка спільних принципів військового будівництва зі спільним використанням складових інфраструктури обох республік відповідно до національного законодавства.

До кінця 1996 р. обидві держави мали забезпечити формування спільної транспортної системи з єдиними тарифами, а також об'єднаної енергосистеми, спільного науково-технічного й інфор-

маційного просторів. До 1997 р. передбачалися синхронізація етапів, термінів і глибини економічних реформ, створення єдиної нормативно-правової бази. До того самого часу передбачалося уніфікувати грошово-кредитну і бюджетну системи, створити умови для запровадження єдиної валюти.

2 квітня 1997 р. Б. Єльцин і О. Лукашенко підписали Договір про Союз Білорусі та Росії. Проект Статуту Союзу, винесений на всенародне обговорення в обох республіках, підтримала більшість населення. 23 травня відбулося його офіційне підписання президентами. У травні — червні 1997 р. Договір ратифікували обидва парламенти. 25 грудня 1998 р. підписано Декларацію про подальше об'єднання Білорусі та Росії, договір і угоду про забезпечення однакових прав громадян і створення рівних можливостей суб'єктам господарювання обох держав. Було проголошено мету — вступ Республіки Білорусь і Російської Федерації в XXI ст. у новій якості — як союзної держави при збереженні національних суверенітетів. Наприкінці 1999 р. були зняті митні кордони, що забезпечувало вільне пересування людей з однієї країни до іншої.

8 грудня 1999 р. у Москві президенти уклали Договір про створення Союзної держави, що набрав чинності 26 січня 2000 р. Цей документ передбачав формування на основі всенародного голосування спільного парламенту і створення законодавчої бази для глибшого союзу, що важливо для створення єдиного економічного, митного, оборонного, гуманітарного й інформаційного простору. Після підписання Договору робилися певні спроби його реалізації. На 2012 р. інтеграційний проект “Союзна держава Білорусі й Росії” явно не склався. Формування наднаціональних органів (законодавчих, судових, контрольних), передбачених договором, відкладено на невизначений термін. Обидві сторони зберегли різні думки з окремих проблем подальшої розбудови Союзної держави. Принцип “одна країна — один голос”, на якому наполягає Білорусь, не приймає Росія. Інший варіант, враховуючи співвідношення чисельності населення, території, ВВП двох держав, не влаштовує офіційний Мінськ. У такому випадку його голос буде суто дорадчим, експертами навіть не виключається втрата білоруської державності. У свій час у росіян з'явилося побоювання, що “Бацька” має претензії на заняття посади президента у такій державі. Справді, О. Лукашенко дозволяв собі заяви на кшталт: “Мені — 40, а йому (Б. Єльцину. — Т.О.) — 80”. Та в Росії президентом став В. Путін, і це внесло певні корективи до російсько-білоруських відносин.

Російська позиція стала прагматичнішою і дещо жорсткішою. О. Лукашенко є інструментом залучення Білорусі до Росії, але він також перешкоджає геополітичному домінуванню Росії в Білорусі, оскільки ніколи не піде на втрату своєї влади. Він використовує гасло інтеграції суто як засіб досягнення власних цілей. У свій час Б. Єльцину Білорусь була потрібна для того, аби мати хоча б який-небудь державницький міф, щоб відбиватися від комуністів. В. Путіну здалося, що Росія витрачає багато коштів на підтримку Білорусі.

У 2006 р. Росія висунула вимогу переглянути ціни на газ для Білорусі: спочатку підняти їх удвічі, а потім до 2010 р. довести до світового рівня. До того ж вона хоче одержувати свою частку від білоруського реекспорту своєї сирої нафти. Це викликало гостру реакцію з боку білоруської сторони. Вона як компенсацію запровадила підвищені мита за транзит російських енергоносіїв до Європи, а О. Лукашенко заявив, що російські наміри підвищити ціни на енергоносії є “геноцидом білоруського народу”. У 2007 р. справа дійшла до незаконного відбору російських енергоносіїв з трубопроводів, що пролягають на території Білорусі. “Газова війна” завершилася тим, що у листопаді 2011 р. газопровідна система “Білтрансгаз” повністю перейшла до російського “Газпрому” в обмін на 2,5 млрд дол. та пільгові умови купівлі блакитного палива — приблизно 160 дол. за кубометр, що майже втричі дешевше, ніж ціна для України при середньоевропейській ціні у 400 дол. Політологи оцінили оборудку так: “Лукашенко виграв битву, але програв війну”. Сенса полягає у тому, що газотранспортна система Білорусі повністю перейшла до “Газпрому” і використовувати її для тиску на Росію вже не вдасться. До того ж справа відстоювання білоруського суверенітету значно ускладнилася.

Крім “газової війни” Росія вела проти Білорусі й інші: “пивна” (2002 р.), “м’ясна” (2005), “цукеркова” (2006), “цукрова” (2007), “нафтова” (2007 р.). Час від часу спалахує “інформаційна”, як це було у 2010 р. У серпні того ж року російський президент Д. Медведєв процитував О. Лукашенка, який нібито обіцяв визнати Абхазію та Південну Осетію. “Бацька” дорікав колезі за перекручення його слів. Російський телевізійний канал НТВ показав серію компрометуючих матеріалів під назвою “Хрещений батько”, в яких, зокрема, йшлося про бізнес родини Лукашєнків, а також обговорювався діагноз “мозаїчна психопатія” (діагноз Гітлера та Сталіна), поставлений білоруському президенту якимось психіатром.

У відповідь у О. Лукашенка Росія перетворилася з “головного партнера” на “імперську державу, яка переслідує мету поглинути Білорусь”. У жовтні того ж року по телебаченню сам російський президент виступив з різкою критикою білоруського керівника, звинувачуючи того у бажанні “в’їхати у новий президентський термін на антиросійській риторичі. Підкреслювалося споконвічне братерство народів і образа за нападки на російське керівництво за “безмозку політику, що веде до погіршення відносин між двома країнами”. Після жорсткої відповіді Д. Медведєва з Мінська пішли “примиренські меседжі”. Але у 2011 р. білоруське керівництво звинуватило Росію у виникненні тяжкої фінансово-економічної кризи в Білорусі з метою захоплення її найбільш ліквідних виробничих активів.

РБ опинилася у міжнародній ізоляції, для неї властива інформаційна, світоглядна й інвестиційна замкнутість і закритість. Це пов’язано з тим, що білоруська еліта не змогла адаптуватися до нових історичних і геополітичних умов. Міжнародну ізоляцію спричинили конфлікт із Заходом, війовниче заперечення західних цінностей, неприйняття європейських стандартів демократії. Відносини Білорусі з ЄС і США можна характеризувати як холодні й напружені. Там Білорусь продовжують називати “останньою диктатурою Європи”, країною “жорсткого авторитаризму”.

На початку 2007 р. О. Лукашенко дав зрозуміти, що готовий розрядити напруженість у відносинах своєї країни та ЄС, “розпочати відкритий і чесний діалог”, вивчити “нові можливості співробітництва”. Проте така співпраця навряд чи можлива, оскільки потрібне для цього дотримання демократичних принципів може підірвати авторитарний режим білоруського президента. У 2002 р. на нараді міністрів іноземних справ Європейського Союзу було прийняте рішення не пускати “Бацьку” до Європи за його негуманне ставлення до опозиції. Тому свій погляд він спрямовує на Схід, відкриваючи можливості для інвестицій з того боку. Білорусь є членом Євразійського Економічного Співтовариства, до складу якого крім Росії входять ще Казахстан, Таджикистан, Киргизстан і Узбекистан.

Це зумовлено тим, що після вибуху 19 грудня 2010 р. в мінському метро та страти “винуватців” Європейський Союз зайняв жорстку позицію стосовно Мінська, що виявилось не тільки в офіційних заявах, але й у запровадженні все нових і нових санкцій. Невизнання легітимності президентства О. Лукашенка виявилось у тому, що на його інавгурації не тільки не були присутні глави держав, а й послы 27 західних держав. О. Лукашенко роз-

крутив антизахідну та антиєвропейську пропаганду зі звинуваченнями у змові проти його влади.

Після 19 грудня 2010 р. Мінськ виявив прихильність до ідей євразійської інтеграції. 18—19 листопада 2011 р. Білорусь, Росія та Казахстан підвели підсумки розвитку свого Митного союзу, заявили про запуск Єдиного економічного простору трьох країн з 1 січня 2012 р., а також Євразійського Союзу з 2015 р.

З метою диверсифікації своєї політики, насамперед зовнішньоекономічної, Мінськ налагоджує відносини з такими країнами, як Китай, Венесуела, арабські країни, Іран, а також країни-сусіди. Загальна концепція співпраці з КНР — перетворення Білорусі у свого роду парк високих технологій Китаю у Європі. Чимало спільних проектів передбачається здійснити у Венесуелі: від створення сучасної системи протиповітряної оборони, зведення промислових підприємств до містобудування в обмін на нафту. Нафтовий інтерес є головним у відносинах з Іраном та арабськими країнами, які вкладають капітали здебільшого у білоруську нерухомість. Звідусіль О. Лукашенко намагається одержати кредити, аби підтримати білоруську економіку, а отже, і рівень життя населення. Ці завдання виявилися надзвичайно складними в кризових умовах, які позначилися останніми роками.

Хоча наполегливо доводилося, що криза не можлива у Білорусі завдяки “єдино правильній мудрій політиці влади”, вона таки грянула, набувши особливої гостроти, починаючи з лютого 2011 р. Все почалося з валютної фази: за кілька днів з банків та обмінних пунктів повністю зникла вільно конвертована валюта. Це розіграло “чорний” валютний ринок, прискорило інфляцію. Населення, очікуючи девальвації білоруського рубля, що потім неодноразово сталася, спробувало врятувати свої кошти, скуповуючи не тільки валюту, а й товари. Влада крім критики “зовнішнього ворога” — Росії та Заходу — заявила, що у кризі винувате саме населення Білорусі. Ціни на продукти харчування і товари масового споживання почали стрімко зростати: впродовж 2011 р. — у 4 рази. Навесні 2012 р. дійшло до того, що вранці і ввечері вони значно різнилися в бік подорожчання. Негативна тенденція позначилася у зайнятості населення: безробіття наприкінці травня 2011 р. становило 1,5 млн осіб із 4,6 млн працездатного населення. Різко збільшилася чисельність білоруських гастарбайтерів у Росії, Польщі та інших країнах. Рівень життя в республіці у 2011 р. впав у 2 рази, а в 2012 — втричі. Реальна середня заробітна плата знизилася до рівня 150 доларів.

Попри пропагандистські пояснення влади, *реальними причинами кризи стали:*

- збереження пострадянської білоруської економічної моделі з переважанням державного сектору, не здатного до модернізації та прийняття зовнішніх інвестицій;

- жорстка орієнтація на субсидії та дотації від Росії;

- багаторічний дефіцит бюджету, необмежена емісія білоруських грошей та від’ємне сальдо зовнішньої торгівлі;

- політично мотивовані директивні збільшення заробітної плати перед президентськими виборами;

- різке зростання попиту на валюту, спровоковане очікуваним збільшенням мита на імпортні автомобілі;

- зникнення коштів в обсягах від 4 до 6 млрд дол. (на лютий 2011 р.), які важко пояснити, але можна виявити при аналізі валютно-фінансової системи республіки.

Влада продемонструвала повну економічну і політичну безпорадність, вбачаючи головним засобом подолання скрути друк грошей (впродовж 2011 р. інфляція становила 300 %) та зовнішні запозичення. Але умовою цього іноземні інвестори зажадали здійснення структурних економічних реформ, зокрема приватизації.

Якщо на початковому етапі О. Лукашенко взагалі не хотів чути слово “реформа”, то заради найскорішого одержання фінансових ресурсів влада ладна була підписатися під чим завгодно. Це при тому, що подібні реформи небезпечні для авторитарної влади, адже саме існування значного державного сектору, залежного від дотацій держави, забезпечують його стійкість і збереження. “Бацька” довгий час заперечував приватизацію під приводом того, що промислові активи належать народу. Свої причини опиратися реформам мають такі впливові білоруські сили, як вища бюрократична номенклатура, багатії, силові відомства, сільська колгоспно-радгоспна “аристократія”. Всі вони добре себе почували у створених корупційних схемах, що базуються на державних дотаціях і субсидіях, перерозподілі прибутків від перепродажу російських енергоносіїв, контролі тих чи інших секторів економіки та економічної інфраструктури (наприклад, силовіки “тримають руку на пульсі” банківського сектору, митниці тощо). Населення ж привчене до відносної соціально-економічної стабільності і досить високого, за пострадянськими стандартами, рівня життя. Більшість під впливом державної пропаганди вважає, що білоруська економічна модель є найкращою і найсправедливішою, переважають патерналістські й утриманські настрої.

Ще в травні 2011 р. О. Лукашенко заявляв, що “реформи” підкидаються з-за кордону і загрожують суверенітету держави. Але у березні 2012 р. він заявив: “Будь-яке підприємство може бути приватизованим, будь-яке, без винятку”. На продаж були виставлені такі гіганти, як “БілАЗ”, “Білтрансгаз”, “Білоруськалій”. За приблизними підрахунками, влада очікує одержати від приватизації 50 млрд дол. Контроль над приватизаційними процесами в Білорусі приписується Вікторіві Лукашенку.

Іншим напрямом реформування вбачається широкомасштабне стимулювання малого й середнього бізнесу, особливо у малих і середніх містах та на селі. Для них створюються податкові пільги, хоча бюрократичний прес зберігається. Особливо швидко розвивається сектор послуг. Селу сприяло світове зростання цін на продовольство (дійшло до того, що білоруси масово постачають м’ясо-молочну продукцію до України), а малим містам — збільшення транзиту через РБ. Фактично Білорусь скидає в сектор малого і середнього бізнесу робочу силу промисловості, яка масово вивільняється не тільки через модернізацію великих підприємств, сільську міграцію, а й через економічну кризу.

Перед країною постало питання про перехід до постіндустріальності, тобто кардинального оновлення. Робляться спроби розв’язати його шляхом авторитарної модернізації. Але остання пов’язана з певними ризиками. Справа не в застарілому обладнанні підприємств і неконкурентоспроможній продукції. Головні загрози полягають у системі взаємин між сильною авторитарною державою і суспільством, яке може швидко змінитися під впливом цієї самої модернізації, адже об’єктивно рух має відбуватися у ринковому напрямі. З одного боку, в країні склався культ особи сильного президента, наявна інерція радянського колективізму, зростає релігійність населення. З іншого, настрої деякої частини людності змінюються.

В Білорусі існує опозиція, яка об’єднує різні політичні сили незалежно від їхнього ідеологічного забарвлення. Критерій — протиставлення правлячій еліті. Проте білоруська опозиція слабка в структурному плані, вона відірвана від значної частини електорату і не користується в нього популярністю, нездатна виробляти ефективні форми політичної боротьби, не спроможна до коаліційного будівництва. До того ж чимало її діячів, наприклад З. Позняк, виїхали за кордон. Політичні партії не мають підтримки населення. Загалом слід сказати, що білоруське суспільство досі в основній масі залишається деполітизованим. Сучасна полі-

тична система виявляє антипартійні риси, що не шкодить її стабільності.

Однак певні зрушення відбулися під дією економічної кризи. Хоч широкі маси за звичкою довготерпіння почали звикати до негараздів і радіють, що “нема війни”, деяка частина швидко переконується у неспроможності влади вирішувати проблеми. Приклад: в 2011 р. ціни на паливо піднімалися 11 разів. Незадоволені автомобілісти на знак протесту декілька раз блокували рух центральними вулицями Мінська під гаслом “Стоп-бензин”. Влітку 2011 р. поширилися мовчазні акції протесту. Починаючи з 8 червня протягом кожної середи громадяни у столиці та інших містах збиралися у багатолюдних місцях, наче гуляючи, мовчали і періодично плескали в долоні та посміхалися, висловлюючи у такий спосіб “схвалення” й “захват” від дій влади. Влада відповідала: учасників таких акцій, навіть старих і дітей, сотнями заштовхували у спецавтобуси й везли “на бесіду”. Така тактика в народі одержала назву “хапун”. Дійшло до того, що ранкову гімнастику в парках заборонили як “несанкціоновану”.

Аналогічно до самоорганізації під час “арабської весни” і масових виступів у Росії проти результатів виборів Думи та президента контакти встановлювалися через Інтернет. Утворилися групи “Революція через соціальні мережі” та “Стратегія майбутнього”. Їхня діяльність виявилася не тільки в організації мовчазного протесту, але й в оголошенні “економічного джихаду” білоруському президенту під гаслом “Перевіримо на міцність єдино вірну економічну модель”. Учасники групи закликають бойкотувати продукти білоруського виробництва, не пити і не палити, аби не сплачувати державі акцизи на алкоголь та сигарети, не брати споживчі кредити, переводити вільні гроші у валюту, сплачувати комунальні послуги в останній день, заощаджуючи струм і воду, не читати державну пресу, не брати участь у національних святах та виборах тощо. Головна ідея: у кризовий час кожний громадянин може зробити посильний внесок у повалення режиму (з певними поправками це дуже нагадує тактику бойкоту англійської влади, яка призвела до одержання незалежності Індії після Другої світової війни). Хоча влада 2 липня заблокувала названі групи, однак після цього створюються нові групи спілкування, які обговорюють стратегію дій незгодних з політикою О. Лукашенка.

Однак слід мати на увазі, що чисельність користувачів Інтернетом в Білорусі не надто висока. Наважитися висловити неудо-

волення режимом може коштувати втрати роботи. Переважна більшість населення на словах і справді схвалює дії президента.

Рівень освіти: люди з вищою освітою на межі століть становили у Білорусі 12 % населення, а понад 20 % не мали освіти навіть чотирьох класів. Масова свідомість певною мірою законсервувалася на рівні початкового періоду індустріалізації. Більшість жителів білоруських міст — вихідці з села. Тому переважаючим типом особистості є людина, яка існує наче у двох субкультурах: патріархальній та індустріальній. Такі люди виступають за патерналістську державу з максимальним збереженням радянського способу життя. Інша — менша частина населення — переважно молодь, освічені й економічно активні громадяни прагнуть до змін, справді національної демократичної держави із ринковою економікою. Проте вірогідність демократичного прориву в суспільстві популістського авторитаризму в найближчий час мала.

Запитання для самоперевірки

Як можна охарактеризувати стан білоруського суспільства напередодні одержання незалежності?

Назвіть кандидатів на посаду президента на виборах 1994 р.

Скільки разів в яких роках О. Лукашенка обирали президентом Білорусі?

Чому позиції О. Лукашенка на президентських виборах виявилися найпривабливішими для електорату?

Чому білоруси називають свого президента “Бацька”?

Охарактеризуйте стан білоруської опозиції. Як розвивалися події напередодні і після президентських виборів 19 грудня 2010 р.? Як на них реагувала міжнародна спільнота?

Завдання для самостійної роботи

Проаналізуйте особливості розвитку білоруської економіки на сучасному етапі.

Чому Білорусь опинилася у міжнародній ізоляції?

Як ви думаєте, чи можливе пом’якшення режиму авторитаризму в Білорусі? Думку обґрунтуйте.

Чи реальне державне об’єднання Білорусі та Росії?

У чому полягають суперечності між Білоруссю та Росією?

Проаналізуйте настрої білоруського населення на сучасному етапі з погляду традиціоналізму та новачій.

МОЛДОВА

За часів розвиненого соціалізму Молдавію називали тільки “квітучою”, “республікою — садом”, де жодних невдоволень існуючим ладом не висловлювалося. Навіть у сучасній літературі важко знайти прізвища дисидентів. Першим етапом відходу Молдавії від СРСР стало висунення питання про мову. У журналі “Ністру” (друкований орган Спілки письменників республіки), у № 4 за 1988 р., була оприлюднена приблизна платформа молдавського національного руху, що передбачала насамперед реформи у сфері мови, заміну шрифту з кирилиці на латиницю, визнання ідентичності румунської і молдавської мов та ін. Як і у випадку інших радянських республік, головним виразником націоналістичних настроїв виступив Народний Фронт (НФМ). Його заснували прорумунськи налаштовані представники творчої інтелігенції 20 травня 1989 р., він домагався легалізації дуже активно, збирав юрби прихильників на демонстрації з різних приводів: від прав жертв сталінських репресій до підтримки перебудови.

Влітку 1989 р. у Кишиневі пройшли багатолюдні демонстрації під гаслом “Молдавія — молдаванам!”. Демонстранти вимагали політичної та економічної самостійності Молдавії, анулювання наслідків німецько-радянського договору 1939 р., визнання за молдавською мовою статусу офіційної. Незадоволення спрямувалося проти російськомовного населення, яке становило 36 % загальної чисельності. На його адресу на масових мітингах лунало: “Валіза — вокзал — Росія!” Інтереси російськомовних громадян захищала партія “Єдинство”. Вона теж починала з мовного питання. У серпні 1989 р. у столиці Молдавії мітингували прихильники НФМ, росіяни й окремо від них гагаузи.

31 серпня 1989 р. Верховна Рада МРСР проголосила молдавську мову офіційною в “політичній, економічній, соціальній і культурній сферах”. Був прийнятий Закон “Про повернення молдавській мові латинської графіки”. Хоча за меншостями резервувалося право розмовляти рідними мовами, офіційні особи на місцях мали використовувати молдавську і їх звільняли, якщо вони не відповідали вимогам екзамєну.

У серпні — вересні 1989 р. йшли жорстокі дебати стосовно статусу російської мови. У столиці республіки прихильники НФМ убили російського підлітка. Восени було розорено і спалено редакцію “надто московської” “Молоді Молдавії”. 7 листопада 1989 р. зірвали парад. 10 листопада величезний натовп прибічників НФМ учинив масові безпорядки і штурмував будинок республіканського МВС. Понад 100 його співробітників поранили.

25 лютого 1990 р. відбулися перші вільні вибори до Верховної Ради Молдавської РСР. Більшість місць одержали прихильники Народного Фронту. У квітні 1990 р. зібрався новий молдавський парламент. НФМ міг приймати рішення простою більшістю голосів, він поставив своїх депутатів на чолі всіх 16 постійних комісій Верховної Ради і в його керівництві. Свою лінію Фронт проводив різними способами — як парламентськими, так і непарламентськими, такими як погрози і фізичний вплив на деяких депутатів, образи, вимикання мікрофонів, відверте нехтування позицією меншості та ін. Будинок ВР постійно пікетували сотні прихильників НФМ, котрі піддавали російськомовних депутатів обструкції та фізичному тискові. В хід було запущено гасло “Шлях до демократії через насильство” і пояснення: “У нас на всіх, хто проти, в’язниць вистачить”. Депутати, опозиційні Народному Фронтові, багато з яких було з Придністров’я, 24 травня вийшли зі складу парламенту.

27 квітня 1990 р. змінено державну символіку і запроваджено як державний прапор синьо-жовто-червоний триколор, схожий на румунський. 23 червня 1990 р. Молдавія заявила про суверенітет, а 27 серпня 1991 р. на основі рішення Великих Національних Зборів, що відбулися у столиці республіки, парламент прийняв Декларацію про її незалежність. Більшість впливових діячів НФМ активно обстоювали об’єднання з Румунією. Проте не всі жителі Молдови на це погоджувалися.

У жовтні 1990 р., як реакція на взятий владою Молдавської РСР курс на об’єднання з Румунією, *утворилася самопроголошена Гагаузька республіка*, яка постановила почати вибори до Верховної Ради Гагаузії. Це стало приводом для відрядження у Гага-

узію автоколоні з активістами Народного Фронту Молдови і “волонтерів” з Румунії в супроводі загонів міліції з метою зірвати вибори і придушити гагаузький рух за незалежність. Лунали небезпечні слова про “новий Карабах” і “криваву лазню”. “Похід на Гагаузію” очолив прем’єр-міністр Молдавії Мірча Друк. Під час акції були численні жертви з боку гагаузів. Ескалації конфлікту вдалося уникнути завдяки втручання частин Збройних сил СРСР. Гагаузи вимагали свого національного вираження, національної автономії. Вони її одержали пізніше.

Наприкінці 1990 р. після безальтернативних виборів за підтримки НФМ *першим президентом Молдови став Мірча Снегур* (з 1985 р. — секретар ЦК КП Молдавії, з квітня до вересня 1990 р. — голова Президії Верховної Ради Молдавії). 23 травня 1991 р. Молдавську РСР перейменовано у Республіку Молдова. М. Снегур не підтримав Народний Фронт у прагненні приєднатися до Румунії. Проте виявив жорстку позицію з придністровського питання, що призвело до загострення конфлікту.

Придністров’я становить 12,2 % території Республіки Молдова, на якій сконцентровано понад 40 % її економічного потенціалу. Тут живе трохи більше, ніж півмільйона представників різних народів: молдавани, українці, росіяни, болгар, євреї та ін. Етнічні молдавани складають меншість — 32 %, більша частина населення — росіяни й українці (відповідно 31 і 29 %). Проте лівий берег Дністра протягом кількох століть служив військовим форпостом Російської імперії, а російська мова і культура згуртовували багатоетнічне населення. Тому населення значно орієнтоване на Росію, а молдовську мову знає незначна меншість. Тут особливо гостро постало мовне питання. У 1989 р. на підприємствах Придністров’я почалися акції протесту і страйки у відповідь на рішення молдовської влади позбавити російську мову статусу державної.

Декларації намірів приєднатися до Румунії також додали гостроти ситуації. Під час Другої світової війни Придністров’я опинилося під владою союзниці фашистської Німеччини — Румунії (1941—1944 рр.). Румуни відзначилися тут як жорстокі окупанти. Їхня жорстокість виявилася настільки запеклою, що німецькому командуванню доводилося іноді втручатися, аби зупинити бузувірства.

У січні 1990 р. пройшов міський референдум, у результаті якого Тирасполю, столиці Придністров’я, надали статус самостійної території. Потім такі самі рішення приймали інші райони лівобережної Молдавії. До моменту розвалу СРСР Придністров’я

вже мало деякі атрибути держави, зокрема президента, парламент, міліцію. Після серпневих подій у Москві 1991 р. Молдова проголосила незалежність, на що Придністров'я відповіло таким самим актом, оформивши свою сецесію *референдумом 1 грудня* (98 % голосів проголосували “за”) й *утворивши Придністровську Молдавську Республіку зі столицею у Тирасполі*. За побоюваннями румунських порядків і лінгвістичних незручностей стояли і суто економічні інтереси.

Як і в інших радянських республіках, на той час вже йшов процес набування реальної економічної влади місцевими елітами. Структура промисловості Придністров'я, де розміщувалося чимало великих промислових підприємств і високотехнологічних галузей виробництва, потребувала високоосвічених управлінських і виконавських кадрів. Ці кадри, а також партійна номенклатура формувалися тут в основному не з молдаван, а з кола загальносоюзної номенклатури, жителів великих міст Росії та України. До того ж економічно виробництво тісно пов'язувалося з іншими республіками, здебільшого з Росією та Україною. Придністровська номенклатура розійшлася з молдавською спочатку ідеологічно, оскільки не уявляла життя без Радянського Союзу. Коли останній захитався, на перший план вийшли намагання утримати у своїх руках насамперед економічну владу. Місцевій еліті вдалося об'єднати навколо себе широкі верстви населення, використовуючи не тільки етнічний фактор, а й принцип “радянськості”. Людей дуже турбувала загроза втратити звичний життєвий уклад.

Після набуття Молдовою незалежності її керівники спробували повернути повсталу територію силою. З цією метою навесні 1992 р. із терміново викликаних резервістів створили перші частини молдовської армії, в озброєнні якої взяла участь Румунія. Ввечері 19 червня 1992 р. ці частини атакували місто Бендери. Штурм спричинила сутичка між молдовською поліцією і придністровськими ополченцями. В місті почалися бої. Можливо, такого і не сталося б, якби кожна зі сторін не відчувала за собою підтримки іншої держави: Молдова — Румунії, Придністров'я — Росії.

У середині 1992 р. збройні сутички між урядом і придністровцями досягли кульмінації і переросли у *громадянську війну*. Розгорнулися бої між урядовими військами і гвардійцями Придністров'я за Дубоссари, в Бендерах, під час яких гинули люди з обох сторін. За підрахунками, під час бойових дій з 1 березня до закінчення липня 1992 р. загинуло 809 осіб. Більша частина міста Бен-

дери — епіцентр конфлікту, була зруйнована, тисячі біженців залишили цей район, 110 тис. біженців з Придністров'я прийняла Україна. На боці сепаратистів виступила 14-та російська армія, яка роздавала зброю придністровській гвардії, а потім сама брала активну участь у бойових діях, використовуючи танки, артилерію і ракети. Саме ця армія на чолі з генералом Олександром Лебедем, який прибув з Москви 23 червня 1992 р., забезпечила збереження самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки. Генерал висловився конкретно: “В разі агресії ми зуміємо захистити Придністров'я”.

2 липня 1992 р. керівник Республіки Молдова М. Снегур звернувся до Москви за посередництвом. 21 липня того самого року в Москві він підписав з Б. Єльциним (без представників ПМР) “Угоду про принципи врегулювання конфлікту у Придністровському районі”. Згідно з цим документом бойові дії припинялися, зона конфлікту демілітаризувалася, створювалася об'єднана комісія з нагляду, і сторони брали на себе зобов'язання утримуватися від нападів на 14-ту армію. Остання мала чітко дотримуватися нейтральної позиції. З цього моменту конфлікт між Кишиневом і Придністров'ям вступив у стадію деескалації.

Московська угода 1992 р. сформулювала політико-правові принципи, на яких мав будуватися процес врегулювання придністровського конфлікту:

- повага до суверенітету, незалежності й територіальної цілісності Республіки Молдова;
- неухильне додержання прав людини, включаючи права осіб, які належать до національних меншин;
- визначення політичними методами, у тому числі парламентським шляхом, особливого статусу Лівобережжя придністровського регіону у складі Республіки Молдова;
- надання населенню Лівобережжя права самим визначати своє майбутнє у випадку зміни державного статусу Молдови;
- виключення будь-яких дій з будь-якого боку, що могли б перешкоджати врегулюванню конфлікту мирними політичними засобами.

Проте реалізація таких принципів виявилася надто складною.

28 квітня 1994 р. президенти Молдови М. Снегур і Придністров'я Ігор Смирнов підписали Заяву, яка передбачала головні напрями переговорів із “визначення державно-правового статусу Придністров'я”, а також зі “становлення і розвитку державно-правових відносин”. Були сформовані переговорні групи експертів для вироблення конкретних пропозицій.

19 січня 1996 р. Президент України разом із президентами Росії та Молдови уклали у Москві спільну Заяву про найшвидше врегулювання Придністровського конфлікту. Особливу увагу звернули на головне питання — визначення статусу Придністров'я в кордонах Республіки Молдова. У Заяві президенти Росії та України офіційно підтвердили готовність своїх держав бути гарантами такого статусу. 8 травня 1997 р. у Москві укладено Меморандум про основи нормалізації відносин між Республікою Молдова і Придністров'ям, підписаний президентами обох сторін, а також представниками країн-гарантів. Цей меморандум став базовим документом для розробки Угоди про розподіл компетенції і делегування повноважень між Республікою Молдова і Придністров'ям. Проте каменем спотикання у розробці цього документа стало різне трактування поняття “спільна держава”. Молдовська сторона ідеальною моделлю такої держави вважала унітарну державу з наданням Придністров'ю автономії, аналогічної тій, що вже надали Гагаузії. Придністровська сторона висувала пропозицію конфедерації, яка, у свою чергу, могла стати проміжним етапом на шляху до набуття повної державної незалежності від Молдови. *Невизнана Придністровська Молдавська Республіка де-факто не входить до складу Республіки Молдови.* Законодавча і виконавча гілки влади ПМР не визнають закони Молдови. ПМР має всі атрибути державності: прапор, столицю, президента, парламент, митниці, міліцію, фінанси.

16 червня 1999 р. у Києві відбулася зустріч, під час якої сторони дійшли згоди будувати свої відносини на принципах спільних кордонів, економічного, соціального, правового та оборонного простору. Однак після зустрічі сторони так і не зробили жодних кроків у справі практичної реалізації цих погоджених позицій.

Новий Договір про звичайні збройні сили в Європі, який унеможливило перебування на території Молдови 14-ї армії без відповідної угоди змушував Росію вивести цей контингент. Восени 1999 р. Москва представила ОБСЄ план-графік поетапного вивезення військового майна з Молдови. Перший ешелон із ним відправили з Тирасполя 16 листопада 1999 р. Однак з того часу вивезення російських озброєнь із придністровського району припинили. Головна причина цього полягла в позиції влади Придністров'я, адже поки 14-та армія розміщена на його території, жертв немає. Тобто і досі там перебуває приблизно 2 тис. російських військовослужбовців і майже 40 тис. т зброї та боеприпасів.

У 2003 р. завдяки зусиллям заступника голови кремлівської адміністрації Дмитра Козака процес врегулювання вдалося зру-

шити з місця. На прохання президента Молдови він прибув до Кишинєва й обидві учасниці конфлікту погодилися перетворити Молдову на федеративну державу. Меморандум передбачав створення федерації, в якій існуватимуть два суб'єкти, формування двопалатного парламенту і введення перехідного періоду до 2015 р.; “повну демілітаризацію майбутньої держави” при збереженні в регіоні російських миротворчих до 2020 р., демілітаризацію зони конфлікту, надання російській мові статусу державної та представництво Придністров'я у політичній системі нової федерації на паритетних із Молдовою засадах. Придністров'ю надавалося право вето, що давало змогу блокувати незручні для нього рішення.

Документ мав бути підписаний у м. Бендери, де, власне, і почалося загострення конфлікту. Проте за кілька годин до приїзду В. Путіна 25 листопада президент Молдови несподівано відмовився підписувати вже узгоджений документ, пославшись на бажання “порадитися з Європейським Співтовариством”. Пізніше Володимир Воронін визнав, що зробив це під тиском ЄС та США, яких не влаштовує присутність у Придністров'ї російських миротворців. У самому Кишинєві відбулися масові мітинги протесту, під час яких біля посольства Росії палили російські прапори і портрети В. Путіна. Опозиція закликала молдовського президента не приставати на пропозиції Москви. В липні 2004 р. Молдова призупинила свою участь у п'ятисторонніх переговорах стосовно мирного врегулювання проблеми Придністров'я. Відносини з Росією загострилися.

1 серпня 2004 р. було запроваджено економічні санкції проти Придністров'я. Митний департамент Молдови припинив розгляд митних декларацій тих економічних агентів Придністров'я, які не мали бюджетних відносин з Молдовою. Торгово-промислова палата не видавала сертифікати походження товарів з Придністровської Молдавської республіки. Міністерство транспорту і державна залізниця не давали вагонів для перевезення товарів з Лівобережжя Дністра. Приводом до введення санкцій стало закриття придністровських шкіл, у яких використовувався латинський алфавіт. Це була взаємна економічна блокада. У Придністров'ї почали зупинятися підприємства, люди виходили на масові мітинги протесту.

Ситуація погравішала після того, як новий президент України В. Ющенко вирішив активізувати участь у придністровському врегулюванні. Він висунув свій проект — “дорожню карту”, що передбачає підключення до переговорів ЄС і США, демократиза-

цію Придністров'я і проведення після цього виборів під міжнародним наглядом. Російських миротворців пропонувалося замінити міжнародними спостерігачами.

Восени 2005 р. за “планом Ющенка” на кордоні Придністров'я з Україною з'явилася прикордонна місія ЄС. Її заснували на прохання Кишинєва для боротьби з контрабандою зброї, наркотиків і торгівлі людьми, в чому молдовська влада давно звинувачувала Тирасполь.

На допомогу придністровцям прийшла Москва, заборонивши імпорт молдавських вин, 80 % якого приходилося саме на Росію. Це призвело до зупинки головної галузі економіки Молдови. “Газпром” оголосив про подвійне збільшення ціни на газ, за який Кишинів разом із Тирасполем заборгували йому понад 1 млрд дол. Молдовський президент приїхав до Москви з проханням відновити роботу міжурядової комісії, яка має врегулювати протиріччя, що виникли в економіці.

17 вересня 2006 р. у Придністров'ї відбувся сьомий після 1990 р. референдум, на якому 97,2 % учасників проголосували за продовження курсу на незалежність і наступне входження до складу Росії. І придністровське керівництво, і російське під цим розуміє збереження нинішнього статус-кво. Першим воно потрібне для того, щоб і надалі заявляти у неформальних розмовах з журналістами: “Ми не визнані — нам все можна”. Придністров'я з невизначеним статусом є своєрідною “сірою офшорною зоною”, що полегшує контрабанду товарами і вивезення тіншового капіталу за кордон. Придністровське керівництво контролює економіку й отримує з цього чималий зиск. Однак економічна ситуація у невизнаній республіці складна і характеризується як кризова. Вона виявляється насамперед у вражаючому скороченні населення (за офіційною статистикою, з 700 тис. у 1989 р. до 518 тис. у 2011) і деіндустріалізації. Промисловий потенціал Придністров'я за пострадянські роки значно скоротився. Республіка орієнтована на експорт. Але від половини до двох третин експорту складала продукція Молдавського металургійного заводу, розташованого у Рибніці. Його призупинення в період світової фінансово-економічної кризи, що розпочалася у 2008 р., поставило регіон на межу бюджетного колапсу. ВВП на душу населення у Придністров'ї постійно падає, на 2011 р. дорівнював приблизно 2000 доларів, що навіть нижче від молдовського показника, який коливається між 2500 і 3000 доларів.

ПМР — авторитарна республіка. Як і будь-якому авторитарному режимові, їй потрібне зовнішнє конфліктогенне середови-

ще. Для Росії статус-кво необхідний, аби залишати свої військові частини у Придністров'ї, зберігаючи контроль у регіоні. Російський капітал також не втрачає можливостей у цьому районі. Треба також розуміти, що наявність російських військ у ПМР певною мірою дає можливість РФ здійснювати політичний вплив на Україну, стосунки з якою не можна назвати простими. Щомісяця з Росії до Придністров'я надходить транш у 10 млн дол. США, який місцеве керівництво використовує на соціальні потреби.

Після того, як 17 лютого 2008 р. Косово оголосило свою незалежність і почався процес його міжнародного визнання, *керівництво Придністровської республіки також звернулося до міжнародної громадськості з проханням визнання, але його не одержала.*

Форма співіснування Придністров'я з Молдовою помітно відрізняється від стану справ в інших конфліктних зонах пострадянського простору. На відміну від конфліктів в Азербайджані та Грузії, між двома берегами Дністра немає військового протистояння, етнічної ненависті, а також економічної блокади, хоча взаємний товарообіг постійно порушується різними заборонами. Відбуваються активні соціальні контакти, діє регулярне автобусне сполучення. У Молдові вчаться сотні студентів і школярів з Придністров'я. Важливо й те, що ПМР користується торговими перевагами ЄС відносно Молдови. Хоча в останній досить поширений негативний образ невизнаної республіки, говорять про “чорну діру Європи”, про зовнішні сили, які підтримують “сепаратистів” (насамперед мається на увазі Росія). Кишинів наполягає на негайному виведенні російських військ і заміну їх на міжнародну миротворчу місію. Позиціонування Росії як ворога, з одного боку, дозволяє молдовському керівництву привертати увагу до себе з боку світових держав і міжнародних організацій, а з іншого, потрібне для конструювання національної ідентичності та національних інтересів.

Національне і державне будівництво в Молдові досі не завершене. Це спричинює й зумовлюється складнощами у розв'язанні придністровського конфлікту. В середині молдовських еліт відсутня єдність щодо майбутнього держави. У країні є сильна група прихильників приєднання до Румунії, яких називають *уніоністами*. Вони здатні мобілізувати на свою підтримку певну частину населення. Уніоністи сприймають Молдову як результат радянської окупації Бессарабії, яка, на їхню думку, є невід'ємною частиною історичної Румунії. Хоча вони у меншості, проте впродовж усього пострадянського часу їм вдавалося заважати реаліза-

ції стратегічних ініціатив інших політичних сил. Зі свого боку, придністровці бояться, що возз'єднання з Молдовою обернеться поглинанням. Тому не дивлячись на соціально-економічні труднощі, більшість населення залишається відданим ідеї придністровської державності. До цього додаються побоювання приходу молдовської юрисдикції у регіон, в якому більшість населення не володіє єдиною державною мовою РМ.

В Молдові возз'єднання з Придністров'ям призведе до повного перевлаштування молдавської держави. Існує сумнів, чи потрібно Молдові, яка прагне пройти шлях реформ і поступово зблизитися з Європейським Союзом, обтяжувати себе Придністров'ям, якщо воно матиме хоч якісь важелі впливу на внутрішню і зовнішню політику об'єднаної держави. З іншого боку, відмовлятися від Придністров'я Молдова також наміру не має, адже втрата суттєвої частини держави може виглядати так, що Молдова — це не що інше, як “failed state”, тобто “державна, яка не відбулася”.

Конфлікт у Придністров'ї посилив поляризацію молдовського суспільства і спричинив до падіння популярності Народного Фронту. Зростання неприязні до його депутатів, кількість яких постійно зменшувалася за рахунок переходу до опозиційних партій, призвело до того, що парламент проголосував за саморозпуск і проведення нових виборів 27 лютого 1994 р.

Для цих виборів характерна різка зміна політичного курсу — відмова від політики, яку здійснювали на ранніх етапах періоду незалежності. Прорумунські партії в основному втратили свій вплив. Їх змінили партії, котрі відстоювали національну незалежність, щоб не бути ані російською губернією, ані румунською провінцією. Найбільшу популярність здобула Аграрна демократична партія (АДП), за яку проголосували 43,2 % виборців. У новому парламенті вона одержала 56 місць зі 104. Соціалістичний блок, союзник аграріїв, мав 28 місць. За прорумунські партії — лише 17 % голосів.

Результати виборів одразу вплинули на політичне життя країни. Члени Аграрної демократичної партії (колгоспні барони і суверен-комуністи), маючи більшість місць у парламенті, досягли консенсусу і перейшли до переорієнтації внутрішньої та зовнішньої політики держави. Вони не закликали до негайного приєднання до Румунії, а обстоювали незалежність національної держави. Така позиція зумовлена інтересами збереження територіальної цілісності, адже ні Гагаузія, ні Придністров'я у Румунію не хочуть. Влада підписала угоду з Гагаузією, розв'язавши таким чином складну ситуацію, спричинену прагненням гагаузів до ав-

тономії. 23 грудня 1994 р. парламент Молдови прийняв закон про територіальну автономію Гагаузії (Гагауз Ері). Районам Гагаузії гарантоване місцеве самоуправління, гагаузька мова стала однією з трьох офіційних — разом із молдовською та російською. Народні збори Гагаузії одержали обмежені законодавчі повноваження. Вищою посадовою особою Гагаузії є її голова (башкан), який обирається терміном на чотири роки на основі загального, рівного, прямого виборчого права. На регіональному референдумі, що відбувся у березні 1995 р., були визначені офіційні кордони Гагаузії.

У 1994 р. обрано новий парламент Молдови, а 29 липня того ж року введено в дію нову Конституцію, яка відображала “молдовську” орієнтацію нової політичної більшості. Посилання на румунську мову і румунський народ, які характеризували головні положення ранніх проектів Основного закону, були вилучені і замінені посиланнями на молдовську мову і молдовський народ. Водночас національна незалежність зберігалася як головний принцип молдовської державності.

За часів президентства М. Снегура Молдова стала незалежною державою, її визнали понад 130 держав світу. Проте сподівання на різке покращення життя після здобуття незалежності не виправдалися. В країні почався економічний занепад, що призвів до різкого зниження рівня життя населення і недовіри до керівництва. Поступово посилювалися протиріччя М. Снегура як з керівництвом Аграрної демократичної партії, так і з парламентом. На президентських виборах у листопаді 1996 р. жоден з кандидатів не набрав необхідних 50 % голосів. Повторні вибори відбулися у грудні. У першому турі за М. Снегура проголосувало 38,7 %, а за кандидата від АДП і спікера парламенту Петру Лучинського — 27,7 %. Проте другий тур *П. Лучинський* виграв з 54 % голосів. *15 січня 1997 р. він зайняв посаду президента.*

Варто зазначити, що більшість електорату голосувала не стільки за П. Лучинського, скільки проти М. Снегура, голосувала за зміни. Особливу роль відіграла й Аграрна демократична партія. Її члени були ображені на М. Снегура, який, вийшовши з її складу і здійснюючи жорсткі антиаграрні заяви два роки тому, зумовив розкол цієї партії. Тому аграрії вирішили об'єднатися проти нього, аби запобігти більших втрат. Підтримуючи П. Лучинського, вони не тільки зберігали основу уряду, сформованого ними два роки тому, а й перевагу у парламенті, яку вони втратили в разі проведення М. Снегуром дотермінових парламентських виборів. Колишній президент, переобраний на новий термін, зви-

чайно, не залишив би при владі керований аграріями уряд. Тому їхня підтримка схилилася на бік нового претендента.

П. Лучинський був колишнім членом Політбюро ЦК КПРС, одним із найбільш колоритних політиків горбачовської перебудови. Він став символом політичного прагматизму і реальних, що базувалися на хороших особистих контактах, відносинах із Москвою. У перший рік президентства наполегливо підтримував економічні реформи, при цьому зберігаючи активну участь держави у розвитку економіки. Набули чинності декілька законодавчих актів, що мали забезпечити економічні перетворення юридично, зокрема пакет документів з банківської системи за європейським зразком. У 1996 р. вдалося призупинити спад виробництва.

Головним опонентом ринкових реформ виступала Партія комуністів Молдови. На парламентських виборах у березні 1998 р. комуністи отримали 30 % голосів (40 місць). Оскільки жодна партія не виборола вирішальної більшості, сформували коаліційний уряд за участю Руху за демократичну і квітучу Молдову, Демократичної конвенції Молдови та Партії демократичних сил.

Наприкінці 1998 р. Молдова зіткнулася з найсильнішою за роки незалежності кризою. В економіці її зумовили:

- різке падіння товарообігу з Росією після дефолту 17 серпня 1998 р.;

- подальше зниження промислового виробництва і скорочення ВВП (у 1998 р. порівняно з 1997 р. відповідно на 10 і 7 %);

- девальвація національної грошової одиниці — лея на 50 %;

- зростання цін на продукти харчування на 20—40 %.

Бюджет приймався з розрахунком на кредити МВФ, що в 1999 р. надходили із затримками. У січні 1999 р. ціни на деякі продукти і тарифи на комунальні послуги зросли на 70 %. Звичайно, за таких умов колишні радянські часи здавалися райськими.

Вихід із кризи керівництво Молдови вбачало у ще більш жорсткішій фінансовій дисципліні та переорієнтації торгових зв'язків на країни СНД, Близького Сходу і Китай. У внутрішній політиці П. Лучинський намагався ввести президентське правління, змінивши деякі статті Конституції.

У лютому 1999 р. він виступив із пропозицією змінити систему управління в країні таким чином, аби вона оперативно реагувала на труднощі, що прогресують, і забезпечувала ефективні рішення. Суть її полягала у тому, що Молдова стає президентською республікою, а сам президент не тільки бере на себе відповідаль-

ність за формування і керівництво урядом, а й повністю відповідає за результати правління країною. П. Лучинський переконував політикум країни, що парламентська республіка не виведе Молдову з кризи, а навпаки, може стати причиною втрати державності. 22 березня президент видав указ про проведення консультативного референдуму, який мав пройти 23 травня 1999 р. Референдум відбувся, але не закінчився переконливою перемогою прибічників президента.

Опоненти президента звинуватили його у “бонапартизмі” і вказували на те, що система керування державою слабка не внаслідок недостатніх повноважень президента, а через те, що уряд погано взаємодіє з парламентом. Було також запропоновано здійснювати вибори президента не загальним прямим голосуванням усього населення, а парламентом, що мотивувалося економією бюджетних коштів на виборчу кампанію і тим, що під час її проведення різко падає ефективність управління країною.

Спікер молдовського парламенту Дмитро Дьяков дуже тонко підмітив і пояснив природу президентських амбіцій, яка характеризує так звану радянську ментальність і притаманна, зрозуміло, не тільки молдаванам: “Оскільки президент у нашій країні сприймається виборцями як “найбільший начальник”, то від нього і чекають вирішення усіх проблем — економічних, соціальних, тому всі претенденти на цю посаду в ході виборчої кампанії обіцяють — не можуть не обіцяти! — реалізувати обіцянки. Це, у свою чергу, підштовхує президента втручатися у справи виконавчої влади, тобто уряду, який є креатурою парламенту, а отже, напругу веде до конфлікту і зниження керованості країною”.

5 липня 2000 р. молдовський парламент 90 голосами зі 101 прийняв рішення за внесення відповідних змін до Конституції республіки. Одна з них полягала у тому, що президента країни обиратиме не весь народ, як це було за Конституцією 1994 р., а тільки парламент. Таким чином розрубали гордіїв вузол політичної кризи, зумовленої війною президента і парламенту, що тривала понад півтора року і завершилася поразкою П. Лучинського. Він, його адміністрація та близьке оточення сподівалися на зміцнення виконавчої влади і встановлення у республіці президентського режиму, а одержали додаткові повноваження для уряду і суто парламентську республіку. Проте одразу обрати нового президента силами парламенту депутати не змогли, що дало змогу П. Лучинському розпустити парламент.

На дотермінових виборах у парламент 25 лютого 2001 р. перемогла Партія комуністів (49,9 % голосів). Молдова стала пер-

шою країною на пострадянському просторі, в якій до влади повернулися комуністи; до них перейшла уся її повнота. Вони одержали можливість обирати президента, голову парламенту, призначати прем'єра, ухвалювати через парламент будь-які рішення. 4 квітня 2001 р. на засіданні парламенту харизматичного відставного генерала, Першого секретаря Партії комуністів Республіки Молдова *Володимира Вороніна обрали президентом*.

Успіх комуністів був забезпечений насамперед їхніми обіцянками покінчити з корупцією, злиденністю і безробіттям у країні, до чого призвело колишнє її керівництво. “Не ми одержали перемогу, а влада програла, — визнав В. Воронін. — Народ висловив їй вотум недовіри, що стало результатом грабіжницьких “реформ”, які проводилися протягом останніх десяти років”.

На своїй першій пресконференції новий президент запевнив, що комуністи прагнуть до демократичної, європейської моделі правління, оскільки їх не влаштовують середньоазіатські моделі культу особи. Він також поспішив заспокоїти бізнесменів, зазначивши, що не переглядатиме результати приватизації, підтримує приватну власність, у тому числі й на землю, не втручатиметься у банківську діяльність і продовжить співробітництво з МВФ і Світовим банком.

Час від часу опозиція влаштовувала акції протесту проти політики комуністів. Зокрема, у березні 2002 р. були організовані “Великі національні збори” — зібрання народу на центральній площі Кишинева. Збори висунули вимогу до уряду подати у відставку в повному складі протягом двох діб. Перекрили рух транспорту біля президентського палацу і приміщення парламенту. Мітинги, чисельністю від 2 до 10 тис. демонстрантів, відбувалися і на початку квітня. Вимагали відставки президента, уряду, розпуск парламенту і проведення дотермінових парламентських виборів.

Приводом до влаштування масових маніфестацій було рішення уряду про запровадження з 2002 р. обов'язкового вивчення російської мови з другого класу в національних школах. Під тиском акцій протесту, влаштованих Християнсько-демократичною народною партією, уряд скасував свою постанову. Вирішили питання вивчення російської мови залишити на розсуд батьків.

Поступово В. Воронін змінив свою позицію, перетворившись із комуніста-інтернаціоналіста на радикального націоналіста. Ще кілька років тому він люб'язно пропонував В. Путіну “власноручно навести порядок” у Придністров'ї, а пізніше заявив про

окупацію Росією “східної частини РМ”, почав активно проводити лінію на євроінтеграцію своєї держави.

Комуністи знов перемогли на парламентських виборах 6 березня 2005 р. Вони отримали 46,11 % голосів, тоді як їхній головний конкурент — блок “Демократична Молдова” — 28,41, а Християнсько-демократична народна партія (раніше Народний Фронт) — 9,06 %. Активність виборців становила 64 % (1,5 млн осіб з 2,5 млн громадян, які мали право голосувати). Для значної більшості населення комуністи залишилися “останньою надією”, проте збільшення голосів на користь інших партій засвідчило, що надія поступово слабшає. *У квітні 2005 р. парламент президентом знову обрав В. Вороніна*.

Перехід Молдови до ринкової системи господарювання виявився дуже нелегким. Після розвалу СРСР почався економічний спад, один із найбільших серед колишніх радянських республік. За пострадянські роки РМ втратила дві третини своєї економіки, ВВП скоротився вдвічі. Незалежність поклала край субсидіям і дотаціям із союзного бюджету. Були порушені традиційні зв'язки й умови торгівлі. Почалася деіндустріалізація: занепали великі корпорації союзного значення, такі як завод “Альфа”, який виробляв не тільки телевізори, але й схеми для ядерного і військового обладнання. Промислове обладнання виявилось застарілим. *На сьогодні країна з індустріально-аграрної перетворилася практично на аграрну*: 60 % населення мешкає у селі, орні землі займають 75 % території. Республіка сильно залежить від сільськогосподарства, а воно, у свою чергу, — від погодних умов, оскільки немає можливостей, як раніше, використовувати іригаційну систему, адже вона споживає багато енергії. Символом сьогодиньшого молдовського сільськогосподарства є мотика і рало. Розграбувавши високотехнологічні господарства, селяни йшли на мітинги до Кишинева, вимагаючи від уряду грошей на підтримку сільськогосподарства. Одержавши по декілька гектарів землі, селяни не мають, чим її обробляти, оскільки техніку колишніми головами колгоспів і бригадами розпродано. 60 % власників землі в Молдові — пенсіонери, які виживають за рахунок дрібних підсобних господарств. У 2011 р. вперше в історії країни імпорт продовольства перевищив його експорт, тобто родюча Молдова втрачає здатність забезпечувати себе.

Макроекономічну ситуацію в Молдові не можна охарактеризувати однозначно. На успішність її економіки завжди суттєво впливають сезонність, зовнішня паливно-енергетична, сировинна залежність, інфляція. Великі зовнішні борги, виробнича інф-

раструктура зруйнована, велика частина підприємств загублена. “Нові молдавани”, які заволоділи ними в результаті “прихватизації”, не мають коштів для модернізації виробництва і намагаються перепродати не дуже привабливі “руїни” іноземцям. Темпи зростання економіки дуже повільні (найменші серед країн СНД). Промислове виробництво останнім часом не зростає.

Великі сподівання покладалися на те, що за умов незалежності країна зможе одержувати великі прибутки за рахунок сільського господарства. Чорнозем становить 80 % усіх площ, і за цим показником Молдові належить світове лідерство. Підприємства агропромислового комплексу є ядром економіки. Сільське господарство дає 1/3 валового національного продукту і значну частку в обсягах експорту. Ця галузь, а також харчова промисловість нині забезпечують 56 % від загальних обсягів республіканського виробництва. Але у сучасному світі мало кому вдавалося підняти економіку одним лише сільським господарством. До того ж важко витримувати конкуренцію з боку аграрних виробництв розвиненіших країн. Господарство малорентабельне і потребує державної підтримки.

Протягом 2003—2007 рр. у Молдові сталося чотири засухи. У 2007 р. спричинилася катастрофічна посуха, коли пропав увесь виноград та інше (збитки оцінювалися в понад 1 млрд дол.). Молдова звернулася до світового співтовариства за допомогою. Багато міжнародних організацій і держав відгукнулися на прохання — Латвія, Словаччина, Україна, Ізраїль, Чехія, Нідерланди, Австрія, Італія та ін. Взагалі вже кілька років Молдові надають гуманітарну продовольчу допомогу.

У травні 2001 р. країна вступила до СОТ. Не заперечуючи прогресивності цієї події, молдавани зважують на терезах прагматизму всі плюси і мінуси. Офіційні особи вважають, що позитивні моменти переважають негативні. Наприклад, Румунія мала скасувати 90 % мита на молдавський цукор після того, як РМ стала членом СОТ. Якщо країна не є членом цієї організації, будь-яка країна має право застосувати до неї захисні тарифні й нетарифні заходи, навіть такі, що суперечать правилам СОТ. Стосовно членів СОТ вони зобов'язані додержуватися цих правил. Тобто до молдавських товарів застосовується такий самий митний режим і економічна політика, як і до товарів з інших країн. До них не можуть країни — члени СОТ використовувати жодних захисних засобів, блокуючи їх доступ на свої ринки. Будучи членом СОТ, вже Молдова висувала умови до Росії, поки та не стала членом цієї організації.

Водночас молдовські офіційні особи вказують на те, що з деяких позицій переговори стосовно вступу до зазначеної організації провели не на належному рівні. Справді, держава не проводила цілеспрямованих на вступ до СОТ економічних реформ всередині країни. Метою вважався просто вступ до організації. У переговорному процесі представники Молдови навіть не намагалися відстояти інтереси своїх виробників, а погоджувалися на всі виставлені умови, зокрема стосовно імпорتنних мит. Більшість молдовських виробників хотіла, аби мита на імпортовані товари були достатньо високими заради меншої конкуренції для власних аналогічних виробів. Проблеми виникли і з переходом до міжнародних стандартів технічної регламентації якості товарів, їх пакування, маркування тощо. Собівартість значної кількості товарів Молдови вища, ніж у деяких країнах. Тому дешеві товари з Італії, Іспанії, навіть Бразилії та Аргентини (традиційні експортери продукції сільського господарства) виграють на ринках третіх країн.

Сучасна Молдова багато в чому живе і розвивається завдяки гастарбайтерам, які працюють у Росії, Італії, Україні та в інших державах. Оскільки в Молдові дозволено подвійне громадянство, чимало людей, одержавши паспорт Румунії, поїхали шукати заробітків до країн Європейського Союзу, членом якого остання стала у 2007 р. За приблизними підрахунками, понад 1 млн громадян Молдови (40 % працездатного населення) працює за кордоном. За даними Світового банку, Молдова є першою в Європі країною за обсягами грошових переказів відносно ВВП. Обсяг трансфертів до республіки становить третину ВВП. Щорічні надходження від гастарбайтерів перевищують її державний бюджет. Однак це джерело виявилось ненадійним у зв'язку зі світовою фінансово-економічною кризою. Багатьох молдовських заробітчан звільнили і в Росії, і в країнах ЄС. А понад 40 % сімей жили за рахунок цих грошей. Разом із тим є села, що виживають за рахунок того, що люди продають свої нирки для трансплантації. Одержані так чи інакше гроші використовують на споживання (лише менше 7 % на бізнес і 5 % зберігають на рахунках у банках). Рівень прибутків дуже низький. 34 % населення перебувають за межею бідності. 64 % бідних живуть у сільській місцевості. Середня заробітна плата на початок 2012 р. становила менше 248 дол. Разом із тим постійно зростають ціни. Молдова посідає останнє, 40-ве місце в Європі за купівельною спроможністю. Умови життя значно погіршилися у результаті зниження якості освіти, охорони здоров'я та інших державних послуг. Брак відчутних результатів змін на краще сформував у людей орієнтацію на виживання.

Для населення в цілому притаманні висока тривожність, невпевненість у завтрашньому дні, заклопотаність невирішеними проблемами. Найбільше хвилюють питання, пов'язані з бідністю, низькою матеріальною забезпеченістю, що призводить до низької електоральної активності та протестних настроїв. Такі настрої не могли не вплинути на формування *тривалої політичної кризи*.

5 квітня 2009 р. відбулися чергові парламентські вибори. При тому, що в Молдові функціонують зо три десятки політичних партій, участь взяли 12 партій і 5 незалежних кандидатів. Виборчий поріг для перших становив 6 %, а для других — 3 %. Голосували 57,54 % виборців. В результаті до парламенту, що складається із 101 депутатського місця, пройшли чотири партії: Партія комуністів (49,48 % голосів, тобто 60 мандатів), Ліберальна партія (13,13 % — 15 мандатів), Ліберально-демократична партія (12,43 % — 15 мандатів) і Альянс “Наша Молдова” (9,77 % — 11 мандатів). Решта учасників сумарно набрали 15,19 % голосів, які були розподілені між чотирма партіями-переможницями пропорційно. Кількість одержаних мандатів давала змогу комуністам формувати уряд, однак одного мандата не вистачало для обрання президента (президент обирається у парламенті в разі підтримки 61 голосу). Лідери опозиції заздалегідь передрікали фальшування результатів і зажадали перевиборів, хоч міжнародні спостерігачі від СНД, ЄС і ОБСЄ, яких прибуло 3 тис., в цілому значних порушень в електоральному процесі не зафіксували.

Вранці 7 квітня на центральному майдані Великих Національних зборів зібрався багатолюдний мітинг (до 20 тис. осіб), ініційований партіями, які програли. Активну участь у ньому взяли випускники вищих навчальних закладів Румунії, в яких щорічно навчається до 5 тис. студентів, а також громадяни цієї країни (пізніше Румунія заявила, що повністю підтримує позицію ЄС, яка засудила “наси́льство відносно державних інститутів”). Потім повідомлялося, що фінансову підтримку надав один з найбагатших людей Молдови 32-річний мільярдер Габріель Статі, у якого були конфліктні відносини з іншим олігархом — сином президента Олегом Вороніним. Пізніше виступ назвали “революцією Твіттера”, оскільки зв'язок і координація здійснювалися через соціальні мережі.

Протестувальники захопили й почали грабувати президентський палац і будівлю парламенту, на першому поверсі якого спалахнула пожежа. Погроми ширилися. Лунали гасла учасників заворушень: “Молдова прокинулася”, “Геть комунізм”, “Свобода!”, “Ми хочемо до Європи”, “Ми хочемо об'єднання з Румунією”.

В руках мітингувальників були прапори Румунії та ЄС. Крім столиці мітинги протесту пройшли в деяких інших містах країни. Правлячі кола наполягали на інспіруванні протесту з-за кордону. Події охрестили “революцією цеглин” і порівнювали з “кольоровими революціями” в Україні та Грузії.

Влада, яка в перший день заворушень зайняла очікувальну позицію, після захоплення урядових будівель вдалася до жорстких заходів. Президент В. Воронін виступив із телевізійним зверненням, в якому звинуватив лідерів опозиції у спробі державного перевороту. Посла Румунії оголосили персоною нон грата, а для її мешканців запровадили візовий режим. Ці дії представили як відповідь на втручання Румунії у внутрішні справи Молдови і участь румунських громадян у заворушеннях.

Спецпідрозділи поліції витіснили погромників з урядових будівель, інших взяли під посилену охорону. У ході зіткнень з поліцією з боку учасників антиурядових виступів постраждали 60 осіб, одна людина загинула. 118 представників правоохоронних органів звернулися за медичною допомогою.

15 квітня президент видав указ про розпуск парламенту і призначення дострокових виборів до нього на 29 липня. В них взяли участь 58,77 % виборців. Результати: 44,69 % (48 мандатів) — Партія комуністів Республіки Молдова, 16,57 % (18 мандатів) — Ліберал-демократична партія Молдови, 14,68 % (15 мандатів) — Ліберальна партія, 12,54 % (13 мандатів) — Демократична партія Молдови, 7,35 % (7 мандатів) — Альянс “Наша Молдова”. 8 серпня чотири з п'яти партій, що пройшли до парламенту і мали 53 мандати із 101 — ЛДПМ, ЛП, ДПМ і АНМ, створили урядову коаліцію “Альянс за європейську інтеграцію”. Партія комуністів втратила більшість і перейшла в опозицію. 2 вересня 2009 р. під тиском парламентської більшості В. Воронін пішов у відставку.

Міжнародні оглядачі зазначали, що молдовська правляча партія називалася комуністичною досить умовно, оскільки фактично вона забезпечувала інтереси великого олігархічного капіталу на чолі із сином президента О. Вороніним. Нова влада — Центр із боротьби з економічними злочинами і корупцією ініціювала розслідування його джерел прибутку. В ЗМІ з'явилась інформація про шалені витрати сина президента-комуніста у світових столицях та на курортах. На це О. Воронін заявив, що він “багатий в душі”, “багатий на друзів”, і порадив “не займатися нісенітницями”, а вивчати досвід “видатного президента”, яким є його батько.

Спроби парламенту 10 листопада і 7 грудня 2009 р. обрати нового главу держави виявилися невдалими. Ані комуністи, ані їхні опоненти не мали необхідної кількості парламентських мандатів, аби провести свою людину: від перших — Зінаїду Гречану, від других — Маріана Лупу. Неспроможність парламенту обрати найвищого посадовця призвела до його розпуску й оголошення про нові вибори. Однак наостанок було прийнято рішення щодо проведення республіканського конституційного референдуму 5 вересня 2010 р. На нього виносилося питання про перегляд ст. 78 Конституції, яка стосувалася порядку президентських виборів. Громадянам пропонувалося висловити свою думку відносно прямих виборів глави держави. Проте люди, яких вже “нудило від політиків”, проігнорували захід. За даними ЦВК Молдови, участь у голосуванні взяли 29,7 % тих, хто на це мав право, а необхідний мінімум для того, аби вважати референдум таким, що відбувся, становив не менше 33 %. До обрання президента його обов’язки виконували Михай Гімпу — спікер молдовського парламенту (11 вересня 2009 — 28 грудня 2010 р.), Влад Філат — прем’єр-міністр, голова парламенту республіки (28—30 грудня 2010 р.), Маріан Лупу (30 грудня 2010 — 23 березня 2012 р.).

28 листопада 2010 р. відбулися чергові дострокові вибори парламенту. В результаті Партія комуністів Республіки Молдова виборола 39,34 % — 42 мандати, Ліберал-демократична партія Молдови — 29,42 % — 32, Демократична партія Молдови — 12,70 % — 15, Ліберальна партія — 9,96 % — 12 місць. 27 грудня уряд Молдови на чолі з В. Філатом у повному складі пішов у відставку у зв’язку із закінченням терміну мандата і виборами нового парламенту. Пізніше було затверджено новий склад. Прем’єрське крісло знову зайняв В. Філат. Було оголошено, що Молдова продовжить шлях реформ та європейської інтеграції.

16 березня 2012 р., після 917 днів без президента (абсолютний світовий рекорд, який політологи пропонували занести до Книги рекордів Гіннеса), главою держави став 63-річний юрист Миколу Тимофті, до того — голова Вищої ради магістратури (незалежний орган, який виступає гарантом незалежності судової влади республіки). За його кандидатуру проголосували 62 депутати. Комуністи, які впродовж кількох тижнів бойкотували пленарні засідання парламенту, у виборах участі не брали.

Становище в Молдові складне. Восени 2011 — навесні 2012 р. виступи протесту в різних містах проходили чи не щонеділі. Громадяни виходять на вулиці, аби висловитися проти соціальної несправедливості, грабунку монополій, чиновницького здирства,

тотальної корупції, а головне — бідності й загального погіршення ситуації. Партія комуністів В. Вороніна і Комітет захисту демократії та Конституції, який очолює Юрій Рошка, піддають нищівній критиці владу ліберально-демократичного Альянсу за європейську інтеграцію і вимагають її відставки. Особливо дратує людей те, що вони ніяк не відчують покращень від іноземної фінансової допомоги. До країни надходять багатомільйонні транші від міжнародних установ, проте більшість із них іде не за призначенням або просто розкрадається.

Молдова — одна з найбідніших країн колишнього СРСР. Парадоксально, що, знаходячись у напівкроці від центру Європи, вона так і була втягнена у благополучний ареал європейського простору. Більше того, бідна на природні ресурси Молдова, незважаючи на членство у СОТ, ринки збуту своєї продукції змушена шукати не на Заході, а на Сході. Так, Японія висловила бажання надати їй допомогу в розвитку малого бізнесу і туризму. Інвестують кошти у розвиток молдовської економіки бізнесмени Казахстану.

Конституція 1994 р. підтвердила статус Молдови як нейтральної держави. Її зовнішньополітична діяльність ускладнюється через географічне розташування, особливості історичного розвитку і нескінченні внутрішні міжетнічні конфлікти. Оскільки економіка країни здебільшого орієнтується на країни СНД, важливим є східний вектор її зовнішньої політики. Провідним стратегічним партнером у євразійському просторі офіційні кола Молдови називають Росію. Насамперед це визначається життєвими інтересами в галузі економіки. З Росії йдуть паливно-сировинні матеріали, до Росії — продукція агропромислового комплексу Молдови. Росія є гарантом і посередником у розв’язанні Придністровської проблеми. Проте на будь-яке зазіхання на свої пріоритети в Молдові Москва відповідає рішуче і жорстко.

Так, коли на вибори 2005 р. не пустили її спостерігачів і 80 росіян, які втручалися в їх хід, вислали з Молдови, Російська Державна Дума прийняла документ, який передбачав такі санкції: запровадження візового режиму, відмова від постачання до Росії молдовської алкогольної та тютюнової продукції, продаж російських енергоносіїв за світовими цінами. Це дуже боляче вдарило по молдовській економіці. Наприклад, до Росії вона експортувала понад 80 % своєї “виноградної продукції”. Росія періодично то забороняє, то дозволяє ввозити молдавські вина і коньяк. У 2006 р. Росія також заборонила імпортувати з Молдови вина та іншої

сільськогосподарської продукції. Проте санкції не торкаються Придністров'я.

Республіка стала на шлях євроінтеграції. Наголошується, що Молдова — європейська країна і її майбутнє пов'язане з європейською цивілізацією. Вона намагатиметься якнайшвидше подолати усі перешкоди і створити необхідні умови для вступу до цієї співдружності. Однак потрібна ще згода ЄС. Хоча 12 січня 2010 р. Молдова розпочала переговори з Євросоюзом про підписання угоди про асоційоване членство, виглядає проблематичною її реальна інтеграція до спільноти, яка надто заклопотана власними справами, що погіршилися внаслідок світової фінансово-економічної кризи. Ситуація в одній тільки Греції впродовж тривалого часу тримає в напрузі весь Союз і не тільки його.

Хоча в Європейському Союзі висунення з боку своїх членів територіальних претензій до інших країн вважають “поганим смаком”, це не заважає Румунії подібними речами займатися. Румунія була першою державою, котра визнала Республіку Молдова. Тісне співробітництво з Румунією заохочували лідери Народного Фронту. Однак через деякий час, особливо після виборів 1994 р. і спеціального плебісциту того ж року, коли більшість молдаван проголосували проти об'єднання з Румунією, відносини між двома країнами погіршилися. Прорумунські настрої значно послабили у Молдові. Народний Фронт — найперший захисник ідеї об'єднання з Румунією, на виборах не набрав більше 7 %. Керівництво республіки переорієнтувалося на захист суверенної держави. Хоча румунська громадськість не приділяє питанню возз'єднання з Молдовою надто великої уваги, президент країни Траян Бесеску (обраний у 2004 і переобраний у 2009 р.) неодноразово проголошував тезу про “єдиний румунський народ” та про штучність молдавської нації.

Румунський посол у Молдові Ф. Теодореску 30 листопада 2007 р. поставив під сумнів законність територіального розмежування між Румунією та Молдовою. “Мирний договір 1947 р., який встановив кордони Румунії, є історичною фальсифікацією, і був підписаний з тої причини, що Румунія виявилася переможеною і окупованою країною. Паризький мирний договір більше не має юридичної сили, і до нього не можна апелювати з метою юридичного закріплення кордону між Румунією і Молдовою, яка з радянських часів проходить по річці Прут”, — заявив він на пресконференції у Кишиневі. Румунія регулярно заявляє, що вона “через 10 років буде з Молдовою єдиною країною”.

У першому десятиріччі XXI ст. Молдова є однією з найбідніших і погано керованих держав у Європі. Якщо у 1991 р. її населення сягало 4,5 млн осіб, то на 1 січня 2011 р. — 3,5 млн. Світовий банк вважає, що до 2025 р. населення Молдови постарішає і зменшиться на 300 тис. осіб. Хоча тенденція до депопуляції на сучасному етапі простежується і в інших пострадянських країнах.

Запитання для самоперевірки

Вкажіть фактори, що сприяли виникненню і посиленню руху за незалежність у Молдові.

Назвіть причини падіння авторитету першого президента Молдови.

На якій стадії на поточний момент знаходяться переговори з урегулювання придністровського конфлікту?

Чому зазнав поразки президент П. Лучинський?

Чим зумовлене повернення до влади комуністів у Молдові?

Які політичні сили прийшли на зміну комуністам? Їхня позиція?

З'ясуйте плюси і мінуси вступу Молдови до Світової організації торгівлі.

Які претензії та чому висуває до Молдови Румунія?

Чому Європа не поспішає допомагати Молдові?

Завдання для самостійної роботи

Як ви вважаєте, чому Молдова на сьогодні є однією з найбідніших і погано керованих держав у Європі?

Складіть хронологію розвитку конфлікту у Придністров'ї.

Чи можливий економічний успіх держави у сучасному світі, якщо вона спирається виключно на розвиток свого сільського господарства? Обґрунтуйте свою думку.

Охарактеризуйте ситуацію в соціальній сфері Молдови, що склалася у 2000-х роках.

Проаналізуйте події, що одержали назву “революція цеглин”.

КРАЇНИ БАЛТІЇ

У радянські часи їх називали “прибалтійські республіки”, і багато хто плував, яка столиця у кожної з них, адже їх сприймали як єдине утворення. Прибалтику називали “радянським зарубіжжям”, і таке відчуття було у кожного громадянина СРСР, хто туди приїздив. Союзні кінематографісти знімали там фільми про справжній “закордон”, а прибалтійські актори грали у фільмах про Велику Британію або Америку.

У наш час вважається безтактністю розглядати країни Балтії — Латвію, Литву та Естонію — як ідентичні країни. Їхні мови, етнічна належність та релігії суттєво відрізняються, так само, як обсяг і характер економік. Хоча зазвичай як у минулому, так і нині вони мають багато спільного. Три народи завжди ментально відчували себе частиною західної цивілізації. Значну роль, як і в інших народів, відігравала релігія. Прихильників протестантизму, а саме лютеранської церкви, в прибалтійських країнах, особливо в Естонії та Латвії, було і залишається більше, ніж на всій території колишнього Радянського Союзу. В Литві основною релігією є католицизм. Тому й відрізняється менталітет цих народів від менталітету сусідніх слов'ян.

Особливо слід відзначити, що протягом століть такі нечисленні народи зуміли зберегти самобутність у той час, коли їх країни мали незалежність трохи більше, ніж півстоліття. За останні п'ять сторіч держави Балтії входили до складу імперій своїх більш великих сусідів: Швеції, Данії, Німеччини, Польщі та Росії. Проте ці країни вижили, не кажучи вже про становлення їх як сучасних життєздатних держав.

Завдяки Росії їх об'єднує більше, ніж роз'єднує. Саме проти російського домінування вони виступили в авангарді боротьби за

розвалення СРСР. Прибалти завжди позиціонували себе як чужинців серед радянських людей, що зумовлено багатьма причинами: від того, яким шляхом вони входили до складу “Союзу непорушного республік вільних” (фактична анексія за секретними протоколами пакту Ріббентропа — Молотова), до справжніх складностей в опануванні російською мовою і неспішності характеру, який не сприяв горінню ентузіазму виконувати настанови КПРС.

Прибалти першими поставили під сумнів непорушність радянської імперії, наголошуючи на тому, що були “окуповані Радами” всупереч їхньому бажанню. Саме там вперше з'явилися національні фронти, мета котрих полягала у виборюванні незалежності й поверненні до Заходу. Прибалти найбільш послідовно рушили шляхом до незалежності. Вони були переконані у нежиттєздатності соціалізму, налаштовані на демократію і ринкову економіку, які обрали ще у 1918 р. Той поступ було насильно обірвано у 1940 р. і зупинено на 50 років. Тепер висувалася мета повернути колись обрані орієнтири і втілити їх у життя.

Країни Балтії дуже невеликі — за площею кожна з них дорівнює в середньому площі двох областей України; населення кожної — менше, ніж населення одного Києва. Проте на відміну від значно більших і багатших радянських республік вони не зазнали таких руйнівних наслідків у результаті переходу до незалежності. Їхній досвід показує, що невеликі країни легше реформувати. Через досить нетривалий час там відбулося суттєве поліпшення політичного і соціально-економічного клімату.

Країни Балтії за основу суспільно-політичного ладу обрали західноєвропейську модель із розвиненим парламентаризмом і особливим наголосом на тому, що носієм державності є нація. Велике значення для успішного початку і перебігу реформування мала національна самосвідомість і непохитна впевненість у необхідності незалежної держави. На відміну від Росії та України, у країнах Балтії через певні економічні, соціальні, психологічні і правові причини не сформувалися потужні фінансово-політичні групи або олігархії. Їхня політична еліта від початку лобіювала і розробляла загальнонаціональні проекти, у тому числі пов'язані з підвищенням рівня життя та європейським вибором. У цьому використали ті можливості, що існували у республік.

Стартові умови наприкінці 1980-х — початку 1990-х років були досить сприятливими. Насамперед, колись аграрні країни, які не мали природних ресурсів, окрім малородючих земель і лісів, за часів радянської влади зазнали індустріалізації. Традиційно в

основі їхніх економік лежали торгівля, рибальство і сільське господарство. Після закінчення Другої світової війни тут побудували підприємства нафтопереробки, машинобудівної, електронної, легкої та харчової промисловостей, які на момент початку дезінтеграції СРСР переоснастили новітнім обладнанням. Через недовіру вищого радянського керівництва місцева промисловість лише на 7 % була задіяна у союзному військово-промисловому комплексі. Оскільки ці країни мали незначний промисловий досвід, були відсутні сировина, енергія та робоча сила відповідної кваліфікації, все це йшло з інших республік Радянського Союзу, насамперед із Росії. Відповідно туди вивозилася готова продукція, тобто проблем зі збутом не існувало. Для радянського керівництва важливо було продемонструвати: прибалтійські республіки, приєднання яких до СРСР у світі не визнавалося, процвітають і успішно розвиваються, що б там не казали вороги. *Це була “вітрина” успішного соціалізму перед Заходом.* Тут допускалися деякі ідеологічні послаблення, наприклад можливість дивитися телепрограми з Фінляндії. Рівень життя населення вважався високим: за деякими параметрами, наприклад, виробництво та споживання м'ясо-молочної продукції були навіть вищими, ніж у Білорусії.

Естонія, Литва і Латвія, так само як і Росія, Україна, Молдова, Казахстан і Киргизстан, використали модель “шокової терапії”. Для неї характерне намагання швидко адміністративними методами зруйнувати командно-адміністративну систему і запровадити ринкову економіку. При застосуванні цієї терапії здійснюється прискорена корпоратизація державної власності. Ринкові реформи перетворюються на самоціль. Суспільство платить за це значним погіршенням умов життя, зубожінням широких верств населення. Намагання радикально та якнайшвидше реформувати економіку і суспільство призвело до руйнування командно-адміністративної системи управління і планування, глибокої економічної кризи (спад виробництва, гіперінфляція, зубожіння населення та ін.). Але застосування такої моделі мало різні наслідки для пострадянських держав, які її використали. В одних її називали “шоком без терапії”, в інших це справді стало терапією.

У країнах Балтії програми “шокової терапії” виражали інтелектуальну і політичну готовність до монетаристського світогляду разом із готовністю радикально покінути з минулим. Це було щось на зразок страховки проти будь-якої спокуси шукати третій шлях — ринковий соціалізм. Уряди балтійських республік ви-

ключали будь-які думки про повернення до минулого і скористалися політичною та соціальною злагодою, щоб застосувати рішучі заходи, які одразу знизять рівень життя, разом із обіцянками швидкого відновлення.

Справді, з самого початку в економіці відбувся глибокий спад. Випуск продукції різко скоротився. У сільському господарстві протягом 1991—1992 рр. були практично знищені колгоспи. Вступили в силу закони про реституцію, тобто про повернення власності, насамперед землі. Проте не виникло потреби насильно впроваджувати фермерство. Балти згадали довоєнні часи і легко повернулися до хутірського способу життя. Незважаючи на незрівнянно гірші ґрунти, ніж в Україні, місцеві селяни нині одержують у середньому вищі врожаї, ніж українські на своїх чорноземах. Розумне використання сільськогосподарських угідь і висока культура праці плюс добре налагоджена система переробки агропродукції дали змогу досить швидко наповнити місцеві магазини продуктами харчування власного виробництва.

Окремі кроки економічної реформи у Прибалтиці, а саме створення і розвиток індивідуальних підприємств і кооперативів, почалися ще за радянських часів, особливо за умов горбачовських спроб економічних перетворень. Та лише відновлення незалежності дало політичну та економічну основу глибоким економічним зрушенням, водночас стимулюючи більш швидке і радикальне перетворення господарства.

Одна з головних особливостей економічних трансформацій країн Балтії полягала у тому, що чітко визначили мету — “повернення до Європи”. Це призвело насамперед до розвитку вельми ліберального режиму торгівлі із західними країнами. З іншого боку, потрібно було зруйнувати радянську структуру промисловості, яка в середині кожної з союзних республік, прибалтійських теж, не виступала повністю національною структурою. Вона мала “провінційний” рівень і як частина народногосподарського комплексу СРСР повністю підпорядковувалася його інтересам. Діяла ускладнена й заплутана система поділу праці, інтеграції та кооперації, коли окремі деталі устаткування, яке випускалося, наприклад у Латвії, везли з уральських підприємств, а комплектуючі з Прибалтики відправляли на заводи України та ін. До того ж промисловий комплекс кожної республіки не базувався на власних ресурсах. Через це після розвалу Радянського Союзу промисловість національних республік зазнала дуже сильних ударів з усіма наслідками не тільки економічного, а й соціального планів.

Проте республіки Балтії за досить нетривалий час спромоглися перетворитися з повністю закритих економік на яскравий приклад швидкої дерегуляції та торгової лібералізації. Також вражала створена за короткий термін і ефективно функціонуюча юридична система, що відповідала ринковим умовам. Треба особливо підкреслити законослухняність населення, що пояснюється його менталітетом, на який сильний вплив мало західне християнство. Балти з високою дисциплінованістю виконували прийняті рішення. Пунктуальність і надійність — одна з причин того, що сюди з більшою впевненістю вкладали кошти іноземні інвестори. Звичайно, це не єдина причина. Іноземних інвесторів також вабили зручне геополітичне розташування, безпосередня близькість до величезного ринку Росії, порівняно низькі податки, ліберальна торгівля, добре розвинена транспортна інфраструктура, дешева і достатньо кваліфікована робоча сила. Рівень іноземної економічної допомоги та інвестицій у країни Балтії не можна порівняти з жодною іншою пострадянською республікою. Найбільші інвестори прибалтійських країн — Німеччина, Швеція та США.

Приплив іноземного капіталу також підвищував рівень культури бізнесу, адже інвестиції йшли із країн із розвиненими традиціями. Цивілізоване підприємницьке середовище, чесна конкуренція є необхідними умовами для діяльності іноземного бізнесу. 1995 р. у Прибалтиці — рік переходу від періоду “гарячих грошей” до загальноприйнятих нормальних відносин у бізнесі. Такий рух до нормальної і чесно конкурентної у середовищі підприємців також відіграв позитивну роль у зміцненні стабільності місцевої економіки. Дедалі важче стало приховувати прибутки, працювати з подвійною бухгалтерією, платити заробітну плату в конвертах. Усвідомивши, що величина пенсії залежить від розміру сплаченого соціального податку, співробітники дедалі активніше почали впливати на роботодавця, вимагаючи вказувати всю заробітну плату. Приховування прибутку позначається на одержанні банківського кредиту, оскільки підприємство вважається нерентабельним та ін.

На першому етапі незалежності та реформ гостро постало кадрове питання. Серед тих людей, які прийшли до влади, чимало було переконаних в автоматизмі змін на краще. Висунувши гасло “Не залишимо жодного комуніста при владі!”, вони сильно послабили менеджмент у всіх галузях, оскільки за радянських часів керівником міг бути лише член КПРС. До таких керівників, серед яких виявилася більшість національно свідомих і лояльних до нової влади людей, демонструвалася тотальна недовіра, що вили-

лося у масові звільнення. Особливо це стосувалося державних службовців. До того ж, після 1945 р. значна частина управлінців і фахівців були етнічними росіянами, які масово приїздили до Прибалтики. На початку 1990-х років десятки тисяч російськомовних фахівців різного рівня, не бажаючи шукати собі місце за нових умов, просто виїхали з кожної республіки, насамперед до Росії. Серед них більшість мала фах енергетиків, транспортників, будівельників, металістів. До того ж почався масовий відплив спеціалістів на Захід. Вчені, медики, працівники сервісу охоче їхали за кордон, причому балти серед них складали абсолютну більшість. Зі вступом країн Балтії до Євросоюзу посилювався відплив робітників на Захід, де вища заробітна плата. У 2011 р. вартість однієї робочої години в Естонії становила 8,1 євро, в Латвії — 5,9, у Литві — 5,5. Для порівняння: в середньому по ЄС цей показник на той час дорівнював 23,1 євро, в Данії — 38,6, у Фінляндії — 29,7. Ціни на батьківщині підвищилися, на старих місцях працювати стало невигідно. Виїждять молодь і спеціалісти. Багато хто не має наміру повертатися і тому відмовляється від громадянства тієї чи іншої балтійської країни. З одного боку, мігранти пересилають гроші родичам на батьківщину, що є складовою частиною валютних надходжень, з іншого — це впливає на складну демографічну ситуацію, оскільки дуже сильно впала народжуваність. Задля заповнення “неприбуткових” робочих місць стали активно залучати заробітчан із пострадянських республік.

Із набуттям незалежності виникла проблема компетентних робітників, яких вкрай не вистачало. Деякі посади займали емігранти, котрі поверталися, однак їх було не дуже багато і вони не достатньо розуміли специфіку місцевих умов. До роботи залучали здібну свідому молодь, проте гострою проблемою виявився низький рівень професіоналізму і недостатній досвід роботи. В деяких випадках наївність і добрі наміри некомпетентного менеджера приводили новостворені компанії до краху. Це стало однією з важливих причин падіння економіки, а з нею і життєвого рівня населення у два — три рази.

На початку перетворень для країн Балтії були характерні бурхлива інфляція, значне скорочення промислового виробництва, макроекономічна нестабільність і незбалансованість платіжного балансу. Великі проблеми виникли після розірвання торгових зв'язків з республіками колишнього СРСР і переходу до світових цін на нафту і газ. Проте саме тут процес “капіталізації” відбувався найактивніше. Щоб повністю реформувати економіку, потрібно було якомога швидше здійснити приватизацію, тоб-

то передати більшу частину власності держави приватним власникам. Балти добре розуміли, що найкращий варіант розвитку економіки — надати свободу запевнятимим людям. Причому процес мав відкритий характер: жоден об'єкт не продали поза аукціоном.

Під час приватизації спостерігалися деякі відмінності між Литвою, Латвією та Естонією. Литва дотримувалася демократичнішого шляху — власниками могли стати робітники всіх заводів. Спочатку намагалися знайти інвесторів для великих підприємств, але потім відбувся розподіл майна між працівниками. Інші республіки пішли шляхом тендера, аби привабити інвестиції. Їм це вдалося, проте виникли складності. Коли дозволили купувати частини підприємств, претенденти на власність брали тільки цехи, ділянки, що добре працювали. З'явилися проблеми із тим, що не придбали. Як і в інших пострадянських країнах, своїм становищем скористалися директори державних підприємств, які водночас були керівниками товариств з обмеженою відповідальністю, створених на базі тих самих державних підприємств. Вони через політичні і бюрократичні кола змогли досягти відтермінування приватизації до кращих часів, щоб продовжити час використання державних фондів і зміцнити власне приватне підприємство.

Пізніше приватний сектор став провідним в економіці. Наприклад, у Латвії вже на 1998 р. кількість приватизованих підприємств становила 97 %, малі та середні підприємства повністю приватизували. Більшість із них стала акціонерними товариствами відкритого типу. Основу економіки балтійських країн становлять малі й середні підприємства з численністю працівників не більше 150 осіб. Великих промислових підприємств залишилося небагато. Можна сказати, що *сталася деіндустріалізація*. Зупинилися такі гіганти радянської індустрії, як латвійські завод електроніки ВЕФ, радіозавод імені Попова, завод напівпровідників “Альфа”, автозавод РАФ, литовські верстатобудівні заводи, радіозавод у Каунасі та ін. Причини — різні. Свою роль відіграв вплив глобалізації, коли виявилася неконкурентоспроможність телевізорів “Шиляліс” чи магнітол “Рігонда” порівняно з масою дешевої продукції з Китаю та інших країн. Західні інвестори не воліли вкладати кошти у нерентабельні підприємства із колосальною соціальною інфраструктурою, створеною для тисяч працівників з низькою продуктивністю праці. Не виключено, що мало значення побоювання місцевої бюрократії та буржуазії органі-

зованого робітничого класу і неприязнь до всього радянського, з чим асоціювалися промислові велетні.

Галузева структура господарства республік Балтії протягом перехідного періоду значно змінилася. Частки сільського господарства і промисловості суттєво зменшилися, а торгівлі та послуг, навпаки, значно збільшилися, особливо надання банківських послуг. Від перших років незалежності фінансові установи набули репутації надійних партнерів, особливо спочатку для “нових підприємців” пострадянських країн, які, ще не добравшись до швейцарських банків, хотіли надійно заховати свої гроші. Через країни Балтії також йшли значні обсяги продажу і перепродажу сировини і матеріалів. Зокрема, вони мали велику популярність у фірм, котрі займалися продажем кольорових металів як у зливках, так і у вигляді металобрухту. Тільки Латвія протягом 1992 р. вивезла 238 тис. т кольорових металів, які взагалі не виробляла. Крадені з російських та українських заводів метали переправляли до країн Балтії, де їх купували за цінами, удвічі нижчими, ніж світові, а потім перепродували вже за світовим рівнем цін. Литовські авторинки певний час були головними у перепродажу ненових іномарок до країн СНД.

Варто зазначити, що у перше ринкове десятиріччя державні бюджети наповнювалися в основному за рахунок транспортної інфраструктури — хороших автомобільних шляхів, морських портів, нафтопроводів, побудованих за радянських часів. Так, у 1995 р. транспортні послуги становили 86 % естонського, 91 % литовського і 93 % латвійського експорту. І нині активно використовуються транзитні можливості, надані географічним розташуванням, а також налагодженою шляхово-транспортною системою. Тобто балти навчилися мати зиск від “геополітичної ренти”.

Реформи, здійснювані у країнах Балтії, змогли зародити динамізм і оптимізм у новому поколінні та серед представників старшого покоління, що й призвело врешті-решт до перетворення регіону. На відміну від більшості пострадянського населення, балти дуже швидко змінили психологічні орієнтири з “так треба” на “так вигідно”. Особливо це позначилося на туристичному бізнесі. Щороку сюди приїждять мільйони фінів і скандинавів, громадян інших держав, залишаючи сотні мільйонів валютних коштів. Наприкінці 2007 р. країни Балтії вступили до Шенгенської зони, що стимулювало їх до розробки стратегії туристичного розвитку. Естонці, зокрема, придумали слоган: “Північна країна з теплим серцем”, вони роблять ставку на культурний, СПА і конференц-туризм. Із 1997 р. Таллінн внесено у список світової спад-

щини ЮНЕСКО як середньовічне місто Північної Європи, що найкраще збереглося. Це місто стало культурною столицею Європи-2011. В рамках цього реалізовано 300 проєктів, 7000 культурних заходів, які відвідали в цілому майже 2 млн людей. Названа програма серйозно вплинула на зростання потоку відвідувачів, особливо в галузі культурного туризму. Але, відверто кажучи, іноземців до країн Балтії вабить більше алкогольний туризм, оскільки випивка тут значно дешевша, ніж вдома, а також кращі умови для азартних ігор. Наприклад, у столиці Фінляндії з населенням у півмільйона — лише одне казино, а у столиці Естонії з населенням у 400 тис. — приблизно 100. Серед британської молоді поширився звичай приїздити до Балтії на парубочі вечірки перед весіллям з відповідною манерою поведінки.

У Звіті ООН про людський розвиток (UNDP Human Development Report), у складанні якого беруть участь вчені й експерти багатьох країн світу, Латвія у 2004 р. посіла 50-те місце, Литва — 41-ше, а Естонія — 36-те. У цьому документі місце визначають з урахуванням 30 пунктів: середня тривалість життя, письменність, роль жінки у суспільстві та ін. Варто зазначити, що країни Балтії належать до небагатьох пострадянських республік, де найбільша середня тривалість життя. Показник становить 70,5 року. Неписьменних майже не залишилося. Жінок обирали і президентами, і прем'єр-міністрами (президентом Латвії була Вайра Віке-Фрейберга, в Литовській Республіці президент — Даля Грібаускайте, на прем'єрській посаді були Казімера-Дануте Прунскене та Ірена Дягутене, спікерами парламенту — Ілга Крейтусе і Солвіта Аболтіня в Латвії, Ене Ергма в Естонії, не кажучи про міністрів та інших керівників вищого рангу.

Через деякий час було досягнуто значно вищого рівня життя, ніж у решти пострадянських країн. Так, середня заробітна плата латиша у 2007 р. у три рази перевищувала середню заробітну плату українця (796 дол. порівняно з 246), а естонця — більше, ніж у чотири — 1000 дол. Мінімальна заробітна плата у 2007 р. у Латвії становила 247 дол., в Україні — 91; заробітна плата вчителя середньої школи у Латвії — від 600 дол., в Україні — неповних 200, медичної сестри відповідно приблизно 500 і 100 дол. Звичайно, в Україні слід робити поправку на тіньові прибутки, проте і в країнах Балтії так само наявна практика “чорних” і “сірих” заробітних плат, тому гроші, які реально заробляють люди, теж значно більші, ніж в офіційних статистичних даних. Причому щорічно відбувалося зростання прибутків на душу населення, як офіційно, так і неофіційно. Пенсії в 2,5 рази вищі, ніж в Україні, і вони

постійно індексувалися. Наприклад, естонські чоловіки і жінки, виходячи на пенсію у 63 роки, мали 300 доларів на місяць. Разом із тим слід зазначити, що продукти харчування в Прибалтиці у 2007 р. коштували вдвічі дорожче, ніж в Україні.

Після відновлення незалежності у балтійських країнах — культ освіти. В усіх республіках спостерігається тенденція до збільшення кількості вищих навчальних закладів і чисельності студентів у них, а також висока частка студентів у загальній кількості населення; хоча здобуття вищої освіти коштує недешево. Наприклад, рік навчання в естонському університеті коштував 2000 євро (для відмінників — безкоштовно). Разом із тим Інтернет в Естонії розглядають як одне з прав людини, його надають безкоштовно. Через нього можна здійснити комунальні платежі, дізнатися шкільні оцінки, проголосувати на виборах тощо. Країни Балтії перетворилися на типово європейські за канонами демократії: вільні вибори, партії — на будь-який смак, преса не обмежена у критиці урядів тощо. Проте існує *напруження в національних відносинах з так званим російськомовним населенням*. У зв'язку з цим деякі політологи вважають, що в країнах Балтії, особливо в Латвії та Естонії, встановилась *етнократична система* з привілеями титульних націй і дискримінацією нетитульних аж до існування *інституту апатридів*, або “негромадян”.

Останній з'явився внаслідок заперечення правонаступності громадянства радянської Латвії та радянської Естонії громадянству довоєнних республік та відновлення громадянства останніх. “Новими громадянами” могли стати лише ті, хто жив у Латвії та Естонії до 1940 р., а також їхні родичі. Решта була позбавлена громадянства і всіх прав, що ним забезпечуються. У Латвії чисельність таких на момент реєстрації у спеціально створеному для цього у 1993 р. Регістрі жителів досягла 876 тис. осіб, з яких 161 тис. відмовили навіть у реєстрації (за переписом 1989 р., загальна людність республіки становила 2 млн 667 тис.). В Естонії число “негромадян” у 1992 р. становило 404 тис. (загальна кількість населення на 1989 р. — 1 млн 377 тис.). Чисельність титульного населення в обох випадках балансувала на мільйонній позначці, що є критичною межею для існування й розвитку будь-якої нації.

У правовому статусі громадян і апатридів цих країн закріплено близько 70 відмінностей. Серед них такі: заборона для “негромадян” займати всі посади у державному та муніципальному апараті, бути суддями, прокурорами, адвокатами, нотаріусами, служити у поліції та армії, митниці та пожежній охороні, бути

прикордонником, охоронцем. В економічній сфері “негромадяни” обмежені у можливості брати участь у приватизації державного майна. Крім того існують також обмеження у зайнятті вищих посад в акціонерних компаніях, банках тощо. Сутність етнократичної моделі полягає в тому, щоб, давши національним меншинам певні культурні права, максимально обмежити для них права політичні.

Якщо подивитися вглиб проблеми, то сенс полягає у розподілі політичних й економічних ресурсів та етнічній мобілізації. У цьому головна роль — за титульною бюрократією. Їй вдалося зайняти домінуючі позиції в політичній системі і встановити елітарний режим правління. Своє панування ця бюрократія здійснює як за допомогою державного апарату, так і через систему політичних партій, побудованих за етнічним принципом. Через партії здійснюється етнічно орієнтована кадрова політика і контролюються громадські організації. Склалася етнічна ієрархія, зафіксована системою законів і нормативних актів, підкріплена державними примусовими санкціями. Їй сприяють інформаційна політика, здійснювана через ЗМІ, введення ідеологічних елементів у шкільні та вузівські програми. Врешті-решт склалася етнократія (режим правління бюрократії), яка представляє інтереси тільки одного з етносів у мультиетнічному суспільстві.

В Литві, де відсоток нетитульного населення відносно невисокий (за переписом 1989 р., лише 20,5 %), потенційну можливість одержати громадянство мали всі постійні жителі, однак люди без громадянства також з’явилися. Справа в тому, що в усіх трьох республіках, якщо людина бажає мати їх громадянство, то їй потрібно одержати на це дозвіл і скласти іспити на знання мови, історії, культури, довести свою лояльність до держави та повагу до місцевих законів і звичаїв. При тому, що мови складні, а грошей на навчання виділяється вкрай мало, існують спеціальні мовні комісії, які перевіряють рівень знань. Вимоги висуваються залежно від посади: наприклад, для лікаря він має бути вищим, ніж для санітарки. За недостатнє опанування мови передбачені штрафи, а роботодавців змушують звільняти “порушників з роботи”. Процес надання громадянства “негромадянам” називається “натуралізацією” і відбувається повільно. На 2008 р. у Латвії залишалось 372 тис. “негромадян”, в Естонії — 116 тис., у Литві — 10 тис. Більшість із них були росіянами.

В основному *російська община в країнах Балтії* сформувалася у повоєнний період. Якщо перед початком Другої світової війни в Ризі від загальної чисельності населення мешкало 8 % росіян,

1,4 % білорусів і 0,2 % українців, то у 1991 р. відповідно — 47,5 %, 4,9 %, 4,7 %, а частка латишів скоротилася від 63,5 до 36,4 %. Частка росіян в населенні Естонії за той же час збільшилася з 8,2 до 30,8 %.

Російська община в Прибалтиці в плані соціальної структури поділялася на кілька груп. Першу складали корінні росіяни, які мешкали тут ще з довоєнних, навіть із дореволюційних часів. Велику частину з них у 1940 р. репресували як “білогвардійський елемент” разом із представниками титульних націй. На момент одержання незалежності ці люди та їх нащадки становили у складі російської общини приблизно 8—9 %. Другу — представники російської творчої інтелігенції, які прибули сюди після війни у своєрідну еміграцію з СРСР, намагаючись віддалитися від гнітючого радянського ідеологічного преса. Вони чимало зробили для розвитку місцевої науки і культури. Їхня частка — 1,5—2 %. Третю групу — 5—6 % становлять інженери, лікарі, вчителі, працівники науково-дослідних інститутів, театральні діячі, журналісти та ін., більша частина з яких опинилася тут через директивну систему розподілу випускників вищих навчальних закладів, що існувала за часів Союзу. Четверта група (приблизно 8—9 %) включала висококваліфікованих робітників, зайнятих на великих промислових підприємствах. Наступні групи утворювали офіцери Радянської Армії разом із членами своїх родин (за часів її дислокації — 13—14 %), а також офіцери у відставці, які позиціонували себе як визволителів Прибалтики, користувалися багатьма пільгами і вирізнялися особливою енергією та активністю (у ННД Балтії — приблизно 15 % російської общини). Нарешті, дві групи із найнижчим статусом: по-перше, представники строкової служби, яким вдавалося після виконання військового обов’язку закріпитися у Прибалтиці, вивезти своїх родичів і в такий спосіб уникнути “кріпацтва” повоєнних колгоспів (10—12 %). По-друге, особи, які прибули сюди за оргнабором або лімітом будувати найбільші господарські об’єкти, такі як Ново-Таллінський порт (нині Мууга) або Ігналінську атомну електростанцію, об’єкти до Олімпіади 1980 р. тощо (37—40 %). Вони теж спромоглися привезти своїх родичів, здебільшого з найбідніших сільських районів російського Нечорнозем’я. При тому, що їх загальний культурний рівень був невисоким, місцеве населення особливо дратувало “квартирне питання”. У радянські часи швидке одержання житла за державний рахунок було можливе лише за умови праці на будівництві або на великому промисловому підприємстві. Саме там і працювали прибульці. Наприклад, у

1991 р. понад 90 % російських жителів Таллінна мали окремі квартири, тоді як естонці десятиріччями стояли у чергах на покращення житлових умов.

З часу одержання незалежності соціальна структура російськомовної общини суттєво змінилася: із виведенням військ залишили країну офіцери. Внаслідок руйнування великої промисловості зменшилася частка фахівців і кваліфікованих робітників. За різними оцінками, у сфері офіційного бізнесу, у тому числі у дрібній торгівлі, зайнято 15—17 % російськомовного населення. Але існує суттєва різниця у майновому становищі між представниками титульних і нетитульних націй у бік переважання перших. До заможних верств належать лише 7—8 % російськомовного населення. Переважна більшість зайнята у промисловому виробництві, на транспорті (більшість водіїв — росіяни). Чимало чоловіків і жінок працюють за кордоном на будівництві та як обслуга. Приблизно 20 % російської общини в країнах Балтії — пенсіонери, у тому числі військові. Їхні пенсії, які виплачує Міністерство оборони Російської Федерації, у 4—5 разів перевищує місцеву пенсію за віком. Приблизно 20 % російськомовного населення — безробітні.

Можливості для захисту своїх політичних інтересів у російськомовного населення країн Балтії дуже обмежені. А їхня дискримінація виступає підґрунтям етнічних конфліктів, наявність яких зафіксована численними міжнародними комісіями. На підставі підготовлених ними матеріалів складаються рекомендації, віддзеркалені в документах ООН, ОБСЄ, Європарламенту, Комісії ЄС та інших міжнародних інстанцій. Ці рекомендації спираються на міжнародні акти, такі як Загальна декларація прав людини або Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин. Проте керівництво балтійських ННД не поспішає виконувати рекомендації, одержані від міжнародних організацій.

Невеликим волелюбним країнам Балтії після звільнення від радянської влади вкрай важливо було організувати нову міжнародну політику. Політичні еліти Заходу завжди сприймали ці країни як частину західної цивілізації і відповідно підходили до формування політичних взаємин з ними. У свою чергу, балти завжди були переконані, що вони є частиною Європи, Заходу.

З 1991 р. Латвія, Литва та Естонія стали членами Союзу балтійських народів, а з 1992 р. їх прийняли до Ради держав Балтійського моря. Це демонструвало прагнення рухатися у напрямку до Європи і намагання швидше вийти із зони російського впливу. Питання про вступ до Співдружності Незалежних Держав навіть

не піднімалося. Натомість головною метою стало приєднання до Європейського Союзу. Про бажання вступити до нього країни Балтії заявили у 1993 р. У червні 1993 р. у Копенгагені Європейська Рада прийняла політичну ухвалу, що дала можливість країнам Центральної і Східної Європи претендувати на членство в ЄС, водночас визначивши необхідні для такої інтеграції критерії. Останні передбачали утворення інститутів, що гарантують демократичний шлях розвитку держави, соціальні права і свободи, та створення чинної ринкової економіки. Держава повинна бути в змозі прийняти на себе обов'язки країни-учасника, оскільки вступ до будь-якого союзу вимагає узгоджених цілей та інтересів усіх членів, котрі приєдналися. Тобто процес євроінтеграції значно ширший, ніж здійснення економічних реформ, він охоплює всі сфери — економічну, соціальну, політичну. По суті, це реформування способу життя загалом. Балти погодилися на умови Європейського Союзу. У 1995 р. вони стали асоційованими членами ЄС, а 1 травня 2004 р. — повноправними членами спільноти.

У демократичних рамках ЄС нові члени відчували себе політично повноцінними, з гарантованою безпекою. А економіка, вбудована у загальноєвропейський господарський механізм, викликала менше турбот у керівників балтійських держав, оскільки частина тих турбот перекладалася на Євросоюз. В очах об'єднаної Європи країни Балтії мали ореол борців за державну незалежність, що вирвалися з тоталітарного Радянського Союзу. На їх боці були не тільки поблажливе ставлення громадськості, але й інвестиційні переваги ЄС. Після вступу до нього на трьох нових членів буквально хлинув широкий фінансовий потік. За рахунок зовнішніх надходжень почався економічний бум. Впродовж 2000—2007 рр. ВВП на душу населення в балтійських ННД зріс у 2—3 рази: в Латвії — з 3,6 до 10,2 тис. євро, в Литві — з 3,5 до 9,6 тис., в Естонії — з 4,5 до 12 тис., що, однак, склало, відповідно, лише 37, 34 і 47 % від середнього європейського рівня (у 2000 р. — 19, 19 і 24). За дев'ять докризових років прибутки населення балтійських ННД зросли у 3—3,5 разу, але це не супроводжувалося таким же зростанням продуктивності праці.

Щоправда, даючи гроші, іноземці висували свої вимоги. Наприклад, маючи значну земельну ділянку, можна було одержати чималу фінансову компенсацію лише за зобов'язання не використовувати її для засівання житом, рапсом, картоплею, цукровим буряком або чимось іншим, на що і надавалася компенсація (в результаті місцеве сільське господарство почало занепадати, а продовольство до крамниць — надходити з-за кордону). Робилося це

з метою захисту внутрішнього ринку ЄС за даним видом сільськогосподарської продукції. Під тиском Брюсселя закривалися великі підприємства, такі як Ігналінська АЕС. Розвиненим країнам не потрібні конкуренти, важливіша підтримка економічної рівноваги, яка існувала до вступу нових членів. Ті ж призвичаїлися до іноземних інвестицій, субсидій, кредитів та грантів, що не могло не призвести до нарощування зовнішньої заборгованості.

Саме завдяки їм країни Балтії показали темпи економічного зростання, найвищі у всьому Євросоюзі. Воно відбувалося насамперед за рахунок банківського сектору із колосальним збільшенням споживчого та іпотечного кредитування, будівництва, а також туристичного сервісу та індустрії розваг. Значно покращилася ситуація із зайнятістю, зростанням прибутків населення, бізнесу і державного бюджету. Все це дало підстави деяким коментаторам оголосити про народження “балтійських економічних тигрів” за аналогією з успішними країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Однак на відміну від останніх уряди балтійських ННД практично не втручалися в економічне життя, вважаючи, що все має відрегулювати “невидима рука” вільного ринку, про яку у свій час писав англійський політеконом Адам Сміт у праці “Дослідження про природу і причини багатства народів”. Однак криза, яка покотилася світом у 2008 р., продемонструвала значення національної держави в сучасному економічному житті. Ігнорування цієї обставини стало однією з причин того, що *три ННД найбільше постраждали серед усіх країн Європейського Союзу, і словосполучення “балтійські економічні тигри” пішло в небуття*. Втягненим через ЄС до процесів глобалізації, маленьким і відкритим економікам прийшлося дуже тяжко. Свою роль відіграло і прагнення жити понад коштів, яке втілювалося впродовж кількох років місцевим населенням.

Деякі аналітики попереджали про небезпеку шаленого інвестиційного буму, зокрема у сфері нерухомості. Проте керівники країн Балтії не змогли стримати процес перегрівання економіки. Стрімкий економічний підйом призвів до деформації господарської системи і перерозподілу робочої сили по її сферах. Різко зросла зайнятість у будівництві, торгівлі, банківській сфері за рахунок скорочення виробництва. Те, що ще функціонувало, у 2008 р. почало скорочуватися. У 2006 р. ВВП Естонії на душу населення становив 18,2 тис. дол., Литви — 15,9 тис., Латвії — 15,5 тис. У 2008 р. в Естонії цей показник сягав 17,5 тис., в Латвії — 15,4, Литві — 15 тис. Внаслідок кризи, від якої потерпали й європейські країни, значно скоротилися іноземні фінансові впли-

вання (від кредитів та інвестицій до витрат на туристичні розваги). Почався вплив капіталу. До того часу перенасичення національних економік спекулятивними грошми, що надходили з-за кордону, запустило маховик інфляції. Грянула банківська криза, що погіршила загальну фінансову ситуацію. Відповідно, постраждала соціальна сфера. Заробітки впали в рази, якщо взагалі були через значне зростання безробіття. Почалися масові звільнення державних службовців, працівників освіти, медицини, культури. У січні 2011 р., за офіційним рівнем безробіття в ЄС, на другому місці після Іспанії опинилася Литва із показником 18,3 %, на третьому — Латвія (18,2 %), на четвертому — Естонія (16,2 %) (аналітики вважають цифри заниженими через особливості ведення обліку тих осіб, які потребують роботи). Соціальні виплати значно зменшувалися, натомість важчали податки.

Все це не могло не викликати зростання політичної напруги в країнах Балтії. Вона вилилася у виступи протесту невдоволених громадян біля парламентів у Ризі та Вільнюсі взимку 2009 р., що одержало назву “*революція рукавичок*”. До столиць приїздили люди з інших міст, підприємці, селяни. Розгнівані безпорадністю влади та її заходами щодо заморожування зарплат, згорання соціальних програм і підвищення податків, люди били шибки в парламенті, поліцейські автомобілі, вітрини, грабували магазини. Ті події виявили ще й кризу політичну.

Впродовж усіх років після набуття незалежності в балтійських країнах існував *фактор політичної нестабільності*. Зокрема, він виявлявся у частій зміні глав кабінетів міністрів та відповідних перестановках у керівництві міністерств і відомств. За неповні 20 років у Литві прем'єри змінювалися 19 разів, у Латвії — 15, в Естонії — 10. Відчуття швидкоплинності діє на політиків. Вони не могли дозволити собі зазирати надто далеко вперед. Результати мають бути отриманими до наступних виборів, інакше посаду займе хтось інший, хто обіцяє більше. Але акцент на короткотермінових результатах ускладнює для держав боротьбу з економічними кризами.

З моменту проголошення державної самостійності при владі в країнах, що розглядаються, перебувають праві і правоцентристські партії. Ті партії, які називають себе соціал-демократичними, потрапляючи до владних коаліцій, підтримують лінію партнерів. Декларація демократичних гасел не завадила зростанню бюрократії. Так, у Латвії чисельність державних чиновників порівняно з радянським часом зросла у 9 разів. І пересічні громадяни, і дипломати іноземних держав підкреслюють абсолютне ігнору-

вання інтересів населення. Формування планів національних економік керівництво балтійських країн проводило під гаслом: “Криза не подолана, кризу треба перемогти”. Але акценти своїх програм у боротьбі з фінансовими негараздами кожна з них визначала по-різному. Один уряд урізає соціальну сферу, говорячи, що простим людям треба ще трохи потерпіти, але ті продовжують виходити на масові мітинги протесту. Інші керівники держав сподіваються одержати допомогу від Міжнародного валютного фонду або ЄС. В останнього ж більше клопоту стосовно кризової ситуації в Греції, Іспанії, Португалії, Італії.

Певні сподівання пов’язуються з іншим західним партнером — Сполученими Штатами Америки. 16 січня 1998 р. у Вашингтоні було підписано Хартію партнерства між США і балтійськими державами — Литвою, Латвією та Естонією. Документ зафіксував єдине біблійне поняття про всезагальні цінності, про те, яка має бути безпека й економіка Європи. В Хартії також зазначалося, що неможлива безпека для Сполучених Штатів без безпеки в Європі, у тому числі й Балтійському регіоні. Документ підтвердив, що країни Балтії бачать свою безпеку в інтеграції до західних структур, включаючи і вступ до НАТО, а Сполучені Штати це розуміють і підтримують. В той же час Хартія не давала жодних прямих гарантій безпеки. США лише підтвердили свої наміри продовжувати політику підтримки незалежних держав Балтії, оскільки вони виконують функцію “просування західної демократії на Схід”.

Вельми умовній хартії з далекою Америкою балти віддали перевагу над конкретним договором про безпеку із сусідньою Росією. Американці завжди виступали на боці балтійських країн. У свій час США демонстрували тверду позицію, здійснюючи політику невизнання насильницького приєднання їх до колишнього Радянського Союзу. Після того, як ці держави знов здобули незалежність, Сполучені Штати продовжували їх підтримувати, надаючи допомогу в проведенні демократичних та ринкових реформ і зміцненні безпеки й суверенітету. Американський уряд і нині надає значну фінансову допомогу, створює сприятливі умови для своїх фірм, що працюють у країнах Балтії.

Сполучені Штати Америки підтримували їх в прагненні вступити до НАТО як гаранта їхньої безпеки. В самих республіках протягом певного часу йшов процес усвідомлення змін ролі цієї організації від мілітаристської, націленої передусім на напад, до військово-політичного блоку, налаштованого насамперед на забезпечення стабільності й врегулювання конфліктів. Врешті-

решт і президенти, і парламенти, і уряди, і більшість населення сприйняли вступ до НАТО як необхідність, що і було реалізовано навесні 2004 р. Вступ Латвії, Литви, Естонії та Польщі до Північноатлантичного альянсу та ЄС — найважливіша подія в історії Європи того року.

Проти їх вступу до НАТО активно виступала Росія, розглядаючи його як “прямий військовий виклик”. Коли це сталося, Росія побачила у тому переділ сфер впливу, скорочення зони своєї геополітичної дії через приближення НАТО до її кордонів, хоча військові сили, які перекидалися до країн Балтії, незначні і не було підстав пов’язувати їх розміщення з агресивними планами НАТО стосовно Росії. Її більше турбує питання створення і розширення на території балтійських країн військових об’єктів, можливості транзиту до Калінінградської області та її військових об’єктів тощо. Проблема двосторонніх відносин Росії з Литвою, Латвією та Естонією набуває нової складності. Відносини між ними завжди були непростими.

Незважаючи на гостру нестачу досвідчених, професійних дипломатів і військових, жорстку позицію Росії, балтам вдалося швидко і повністю вивести російські війська з території своїх держав. Довоєнні території цих країн були більшими, тому такі невеликі з геополітичного погляду держави мали територіальні претензії до величезної сусідки. Через це остання поспіхом в односторонньому порядку здійснила демаркацію кордонів. У 1997 р. литовці підписали договір про кордони із Росією. Лише у травні 2005 р. міністерства закордонних справ Естонії та Росії уклали угоду про державний кордон і розмежування морських просторів, хоча його узгодили ще у 1996 р. Обидві сторони відмовилися від територіальних претензій одна до одної. Подібний договір з Латвією Росія має з 2007 р.

Починаючи з 2007 р. особливе занепокоєння країн Балтії викликав намір Росії разом з Німеччиною, Голландією і Францією прокласти по дну Балтійського моря газогін, що одержав назву “Північний потік”. Було навіть звернення до Єврокомісії у зв’язку з імовірною екологічною шкодою проекту, проте безрезультатно. За десять років до того Росії відмовили у транзиті територією нині ображених через втрати країн, а Європа завжди зважає на свій інтерес. Постачання газу новим трубопроводом почалося 8 листопада 2011 р.

Однак попри те, що, за соціологічними опитуваннями серед населення РФ, країни Балтії входять до п’ятірки найбільш недружніх держав, російське керівництво останнім часом іде назу-

стріч спробам налагодити відносини. Водночас в умовах кризи зростає інтерес до східного сусіда. Останніми роками послабшала антиросійська риторика, почастишали візити керівників різних рангів, у тому числі членів уряду до Москви, Санкт-Петербурга та інших міст Росії. Президент Латвії Валдас Затлерс перший з глав цієї республіки одержав запрошення від російської сторони на офіційний візит до Росії (15—17 грудня 2010 р.), під час якого підписані важливі економічні документи, у тому числі угода про скасування подвійного оподаткування, що відкриває широкі можливості для розвитку економічних зв'язків. Під час проведення днів Таллінна в Москві у грудні 2008 р. естонська делегація уклала понад десять договорів із російськими підприємствами про співробітництво. Показовим є той факт, що вперше за весь період незалежності столицю Латвії очолив мер-росіянин Ніл Ушаков, який представляє партію “Центр національної згоди”. У березні 2011 р. він відкрив представництво Риги у Москві.

Стосовно взаємовідносин між Латвією, Литвою та Естонією, то найскладнішою проблемою є питання делімітації морського шельфу і морської економічної зони. Були й офіційні ноти протесту міністерств закордонних справ, і відкладені візити президентів, аж до погрози Литви звернутися до Міжнародного суду в Гаазі з питання розмежування балтійського шельфу, ймовірно, багатого нафтою, з Латвією. Існують естонсько-латвійські суперечності стосовно шельфу, теж багатого на нафту. Рибалки трьох республік іноді запливають у чужі води, що викликає роздратування сусідів тощо. Проте, незважаючи на певні розбіжності інтересів, спільним є згуртованість заради зміцнення позицій на міжнародній арені.

Через виключно скромні розміри країн Балтії всі зміни в їх житті й розвитку суспільства відбуваються досить швидко. Як показав досвід, маленькі країни порівняно з великими мають деякі переваги. Вони гнучкіші у процесах суспільної регуляції, можуть швидше перебудувати свою економіку. Але це стосується періоду стабільності світових процесів, насамперед зростання економіки. Глобалізація призводить до їх надмірної залежності від зовнішніх факторів, таких як іноземне інвестування, коливання світових цін на товари й послуги їхньої спеціалізації, імпорту абсолютної більшості промислових товарів. Вона ж робить їх дуже вразливими в умовах економічної нестабільності, особливо кризи. Так сталося з країнами Балтії, які деякий час демонстрували вражаючий зразок успіху та достатку. При тому, що криза дала про себе знати, рівень економічного і політичного роз-

витку в балтійських країнах залишається вищим, ніж в інших пострадянських ННД. Разом з тим наочно підтверджено, що глобалізація несе не тільки можливості, але й виклики, з якими може впоратися не кожна держава, тим більше не з такою вже й тривалою історією незалежного розвитку.

Запитання для самоперевірки

Який історичний документ оскаржили національно-визвольні сили прибалтійських республік за часів гласності та перебудови?

Як називався перший Народний Фронт, утворений на терені Радянського Союзу?

У чому полягали причини найбільшої успішності економічного розвитку країн Балтії серед усіх інших пострадянських нових незалежних держав?

Як вплинув європейський вибір на політичний та економічний розвиток країн Балтії?

Які є проблеми у житті Латвії, Литви та Естонії на сучасному етапі?

Завдання для самостійної роботи

Чи вплинули особливості національних характерів прибалтів на процеси реформування в їх країнах?

У чому ви вбачаєте європейськість країн Балтії та їх народів?

Складіть баланс позитивних і негативних моментів приєднання Латвії, Литви та Естонії до Європейського Союзу?

Охарактеризуйте впливи світової фінансово-економічної кризи на економічні, соціальні, політичні та культурні процеси в балтійських ННД. Зробіть таблицю.

Проаналізуйте розвиток міждержавних відносин між країнами Балтії, з одного боку, і Російською Федерацією — з іншого.

У чому полягають проблеми російськомовного населення у балтійських республіках?

ЛИТВА

Саме Литва зробила перший крок у справі руйнування СРСР. У жовтні 1988 р. відбувся установчий з'їзд Литовського руху за перебудову ("Саюдіс"). Проте невдовзі гасла підтримки перебудови були відкинені і з лютого 1989 р. "Саюдіс" взяв курс на здобуття Литвою державної незалежності. Активізувала також діяльність Ліга свободи Литви — антикомуністична організація, яка виникла ще у 1978 р. Щоб повністю не втратити підтримку в республіці, Комуністична партія Литви, очолювана Альгірдасом Бразаускасом, вийшла зі складу КПРС. Це була нечувана подія, оскільки монолітна природа партії водночас гарантувала і монополію на владу, а також уособлювала єдину реальну силу, яка утримувала єдність Радянського Союзу. Тому М. Горбачов вирішив боротися, аби не допустити того, що він допустив у Східній Європі. Він сам приїхав до Вільнюса і три дні по телебаченню і в публічних виступах переконував у тому, що Литві життєво необхідно залишитися у складі СРСР. Відповіддю йому став масовий мітинг, на який з усіх куточків республіки прибуло понад 250 тис. протестантів.

У березні 1990 р. перемогли на виборах до Верховної Ради прибічники незалежності. Головою Верховної Ради — Сейму — став лідер "Саюдіса" Вітаутас Ландсбергіс (професор, доктор мистецтвознавства). 11 березня прийнято Акт про відновлення незалежності Литовської держави — Литовської Республіки (державна незалежність була проголошена 16 лютого 1918 р., цей день нині вважають днем відродження Литовської держави). 11—13 січня 1991 р. сталася кривава спроба державного перевороту у Вільнюсі. Агонізуючі владні структури СРСР намагалися приду-

шити литовську незалежність танками. Під час штурму вільнюського телецентру частинами радянської армії було вбито 16 його захисників. Цю подію засудила міжнародна громадськість.

9 лютого 1991 р. у Литві проводили опитування населення, на якому висунули запитання: "Ви за те, щоб литовська держава була незалежною демократичною республікою?" Понад 90 % учасників відповіли: "Тейп" ("Так"). Пізно вночі десятки тисяч людей, які зібралися на майдані Незалежності у будинку парламенту, взявшись за руки, вигукували: "Ле-ту-ва! Ле-ту-ва!" З динаміків лунали слова Голови Сейму В. Ландсбергіса: "Ми провели плебісцит — висловлювання волі народу. Це найвищий закон, і ніхто не в праві оскаржити або змінити цю волю". Свою роль відіграла і невдала військова спроба 11—13 січня. Москва програла двічі: і радянську владу за допомогою багнетів не відновила, і сприяла переконливій перемозі "Саюдіса" та його ідей. Результати опитування тоді у Москві не визнали, назвавши їх "юридично неспроможними". Проте у вересні 1991 р. після провалу серпневого путчу в Москві *радянське керівництво* таки визнало *незалежність Литви*.

Здобувши незалежність, в республіці почали проводити економічні реформи, що передбачали насамперед приватизацію промисловості, аграрного сектору, зв'язку. Здійснили лібералізацію цін. Виробництво орієнтувалося на світовий ринок. В результаті частину підприємств закрили, інші реорганізували. Як і в інших пострадянських республіках, у Литві спостерігалось падіння виробництва, яке зупинилося приблизно в середині 1993 р., і почалася його стабілізація. Потрібно було приборкувати значну інфляцію. Ввели національну валюту — літ. Цей захід благотворно вплинув на стан економіки. Інфляція у тому самому році зменшилася до рівня 32 %. Набув чинності закон, згідно з яким гарантували усім бажаючим надати землю і забезпечити працею на ній. Тим, хто відмовився від землі, відповідно до цього документу передбачались компенсаційні виплати. У 1994 р. почали створювати фермерські господарства. Нині литовські аграрії повністю забезпечують свою державу продуктами харчування. Хоча в республіці й за радянських часів сільське господарство було на високому рівні: маленька республіка за здачею молока та м'яса державі посідала третє місце (одразу після Росії та України). Із входженням Литви до Європейського Співтовариства продукція її сільського господарства впевнено виходить на нові ринки, особливо завдяки тому, що вона дешевша, ніж вироблена в інших європейських

країнах. Це, зокрема, стосується масла, молока, яєць, картоплі, ковбас тощо.

25 жовтня 1992 р. обрано Сейм незалежної Литви. У 1993 р. прийнято Конституцію. Відповідно до цього документа, Литва оголошувалася незалежною демократичною республікою. Її тодішній уряд одразу почав проводити безкомпромісну антиросійську політику. Таку політику правих центристів очолював В. Ландсбергис. У ній виявлялося прагнення до національного самоствердження і намагання принизити свого основного “історичного супротивника” — Росію. Від Російської Федерації не тільки зажадали негайного виведення радянських військ зі своєї території, а й виставили рахунок за збитки, завдані Литві за роки “радянської окупації”, що становили 146 млрд дол. Подібна політика викликала відповідну реакцію з боку Росії. У другій половині 1992 р. вона навіть припинила постачання газу до Литви. Соціально-економічне становище погіршилося ще більше.

В результаті серйозних помилок, допущених цим урядом, як у внутрішній, так і у зовнішній політиці, “Саюдіс” зазнав поразки на виборах у жовтні 1992 р., і до влади прийшли представники Демократичної партії праці на чолі з колишнім секретарем ЦК КП Литви А. Бразаускасом. Новий уряд почав будувати свої відносини з Росією та Польщею — “історичними” сусідами-суперниками — на основі врахування об’єктивної реальності невідворотного розвитку цих відносин з позицій, що відповідають взаємним інтересам. Подібний підхід дуже швидко приніс позитивні результати: з Литви вивели російські війська; обидві держави уклали декілька торгових та економічних угод. *А. Бразаускас обраний першим президентом нової Литви. У 1998 р. на цій посаді його змінив громадянин США литовського походження Валдас Адамкус.* На той час йому виповнився 71 рік. Та в країні дуже хотіли, щоб президентом став “носій справжньої литовськості”. У другому турі з перевагою в 11 тис. голосів він переміг 44-річного Артураса Пауллаускаса, якого підтримував А. Бразаускас (він відмовився брати участь у президентських виборах). Проте і А. Бразаускасу віддали належну повагу: 3 липня 2001 р. більшістю голосів Сейм затвердив його на посаді прем’єр-міністра, визнаючи його заслуги у розбудові незалежної держави.

22 грудня 2002 р. відбувся перший тур наступних президентських виборів, участь у якому взяли 17 кандидатів. Жоден з них не набрав необхідних 50 % голосів виборців: чинний президент В. Адамкус отримав 40,7 % голосів, його найближчий суперник — лідер Ліберально-демократичної партії Роландас Паксас

— 23,7. Проте у другому турі 5 січня 2003 р. 46-річний Р. Паксас виборов перемогу: 53,9 % голосів порівняно з 43,4 % у В. Адамкуса. За правління нового президента Литва підписала протокол про вступ до НАТО, а потім договір про вступ до Євросоюзу. 10—11 травня 2003 р. відбувся референдум про вступ Литви до Євросоюзу. У ньому взяли участь 54 % громадян, які мали право голосу. Приблизно 91 % з них висловився позитивно.

Проте перебування на президентській посаді для Р. Паксаса не було тривалим. На початку грудня 2003 р. Сейм затвердив висновки спеціальної комісії про його зв’язки з міжнародними злочинними угрупованнями. Його звинуватили у тому, що очолювана росіянином Юрієм Борисовим фірма “Авіа Балтика” надала 1,2 млн літів на передвиборчу кампанію, за що майбутній президент мав певним чином віддячити. Р. Паксас відкидав усі звинувачення і відмовлявся йти у відставку. Сейм розпочав процедуру імпідменту президента. Парламент наголосив на тому, що зобов’язання Р. Паксаса перед Ю. Борисовим суперечать інтересам народу і держави. Його звинуватили у зв’язках зі злочинними структурами, зловживанні владою (незаконному наданні литовського громадянства) і корупції. За оголошення імпідменту проголосували 86 депутатів Сейму (на одного більше, ніж було потрібно для відставки президента) за першими двома пунктами і 89 депутатів за третім пунктом. *Р. Паксас став першим главою держави в Європі, якого усунули з посади в результаті імпідменту.* Йому заборонили брати участь у наступних президентських виборах. У 2004 р. президентом знову обрано В. Адамкуса (був президентом у 1998—2003 рр.) на новий п’ятирічний термін.

Вибори відбувалися у два тури: у першому В. Адамкус набрав 30 % голосів, друге місце посіла колишній прем’єр-міністр Казімера-Дануте Прунскене, у другому турі вона програла, отримавши на 5 % голосів менше, ніж В. Адамкус. Проте її виборчий штаб мав намір оскаржити результати, вказуючи на збій у роботі комп’ютерної системи підрахунку голосів.

К.-Д. Прунскене у свій час була не тільки прем’єр-міністром, а й символом незалежної Литви. Проте їй не вдалося уникнути “полювання на відьом”, яке мало місце на початку незалежності її держави. Одним з актів нової Верховної Ради у 1990 р. передбачалася вимога до всіх, хто співпрацював із радянськими секретними службами, негайно розірвати відносини. Обіцяли, що людей, які мали стосунки із КДБ СРСР, не переслідуватимуть і їхні прізвища публічно не називатимуть. Проте про цю обіцянку дуже швидко забули, і чимало людей постраждало. Прикладом може

бути випадок із академіком Й. Мінкявічюсом. Хоча в Литві всі знали, що він служив у НКВС і військовій контррозвідці, а отже, боровся з фашизмом, це не завадило за два роки до кампанії “полювання на відьом” обрати його депутатом Сейму. Однак з її початком Сейм змусив академіка подати заяву про відмову від мандата. Розгорнулися ретельні перевірки “на зв’язки з КДБ”. Виявилось, що і в К. Прунскене вони були, але вона пояснювала це тим, що з науково-дослідної роботи потребувала закордонних відряджень і подібні зв’язки з “компетентними органами” були звичайною практикою для людей, які виїздили за кордон, але жодних конфіденційних відомостей вона не доповідала.

У листопаді 2007 р. президент В. Адамкус наклав вето на закон про розкриття колишніх секретних агентів і офіцерів резерву КДБ. Такий документ давав змогу колишньому агенту добровільно зізнатися у таємному співробітництві з радянськими спецслужбами, розповісти все, що знає, викрити імена інших агентів. У винагороду за це його ім’я мало бути засекречено. І навпаки, прізвища тих осіб, які не зізнаються, але правду про них з’ясують, надрукують у пресі. Хоча під час подібної акції кілька років тому прийшли повинитися понад 1,5 тис. осіб, прихильники подальшого полювання на агентів КДБ вважають, що таких людей у країні десятки тисяч.

Наприкінці жовтня 2004 р. відбувся другий тур виборів до Сейму. Як і в першому, перемогла Партія праці. Її очолював бізнесмен російського походження Віктор Успаських, вона отримала 39 депутатських мандатів із 141. Друге місце посіла коаліція соціал-демократів і соціал-лібералів, третє — консервативний союз “Вітчизна”. Якби політичні сили не приходили до влади у Литві, у них завжди єдине завдання — збереження незалежності і розвиток економіки.

Литва має великі проблеми з енергопостачанням. Як правило, зростання ВВП супроводжується ще більшим попитом на електроенергію. Протягом тривалого часу значну її частину давала Ігналінська АЕС. Проте застарілі радянські технології та вимоги екологів підштовхнули до зобов’язання закрити її 31 грудня 2009 р. З іншого боку, Литві немає де, крім Росії та Білорусі, купувати необхідні ресурси, адже її енергосистема ще не об’єднана з європейською. Литва уклала угоду з Польщею стосовно купівлі електроенергії. Проте польська енергетика ґрунтується на неекологічному спалюванні вугілля і раніше чи пізніше змушена буде поступово відмовитися від такого способу. Тому в Литві виник проект зведення замість закритої нової атомної електростанції —

Вісашигської, що одержало схвалення Європейського Союзу. Проте на 2012 р. будівництво ще відкладалося через фінансові проблеми. Разом з тим литовське керівництво двічі відмовилося від російської пропозиції взяти участь у будівництві Балтійської АЕС у Калінінградській області.

Ще одна проблема — нафтогазова. Постачання з Росії є складною справою через прагнення останньої використовувати свої переваги як засіб тиску на інші держави. Так, у червні 2010 р. Литва першою серед європейських країн відчула на собі наслідки газового конфлікту з Білоруссю. Для неї скорочення становило 60 %, для Литви — 30 %. До того ж непрості відносини склалися і з “Газпромом”, що володіє 37,1 % литовської газової компанії Lietuvos Dujos. Тому литовці намагаються диверсифікувати справу енергоносіїв. Оголошено намір побудувати газопровід, який має з’єднати країни Балтії з газотранспортною системою ЄС в обхід Росії. Навесні 2012 р. Азербайджану запропоновано співпрацю в енергетичній сфері щодо своїх поставок природного газу та зрідженого газу.

Порівняно з сусідньою Латвією, у Литві питання міжнаціональних відносин викликають у громадськості менше суперечок. Здійснено, як і в Україні, “нульовий варіант” надання прав громадянства: всі, хто проживав у країні на час прийняття закону і виявив бажання залишитися, визнані громадянами Литви. Литовська мова є державною, її використовують у державних установах і в усіх важливих сферах, проте не заборонено користуватися й іншими мовами (це не стосується документації). Працюють польські, російські, українські школи та організації. Разом із тим мали місце “мовні заворушення” у Вільнюському краї, коли висувалися вимоги надати польській мові статусу другої офіційної. Ці виступи підтримали деякі польські діячі з-за кордону, що ускладнює сучасні відносини з колишньою частиною Речі Посполитої. Можна припустити, що важливість Росії як економічного партнера (крім імпорту енергоносіїв має значення та обставина, що значна частка експорту, особливо текстильної промисловості та аграрного сектору, досі орієнтована на цю країну) впливає на стан проблем російськомовного населення: жорстких утисків, як у Латвії, тут немає. Щодо російської мови, то місцеве населення володіє нею набагато краще, ніж латиші та естонці. Без її знання неможливо знайти роботу в туристичній галузі, банківській справі і взагалі, вести бізнес, який здебільшого зорієнтований на Росію.

Відносини Росії з Литвою кращі, ніж з Латвією, не в останню чергу через те, що немає скарг з боку литовських національних

меншин. Литовці становлять понад 80 % населення, тому їх не так хвилює збереження власної ідентичності, як латишів. До того ж у Литві є “козирна карта” — її територією проходить наземний доступ до російського анклаву в Калінінграді. Проте останніми роками балтів дуже турбує процес мілітаризації *Калінінградської області*, особливо намір російської сторони розмістити там ракетні комплекси “Іскандер”, що мають дальність дії до 500 км. Російські військові вважають це відповіддю на розгортання американської системи протиракетної оборони у Європі. На початку 2012 р. у Калінінградській області було введено нову радіолокаційну станцію “Воронеж-ДМ”, а на озброєння Балтійського флоту поступила стратегічна протиракетна система С-400. У зв’язку з цим 4 червня 2012 р. країни Балтії у спільній заяві висловили своє зростаюче занепокоєння і назвали подібні дії Росії “неприйнятними” й “такими, що несуть у собі явну загрозу”. Глава парламентського комітету Литви з національної безпеки та оборони Арвідас Анушаускас заявив, що влада республіки не повинна залишатися бездіальною, спостерігаючи за російською військовою активністю у Калінінградській області. Вона має говорити про це й одержувати відповіді.

У самій Литві відсутні дорожні вказівники з назвою “Калінінград”. Колишній Кенігсберг тут зветься тільки Караяучюсом. Це вводить в оману багатьох іноземців, оскільки такого міста на загальноприйнятих картах немає. З боку деяких політиків та громадських діячів лунають заклики позбавити Росію права на Калінінград. На їхню думку, юридичний статус міста, переданого Радянському Союзу, давно закінчився. Постанови Гельсінських угод щодо незмінності кордонів після Другої світової війни давно стали проблематичними, оскільки Радянського Союзу, який одержав повноваження їх виконувати, теж давно немає. Пропонується відокремити Калінінградську область від РФ і створити незалежну “Балтійську республіку”. Акцент ставиться на історичній належності цього краю до Литви. Тому “Балтійська республіка” розглядається як етап на шляху інкорпорації.

У 2011 р. через тиск литовців на поляків, які мешкають у республіці, значно загострилися відносини між двома державами. За даними переписів 1916 та 1931 рр., серед жителів Вільнюса поляки становили понад 50 %, а литовці — менше 3 %. У деяких містах і районах поляки досі становлять більшість населення. Хоч понад 20 років тому у Литві прийнято закон про повернення земель колишнім власникам, однак досі тисячі поляків не можуть реалізувати це право. Багато з них бачать, що землі їхніх

батьків і дідів уже передано литовцям — як правило, впливовим чиновникам та бізнесменам. Більше того, місцевих поляків змушують змінювати свої прізвища. Справа в тому, що у литовській абетці відсутня літера “w”, а звук “ш” пишеться інакше, ніж в англійській мові. Тому, наприклад, російське прізвище Шипкіна може перетворитися на Сіськіну. Росіяни з цим змирилися, а поляки — ні. Президент Л. Качинський зробив спробу добитися дозволу для поляків у Литві писати свої прізвища польською мовою. Проте литовський парламент на це не пристав. Поляки образилися. Пізніше було прийнято закон про освіту, відповідно до якого багато навчальних предметів у польських і російських школах мають викладатися литовською мовою. Це також викликало численні протести з боку поляків. Деякі спостерігачі занепокоєні загостренням відносин між двома членами ЄС і навіть не виключають військового втручання з боку Варшави на захист етнічних поляків у Литві. Це може призвести до втрати Вільнюса, який багато жителів Польщі вважають своїм містом. Адже він у 1922—1939 рр. належав польській державі. Після того, як його зайняла Червона армія, СРСР “подарував” місто Литві. Те ж стосується і Клайпеди — третього за величиною міста республіки. Потсдамська конференція постановила віддати її (у 1939—1945 рр. — частина Третього рейху) Радянському Союзу разом зі Східною Пруссією. Й. Сталін у 1948 р. включив це місто до складу Литви.

До початку 2008 р. Литва серед інших прибалтійських країн вважалася найбільш лояльною до Росії. Проте у січні 2008 р. президент В. Адамкус заявив, що його держава добиватиметься визнання факту окупації його країни у 1940—1941 і 1945—1991 рр. Радянським Союзом і відшкодування збитків від неї в обсязі 28 млрд дол. Це вдесятеро менше, ніж підрахунок литовської урядової комісії 1997 р. (286 млрд дол.). У червні 2012 р. було названо суму у 834 млрд дол., що більш ніж удвічі вище російського бюджету, за поточним обмінним курсом. Як офіційно заявлялося, методика розрахунку збитків охоплює економічні, людські, культурні збитки, втрати духовного і психологічного рівнів. Росіяни нагадують, що, перебуваючи у складі СРСР, литовці, окрім репресій, що охопили всю територію Союзу, одержали величезні промислові підприємства, найліпший у країнах Балтії автобан, сотні тисяч житлових будинків, величезний флот із 200 кораблів і багато іншого (за підрахунками деяких литовських економістів, капіталовкладення радянського періоду досягають 65 млрд дол.).

Логічно було б виставити претензії до Німеччини. Під час фашистської окупації у Литві загинув кожен шостий житель (при-

близно півмільйона осіб), значно зруйновано господарство, вивезено багато обладнання і худоби тощо. Проте до Німеччини вимог не висувається. До того ж, унаслідок Другої світової війни до Литви приєднали ті території, які до того їй не належали. Аналітики вказують: якщо всі країни світу зводитимуть взаємні рахунки, то зчиниться нескінченний міжнародний трибунал. Зміну настроїв поміркованої Литви вони пояснюють тим, що їй Захід відводить ключову роль у проекті балтійсько-чорноморського альянсу. Цей геополітичний союз, у якому беруть участь також Україна, Польща, Грузія та деякі інші пострадянські країни, за його задумом, має відтіснити Росію від Європи. Зі свого боку, Росія не має наміру що-небудь відшкодовувати.

Також треба зазначити, що у червні 2008 р. литовський парламент прийняв закон, який зрівнює радянську і нацистську символіку й забороняє їх публічне використання, оскільки це може сприйматися як пропаганда нацистських і комуністичних окупаційних режимів. У вересні 2010 р. литовський Сейм вніс зміни до кримінального кодексу, які передбачають ув'язнення до 2 років за заперечення, виправдання чи применшення радянської агресії. У багатьох литовців “радянський” продовжує асоціюватися з “російським”. І ставлення до обох не можна назвати поблажливим. Можливо, в тому втілюється давня необхідність у зовнішньому ворогові. Часом він може виставлятися головною причиною внутрішніх негараздів. Так сталося і з початком глибокої кризи, в якій деякі політичні діячі Литви звинуватили не США (адже саме там розпочалася криза іпотечного кредитування, що у 2008 р. переросла у світову фінансово-економічну кризу), а підступність Росії.

У 2009 р. обсяг внутрішнього валового продукту Литви впав на 15,1 %, безробіття сягнуло 13,7 % (у 2008 р. — 5,8 %, у пік кризи — 16,8 %), інфляція — 1,2 % (у 2008 р. — 8,5 %). Скоротилися видачі банківських кредитів, а відсотки за взятими зросли. Виникли проблеми на ринку нерухомості, що призвело до напруження у будівельній галузі. Інші сфери постраждали менше, хоч прибутки зменшилися, а банкрутств уникнути не вдалося. Серед трьох країн Балтії тут зарплати впали найбільше — приблизно на 17 %. На середину 2011 р. середня заробітна плата у Литві становила 610 євро, у Латвії — 667, в Естонії — 857. Вперше від 2005 р. жителі країни почали заощаджувати, купувати лише необхідні товари (ціни зросли, але не надто) і відмовляти собі у розвагах. Наприклад, першими від кризи постраждали торговці квітами і ритуальними предметами. На День святого Валентина у 2009 р.

власники квіткового бізнесу вперше за багато років одержали менше, ніж інвестували. А пишні похорони у католицькій країні, де це прийнято, перетворилися на дуже скромні. Разом з тим число офіційних мільйонерів у країні у 2008—2011 рр. збільшилося на 12 %. З числа найбагатших випали лише ті бізнесмени та політики, які не спромоглися вчасно зрозуміти, на чому слід заробляти під час падіння купівельної спроможності населення.

Після кількох років швидкого економічного зростання та покращення життєвого рівня соціально-психологічний клімат дуже змінився. У 2011 р. Литва вийшла на перше місце у світі за кількістю суїцидів. На “гарячу лінію” для людей, які перебувають у депресії, за рік надійшло 2 млн дзвінків (при тому, що все населення становило 3 млн 58 тис. осіб — на 703 тис. менше ніж у 1991 р.). У квітні 2012 р. Вільнюс посів перше місце серед столиць Євросоюзу за кількістю вбивств та замахів на 100 тис. жителів із показником 7,9 (далі йде Таллінн — 6,03 випадки на 100 тис. населення).

Економічна ситуація не могла не вплинути на політичну. Соціал-демократична партія, яка перебувала при владі, мала поступитися опозиційним партіям. Це сталося на *парламентських виборах 2008 р.*, що пройшли у два тури 12 і 26 жовтня. Як це має місце у сучасній Європі, більшість виборців їх проігнорували. 12 жовтня до виборчих дільниць прийшли 48,43 % електорату, 26 жовтня — 32,3 %. Згідно з литовськими законами, вибори до парламенту вважаються такими, що відбулися, якщо в них взяли участь не менше 25 % тих, хто на це має право.

За місця в парламенті боролися представники 22 політичних партій. У першому турі близько 18 % голосів набрала консервативна партія “Союз вітчизни”, 14,8 % голосів — у Партії народного відродження, 13,4 % — у партії екс-президента Р. Паксаса “Порядок і справедливість”. Соціал-демократична партія посіла четверте місце із 12,2 % голосів, 10,46 % голосів одержала Партія праці, очолювана колишнім міністром економіки В. Успаських. Другий тур закріпив успіх правих партій. В результаті консерватори одержали 44 парламентських мандати, соціал-демократи — 26, Партія народного відродження — 16 мандатів. Решта — менше. Утворилася нова урядова коаліція, в якій стійку більшість одержали правоцентристи.

У стислі терміни новий уряд під головуванням Андрюса Кубілюса підготував антикризову програму і виправлений проект бюджету. В них головним стало різке скорочення видаткової частини бюджету та збільшення податків заради зростання його дохід-

ної частини. Уряд свою жорстку позицію пояснював необхідністю гарантованого поповнення бюджету й небажанням позичати ресурси в Міжнародного валютного фонду, адже той, як відомо, вимагає в обмін на допомогу скорочення пенсій, чисельності державних службовців, жорсткого контролю над витратами, запровадження податків на нерухомість та автомобілі тощо. Хоча з іншого боку, Литва напозичала досить багато в інших місцях, причому навіть під вищі відсотки.

Практично весь 2009 рік — це *масові акції протесту*, на які виходили поліцейські, пожежники, рятувальники, лікарі, вчителі, студенти, пенсіонери, батьки та представники інших соціальних верств. Особливо гострим моментом були події 16 січня — масові заворушення у Вільнюсі, які одержали назву “День народного гніву”. Тоді опівдні Конфедерація профспілок організувала мітинги загальною чисельністю 7 тис. осіб біля будівель парламенту та уряду. Мітингувальники засуджували економічну політику влади, закликали голову Сейму Арунаса Валінскаса вийти до народу, скандували гасла “Таньба владі” і “Геть Сейм”. Потім вікна Сейму почали закидати сніжками, яйцями, камінням, пляшками. Коли з’явилися поліціанти, все це полетіло в них. У відповідь — газові гранати та сльозогінний газ. Постраждало 15 осіб (11 цивільних, 4 поліцейських). 151 особу затримали. Через побоювання повторення подібних заворушень наприкінці 2009 р. була узаконена можливість застосування водометів для розгону демонстрантів. Довіра до парламенту впала до мінімуму — приблизно до 10 % респондентів.

26 лютого 2009 р. *пройшли вибори президента*. У перший день реєстрації про свій намір балотуватися в ролі незалежного кандидата заявила *Даля Грибаускайте*. В минулому — міністр фінансів Литви в уряді А. Бразаускаса до 2004 р., на той момент економісар з бюджету та фінансового планування (вступаючи в електоральний процес, вона залишила цю посаду). Своє рішення і вона сама, і ЗМІ пов’язували з погіршенням економічної ситуації в Литві, що призвело до “Дня гніву”. У цьому виявився не тільки талант майбутнього президента (за фахом вона економіст і має чорний пояс карате), але й поява у світовій політиці жінок — кризових менеджерів, будь то Маргарет Тетчер у Великій Британії, Ангела Меркель у ФРН чи Ділма Руссефф у Бразилії та ін. 17 травня у першому турі литовська “залізна леді” перемогла із показником 69,05 % голосів на підтримку (явка сягала 51,66 % від 2,7 млн зареєстрованих виборців). Найближчий конкурент —

лідер соціал-демократичної партії Альгірдас Буткявічюс набрав 12,21 %.

12 липня 2009 р. пройшла інавгурація шостого президента незалежної Литви. В умовах кризи пишної церемонії не було. У своїй промові після прийняття присяги Д. Грибаускайте обіцяла бути активним президентом і користуватися всіма інструментами, наданими їй Конституцією країни. Пріоритетом у зовнішній політиці країни названо хороші відносини із сусідами. Але далі здійснювалися зусилля розширити коло тих країн, з якими Литва прагне налагодити співробітництво. Це можна сказати про КНР. До країни неодноразово приїздили делегації китайських політиків та підприємців. Міністерство закордонних справ Литви назвало Китай мало не інструментом для подолання економічної кризи. У кінці жовтня 2010 р. Д. Грибаускайте відвідала Китай. Під час візиту обговорювався розвиток двосторонніх відносин, визначалися конкретні проекти, особливо стосовно інвестицій.

Стосовно Європейського Союзу, то він не приділив великої уваги одному зі своїх нових членів. З літа 2004 р. курс литовського літа жорстко прив’язаний до євро у співвідношенні 3,4528 до одного з метою подальшого переходу країни у еврозону. Дехто з економістів вважає, що це можна було зробити ще до кризи, але Брюссель вказав на перешкоди: надто висока інфляція порівняно із загальною в Союзі. Тим самим було зраджено маленьку країну, яка із власною валютою дуже гостро відчуває економічні потрясіння. Однак пересічні литовці не поспішають до еврозони. Їх лякає досвід інших країн, де нова валюта призвела до значного підвищення цін. Литовців більше турбує засилля скандинавських банків, які, на їхню думку, викачують із країни гроші, а проблема бюджетного дефіциту і зовнішніх боргів залишається гострою.

У складних умовах Литва намагається покращити економічну ситуацію, про що свідчить зростання її ВВП. У 2010 р. він становив 1,4 %, у 2011 — 5,8 %. Головною рушійною силою литовської економіки є експорт, що сприяє розвитку промислового виробництва і зайнятості. Проте це не означає, що від поліпшення економічної ситуації виграла кожна сім’я. Адже збільшення заробітків спостерігається тільки в окремих галузях, в інших — спад. В умовах продовження кризи і падіння попиту в інших країнах литовський експорт надто вразливий. Для Литви дуже важливо зберегти макроекономічну стабільність. Схоже, це ключове слово у прагненнях простих громадян. Більшість із них згодні жити за формулою: “Нехай не буде стрімких злетів, головне, аби не було навіть маленьких падінь”.

Запитання для самоперевірки

Хто очолював Комуністичну партію Литви на той момент, коли вона вийшла зі складу КПРС?

Чому М. Горбачов виявив особливу увагу до розвитку подій у Литві?

Що трапилося у Вільнюсі 11—13 січня 1991 р.? Якою була реакція світової громадськості?

Хто очолював Сейм Литви, коли вона проголосила свою незалежність?

Скільки разів В. Адамкуса обирали президентом?

Які наслідки світової фінансово-економічної кризи для Литви?

Завдання для самостійної роботи

Як ви думаєте, чому “Саюдіс” зазнав зниження авторитету серед литовського населення?

Проаналізуйте перетворення в аграрному секторі Литви.

У чому полягала сутність “полювання на відьом” у Литві?

Які проблеми існують у сучасній Литві?

Як ви гадаєте, чому відносини Росії з Литвою кращі, ніж з іншими пострадянськими державами Балтії? Проаналізуйте фактори, що впливають на їх змінювання.

Охарактеризуйте особливості політичного курсу президента Д. Грибаускайте.

ЛАТВІЯ

Період національного пробудження Латвії почався у роки “перебудови”. У 1988 р. був створений Латвійський Народний Фронт і Рух за національну незалежність Латвії. Виникла також Соціал-демократична партія. 4 травня 1990 р. Верховна Рада Латвійської РСР прийняла “Декларацію про відновлення незалежності Латвійської Республіки”. 3 березня 1991 р. пройшов референдум, на якому стояло питання: “Ви за демократичну незалежну Латвію?”. У ньому взяли участь 88 % виборців, з яких 74 % дали позитивну відповідь. 21 серпня 1991 р. прийняли конституційний закон про державний статус (відновлення незалежності) Латвії. *6 вересня 1991 р. СРСР визнав незалежність Латвії.*

Відповідно до Конституції 1922 р. були реставровані політичні, економічні та судові інститути країни. 5—6 червня 1993 р. відбулися вибори парламенту — Сейму. За 101 мандат боролися 23 політичні партії і виборчі коаліції, проте тільки вісім з них отримали достатню кількість голосів для представництва у парламенті, тобто пройшли 5-відсотковий бар’єр. Найбільшу кількість місць — 37 — виборола виборча коаліція “Латвійський шлях”, до складу якої входили реформістськи налаштовані члени старої Верховної Ради і латиські реемігранти, котрі набули популярності. Друге місце — 15 — посів правий Рух за національну незалежність Латвії, а третє — 13 — ліва виборча коаліція “Народна згода”, яка висловлювала інтереси російськомовного населення. Решту місць поділили кілька правих і центристських партій. Спікером парламенту обрали Ілгу Крейтусе (була одним з лідерів Демократичної партії).

Оскільки жодна з партій і жоден виборчий блок не одержав абсолютної більшості, у липні 1993 р. утворився коаліційний правоцентристський уряд. *Президентом став Гунтіс Улманіс*, депутат Селянського Союзу і внучатий племінник Карліса Улманіса — міністра-президента латвійської держави, створеної в 1918 р. Тобто латиші хотіли підкреслити наступність із традиціями незалежного державного існування. У подальші роки йшла напружена політична боротьба між правими і лівими партіями, що призводило до зміни кабінетів міністрів. Проте Г. Улманіс користувався підтримкою більшості, і у червні уже новий парламент, обраний у 1995 р., знову зробив його президентом на другий трирічний термін (зі 100 депутатів за нього проголосували 53).

Латвія — одна з небагатьох країн, де президента обирає парламент, хоча понад 70 % її населення вважає, що це має здійснювати сам народ. У 1999 р. на посаду президента п'ять партій висунули своїх представників. Очікувалося, що головна боротьба розгорнеться між дуже популярним Анатолієм Горбуновим, міністром сполучень, який постійно мав найвищий рейтинг, і не менш популярним композитором Раймондом Паулсом, лідером Нової партії. Їм, як найпопулярнішим особам, і дісталось. А. Горбунову, колишньому секретареві ЦК компартії з ідеології, докоряли з приводу комуністичного минулого. Р. Паулса таврували як “просійського політика”. Перед другим туром голосування він зняв свою кандидатуру. Коли стало зрозуміло, що визнані претенденти не пройдуть, почали шукати нейтрального безпартійного кандидата. В результаті нового голосування у Сеймі перемогла реемігрантка з Канади, колишня вчителька, професор психології Монреальського університету, а потім директор Інституту Латвії *Вайра Віке-Фрейберга*. У Латвії кажуть: “Аби дізнатися про себе щось погане, треба стати кандидатом у президенти. В. Віке-Фрейберга уникла безжальних суджень про себе, оскільки між її висуненням на посаду президента і обранням не пройшло і шести годин. Вибираючи, як і у литовському випадку, латиші хотіли мати за президента людину, виховану не тільки у національних традиціях, але і в дусі вільного західного суспільства. Приймаючи присягу, вона обіцяла працювати в ім'я процвітання латиського народу і республіки.

Варто зазначити, що президент у Латвії виконує в основному представницькі функції. Главою держави є прем'єр-міністр, як правило, лідер фракції, яка має більшість у парламенті. Латвія — парламентська республіка з великою кількістю партій, пред-

ставлених у Сеймі. Від 1990 р. при владі у Латвії перебувають партії правого спрямування.

У червні 2003 р. на позачерговому пленарному засіданні Сейму 66-річна *В. Віке-Фрейберга* переобрана на другий чотирирічний термін. У неї не було суперників. “За” проголосували 88 депутатів зі 100. Згідно із соціологічними опитуваннями, 79,1 % жителів Латвії її діяльність на посаді президента оцінювали позитивно. 31 травня 2007 р. на засіданні парламенту президентом обрали лікаря-ортопеда *Валдіса Затлерса*.

Розвиток економіки Латвії має багато спільного з аналогічними процесами у Литві та Естонії. Як і у них, тут була створена досить розвинена економіка. У другій половині 1980-х років економічні показники Латвії були зіставні з показниками багатьох європейських держав. Так, ВВП на душу населення був на рівні 6,3 тис. дол., тоді як в Ірландії, куди у 1990-ті роки виїхали десятки тисяч латишів, 5,2 тис. Латвія випускала різноманітну продукцію: телефони, радіоприймачі, пральні машини, мікроавтобуси, прилади, залізничні вагони тощо. Промисловість, транспорт і зв'язок у структурі народного господарства займали майже стільки, скільки у Німеччині: промисловість — відповідно, 40 і 41 % ВВП, транспорт і зв'язок — 8 і 6 %. Основу промисловості утворювали 90 великих підприємств і виробничих об'єднань 42 галузей, які обслуговували потреби всього Радянського Союзу. До його розпаду про Латвію говорили як про індустріально-аграрну республіку з розвиненим машинобудуванням, хімією тонких технологій, багатогалузевою деревообробкою і виробництвом високоякісних будівельних матеріалів, текстильною та харчовою промисловістю, а також інтенсивним, найпродуктивнішим в СРСР сільським господарством м'ясо-молочної спеціалізації.

Але після набуття незалежності Латвія стала на шлях *деіндустріалізації*. Цілі галузі й окремі підприємства або були ліквідовані, або перепрофільовані, або різко згорнули виробництво. Спад відбувся у 12 з 17 галузей обробної промисловості, найбільше — у металообробці (на 60 %). Суттєво постраждали також автомобільна, радіоелектронна, текстильна, взуттєва, харчова галузі. Уряд не підтримував великі підприємства. Вже у 1993 р. промислове виробництво зменшилося на дві третини. Роботу втратили приблизно 350 тис. осіб (26 % економічно активного населення).

У 2007 р. з майже 130 тис. суб'єктів господарювання тільки 398 мали чисельність працюючих понад 250 осіб. Середнє число зайнятих на одному підприємстві у тому році становило менше 7 працівників. 99 % усіх фірм країни належать до категорії мало-

го і середнього бізнесу. Продуктивність праці на більшості підприємств у 2—3 рази нижча, ніж у розвинених країнах. Мікропідприємства не можуть забезпечити самостійне накопичення коштів і динамічний розвиток. Вони надто залежать від кредитів. Реальні інвестиції в Латвії вкладалися переважно в галузі зі швидкою віддачею капіталів, але низьким потенціалом господарського зростання — торгівлю, складське господарство, банківську справу, готелі, житло, офісні будівлі. Це було одним з факторів, що зумовив швидкий розвиток у країні сфери послуг. Якщо у 1991 р. галузі матеріального виробництва забезпечували 66 % ВВП країни, то у 2008 р. — тільки 24,7 %. Частка ж сфери послуг зросла, відповідно, з 32 до 70,6 % ВВП. В цілому в країні склалася нераціональна структура економіки, яка неспроможна забезпечувати її динамічний та збалансований розвиток.

У 1994 р. було проведено приватизаційну реформу. Більше половини жителів одержали приватизаційні сертифікати і відкрили приватизаційні рахунки. Але механізм їх використання не був відпрацьований. В результаті сертифікати практично знецінилися. Розпочата приватизація передбачала автоматичне перетворення державних підприємств на акціонерні товариства, викуп підприємств персоналом, продаж на відкритих аукціонах, у тому числі й іноземцям. Будь-яка юридична і фізична особа, яка мала право брати участь у приватизації, могла ініціювати приватизацію будь-якого об'єкта державної власності. Також відбулася приватизація земельного фонду — важлива складова реформування аграрного сектору. Але її наслідком стало скорочення посівних площ з 1550 тис. га до 930 тис. га. Так сталося тому, що в результаті реституції земельні ділянки повернули людям, які не були зацікавлені в їх обробці або не мали для того можливостей. До того ж виявилось, що рентабельні наділи — не менше 100 га, а середня площа тих, що надавалися, не перевищувала 20 га. На 2008 р. частка сільського господарства у ВВП Латвії становила 4,7 %.

Значні зміни пов'язані зі вступом Латвії до Європейського Союзу (16 квітня 2003 р. було підписано договір про вступ, а на референдумі 20 вересня того самого року за це висловилися понад 72 % його учасників), що дало їй економіці певні переваги: відкрилися ринки держав ЄС, втратили значення певні прикордонні формальності. Протягом лише першого — 2004 р. перебування в ЄС загальний обсяг латвійського експорту зріс більш ніж на 28 %. У наступні роки на Євросоюз припадало майже 77 % експорту Латвійської Республіки. Також до Латвії пішов потужний потік

іноземної допомоги, інвестицій та дешевих кредитів. Ці ресурси дали поштовх розвитку господарства, однак латвійська економічна модель використала їх на свій лад. Вагома частка коштів, які прийшли з-за кордону, була непродуктивно витрачена або просто привласнена можновладцями та багатіями. Іноземним інвесторам задешево продали високоприбуткові державні підприємства у базових галузях економіки. Частина недоплаченої державі ціни осіла у кишенях високопосадовців. Іноземцям також продали приватизовані раніше підприємства, якими не спромоглися раціонально управляти. Дешевими іноземними кредитами радо користувалися і суб'єкти господарювання, і пересічні громадяни, які зажадали “жити, як європейці”. Через низьку кваліфікацію управлінців кредити підприємств використовувалися недостатньо ефективно. Люди ж брали кредити, не думаючи про те, чи вдасться їх повернути: наприклад, некваліфікований робітник дозволяв собі кредит на чотирикімнатну квартиру в новобудові або на престижний автомобіль. Банки, сподіваючись на високі прибутки, заохочували видачу малозабезпечених кредитів, не беручи до уваги специфіку латвійської моделі господарювання.

Характерні риси латвійської економічної моделі: орієнтація на використання дешевих ресурсів розвитку, низький рівень власних заощаджень та інвестицій, високий рівень престижного споживання, значна державна регламентація господарської діяльності, висока частка тіньової економіки з корумпованістю державного апарату включно, здійснення економічного визначення цілей з боку зовнішніх акторів (маються на увазі не тільки економічні поради з боку іноземних фахівців, але й значна регламентація з боку інституцій ЄС, зацікавленість іноземних установ, наприклад скандинавських банків, які вклали грошей найбільше, у збереженні міцної прив'язки латиської грошової одиниці лата до євро тощо).

До початку кризи Латвія демонструвала темпи економічного зростання, що помітно перевищували середній показник по ЄС: у 2005 р. її ВВП зріс на 10,2 %, у 2006 р. — на 12 %, у 2007 р. — на 10 % (при тому, що в розрахунку на душу населення латвійський ВВП становив приблизно половину від середнього показника по Євросоюзу). Головний внесок у зростання економіки здійснили торгівля (17 %), транспорт і зв'язок (16 %), а також будівництво житла (15 %). Саме в ці галузі з високою окупністю найбільш охоче вкладали свої капітали іноземці. Житлове будівництво спиралося на дешеві іноземні кредити і шалений розвиток іпотеки латвійськими банками. Економічний бум також зумовлювався

стрімким зростанням приватного споживання (збільшення зарплат, трудової зайнятості плюс кредити). Однак дешеві гроші мали зворотний бік — небувалий сплеск інфляції (і, відповідно, зростання цін, особливо на продукти харчування, предмети масового вжитку, комунальні послуги). Аби її покрити, банки мали підняти кредитні ставки із довгострокових кредитів, що пізніше виявилось дуже тяжким для тих, хто в кризу втратив роботу або зазнав інших збитків.

Економічна криза на власній основі розпочалася в Латвії ще у 2007 р. Вона розгорталася так. Масовані інвестиційні та кредитні вкладення в місцеву економіку призвели до високого попиту і заснованого на ньому зростання виробничих витрат. Ситуація погіршилася тому, що через відкриті для нового члена ЄС кордони виїхала значна кількість кваліфікованих працівників (за рік — понад 55 тис. осіб). Внаслідок нестачі робочої сили і швидкого зростання номінальної заробітної плати виробничий сектор почав піднімати ціни на свою продукцію, що також призвело до розкручування інфляційної спіралі. Особливо швидко зростали ціни на землю та об'єкти нерухомості. Суперечлива антиінфляційна програма уряду призвела до ускладнень у банківській системі, особливо стосовно кредитування. Це, у свою чергу, вплинуло на виробництво, обсяги якого стали скорочуватися. Почали падати ВВП, податкові надходження до бюджету. Безробіття зростало. Уряд вдався до підвищення податків, зменшення зарплат, скорочення соціальних програм. При цьому продовжувалося фінансування амбітних будівельних проектів, таких як “Замок світла” — десятиповерхова бібліотека, вартістю 250 млн дол. (схоже на білоруський проект з абсурдністю гігантomanії в умовах поширення Інтернету), Південний міст із розв'язками у Ризі, вартістю 890 млн. євро та ін. Останній називають символом корупції в Латвії. Це один з прикладів того, що показник рівня корупції у певній державі визначається масштабами будівництва цивільних об'єктів.

Можна сказати, що до кризи Латвія жила виключно за рахунок сфери послуг та стимулювання споживання. Пізніше стало очевидним помилкове уявлення, буцімто можна створити міцну економічну базу, здатну протистояти зовнішнім кризам і внутрішнім проблемам, не маючи власного виробництва, свого “ноухау”, своєї ніші на світовому ринку, сподіваючись лише на “справедливий” розподіл прибутків від перебування в ЄС. У період світової фінансово-економічної кризи саме Латвія постраждала найбільше порівняно з іншими європейськими країнами, вклю-

чаючи Литву та Естонію. І причини цього не тільки зовнішні, але й внутрішні.

Економічні радники, серед яких переважали латиші-емігранти з США, нав'язали країні радикальну неоліберальну програму, яка мало підходила до умов країни. Наприклад, основна частина податків стягувалася з виробничого сектору і працівників, а великі монополії та власники великої нерухомості податків майже не сплачували. Це стало однією з причин нерентабельності національної промисловості, яку, на відміну від інших країн ЄС, держава не підтримувала. В результаті про конкурентоспроможність годі й говорити. Особливо слід підкреслити той факт, що частка високотехнологічної продукції з великою доданою вартістю є низькою (7 % експорту), а майже третина експорту — деревина і вироби з неї. Навряд чи вдасться довго торгувати лісом. Хоча двічі приймалися національні програми інновацій, але в них не конкретизувалося, де взяти працівників на рівні поставлених завдань в умовах масового виїзду за кордон фахівців, а також, як визначитися з ринками збуту майбутньої латвійської продукції.

За роки незалежності в Латвії не робилося спроб створити більш-менш збалансовану структуру економіки. Причина — у вадах управління, яке характеризується як малоефективне, хоч латвійський державний апарат — один з найбільших серед усіх країн Європи. Частка чиновників сягає 7,65 % від усього економічно активного населення (в Естонії цей показник — 0,93 %), а витрати на утримання державного апарату дорівнюють 20 % коштів державного бюджету (в Естонії — 8 %). Латиський стиль керівництва характеризується надмірною регламентацією господарського життя. Це — гальмо ведення бізнесу, що у поєднанні з низькою якістю кадрового потенціалу призвело до зростання не тільки тіньової економіки, але й корупції. Стосовно якості керівників можна навести такі факти. Чимало високопосадовців не мають фаху для керівної роботи у тій чи іншій сфері. Наприклад, президентами були В. Фіке-Фрейберга — лінгвіст і психолог за освітою, В. Затлерс — травматолог-ортопед. Посаду міністра оборони і міністра охорони здоров'я займав В. Велдре — ветеринар за освітою. Інженер-механік А. Слактеріс був міністром землеробства і міністром економіки. Бакалавр — викладач іноземних мов Х. Демакова — міністром культури. Зате одна риса латиських правлячих кіл знаходиться на високому рівні. Це те, що характеризується словом етнократія. Саме в Латвії проблема міжетнічних стосунків залишається найбільш складною серед інших країн Балтії.

При тому, що в республіці мешкають представники близько 170 етносів, у складному становищі перебуває так зване російськомовне населення. За переписом 1989 р., росіяни, білоруси, українці становили приблизно 42 % людності Латвійської РСР. У 2011 р. при загальній кількості 2 млн 68 тис. осіб картина склалася така: латишів збільшилося з 57,7 до 62,1 %, росіян зменшилося з 29,6 до 26,9 %, білорусів — з 4,1 до 3,3 %, українців — з 2,7 до 2,2 %. Тобто загалом — 32,4 %. Приблизно 17 % населення країни мають статус негражданина.

Після здобуття незалежності, 15 жовтня 1991 р. Верховна Рада прийняла рішення, яке передбачало, що тільки громадяни Латвії на червень 1940 р. та їхні прямі нащадки можуть розраховувати на автоматичне одержання громадянства у новій Латвії. Для інших жителів це можливо лише за особливі заслуги. Однак у 1994 р. прийнято закон про громадянство, який зробив можливим (з 1998 р. — для більшості неграждан) отримання громадянства після проходження процедури натуралізації. Цей документ гостро засудили багато інстанцій з прав людини в Європі. Процедура натуралізації можлива лише за умов складання стандартних іспитів з латиської мови та історії. Кандидати на одержання громадянства мають пройти процедуру доказу лояльності державі.

Однак це не розв'язало проблеми. Частина неграждан принципово не погоджуються на таку процедуру. Вони вважають, що мають право на отримання права автоматично, оскільки для виходу зі складу СРСР була необхідна їхня згода на референдумі про незалежність. Обіцявши перед виборами 1990 р. надати громадянство усім жителям Латвії, Народний Фронт Латвії, який прийшов до влади після успішного референдуму 1991 р., змінив свою позицію. Це викликало масове незадоволення російськомовного населення — неграждан. Таким чином у суспільно-політичному житті Латвії виникла ситуація, коли населення країни поділено на дві групи: громадяни і неграждани. Спочатку активно проводилася лінія на витіснення російськомовного населення з країни. Тільки за перші 5 років після проголошення незалежності з Латвії були вимушені виїхати майже 140 тис. осіб, значна частина з яких — фахівці різних галузей, оскільки для них створили різного плану ускладнення у здійсненні професійної діяльності, зайнятті керівних посад у державному апараті та в бізнесі тощо. Головне — вимога досконалого знання латиської мови. Це дало можливість зменшити тиск безробіття серед автохтонного населення. Тобто здійснювався етнічний протекціонізм на ринку праці, що особливо посилювалося в умовах кризи. Паралельно всі

види освіти переводилися на латиську мову, російська витіснялася з громадського життя, закривалися російські заклади культури та ЗМІ. 18 лютого 2012 р. в Латвії пройшов референдум щодо поправок до Конституції про включення положень про російську мову як другу державну. 74,8 % проголосували проти, і російська мова залишилася зі статусом іноземної. У грудні 2007 р. у країні почалася кампанія змінювання російських прізвищ на латиський манер (наприклад, Петров — Петровис). Лише на четвертій сторінці паспорту у графі особливі прикмети зазначено справжнє прізвище.

Дискримінована частина населення намагалася об'єднувати зусилля на захист своїх прав. Були створені такі організації, як “За ПЧЕЛ” (“За права человека”), Російське товариство в Латвії, Союз російських підприємців, Союз громадян і неграждан, національний союз “Батьківщина” та ін. Проте їх не можна назвати сильними і впливовими. Діяльність опозиційних громадських організацій правлячою елітою не бралася до уваги.

У Латвії дуже негативно ставляться до спадщини радянських часів. Наприклад, у 1997 р. у Ризі стався вибух пам'ятника Перемоги у Другій світовій війні. Тоді послідувала офіційна заява президента Г. Улманіса, в якій акцію було названо провокацією, спрямованою на погіршення міжнародного іміджу Латвії, а також її відносин із Росією. В документі також зазначалося: “Організація терористичних і антидержавних дій спрямована проти ідеалів латвійського народу і держави Латвії, і є такою, що неприпустима і засуджується”.

Проте подібні непоодинокі акції паплюження пам'ятників радянським воїнам, а також шана стосовно своїх співвітчизників, які проти них боролися (ветерани латиського Добровольчого легіону, що входив під час війни до складу німецького СС, влаштовують відкриті марші вулицями Риги, участь у них беруть вищі воєначальники нинішніх збройних сил республіки), погіршують відносини з Росією.

Росія також гостро реагує на утиски латвійської влади стосовно російськомовного населення. Значна його частина — російські військові пенсіонери, котрі воювали у 1941—1945 рр., а потім оселилися у Прибалтиці. У 1998 р. вони організували масові демонстрації, що придушили сили правопорядку. Того самого року сталися вибухи біля російського посольства і в синагозі у Ризі.

Рада Федерації прийняла звернення до президента Росії з закликом здійснити необхідні заходи із забезпечення “повного й безумовного додержання політичних, соціальних і економічних

прав співвітчизників у Латвійській Республіці”. Одним із заходів стала економічна блокада. У 1998 р. від обіцянок її здійснити Росія перейшла до реальних заходів. Зокрема, у квітні того року Б. Єльцин дав розпорядження уряду знайти альтернативний маршрут для російської нафти, яка надходить до терміналів у латвійських портах на Балтійському узбережжі. За оцінками експертів, це загрожувало Латвії втратою чверті національного бюджету. Під тиском загрози введення економічних санкцій, а також протестів з боку міжнародної громадськості уряд погодився змінити дещо в законі про громадянство. Зокрема, були скасовані щорічні квоти для нових громадян-нелатишів і гарантоване автоматичне громадянство для всіх дітей, які народилися у Латвії після 1991 р. Такі зміни прийняв парламент у червні 1998 р., їх схвалили на референдумі у жовтні 1998 р. (53 % виборців проголосували “за”).

Раніше Латвія мала територіальні претензії до Росії, зокрема вона претендувала на повернення Питалівського району (на це В. Путін пообіцяв Ризі “вуха мертвого віслиюка”). 27 березня 2007 р. глави урядів Латвії і Росії підписали підготовлений ще у 1997 р. договір про кордон. Латвія відмовилася від територіальних претензій до Росії. Парламент Латвії його ратифікував. Імовірно, це відбулося під тиском потреби дбати про свою енергетичну безпеку.

Після висунення Литвою претензій до Росії стосовно окупації та відшкодування збитків президент Латвії В. Затлерс заявив, що Латвія теж має бути здатною говорити з Росією про “незручні питання”.

Створили спеціальну комісію, яка з серпня 2005 р. одержала статус інституту. Вона визначила, що збитки від “радянської окупації” становлять 10 млн людино-років. Складено базу даних на майже 58 тис. депортованих з Латвії у 1945—1953 рр. і підготовлено книгу “Вивезені”. Із підрахунком економічної шкоди виникли складності, пов’язані з неможливістю визначити рівень розвитку Латвії до 1940 р. При цьому зазначається, що все побудоване за радянський період не характеризується високою якістю, і комісія не збирається знижувати розмір збитків за майно, що залишилося після Союзу. Заднім числом підраховується шкода від забруднення довкілля, від використання латвійських природних ресурсів, непрямі демографічні втрати і навіть втрати за час воєнних дій в Афганістані. Загалом нараховано 18,5 млрд дол.

Проблема міжетнічних взаємин набула нових відтінків у зв’язку з кризою. Спочатку звільнені з роботи латиші знаходили

нові місця завдяки етнічному протекціонізму. До Закону про працю було внесено зміни, відповідно до яких усі роботодавці зобов’язувалися впродовж року переоформити трудові угоди найманим працівникам, вказавши рівень володіння ними латиською мовою. Розширено перелік професій, які підлягають атестації. До списку включено двірників, працівників цвинтарів, тренерів і навіть учителів російської мови. Якщо раніше деякі послаблення були в бізнесі, то відтепер працівники приватного сектору мають або за кілька місяців вивчити мову, або їх звільнять. Інакше за працівника, який не розмовляє латиською, роботодавець має щомісячно сплачувати від 100 дол. штрафу. Того роботодавця, який не виконуватиме настанову, позбавлять ліцензії.

Але поступово погіршення ситуації в економіці країни відчула переважна більшість населення, не тільки російськомовного. Виявилася тенденція падіння довіри до влади. 2 серпня 2008 р. пройшов референдум за поправки до Конституції, які передбачали можливість права не менше однією десятою частиною виборців ініціювати розпуск Сейму. Активність виборців становила 42 %. З них “за” висловилося 97 %, проти — 3 %. Але голосів не вистачило: при необхідних 757 468 (половина всіх громадян з правом голосу) набралось 608 847. З одного боку, це було намаганням досягти можливості впливу на владу. З іншого, виявилася притаманна балтам схильність до громадянської пасивності.

Зрушення сталися після того, як з 1 січня 2009 р. уряд вирішив заморозити зарплати і пенсії, а також підвищити податки: стандартний ПДВ з 18 до 21 %, знижений ПДВ (на дитяче харчування, медикаменти, електрику, опалення і громадський транспорт) з 5 до 10 %, ПДВ особливих сфер послуг (газети, книги, кабельне телебачення, збір відходів та ін.) — з 5 до 21 %. 13 січня на Домському майдані у Ризі пройшов 10-тисячний мітинг, організований опозиційними партіями, Об’єднанням вільних профспілок Латвії та деякими громадськими організаціями. Спочатку люди мирно стояли із транспарантами “Поверніть нам наші гроші!”, “Дайте нам роботу!”, “Зменшіть податки!” тощо. До столиці приїхало чимало мешканців інших міст і селищ, особливо підприємців та селян, які набрали багато кредитів і зазнали труднощів із виплатами. Багато студентів висловлювало своє обурення через неможливість сплачувати за навчання.

Потім частина мітингувальників спробувала розгромити будівлю парламенту, біла вітрини і вікна навколишніх будинків, перевертала автомобілі сил безпеки, вступила у бійку з поліцією. 137 осіб було заарештовано, понад п’ятдесят одержали поранен-

ня. Хоча латвійські політики спробували традиційно звинуватити в тому, що сталося, російськомовне населення і “руку Москви”, поліція мала визнати, що 92 % затриманих — громадяни Латвії. Один з активістів пояснив ситуацію: “Народ вже не бачить інших засобів, як привернути увагу до своїх проблем і впливати на владу”. 21 січня приблизно 200 селян на важкій сільськогосподарській техніці та автомобілях провели акцію протесту у Валмієрському районі. В той же день група радикально налаштованої молоді заблокувала в'їзд на будівельний майданчик “Замку світла”. Відомі діячі латвійської інтелігенції відправили першим особам держави відкритий лист, в якому висловили протест проти спроб дискредитувати учасників акції на Домському майдані. 27 січня в Ризі біля будинку Кабінету міністрів пройшов пікет інвалідів проти подорожчання медичних послуг. У той же день майже 4 тис. фермерів Латвії провели загальнонаціональну акцію протесту. На головній автомагістралі країни було виведено понад 2500 транспортних одиниць з метою попередження: якщо не будуть вжиті заходи для поліпшення ситуації у сільському господарстві, вони заблокують шляхи в Ризі. Після тижня невдалих переговорів з урядом ця погроза була реалізована. Уряд мав задовольнити майже всі вимоги фермерів, а міністр сільського господарства пішов у відставку. 20 лютого 2009 р. залишив свою посаду прем'єр-міністр Івар Годманіс. Уряд очолив Валдіс Домбровскіс. Січневі події одержали назву “революція рукавичок” і нагадали про “революцію парасольок” восени 2007 р. — акції протесту, які проходили під дощем.

Ще одним проявом змін у міжетнічних відносинах під впливом кризи стали муніципальні вибори в червні 2009 р. Особливо гостра боротьба розгорнулася за Ризьку думу, де на одне місце було 13 претендентів. Партія, яка перемагала у столиці, як правило, одержувала хороші шанси і на виборах до парламенту. Треба зазначити, що в Латвії латишів більше серед населення селищ і невеликих містечок, а у великих містах значна кількість людей, які розмовляють російською. У Ризі, де росіян і латишів приблизно порівну, лівоцентристський “Центр згоди”, який підтримують російськомовні виборці (люди, які одержали громадянство і відповідні права), виборов 34,29 % голосів і 26 із 60 місць у Думі. Це дозволило йому сформувати правлячу коаліцію (38 депутатів) з ліберальною партією “Латвійська Перша партія”/“Латвійський шлях”, зорієнтованою на національний бізнес, середній клас, а також на російського виборця. Вперше від заснування Ризької думи у 1878 р. міським головою став росіянин Ніл Ушаков — один

з лідерів “Центру згоди” (ЦЗ). Такий успіх пояснювався як консолідацією російського електорату, так і протестним голосуванням тих латишів, яким імпонували прагматичні принципи цього об'єднання партій соціал-демократичного спрямування, зорієнтовані на досягнення згоди у суспільстві. Оскільки за ЦЗ голосували і латиші, і росіяни, вибори стали переломним моментом для латвійської політики.

У цілому муніципальні вибори, особливо в містах, продемонстрували певний зсув від радикалів до поміркованих, до лівоцентристських сил. Праві партії заходилися консолідувати свої сили шляхом створення політичних союзів та злиття партій, яких в Латвії чимало. Прагнучи завоювати голоси виборців-латишів у передвиборчій кампанії, праві політики активно розігрували національну карту, залякували людей “загрозою зі Сходу”, російськими танками на вулицях Риги. Також активно використовувався популізм, роздавалися обіцянки, які в принципі неможливо виконати. Латвійський союз вільних профспілок висловив своє обурення цими “суперечливими, брехливими й неадекватними обіцянками” і нагадав, що із 59 обіцянок, даних політиками напередодні виборів до попереднього Сейму, були виконані лише дві.

Найбільш популярні політичні партії, які йшли на вибори Сейму, умовно поділялися на три групи: ліберально-олігархічну, праву націонал-чиновницьку та соціал-демократичну.

До першої входили об'єднання “Союз “зелених” і селян” на чолі з популярним мером Вентспілса Айваром Лембергсом і “За кращу Латвію”, куди увійшли такі політичні партії, як “Латвійська перша партія”, “Латвійський шлях” і “Народна партія”. Оскільки латиський виборець найчастіше голосує не за партійні програми, а за конкретних відомих політиків, то до керівництва цього об'єднання крім олігархів Андіса Шкеле і Айнарса Шлессерса було запрошено экс-президента Латвії Гунтіса Ульманіса.

Друга група — це політичне об'єднання “Єдність” у складі правлячих партій “Новий час”, “Громадянський союз” і “Товариство за іншу політику” на чолі з прем'єром В. Домбровскісом, а також націоналістичне об'єднання “Батьківщині і Свободі”/“Рух за національну незалежність Латвії”. Сюди ж належала партія націонал-радикалів “Все — Латвії!”.

Третю групу репрезентував політичний блок соціал-демократичної орієнтації “Центр згоди”, програма якого розраховувалася на найманих працівників, дрібний бізнес, незахищені верстви населення і російськомовного виборця.

У цілому ж в республіці напередодні парламентських виборів налічувалося 57 політичних організацій, з яких у виборах взяли участь 13 політичних партій та об'єднань. Вибори пройшли 2 жовтня 2010 р. До них було допущено 1,53 млн виборців, а 320 тис. негромадян участі в них не взяли, тому що приблизно 17 % жителів виборчого віку не мають права голосу. Явка становила 63,12 %, що трохи перевищило показник попередніх виборів (61,8 %). Виборці прагнули виявити своє незадоволення економічною ситуацією, поділяли також популістські обіцянки.

Голоси розподілилися так: “Єдність” — 31,21 % — 33 депутатських мандати; “Центр згоди” — 26,03 % — 29; “Союз “зелених” і селян” — 19,08 % — 22, “Батьківщині і Свободі”/“Рух за національну незалежність Латвії” + “Все — Латвії!” — 7,66 % — 8; “За кращу Латвію” — 7,65 % — 8. Успіх “Єдності” політологи пояснювали тим, що праві партії спромоглися консолідуватися і висунути програму, яка сприяла зміцненню національної ідентичності латишів. Багато виборців не приховували, що голосували “проти росіян”. До того ж “Єдності” вдалося переконати електорат, що саме завдяки уряду В. Домбровскіса країна почала вибиратися з тієї ями, в яку потрапила через світову економічну кризу та діяльність попередніх урядів.

У складній політичній боротьбі сформувалася правляча коаліція у складі двох блоків — “Єдності”, яка мала 33 мандати у Сеймі, та “Союзу “зелених” і селян”, представленого 22 депутатами. В сумі парламентська більшість складала 55 депутатів із 100. Водночас формувався уряд. Якщо перед виборами представники коаліції обіцяли значно скоротити кількість міністерств, об'єднавши, наприклад, три міністерства, які керували різними галузями економіки, то після виборів про це вже не згадували, бо турбувалися про те, аби вистачило портфелів на всіх претендентів. Як і раніше, кадровий потенціал страждав від недостатності фаховості, оскільки на чолі міністерств стали в основному лідери партій-переможниць. З 13 міністрів п'ятеро — без досвіду роботи в уряді, троє перекинуті з однієї галузі в іншу.

Відкриваючи перше засідання нового кабінету міністрів, президент В. Затлерс наголосив на трьох найголовніших проблемах: безробітті, демографії та енергетичній політиці, — і закликав урядовців зайнятися ними в першу чергу. Прем'єр-міністр В. Домбровскіс також вказав на необхідність сконцентруватися на підготовці бюджету, програмі стабілізації економіки та на забезпеченні наступності політики безпеки. Однак підготовлений проект бюджету показав, що обіцянки розходяться з реальністю.

Правляча коаліція вирішила йти попереднім курсом — зменшувати витрати і підвищувати податки. Найважливішим засобом поліпшення ситуації обрано збільшення зовнішніх запозичень. Ще один скандал виник через те, що ставши при владі, лідери правлячої коаліції, забувши свої присягання слідувати високим принципам політичної моралі, стали відверто просувати своїх однопартійців на різні посади в державних структурах та змішаних корпораціях. Посилилися звинувачення в корупції серед правлячих кіл.

Вечері 28 травня, виступаючи у прямому ефірі латвійського телебачення, президент В. Затлерс оголосив про намір розпустити парламент, поставивши депутатам у провину брехню та обслуговування інтересів олігархів. Напередодні, всупереч вердикту суду, вони відмовили Бюро по боротьбі з корупцією в обшуку будинку депутата А. Шлессерса, підозрюваного у корупційних оборудках та відмиванні коштів, здобутих злочинним шляхом. Глава держави заявив, що парламентарі замішані у гучних корупційних скандалах, “торгівлі посадами”, що, на його думку, ставило інтереси окремих осіб “вище інтересів держави”. *Питання про розпуск Сейму президент виніс на всенародний референдум.* 23 липня 2011 р. референдум відбувся. Понад 94 % громадян проголосувало за це.

Дострокові парламентські вибори відбулися 17 вересня 2011 р. Явка — 55,37 %. Результати: “Центр згоди” — 28,36 % — 31 мандат; Партія реформ Затлерса — 20,82 % — 22; “Єдність” — 18,83 % — 20; Національне об'єднання “Все — Латвії” / “Батьківщині і Свободі” — 13,88 % — 14; “Союз “зелених” і селян” — 12,22 — 13. Хоча “Центр згоди” набрав найбільше голосів, проте до уряду його представники не увійшли. Правлячу коаліцію сформували Партія реформ Затлерса, “Єдність” та об'єднання “Все — Латвії” / “Батьківщині і Свободі”. На посаді прем'єр-міністра залишився В. Домбровскіс від “Єдності”.

На наступних президентських виборах разом із кандидатурою В. Затлерса від “Союзу “зелених” і селян” було висунуто колишнього банкіра Андріса Берзіньша. У першому турі голосування в парламенті жоден з них не набрав необхідної кількості голосів: за першого проголосували 43 депутати, за другого — 50. У другому турі А. Берзіньш отримав 53 голоси (в голосуванні брали участь 97 депутатів зі 100). Політологи вважають, що парламент помстився В. Затлерсу за попередній розпуск. Новий президент — це людина з великим політичним досвідом ще з радянських часів, коли він займав посаду заступника міністра побутових послуг

Латвійської РСР. У 1990-ті роки його кар'єра розвивалася в банківській справі. У велику політику він повернувся після виходу на пенсію у 2005 р. — тоді він висувався на посаду мера Риги. Характерний момент: новий президент перед проведенням референдуму про надання російській мові статусу другої державної пообіцяв залишити свою посаду в разі позитивного рішення і подякував співгромадянам за те, що вони проголосували проти.

За роки кризи ВВП Латвії зменшився на 23 %. Проте у першому кварталі 2012 р. зростання становило 5,5 %. Воно зумовлене експортом деревини і товарів легкої промисловості, а також транзитними можливостями. На 2011 р. загальний зовнішній борг становив понад 30 млрд дол., що дорівнювало 130 % ВВП. Уряду В. Домбровскіса вдалося відвести країну від економічного колапсу за рахунок урізання прибутків населення і підвищення податків та звертанням до людей з проханням потерпіти.

З іншого боку, криза мала і позитивний вплив, усунувши велику кількість спекулятивних наростів на тілі латвійської економіки. Зіткнувшись з обмеженістю внутрішнього попиту, латвійські виробники почали збільшувати експорт, що призвело до деякого покращення торгового балансу країни, хоча він і залишається глибоко дефіцитним. Як головне завдання керівництво розглядає нарощування виробництва на основі модернізації. Проте вона не можлива без новітніх технологій і спеціалістів. У Латвії науково-дослідна сфера перебуває на вкрай низькому рівні. По-перше, через те, що асигнування мізерні. По-друге, через демографічну кризу. За 20 років незалежності населення Латвії скоротилося на 16 %. Причини — висока смертність, низька народжуваність, масова еміграція. За приблизними підрахунками, приблизно третина населення — на заробітках у європейських країнах. Причому в пошуках кращої долі виїздять молоді та кваліфіковані люди. Демографи попереджають, що країна може зникнути з карти Європи. Навіть Естонія, не зважаючи на меншу чисельність населення, має кращі перспективи за рахунок більш високої народжуваності.

В умовах збереження теперішньої економічної і політичної моделей розвитку країна рокована на тривалу системну кризу. Політика керівництва не відповідає сучасним викликам, зумовленим поширенням впливів глобалізації та постіндустріалізму. Перехід до нової, орієнтованої на розвиток виробництва, а не на перерозподіл і присвоєння раніше створеного, економічної моделі можливий лише через радикальну перебудову латвійської політичної системи.

Запитання для самоперевірки

Коли були створені організації, що очолили боротьбу за відокремлення Латвії від СРСР?

Як вплинув вступ до Європейського Союзу на економіку, політику та соціальну сферу Латвії?

Чи є в Латвії проблеми з робочою силою? У чому вони полягають?

Як реагує Росія на акти сплюндрування пам'ятників радянським воїнам у Латвії?

Коли підписали договір про кордон між Латвією та Росією?

Завдання для самостійної роботи

Порівняйте політичні процеси в Латвії та Литві.

З'ясуйте, які територіальні претензії були у Латвії до Росії.

Проаналізуйте стан міжнаціональних відносин у Латвійській Республіці в історичній ретроспекції та на сучасному етапі.

Прослідкуйте, як розвивалися економічна і політична кризи у Латвії.

Як Ви гадаєте, чому Латвія найбільше постраждала від економічної кризи?

ЕСТОНІЯ

У підручниках з історії та різноманітних довідниках День незалежності Естонської Республіки датується 24 лютим 1918 р. Хоча Естонська Республіка втратила незалежність де-факто у 1940 р. на більш ніж 50 років в результаті пакту Ріббентропа — Молотова, де-юре вона продовжувала існувати. Саме через це більшість західних країн просто “реанімували” свої дипломатичні відносини з Естонією на основі договорів, підписаних ще до анексії її Радянським Союзом. 20 серпня 1991 р. Верховна Рада Естонії прийняла рішення саме про відновлення державної незалежності.

Масовий рух за незалежність в Естонії почався у 1987 р. із протесту громадськості проти варварського видобування фосфоритів, що завдавало республіці серйозної екологічної шкоди. У 1988 р. створили Народний Фронт Естонії, у складі якого нараховували понад 400 тис. членів, а також декілька інших політичних організацій (включаючи Партію незалежності), які висували вимогу відокремлення від СРСР.

У 1988 р. у Москві запропонували вдосконалити радянську Конституцію, і серед інших пропозицій була ідея більшої концентрації влади у центрі. У відповідь естонський парламент проголосив верховенство естонських законів над союзними. У листопаді 1988 р. Верховна Рада Естонії, на чолі якої стояли комуністи-реформатори, прийняла 254 голосами проти 7 Декларацію про суверенітет Естонської РСР. Підпис на історичному документі поставив голова ВР комуніст Арнольд Рюйтель (не зважаючи на те, що Москва погрожувала йому десятьма роками ув'язнення за зумисне порушення Конституції СРСР). У 1989 р. прагнення досягти

повну незалежність посилилося. Комітет естонських громадян провів кампанію з реєстрації громадян Естонії. У березні 1990 р. знов обрана Верховна Рада Естонії проголосила початок переходу до повної незалежності. 8 травня 1990 р. було проголошено *Естонську Республіку*.

Дуже сильний вплив на естонців мали події у Литві 11—13 січня 1991 р. Їх розцінили як спробу Центру ліквідувати незалежність Балтії. Після цього в Естонії відбулася різка поляризація політичних сил. Чимало росіян підтримали вимогу незалежності республіки. На майдані Тоомпеа, у парламенті Естонії, з'явилася маса величезних бетонних блоків, вкритих карикатурами на московських керівників і закликами встати на захист незалежності республіки. Цей залізобетонний хаос виник як своєрідна відповідь на події у Литві та символ непокори Москві. Не дало приязні до Центру і те, що протягом 10—20 лютого у деяких районах Естонії проводилися командно-штабні навчання Прибалтійського військового округу.

3 березня 1991 р. відбувся референдум із запитанням: “Чи бажаєте Ви відновлення державної самостійності і незалежності Естонської Республіки?” За це проголосували 77,6 % людей, які взяли участь у референдумі (за умов, що 42 % населення становили росіяни). Участь у всесоюзному референдумі 17 березня балти в цілому, і естонці зокрема, не брали, оскільки вважали його таким, що де-юре робив їх членами Союзного договору. А цього допустити вони не хотіли. Невдовзі нову Естонію визнало чимало держав світу. 6 вересня 1991 р. незалежність Естонії визнав СРСР, а потім і США.

Головними політичними етапами після серпня 1991 р. стали прийняття нової Конституції у червні 1992 р., а також вибори парламенту і президента у вересні та жовтні 1992 р. Після перших парламентських виборів правоцентристська коаліція сформувала уряд на чолі з Мартом Лааром. *Першим президентом парламент обрав Леннарта Мері*, письменника і колишнього міністра іноземних справ. У вересні 1996 р. його переобрали на президентську посаду. Президент Л. Мері — письменник-публіцист, високоінтелектуальна й інтелігентна людина, яка протягом тривалого часу мала дуже високий рейтинг довіри серед населення. Він робив усе від нього залежне, щоб розбудувати нову Естонію.

Партії, які підтримували уряд М. Лаара, зазнали невдачі на парламентських виборах у березні 1995 р. Перемогла нова коаліція на чолі з Тійтой Вяхі, до складу якої входили представники Коаліційної партії, Союзу аграріїв і Центристської партії Естонії.

Правляча коаліція продовжила політику лібералізації економіки та інтеграції із західними країнами. Однак уряд Т. Вяхі протримався при владі тільки два роки і його замінив уряд під керівництвом Марта Сіймана. З наближенням виборів 1999 р. політична конфронтація почала посилюватися.

Парламентські вибори 1999 р. найчіткіше ілюструють розстановку політичних сил і ситуацію в країні, що виникла на межі тисячоліть. Головною тезою усіх партій, які розраховували на створення власних парламентських фракцій, стало декларування намірів припинити соціальне розшарування в естонському суспільстві, скоротити відстань між багатими та бідними верствами населення. Наприклад, центристи (Центристська партія) пропонували зробити це шляхом створення умов для зростання “середнього класу” за рахунок збільшення податків на великі доходи. У той час як праві (“Вітчизна”, Реформістська партія та Партія “поміrkованих”) обстоювали зниження податків, що має активізувати економічне зростання, яке припинилося внаслідок азіатської кризи 1997 р. і російської 1998 р. Крім того, відмінності між правими та центристами спостерігалися у ставленні до Росії. Центристи наполягали на налагодженні відносин із нею, а праві наголошували на тому, що перед тим, як це робити, потрібно “пустити глибоке коріння в ЄС і НАТО”. У результаті проведених виборів до Ригикогу (парламенту) більшість — 53 мандати — сформували на основі коаліції правих партій. Це були “Вітчизна”, “Реформістська партія” та Партія “поміrkованих”. Центристська партія отримала 28 місць, інші партії — ще менше. Міністр закордонних справ Естонії та лідер партії “поміrkованих” Тоомас Ілвес так прокоментував цю перемогу: “Естонці сказали “так” Заходу та ЄС і “ні” — популізму та Великому Брату”.

У серпні — вересні 2001 р. відбувалися чергові президентські вибори. Спочатку президента обирав парламент. Щоб зайняти цю посаду, потрібно було набрати 68 голосів (зі 101). Під час перших двох турів жоден із претендентів не отримав потрібних двох третин. Лідерами були віце-спікер парламенту П. Крейцберг і голова міських зборів Тарту П. Тульвісте. За першого проголосували 36 депутатів, за другого — 38. Оскільки парламент не міг обрати президента, то створили спеціальну колегію виборщиків. Крім 101 депутата парламенту до неї увійшли ще 266 представників місцевих органів самоврядування. *21 вересня 2001 р. президентом обрали колишнього голову Президії Верховної Ради Естонської РСР Арнольда Рютеля.* За нього проголосували 184 особи, за його суперника Т. Саві — 155.

3 березня 2003 р. відбулися вибори до парламенту. Цього разу перемога залишилася за Центристською партією Естонії (25,4 % голосів виборців). Її очолював мер Таллінна, колишній міністр внутрішніх справ Едгар Савісаар. Права партія “Республіка” посіла друге місце (24,6 %). Партія реформ на чолі з прем’єр-міністром Естонії Сиймом Колласом отримала 18 % голосів виборців. Партія російськомовних меншин уперше з 1991 р. не подолала 5-відсотковий бар’єр і не одержала місць у парламенті. У 2003 р. Естонія підписала протокол про вступ до НАТО, а також договір про вступ до Євросоюзу. 14 вересня 2003 р. відбувся референдум про вступ країни до ЄС, на якому 70 % учасників підтримали європейський вибір. 29 березня 2004 р. Естонія офіційно стала членом НАТО.

3 вересня 2006 р. президентом став Тоомас Хендрик Ілвес (29 серпня 2011 р. переобраний у парламенті) — виходець із США, випускник Пенсільванського та Колумбійського університетів за спеціальністю “Психологія”. До переїзду в 1993 р. в Естонію працював аналітиком і дослідником, а пізніше — шеф-редактором естонської редакції радіо “Вільна Європа”. У незалежній Естонії був на дипломатичній роботі, обирався депутатом не тільки естонського Ригикогу, а й Європарламенту. На початку 2008 р. він закликав Росію вивести свою 14-ту армію з території Придністров’я. Це є одним з виявів ставлення до Росії. Естонці також не забувають про ті страждання, яких зазнали зокрема за радянських часів. Загальна чисельність естонців, репресованих за часів існування тут радянської республіки, становить 180 тис. (населення Естонії на 1 січня 1940 р. становило 1 млн 122 тис. осіб). Кожного року 14 червня країни Балтії відзначають День пам’яті жертв комуністичних репресій. У цей день у 1941 р. у Латвії, Литві та Естонії почалися масові депортації до Новосибірської області, Казахстану та Комі АРСР. У 1947—1948 рр. примусові переселення активізувалися і навіть посилилися. Усього впродовж 1940—1953 рр. з Прибалтики на спецпоселення було відправлено 203 590 осіб, у тому числі з Литви — 118 599, Латвії — 52 541, Естонії — 32 540. Радянські репресії зачепили майже кожна родину. У червні 2001 р. на конференції з нагоди Дня пам’яті жертв сталінських репресій президент Л. Мері повідомив про вказівку урядові розпочати переговори з Росією про компенсацію за працю естонців, депортованих до Росії у той час. У травні він об’їхав Естонію і вручив кожному з колишніх депортованих пам’ятний знак — “Зламана волошка”. В Естонії тоді налічували 5 тис. таких осіб. Під час урочистого святкування 60-річчя перемоги у Другій світо-

вій війні у 2005 р. президент А. Рюйтель не поїхав до Москви на знак жалоби за масово репресованими естонцями після 1945 р. Пізніше в інтерв'ю українській газеті “Дзеркало тижня” він зазначив: “Треба розуміти і те, що якби у 1940-му не загинуло стільки естонців і якби народ міг висловлювати свою політичну волю у 1940 та 1945 роках, у нас при владі були б зовсім інші сили. І багато естонців, дивлячись на пам'ятник радянському солдату, думають саме про це, а не про те, що СРСР переміг фашизм”.

В Естонії немає фашистських організацій, зате вони існують у Росії, яка пишається перемогою над фашизмом. Естонці, які у формі солдатів СС намагалися зупинити проходження радянських військ територією республіки, зазвичай вважаються борцями за свободу Батьківщини, котрі не хотіли для неї жаків сталінських репресій. Прем'єр-міністр країни Андрус Ансіп 8 липня 2006 р. на зльоті борців за свободу, звертаючись до тих, хто служив у роки війни у німецькій армії, а також до “лісових братів” (неофіційна назва збройних націоналістичних груп, які діяли у 1940—1950-х роках на території прибалтійських республік проти радянської влади заради відновлення державної незалежності), сказав: “Ваша боротьба стала подвигом, який треба високо цінувати як зараз, так і у майбутньому. Нехай державна незалежність Естонії не була тоді відтворена, тим не менш, ваша боротьба зіграла важливу роль у тому, що народ Естонії зміг зберегти своє прагнення до свободи впродовж всієї радянської окупації”.

У 2004 р. у містечку Ліхула у Західній Естонії було встановлено барельєф автоматника в есесівській формі й касці з написом “Естонським чоловікам, які воювали у 1940—1945 рр. проти більшовизму в ім'я відновлення незалежності Естонії”. За рішенням уряду, його демонтували, що призвело до зіткнень місцевих жителів із працівниками правоохоронних органів. Від цього моменту в Естонії йде відлік “війни пам'ятників”. Безпосереднім наслідком тих подій стало паплюження пам'ятників та обелісків радянським воїнам на всій території Естонії. У тому ж році радикально налаштовані кола почали вимагати демонтажу пам'ятника солдатам СРСР на майдані на пагорбі Тинісмягі у Талліні. Він мав вигляд бронзового солдата в радянській військовій формі.

9 травня 2006 р. талліннська влада санкціонувала біля монумента два заходи: покладання вінків від ветеранських організацій і пікет противників пам'ятника. Перший офіційно завершився до початку пікету, який проходив так: кілька чоловік тримали державний прапор і плакат з написом естонською мовою: “Естонський народ, не забудь: цей солдат окупував нашу землю і депор-

тував наш народ”. Через кілька хвилин їх було витіснено з майдану. Прем'єр-міністр А. Ансіп 9 травня 2006 р. висловився проти того, щоб переносити монумент, оскільки він стоїть на чийсь могилі. Насправді пам'ятник не стоїть на місці поховання, бо могили опинилися під зупинкою громадського транспорту, і по них топтали вже впродовж багатьох років. Вшанувати пам'ять загиблих пропонувалося перепохованням на Військовому цвинтарі. 25 травня було заявлено про необхідність перенесення, що спровокувало публічні акції молоді на підтримку цього рішення.

В ніч на 26 квітня 2007 р. поліцейські витіснили з майдану чергових — захисників монумента і поставили великий намет над пам'ятником та місцем поховання. Юридично це було оформлено як роботи з ексгумації тіл загиблих радянських військових, що здійснювалися на підставі нещодавно прийнятого “Закону про охорону військових поховань”. Надвечір зібралося чимало людей, в основному російськомовних, які висловлювали своє невдоволення діями влади. На накази правоохоронців розійтися реакції або не було, або вона виявилася у киданні в поліціантів порожніх пляшок. Останні розігнали мітинг, діючи досить жорстко. Мітингувальників відтіснили на оточуючі вулиці, де невдовзі почалися акти вандалізму, пограбування кіосків і крамниць. Поліція масово затримувала людей на вулицях, у тому числі й естонців. Рано-вранці 27 квітня за рішенням республіканської влади пам'ятник демонтували і через кілька днів встановили на міському військовому цвинтарі. Ввечері того ж дня поблизу Тинісмягі знов зібралися протестувальники. Поліція вдалася до масових затримувальних дій у широкому радіусі навкруги. У Таллінні знову спалахнули заворушення, які також мали місце і в населених переважно російськомовним населенням містах північного сходу Естонії. Події тих днів увійшли в історію як “бронзові ночі”.

За офіційними даними, було затримано 1160 осіб, постраждали 156 осіб, серед яких 29 — співробітники правоохоронних органів. Загинув громадянин Росії, постійний мешканець Естонії Д. Гранін. Було порушено 570 кримінальних та адміністративних справ. Під час безладу від дій вандалів постраждали 148 об'єктів. Матеріальну шкоду оцінено у 2 млн євро. Звичайно, оцінки “бронзових ночей” різні в естонської й неестонської частин населення республіки. Для перших квітень 2007 р. асоціюється, в основному, із “російським бунтом” — вуличним безладом, биттям скла, грабунками магазинів. Для других він пов'язаний із протестом, який уряд не схотів почути, з відчуттям глибокої образи їх громадянських почуттів. Вони вважають, що заворушення були спрово-

воковані естонською правлячою елітою свідомо заради зміцнення своєї влади. Після подій, що описуються, прем'єр А. Ансіп заявив: "Держава показала силу, аби її поважали... Повітря стало чистішим, ніж рік тому. Російськомовні стали більше думати про те, з якою державою вони хочуть пов'язати свою долю". У всіх його оцінках подій фігурувала Росія як сторона, яка підготувала і здійснила спецоперацію проти Естонії. Глава естонського уряду назвав перенесення "Бронзового солдата" "єдиною можливістю зберегти гідність Естонської Республіки, а у тривалій перспективі і саму державу", відвернути "поступове сповзання Естонії під контроль Росії".

У свою чергу МЗС Росії ще у січні 2007 р. заявило естонському послу, що плани ексгумації тіл загиблих та перенесення пам'ятника "не можна кваліфікувати інакше, як блюзнірський намір і волаючий факт паплюження пам'яті воїнів, які звільнили світ від фашизму". 26 квітня представник російського МЗС висловив офіційну позицію: "Обурені тим, що естонська влада не прислухалася до наших закликів. Це означає тільки одне: керівництво Естонії бажає переписати уроки Другої світової війни... Природно, події, що відбуваються у Таллінні, будуть братися до уваги нами при вибудовуванні відносин з Естонією". Відтоді аналітики заговорили про "війну історій" та "війну пам'ятей".

В результаті заходів, до яких вдалася Росія влітку 2007 р., естонська економіка зазнала суттєвих збитків. На них скаржилися залізничники, транзитні та туристичні фірми, працівники швейної і харчової промисловості та інші. За підрахунками, втрати тільки на транзиті становили близько 2 % ВВП. Але треба враховувати так званий "мультиплікаційний ефект", коли проблеми однієї галузі автоматично впливають на інші і призводять до зниження загального рівня виробництва. Росія підвищила експортні мита на продукцію, що надходила з Естонії. Російські бізнесмени відмовлялися від реалізації вже схвалених проектів через образи національної гідності. Врешті-решт естонське керівництво визнало, що було допущено помилку — недооцінено важливість і значення "Бронзового солдата" для російських людей. Також було визнано невдачу у здійсненні програми інтеграції естонського суспільства.

Людність країни на 2010 р. становило 1 млн 340 тис. осіб і складалося із 68,83 % естонців та близько 30 % так званого російськомовного населення, з якого 25,55 % — росіяни, 2,07 % — українці, 1,16 % — білоруси. Усього на момент здобуття незалеж-

ності в країні проживали представники 109 національностей, і мовою спілкування для багатьох була російська.

На початку 1991 р. російськомовні жителі у своїй більшості проголосували за суверенітет Естонії, підтримавши демократичні перетворення. Проте потім вони перетворилися на апатридів, тобто людей без громадянства.

У 1992 р. прийняли Закон про громадянство Естонської Республіки. Згідно з цим документом його автоматично надавали усім жителям Естонії, які мали громадянство ЕР до літа 1940 р., тобто до анексії Естонії Радянським Союзом, а також їхнім нащадкам. Щодо інших, то вони для одержання громадянства мали виконати низку обов'язкових умов. Вони повинні бути постійно прописаними в Естонії не пізніше 30 березня 1990 р. Якщо цей стаж проживання наявний, то бажаючі отримати паспорт громадянина Естонської Республіки повинні подати відповідне клопотання. Його мають розглянути протягом року, за який слід вивчити естонську мову. На той час на оволодіння "мігрантами" державною мовою спрямували мізерні кошти, вчителів і приміщень катастрофічно не вистачало.

Після складання іспиту за категоріями (лікарі повинні знати мову ліпше, ніж будівельники, а вчені — краще, ніж продавці) слід присягнути на вірність Естонській Республіці та її конституційному ладу. Також потрібно ознайомитися і добре знати естонську культуру, звичаї та норми, прийняті в цьому суспільстві. Пройшовши в такий спосіб натуралізацію, можна сподіватися на одержання громадянства. Клопотання тих осіб, які мали у минулому судимість або стали відомі через недостатню лояльність, не приймаються.

У 1992 р. набув чинності Закон про вибори, за яким до виборчих урн можуть йти лише громадяни Естонської Республіки, а значна частина неестонського населення свої громадянські права таким чином втратила. У зв'язку з цим їхні представники вже не могли потрапити до владних структур і виражати їхні інтереси. За Законом про землю суб'єктом її приватизації є лише громадяни Естонії, отже, негромадяни не могли на це розраховувати. Великі проблеми виникали при влаштуванні на роботу, якщо її вдавалося знайти апатриду.

Особливо багато російськомовного населення — у північно-східному регіоні республіки, де зосереджувалися республіканські енергетичні і паливні центри, в яких розміщувалися підприємства середнього машинобудування, а також найбільше текстильне підприємство Естонії — "Кренгольмська мануфактура".

Перебуваючи у скрутному становищі, політики цього району висунули ідею створити Принаровську республіку (від назви річки Нарова). У найбільшому місті Нарві лише 10 % населення були естонці, інші — негромадяни Естонії, котрі зазнали утисків як у політичних, так і в економічних і соціальних правах. Проте прибалтійського Придністров'я не виникло.

Стосовно економіки, вже зазначалося: країни Балтії у своєму економічному розвитку залишили далеко позаду інші колишні республіки СРСР. Однак у жорсткій конкуренції за лідерство серед власне балтійських республік перемогу виборолла саме Естонія. Вона з перших днів здобуття самостійності почала формувати ринкову економіку. У 1990 р. пішов процес лібералізації цін. У 1990—1991 рр. видали низку указів (про реєстрацію імпорту та експорту, про ліцензії, квоти та ін.), створюючи таким чином передумови для лібералізації внутрішньої торгівлі. Із прийняттям “Закону Про регулювання імпорту та експорту товарів” заклали основи зовнішньоторговельної політики. Восени 1991 р. частково ліквідовано контроль над цінами, кінцеві споживачі повністю оплачували витрати, пов'язані зі зростанням цін на енергоносії. У 1992 р. остаточно відпущено ціни та офіційно прийнято принцип вільної торгівлі. Важливою подією стало впровадження у червні того самого року в обіг естонської крони, прив'язаної до німецької марки, що допомогло зупинити інфляцію і стабілізувати економіку. У 1993 р. зняли контроль за валютними рахунками естонських банків, юридичні особи дістали право відкривати валютні рахунки в іноземних банках.

Тоді ж ухвалили закон про власність, який сформулював чотири головні напрями реформи власності: повернення або компенсація протиправно конфіскованої власності (реституція); муніципалізація; приватизація; повернення у власність держави із власності кооперативних, державно-кооперативних та громадських організацій майна, переданого безплатно.

У 1994 р. підписано угоди про вільну торгівлю з Латвією, Литвою, Фінляндією та Швецією, а з 1 січня 1995 р. набув чинності договір про вільну торгівлю Естонії з Свросоюзом. Країна стала асоційованим членом ЄС. У 1996 р. в основному завершилася приватизація малих і середніх підприємств і почалася приватизація інфраструктури — енергетики, залізниць, портів тощо. Головні особливості перебудови економіки Естонії полягали у послідовній реформі власності та фінансової системи, створенні чіткого законодавства в цілому і в банківській сфері зокрема, жорсткій монетарній політиці. Разом із тим переглянули податкову політику,

збалансований державний бюджет і скорочені урядові витрати. З серпня 2000 р. естонський уряд працює у “безпаперовому режимі”, тобто вся підготовка документів проходить в електронному форматі. Це дозволяє обмінюватися документами в електронному вигляді, знайомитися із поправками того чи іншого міністра до проектів нормативних актів, що обговорюються, проводити голосування в онлайн-овому режимі. Використання комп'ютерної системи дало можливість заощадити значні кошти на папері, канцелярському приладді, публікації у пресі. В *Естонії впроваджено одну із найкращих у світі систем електронного уряду*. За допомогою інформаційних систем створена мережа ефективного зв'язку між громадянами і владою. Один із наочних ефектів — напівпорожні коридори як урядових установ, так і мерій. Переважну частину питань можна вирішити, не виходячи з будинку, за допомогою персональної ідентифікаційної електронної картки із вмонтованою мікросхемою. Такі картки були запроваджені в країні у 2002 р. Це один із кроків у напрямі реформування соціальної сфери. З іншого боку, розвивалася мережа соціального забезпечення з метою пом'якшення впливу жорстких заходів структурного переходу на населення.

Звичайно, поряд із позитивними результатами спочатку відбулося погіршення у реальних показниках, падіння випуску продукції, зниження споживання та інвестицій. Коли починали реформи, подібні явища очікували, проте їх масштаби виявилися більшими, ніж передбачали, а відновлення почалося пізніше, ніж сподівалися, незважаючи на те, що Естонія мала одні з найліпших перспектив у колишньому СРСР. Після важкого періоду “шокової терапії” (1993—1995 рр.) вже у 1996 р. розпочалося економічне зростання естонської економіки. Наприклад, якщо у 1996 р. приріст ВВП становив 4 %, то вже у 1997 р. ВВП збільшився майже на 11 %.

Естонська економіка відреагувала на азіатську кризу 1997 р. та російську 1998 р. падінням на 1,1 %. Та вже у першій половині 1999 р. з'явилися ознаки пожвавлення. В першому півріччі 2000 р. темпи її зростання становили 6,4 %. Естонія першою із країн Балтії вийшла з кризи і продовжує бути лідером серед них.

Спрямована на макроекономічну стабілізацію, урядова політика призвела до того, що компанії мали здійснити реструктуризацію і швидко пристосуватися до нових умов діяльності. Це дало змогу Естонії одержати максимальну перевагу від сприятливих міжнародних економічних і фінансових умов. У результаті скоротилися великі дефіцити бюджету, а також знизився інфляційний

тиск. Зросли обсяги експорту товарів і послуг. Через динамічний розвиток банківського сектору Естонію називали “Швейцарією колишнього СРСР”. На відміну від багатьох пострадянських нових незалежних держав, Естонія уникла запозичень з боку міжнародних фінансових інституцій. Брак власних коштів, необхідних для структурної перебудови економіки, країна доладала шляхом створення податкового законодавства, що сприяло заохоченню інвестицій у естонську економіку. Естонські інвестиційні закони вважаються найліберальнішими у Європі, а реєстрація фірми займає декілька хвилин.

У деяких незалежних дослідженнях *Естонію визнавали як більш відкриту економіку, ніж багато країн ЄС*. Саме її першою серед пострадянських республік запросили до вступу в ЄС через максимальне наближення до економічних вимог Євросоюзу. Були виконані усі необхідні вимоги для вступу до СОТ, до якої Естонія приєдналася у листопаді 1999 р. *У 2004 р. разом з іншими країнами Балтії вона стала членом Європейського Союзу.*

Через різні фонди Естонія одержує від ЄС значні кошти. Більша частина їх іде на розвиток аграрного сектору, життя на селі та рибного господарства. Однак слід зазначити, що допомога має специфічний характер: з одного боку — кошти, з іншого — обмеження через різні квоти та умови того ж самого Євросоюзу. Самі виплати фермери Естонії розглядають як недостатні, вважаючи, що Брюссель фактично тримає сільське господарство своїх нових членів на голодній пайці і міцному ланцюзі, оскільки допомога для останніх складає лише третину від розміру виплат для фермерів старих членів європейської спільноти. Так, фермер у Греції одержує в п’ять разів більше, ніж фермер в Естонії.

Також слід зазначити, що сама Естонія має платити за членство у ЄС. Наприклад, на 2012 р. визначено суму у 167 млн євро. Вона вираховується із загальної суми допомоги Естонії від організації. У вересні 2011 р. Естонія приєдналася до Європейського фонду фінансової стабільності (EFSF), призначеного допомагати тим членам ЄС, які мають складні економічні проблеми, такі як у Греції, Іспанії, Італії.

Показником економічної успішності стало приєднання у червні 2010 р. до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), яка об’єднує найбільш розвинені країни світу. На той момент Естонія була єдиною серед пострадянських країн, що стала її членом. Восени 2008 р. її населення ще не відчувало ніяких побоювань у зв’язку з наближенням світової кризи в економіці. Соціологічні опитування показували оптимістичні прогнози. Лю-

ди не думали про ті масові скорочення і зростання безробіття, які виявилися вже до літа 2009 р. Вони відчували задоволення різними аспектами життя, адже темпи економічного зростання були високими, а рівень безробіття не перевищував 6 %.

Але криза з усіма її наслідками не обійшла стороною країни Балтії. Найбільш успішно її удари тримала Естонія, оскільки виявилася краще підготовленою до негараздів, ніж Литва та Латвія. Поки тамтешні політики займалися популізмом, в Естонії проводилися реформи у всіх сферах. Створюючи свою банківську систему, естонці взяли за зразок стандарти Євросоюзу. Перед бажаними зробити швидкі гроші або “відмити” капітали був поставлений залізний бар’єр. Сусідні країни, прагнучи залучити якомога більше іноземних капіталів, не були надто прискіпливими, а іноземці здебільшого вкладали гроші у нерухомість, ціни на яку шалено зросли, а потім обвалилися. Одним із наслідків стала скрута у банківській системі, а з нею — і в інших.

Естонія, за даними Євростату, у кризовому 2009 р. втримала дефіцит державного бюджету на рівні 1,7 %, а державний борг у неї не перевищив 7,7 % від ВВП. Приблизно на таких позиціях вона утрималася у 2010 р. Це дозволило їй з 1 січня 2011 р. увійти до єврозони. Євро прийшло на зміну кроні, введеній у 1992 р. Прийняття нового члена до єврозони можна вважати психологічним ходом ЄС, прагненням продемонструвати, що, незважаючи на проблеми, країни, які не входять до цього союзу, все-таки прагнуть приєднатися до нього. До кризи входження в єврозону було вигідним: нові члени отримували різні дотації (усього було виплачено приблизно 100 млрд євро), у тому числі могли дозволити собі деякі “надмірності”, подібні до 13-х і 14-х зарплат у Греції. Пізніше контроль посилювався, і Естонія вже має виконувати низку жорстких економічних умов, серед яких — приєднання до EFSF і надання допомоги тій самій Греції. У самій Естонії, незважаючи на запевнення політиків і банкірів, введення нової валюти не зупинило інфляцію: на зміну дефляції у мінус 0,1 % у 2009 р. прийшло зростання цін на 3 % у 2010 р. і 5 % у 2011. Однак надходження коштів з-за кордону не припинилося. У 2012 р. кожне п’яте євро витрат державного бюджету взято іззовні (1,4 млрд євро). Це гроші від різних європейських фондів і кошти, одержані від продажу квот на викиди вуглекислого газу. До цього додаються різноманітні пожертви та гранти від розвинених країн і міжнародних організацій. Наприклад, Норвегія впродовж 2009—2013 рр. подарувала Естонії 40 млн євро на розвиток культури та освіти. Солідні суми вносять ООН, НАТО, ОЕСР, Фонд Дж. Соро-

са “Відкрита Естонія” та багато інших. Використовуючи європейські фонди, перекази іноземних держав і організацій, а також квоти, Естонія фактично заміщує ними невідворотні в разі їх відсутності фінансові кредитні запозичення у міжнародних фінансових установ. Ця унікальна позиція країни — хороша реклама в очах інших держав Європи, які страждають від нестачі державних прибутків.

Хоча й менше, ніж дві інші балтійські ННД, Естонія зазнала кризових явищ. За 2008—2009 рр. сумарне падіння ВВП склало 18,3 %. Якщо у 2007 р. ВВП на душу населення становило 21 800 дол., то у 2009 р. — 18 500. Головною причиною стало скорочення експорту через загальне погіршення економічної ситуації у світі, а тому зрозуміле зменшення обсягів промислового виробництва та надання послуг. Рівень безробіття в Естонії піднявся з 4,7 % у 2007 р. до 17,5 % у 2010.

6 березня 2011 р. відбулися парламентські вибори. Явка — 63,5 % (580 264 особи, які мали право брати участь у виборах). Голоси розподілилися так: Партія реформ Естонії — 28,6 % (33 мандати), Центристська партія Естонії — 23,3 % (26), Союз партій “Вітчизна і Res Publica” — 20,5 % (23). Соціал-демократична партія Естонії — 17,1 % (19). Решта партій не подолали прохідний бар’єр, і до парламенту їхні кандидати не потрапили. Вперше парламент склався з чотирьох партій: двох правих — Партія реформ та Союз партій “Вітчизна і Res Publica” і двох лівих — Центристська партія та соціал-демократи. Праві партії сформували уряд — “уряд більшості (підтримка 56 депутатів з 101). Прем’єрська посада залишилася за лідером Партії реформ А. Ансіпом.

Отже, керівництво в країні не змінилося. Це свідчило про те, що населення прагнуло стабільності. Однак економічна ситуація задовольняла далеко не всіх, особливо стосовно збільшення податків та підвищення плати за комунальні послуги на тлі надто скаредної соціальної політики. Дратувало утримування зарплат в умовах зростання цін. Від 2008 р. зарплати лікарів, учителів і викладачів, рятувальників і поліцейських, соціальних працівників та інших фактично залишалися без змін. Обурення громадськості викликало рішення збільшити зарплату депутатів парламенту у 2012 р. на 246 євро, і виходило на місяць 3380 євро. Це робилося не вперше: у 2011 р. зростання депутатських зарплат становило 27 %. Наприкінці того ж року середня зарплата по країні становила 857 євро, але реальні прибутки населення коливалися. Ча-

сто для тих чи інших працівників заробітну плату або затримували, або зменшували.

У лютому і березні 2012 р. профспілки шахтарів, енергетиків, медиків і працівників освіти провели кілька маніфестацій, страйків у столиці та в інших містах країни під гаслами: “Ми не раби!”, “Досить дурити трударів!”, “Міністрів — у відставку!”. Серед вимог — недопущення змін у трудовому законодавстві, що надають роботодавцям право в односторонньому порядку розривати колективні трудові угоди. Найголовніша — підвищення зарплат. Але керівництво країни поставилося до протестів спокійно. До мітингувальників ніхто з вищих посадовців не вийшов. Лише прем’єр-міністр А. Ансіп пообіцяв не очолювати уряд після 2015 р. (10 років на посаді).

Загалом же можна сказати, що в Естонії на середину 2012 р. до погромів не дійшло. Ймовірно, дав про себе знати естонський національний характер — стриманий і терплячий, який над усе цінує стабільність, родинні цінності і не налаштований на громадянську активність. Щодо низького рівня останньої, тому підтвердження — невелика роль профспілок, які не можна порівнювати із профспілками Фінляндії чи Швеції у відстоюванні прав своїх членів. Хоча макроекономічні показники на початок 2012 р. поліпшилися, це не означає, що покращилося життя всіх. Тим більше, це не розцінюється як закінчення кризи. Естонське керівництво, розуміючи, що у світі вона триватиме ще кілька років, будує власну політику. Її основними пріоритетами названо забезпечення конкурентоспроможності Естонії на міжнародному ринку, зміцнення фінансової стабільності і зростання трудової зайнятості. Ці економічні пріоритети в умовах непевності світової економіки зумовлюють досить консервативну політику.

“Бронзові ночі” сколихнули російськомовне населення Естонії. Проходили заходи, на яких зазначалося, що причинами масових протестів стало небажання й далі миритися зі статусом “чужинця”. Пропонувалося добиватися, діючи в рамках естонських законів, пропорційного представництва у Ригикогу та Європарламенті, відстоювати визнання російської мови як другої державної, збереження шкіл із російською мовою викладання, ведення діалогу з владою про формування мультикультурного суспільства. Лунали й радикальні пропозиції: посиляючись на визнання Естонією незалежності Косово, добиватися автономії російської меншини на території республіки і проведення референдуму з цього питання. Проте позиція естонського керівництва в національному питанні залишається непохитною.

Запитання для самоперевірки

Назвіть дату Дня незалежності Естонської Республіки.

Чому президент А. Рюйтель не поїхав до Москви на святкування 60-ї річниці перемоги у війні 1941—1945 рр.?

Якими обставинами зумовлено економічне лідерство Естонії серед інших пострадянських країн Балтії?

Як ви можете охарактеризувати соціальне становище населення Естонії до і під час кризи, що почалася у 2008 р.?

Охарактеризуйте соціально-економічну політику естонського уряду у кризових умовах.

Яка ситуація в національному питанні склалася в Естонії?

Що таке “війна історій” в естонському варіанті?

Завдання для самостійної роботи

Визначте пріоритети зовнішньої політики Естонії на сучасному етапі.

Як Естонія формує відносини з Росією?

Що символізує пам’ятний знак “Зламана волошка”?

Проведіть всебічний аналіз подій, що одержали назву “бронзові ночі”, розкриваючи їх причини і наслідки. Які тенденції розвитку міжнародних відносин відобразилися в них?

Складіть баланс позитивних і негативних моментів вступу Естонії у Європейський Союз.

РЕСПУБЛІКИ ЗАКАВКАЗЗЯ

Кавказ — специфічний регіон зі своїми особливостями територіально-географічного, історичного, соціально-економічного, етнонаціонального, соціокультурного та конфесійного характеру. Йому притаманні поліетнічність, релігійний синкретизм (синтез місцевого язичництва з елементами християнства і різними течіями ісламу), поєднання високогір’я, передгір’я і рівнин, що зумовлює взаємозалежність терасового землеробства, альпійського скотарства і наїзництва, закріплених у своєрідних етнічних гірських кодексах, психологічних рисах, переважанні недержавних форм самоорганізації. Впродовж всієї своєї історії Кавказ пережив чимало війн і конфліктів між різними воєвничими кланами, племенами, релігійними конфесіями, державами та імперіями.

Особливістю Кавказу є висока “конфліктогенність” регіону, яка закладена у його природі і нараховує принаймні декілька століть. Поділені за етнічними, релігійними та іншими ознаками кавказькі народи, по суті, ніколи не жили в абсолютному мирі і злагоді. За роки радянської влади ці конфлікти були приглушені, проте не зникли зовсім. І при першій же нагоді обернулися вибухами, людськими жертвами, взаємними звинуваченнями і, нарешті, багаторічною напруженістю, станом “ані війни, ані миру”. Тому треба розуміти, що повного миру і спокою тут не буде ще дуже довго. Ситуація погіршується характерним для регіону низьким рівнем політичної культури і високим рівнем мілітаризованості населення. В особистому користуванні у людей дуже багато зброї, і ще не відійшли у минуле традиції кровної помсти.

У Кавказькому регіоні зав'язаний вузол великої кількості складних соціально-економічних, національно-територіальних, конфесійних та геополітичних проблем. Регіон знаходиться майже у самому центрі євразійського континенту, займаючи дуже вигідне економіко-географічне положення на одному із найживіших перехресть світових комунікацій. В наш час виокремлюють Північний Кавказ, що входить до складу Російської Федерації, і Південний Кавказ, або Закавказзя, що складається з трьох визнаних нових незалежних держав — Азербайджану, Вірменії та Грузії і трьох невизнаних — Нагірного Карабаху, Південної Осетії та Абхазії.

За радянських часів три закавказькі республіки не належали до найрозвиненішої частини СРСР, хоч і не були найбіднішими. В Азербайджані та Вірменії пройшла індустріалізація, що призвело до того, що на момент краху Радянського Союзу у структурі їхніх ВВП переважала промисловість. Грузія трохи відстала від них. В індустрії закавказьких республік досить помітною була частка високотехнологічних (на той час) виробництв: у Грузії — авіаційна промисловість, електронна — у Вірменії. Азербайджанське машинобудування забезпечувало до 80 % усіх потреб в обладнанні нафтопереробної галузі країни.

Після розпаду СРСР і утворення незалежних закавказьких республік — Вірменії, Азербайджану і Грузії — усі вони пройшли через найтяжчу економічну кризу, відчувши наслідки громадянських війн, політико-етнічних конфліктів, припинення звичних економічних зв'язків. Усі закавказькі ННД зазнали *деіндустріалізації*. До середини 1990-х років частка промисловості у структурі ВВП Азербайджану скоротилася вдвічі (з 60 до 30 %). У Вірменії чимало галузей промисловості скоротилося в кілька разів. У Грузії через закриття підприємств упродовж 1990-х років 400 тис. осіб втратили роботу (за загальної чисельності населення на 1989 р. приблизно 5 млн). Крах радянської народногосподарської системи призвів до різкого падіння експортного потенціалу закавказького сільського господарства, оскільки його продукція втратила виключне значення для ринків пострадянських країн (приклад — мандарини, квіти і чай).

До кінця 1990-х років становище почало поступово стабілізуватися. В усіх трьох державах відбулися парламентські і президентські вибори. Основу їхньої виконавчої влади становлять президенти, які спираються на “партії влади”, що мають парламентську більшість і особливий, неформальний вплив та авторитет. Говорячи про “партії влади”, слід мати на увазі, що це не фор-

мально правлячі пропрезидентські партії, а часто й неформальне об'єднання людей і структур, допущених до владної вертикалі.

Певний час більшість коментарів стосовно політичного розвитку Закавказзя акцентувала домінування націоналістичних проблем. Вважалося: найуспішнішими політиками і політичними партіями є ті, які можуть переконати електорат у тому, що вони найбільш ефективно відстоюватимуть його національний інтерес, порівняно з вимогами інших національностей. Через це уявлення про Закавказзя складалося насамперед із конфліктів у Нагірному Карабасі, Південній Осетії та Абхазії.

Проте націоналістичні рухи, що виникли у трьох закавказьких республіках наприкінці 1980-х років, пережили зміну свого характеру після приходу до влади. На першому етапі вони прагнули мобілізувати масову підтримку власних програм, які передбачали зовсім новий політичний і соціальний порядок. На другому вони виявилися зайнятими зміцненням своєї влади. Це, крім використання компромісів стосовно радикальних ідей їхньої первісної програми, також посилювало боротьбу між групами у керівництві того чи іншого руху за контроль над ресурсами.

Після 1995 р. політична влада у трьох республіках виявила багато рис другого етапу консолідації режимів. Однією з найважливіших складових було встановлення державної монополії на засоби примусу на території країни. Цей процес виявився дуже складним. Адже вихід на передній план етнічних конфліктів на першому етапі політичного розвитку супроводжувався дисперсією державної влади до різних неформальних груп — типово напіввійськових організацій, пов'язаних з організованою злочинністю. Початковий етап консолідації режимів у Закавказзі характеризувався боротьбою між політичним керівництвом і цими угруповуваннями. У період політичної дестабілізації були мобілізовані кланові й родинні мережі, які історично закріпилися у суспільстві. Криза держави стимулювала відродження подібних мереж задля забезпечення власного захисту і контролю над державними ресурсами. На кону — контроль над державним апаратом, що дає доступ до більшості, якщо не до всіх, ресурсів закавказьких республік. Адже держава може укладати контракти з іноземними компаніями на експлуатацію природних ресурсів, надавати ліцензії на зовнішню торгівлю, діяти як одержувач іноземної фінансової допомоги. Вона також контролює податкову систему і внутрішню торгівлю тощо. Контроль над міністерствами й урядовими агентствами дає широкі можливості для здійснення патронажу. Як правило, середньомісячна заробітна плата чиновників у

всіх закавказьких республіках була дуже низькою, навіть нижчою, ніж офіційний прожитковий мінімум. Тобто мовчки передбачалося, що урядові чиновники доповнюватимуть свої прибутки хабарями. Замість того, аби виплачувати більшу заробітну плату, державні діячі високого рангу віддають перевагу найманню такого штату, який залежав би від них і підтримав би у боротьбі проти політичних опонентів. Тобто, крім надання широких можливостей особистого збагачення, контроль над державним бюджетом є важливим інструментом для тих політичних груп, котрі прагнуть підтримувати свої позиції проти суперників.

У міру того, як режим консолідується, політичні групи обмежуються мобілізацією невеликої групи своїх прихильників, які вже займають впливові політичні й економічні позиції. Така політична боротьба зміцнює авторитарні тенденції через слабкість громадянського суспільства, корумпованість правової системи та особливо відсутність сильного середнього класу.

Ще до того, як у Закавказзі встановилася радянська влада, тут сильні позиції мала *клановість* — ядро суспільно-політичної організації з давніх часів. За радянської системи, під час колективізації, при проведенні національної кадрової політики кланова система помітно зміцнилася, оскільки лідери одержували доступ до суспільних та державних ресурсів. Держава висувала і підтримувала певні клани на шкоду іншим і піддавала їх своєрідній модернізації. Але за своєю суттю клановість є проявом демодернізаційних процесів, оскільки вона проникає не тільки в економічну, але й у політичну сферу. Невдача спроб швидкого й успішного демократичного транзиту пострадянських закавказьких республік значною мірою зумовлювалася і цими обставинами. Більше того, клановість часто виступала конфліктогенним фактором: утримання влади елітами (кланами) можливе лише за умови постійного і жорсткого придушення конкуруючих кланів, тобто постійного відтворення конфліктів, а не їх урегулювання.

Від інших пострадянських республік закавказькі відрізняються надзвичайними станами, з якими вони стикалися ще до здобуття незалежності, а також боротьбою за придушення напіввійськових організацій. Встановивши контроль над прибутковими природними ресурсами і виконанням програм приватизації, а також зміцнивши вплив на ресурси примусу (“силові структури”), політичне керівництво, навіть перебуваючи у скрутному становищі, має потужні стимули і засоби маніпулювання демократичним процесом, аби залишитися при владі. *Приклад історії пострадянських держав ще раз підтверджує тісний зв'язок між*

рівнем економічного розвитку, появою незалежного середнього класу і демократизацією.

Внутрішні та зовнішні проблеми трьох закавказьких республік мають як деякі спільні риси, так і відмінності, зумовлені характером влади, прийнятими керівництвом економічними і соціальними програмами, їхньою зовнішньою орієнтацією. Розпад СРСР і утворення незалежних закавказьких республік призвели до суттєвої зміни їхнього геополітичного становища. У зовнішньополітичній орієнтації закавказькі держави, які втратили через відсутність транспортних шляхів через зони політико-етнічних конфліктів російські ринки, все більше схиляються в бік географічно близьких їм країн Близького і Середнього Сходу. В разі зростає товарообіг між Азербайджаном і Туреччиною, Туреччиною і Грузією, одним з головних зовнішньоторгових партнерів Вірменії став Іран.

Окрім усього іншого, слід пам'ятати, що у світі є регіони, такі як Близький і Середній Схід, Кавказ та ін., які викликають підвищену увагу тих держав, що борються за світову гегемонію. Сполучені Штати Америки мають на меті підтримати створення “Балтійсько-Чорноморського альянсу” з колишніх республік СРСР, який повинен бути поза сферою російського впливу і забезпечувати стратегічне стримування Росії на західному напрямі. Вірменія, Азербайджан і Грузія входять до цього регіону, тому і зрозуміла зростаюча увага Заходу до них. Росія ж звикла вважати даний регіон зоною виключно власних інтересів. Після вступу до НАТО держав Балтії вона негативно ставиться до будь-яких розмов стосовно приєднання інших незалежних держав до цієї організації, оскільки їй не подобається перспектива “життя в оточеній фортеці”.

Регіони Близького і Середнього Сходу, а також Кавказ є або джерелами сировинних ресурсів, насамперед енергоносіїв, які постійно зменшуються, або перехрестям вже існуючих і майбутніх міжнародних комунікацій. Вони, як правило, нестабільні і роздираються міжнаціональними конфліктами. Кавказ знаходиться на стику геополітичних інтересів багатьох міжнародних сил, передусім США, Азербайджану, Туреччини, Грузії, з одного боку, Росії, Вірменії та Ірану — з іншого. Закавказзя має виключно важливе розташування: територія держав, розміщених між Чорним і Каспійським морями, — найкоротший транспортний, насамперед трубопровідний, коридор із Центральної Азії до Європи. Вважається: той, хто контролюватиме територію Азербайджану, Вірменії та Грузії, одержить доступ до практично ще не освоєних природних багатств басейну Каспійського моря і Серед-

ньої Азії. Тобто цінність російської нафти зменшилася б і не було б такої сильної залежності від неї. На Кавказі з 1992 р. почалася трубопровідна геополітична війна, яка охопила весь регіон. У межах цієї війни Нагірно-Карабаський конфлікт є тим інструментом, за допомогою якого можна створити нову геополітичну карту Закавказзя, змінивши державні кордони Вірменії та Азербайджану. Врегулювання цього конфлікту дало б змогу запустити проекти зі створення нафто- і газопровідних комунікацій напряму і зробити Вірменію транзитною країною. Тому битва за Вірменію тільки починається.

Загалом можна сказати, що на сучасному етапі розвиток Закавказзя зумовлюється посиленням ролі регіональних і позарегіональних сил у політичному процесі, наявністю неврегульованих конфліктів, тяжкою соціально-економічною ситуацією, проблемами у політичній сфері. У цілому Кавказ продовжує характеризуватися політичною дискретністю, мозаїчністю та нестабільністю. Наявні тут реальні й потенціальні етнонаціональні, територіальні, конфесійні та інші протиріччя й конфлікти продовжують справляти суттєвий вплив на геополітичну ситуацію в регіоні.

Запитання для самоперевірки

У чому полягає специфіка Закавказького регіону порівняно з іншим пострадянським простором?

Поясніть вплив сталінської національної політики на стан справ у Закавказзі.

Які конфлікти виникали у Закавказзі до розвалу СРСР?

Як реагувало центральне керівництво Радянського Союзу на події у Закавказзі?

Назвіть сучасні “гарячі точки” на мапі Закавказзя.

Завдання для самостійної роботи

Детально вивчіть проблему Нагірного Карабаху. Які причини виникнення конфлікту? Простежте історію і сучасний стан протистояння. Які позиції обстоюють сторони, що беруть в ньому участь? Охарактеризуйте позицію Росії та світової спільноти у цьому питанні.

Як можна охарактеризувати рівень розвитку закавказьких республік за часів радянської влади?

Складіть хронологію основних подій у конфліктних зонах Закавказзя після 1991 р.

ВІРМЕНІЯ

Для однієї з гараздуючих радянських республік 1988 р. виявився дуже складним. 7 грудня в ній сталося страшне стихійне лихо — небачений за своєю руйнівною силою землетрус. В епіцентрі — у місті Спітак — 10 балів за шкалою Ріхтера. За мить 20 тис. людей загинули, 700 тис. залишилися без даху над головою, у руїни перетворилися міста Ленінакан, Спітак, Кіровакан, Степанаван, десятки селищ. Не тільки радянські республіки, а й більшість країн світу прийшли на допомогу постраждалим. Це було вперше, коли Радянський Союз прийняв іноземну допомогу, від якої відмовилися після вибуху Чорнобильської атомної електростанції у 1986 р. Тобто вперше визнали, що в СРСР “щось трапилося”, і він неспроможний подолати це сам.

Землетрус трапився на тлі загострення конфлікту з Азербайджаном через Нагірний Карабах. Люди сподівалися, що при такій біді про нього забудуть, але сподівання не виправдалися. У Вірменії масово підтримали вимоги вірменського населення Карабаху про вихід зі складу Азербайджану і приєднання до Вірменії. У республіці спалахували масові демонстрації, мітинги і страйки. Ситуація погіршилася після погромів вірменів у азербайджанському місті Сумгаїт у лютому 1988 р., а потім в інших містах.

У червні 1990 р. Верховна Рада Вірменії висловила згоду на входження Нагірного Карабаху до складу республіки, проте це рішення скасувало керівництво СРСР. Дії Москви викликали нові масові протести. Їх очолив комітет “Карабах”, на основі якого у 1989 р. було створено Вірменський загальнонаціональний рух.

В обстановці нерозв'язаної карабаської проблеми у Вірменії у 1990 р. відбулися перші демократичні вибори до Верховної Ради. В основному передвиборча боротьба проходила між Комуністичною партією і головною опозиційною силою — Вірменським загальнонаціональним рухом. Це був опозиційний радянському режимові рух, який виступав проти колишніх номенклатурних представників К. Демірчяна та С. Аратюняна. Симпатії народу були на боці опозиції, під чийм керівництвом він піднявся на визвольну боротьбу. Незважаючи на це, більшість депутатів обрали від комуністів. Проте у серпні 1990 р. головою Верховної Ради став голова Вірменського загальнонаціонального руху Левон Тер-Петросян. Йому також вдалося виграти президентські вибори. 16 жовтня 1991 р. за його кандидатуру було віддано 83,4 % голосів. Частково позитивні результати перших виборів для Вірменського загальнонаціонального руху зумовлювалися членством у комітеті “Карабах” і активною участю у розв'язанні цього конфлікту. У листопаді 1990 р. Верховна Рада прийняла постанову “Про деполітизацію державних підприємств, навчальних закладів”, згідно з якою фактично ліквідовувалася однопартійна система і відкривалося широке поле діяльності для громадсько-політичних організацій. У лютому 1991 р. прийнято Закон “Про громадсько-політичні організації”, що створив необхідні умови для формування багатопартійної системи. Протягом нетривалого терміну у Вірменії почали діяти десятки партій і громадських організацій.

21 серпня 1990 р. перша сесія Верховної Ради Вірменії прийняла Декларацію про незалежність Вірменії, яка скасувала Вірменську Радянську Соціалістичну Республіку і проголосила повноправну незалежну Республіку Вірменію. Це стало початком незалежної державності, яку пізніше закріпили нові закони і постанови. У референдумі 17 березня 1991 р. щодо збереження Радянського Союзу Вірменія відмовилася брати участь. 21 вересня 1991 р. відбувся референдум про вихід зі складу СРСР і державну незалежність. 94,99 % громадян, які мали виборче право у республіці, відповіли на це запитання схвально. Два дні потому Верховна Рада Вірменії оголосила Республіку незалежною, самостійною державою.

Становище у районі карабаського конфлікту в 1993 р. остаточно змінилося на користь вірменської сторони, якій вдалося зайняти значну частину азербайджанської території, у тому числі Лачинський коридор, що пов'язує території Вірменії та Нагірного Карабаху. У травні 1994 р. було укладено угоду про припинен-

ня вогню. Єреван, підписавши цей договір, зафіксував вигідне для себе становище. Однак статус-кво не може зберігатися вічно. Вірменія, перемігши у війні, нині слабша, ніж її суперник.

Конфлікт з Азербайджаном спонукав владу оголосити надзвичайний стан в економіці. Наприкінці 1992 р. — на початку 1993 р. Вірменія підписала з Росією угоди про економічне співробітництво, про дружбу і співпрацю, які передбачали надання російської допомоги сировиною, енергією і продовольством. Багаторазове підвищення цін на хліб, газ та електроенергію у лютому 1993 р. зумовило урядову кризу. Прем'єр-міністр Хосров Арутюнян, який заперечував прискорену лібералізацію економіки, подав у відставку, його замінив Грант Багратян, прибічник радикальних ринкових реформ.

Справді, найскладнішою проблемою з перших років незалежності виявилось реформування економіки. Попередня структура господарства, що залишилася у спадщину від Радянського Союзу, не відповідала потребам розвитку самостійної держави. До того ж у пострадянський період тут склалася господарська система кримінального характеру, що об'єдналась із корумпованою владою, яка працювала не на державу, а на себе. Хоча офіційно майже одразу визначили загальні риси і напрями економічного розвитку, проте не відпрацювали механізми втілення у життя. Країна пережила гіперінфляцію, різке скорочення інвестицій та інші подібні негативні явища. Ситуація ускладнювалася зовнішньою блокадою з боку Азербайджану і Туреччини, які не хотіли йти на зустріч економічним інтересам Єревана до повернення Нагірного Карабаху під юрисдикцію Азербайджану і звільнення окупованих територій. При цьому величезні, непропорційні можливостям країни кошти доводилося і доводиться витрачати на утримання збройних сил.

Поки у Грузії та Азербайджані уряди продовжували зберігати елементи адміністрування і відкладали радикальну економічну реформу, побоюючись соціального вибуху, у Вірменії програму радикальних перетворень реалізували від самого початку. Вона однією з перших серед країн СНД прийняла і втілила у життя Закон про передачу землі у приватну власність та почала широку приватизацію промислових підприємств, лібералізацію торгівлі. У лютому 1991 р. прийняли Закон “Про основи приватизації у Республіці Вірменія”, в якому зазначалося, що усі підприємства промисловості й обслуговування мають поступово приватизуватися, і для цього потрібно створити конкурентні умови. Враховуючи тяжке соціальне становище, за цим документом приватиза-

цію передбачалося почати з аграрної сфери. Ще в останніх числах січня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон “Про селянські і колективні селянські господарства”, відповідно до якого встановлювалися принципи їх організації. Реалізуючі положення документа, протягом 1991—1992 рр. на території республіки скасували колгоспи і радгоспи та створили 320 тис. індивідуальних і колективних селянських господарств. Проте державні органи після цього рішучого кроку вважали свою місію виконаною і не розробили жодних заходів для забезпечення життєздатності таких господарств. Селяни перебували у дуже скрутному становищі. Лише у 1995—1996 рр. парламент розробив низку заходів з надання кредитної та матеріальної допомоги аграріям.

У тяжкому стані перебувала і промисловість. Ще у 1989 р. за вимогами опозиції закрили Алавердський гірничо-металургійний комбінат, Кіровокапський хімічний завод, науково-виробниче об'єднання “Наїріт”, а після розпаду СРСР припинили роботу ще чимало промислових підприємств, позбавлених сировини та енергії. Унаслідок блокади ускладнилася реалізація продукції. У вересні 1990 р. Верховна Рада прийняла Закон “Про державну власність Республіки Вірменія”, за яким майно усіх державних підприємств та установ, розміщених на території республіки, мало статус республіканської власності. Проте не здійснили необхідних заходів для збереження цього майна, і більшу його частину розкрали колишні й теперішні керівники і спритні ділки. У серпні 1992 р. ухвалили Закон “Про приватизацію і роздержавлення державних підприємств і об'єктів незавершеного будівництва”, котрий потім регулярно доповнювали новими постановами. Їх в основному втілювали в життя після 1993 р.

Уряд відхилив схему приватизації, яка базується на російській моделі, тобто на масовому розподілі ваучерів. Обрали схему, за якою підприємства перетворювалися на “акціонерні товариства відкритого типу”. Їхні акції пропонувалися насамперед працюючим. Якщо вони не використовували запропоновані акції, то підприємство виставлялося для продажу з аукціону. Така форма приватизації давала шанси старій номенклатурі. Приватизували не тільки великі й середні промислові підприємства, а й житловий фонд, тобто мешканцям безкоштовно передавали квартири, які вони займали.

У листопаді 1993 р. Вірменія запровадила власну валюту — драм. У листопаді 1994 р. парламент ухвалив план економічних реформ, що передбачав скорочення бюджетного дефіциту, здійснення податкової реформи. Стабілізації республіканської еконо-

міки сприяла не тільки постійна підтримка впливової і багатой вірменської діаспори (на початок 1990-х років її чисельність за кордоном становила понад 3 млн осіб, серед них 1 млн — у США), а й співпраця з Міжнародним валютним фондом.

Перебудова господарського життя відбувалася дуже не просто. У 1996 р. частка промислового виробництва у ВВП знизилася з 36 до 29 %. У результаті проведення структурних реформ скоротилися обсяги виробництва у машинобудуванні та хімічній промисловості. Внаслідок спаду виробництва чисельність зайнятого персоналу протягом 1990-х років зменшилася більше ніж вдвічі. Середня заробітна плата в республіці становила приблизно 20 дол., а розмір пенсій — 6. Зростала соціальна диференціація: прибутки найзаможніших 10 % населення перевершували середній прибуток найбідніших у 21 раз.

Низький рівень життя спричинив нову хвилю масової еміграції: у 90-ті роки країну залишили понад 750 тис. осіб, з них 80 % виїхали у Росію. Це значні втрати населення для невеликої країни. За переписом 1989 р., населення республіки становило 3,3 млн осіб. За 1991—2011 рр. виїхало приблизно 1 млн. Тобто через еміграцію Вірменія втратила третину своєї людності.

Рушійною силою зростання вірменської економіки виступив приватний сектор. Країна перейшла до стадії приватизації великих об'єктів інфраструктури і великої промисловості. Вірменія успадкувала різноманітний індустріальний потенціал від СРСР. За радянських часів вона була наукомісткою республікою, насиченою виробництвами військово-промислового комплексу. За роки блокади й енергетичної кризи їх закрили. Сучасні вимоги диктують певну переоцінку пріоритетів і можливостей. Легка промисловість, обробка імпортних діамантів і ювелірна справа, машинобудування, сільське господарство і харчова промисловість — традиційні для вірменської економіки. Ці сектори поступово адаптувалися до нових умов. Населення частково пристосувалося до нової економічної реальності. Почала реструктуруватися торгівля і реміснична сфера. Майже у кожному міському будинку — крамнички, майстерні, пекарні тощо. Починаючи з 1999 р. Вірменія — серед тих пострадянських держав, в яких спостерігалось найбільше економічне зростання.

Проте більшість населення перебувала у дуже тяжкому становищі. Вірменія — єдина пострадянська країна, де у 1992—1995 рр. діяли хлібні картки: за хлібом стояли черги, видавали по 350 г на особу на день. Наприклад, при тому, що повсюди у пострадянських республіках пенсію не виплачували вчасно, у Вір-

менії пенсію, що становила 6 дол. (тодішня ціна двох кілограмів м'яса) не видавали місяцями. Хоча ввели в дію атомну електро-станцію, люди не запалювали світло, оскільки не мали чим за нього платити. Така сама ситуація спостерігалася і з опаленням, яке не вмикали навіть у суворі зимові дні. Багато хто заощаджував на транспорті, ходячи пішки. Рівень життя був один з найнижчих серед пострадянських республік. На початку 2000-х років бідність ще не подолали: навіть за офіційними даними, від неї потерпали понад 51 % населення. Корупція мала масштабний характер, місцеві олігархи вражали своєю всездозволеністю, а пересічна людина страждала від правової незахищеності.

На цьому тлі надто спокійна позиція президента Л. Тер-Петросяна і його обіцянки гарантувати “створення умов для подальшого розвитку” багато кого дратували. Опозиція рішучіше звинувачувала владу в неієздатності і корупції. Навесні 1994 р. опозиція сконцентрувала свої зусилля на міністрі внутрішніх справ В. Сірадегані, стверджуючи, що його міністерство втягнене у вбивства, що воно мало спеціальну групу рекетирів, котрі вимагали гроші у вірменських бізнесменів у Москві. В. Сірадегяна відсторонили від обов'язків міністра. Опозиція погрожувала притягти до суду тих, хто одержував незаконні прибутки від розподілення державної власності. Почастішали демонстрації з вимогою відставки Л. Тер-Петросяна. У грудні 1994 р. президент оголосив тимчасове припинення діяльності однієї з головних опозиційних партій — “Дашнакцутюн” і випуску деяких опозиційних газет.

5 липня 1995 р. влада Вірменії провела референдум про нову Конституцію, яка і була прийнята. Відповідно до неї президент одержував широкі повноваження щодо судової влади. У референдумі взяли участь приблизно 54 % населення, з них 70 % проголосували за нову Конституцію. В той самий день відбулися і парламентські вибори. Опозиція заявила про численні порушення і фальсифікації. Адже діяльність найвпливовішої політичної партії заборонили, сотням кандидатів від опозиції на сумнівній основі відмовили у реєстрації, засоби масової інформації мали упереджений характер, а значну кількість бюлетенів було анульовано як “зіпсовані”. З критичними оцінками виступили і спостерігачі від ОБСЄ. Проте перемогу на виборах одержав урядовий блок “Республіка” на чолі з Вірменським загальнонаціональним рухом (у ньому брали участь також Республіканська партія, партія “Гнчак”, “Рамкавар”, християнські демократи та ін.).

22 вересня 1996 р. Л. Тер-Петросян переміг на президентських виборах, отримавши 52 % голосів на підтримку. В ніч на-

передодні виборів він виступив в ефірі, залякуючи виборців фашистською загрозою. Він заявив, що в разі приходу до влади його суперника погіршаться відносини з Росією, Грузією, Заходом, а недостатньо вивірена політика призведе до поновлення війни в Карабасі. Його основний противник — лідер опозиції В. Манукян — один із творців комітету “Карабах”, перший прем'єр-міністр незалежної республіки, міністр оборони, при якому були одержані перші перемоги на карабаському фронті, лідер Національно-демократичного союзу і депутат парламенту — отримав 42 % голосів. Причому він переміг у столиці, а у глибинці виборці підтримали Л. Тер-Петросяна. На боці останнього були і військові, зокрема ще до того, як остаточно підрахували й оголосили результати виборів, міністр оборони зазначив, що тепер захищатиме свого президента. Тобто виборцям дали зрозуміти, що від їхньої думки нічого не залежить, і все заздалегідь відомо. Поширювалися чутки про масові зловживання під час виборчого процесу. Хоча міжнародні спостерігачі заявили про типові для пострадянських країн порушення і не більше. Спостерігачі від ОБСЄ таки відзначили численні порушення, проте вибори недійсними не визнали.

В. Манукян закликав вірмен не приймати результатів виборів і “вийти із себе”. На мітингах він заявляв про якісь протоколи, які в нього є, проте їх не показував. Тисячі прибічників опозиції протестували проти фальсифікацій, які, на їх думку, мали місце під час виборів, справа доходила до масових зіткнень. Керований опозицією натовп 25 вересня штурмом взяв будинок парламенту, де засідала Центральна виборча комісія. Жорстоко побили спікера парламенту Б. Аракчяна та його заступників, деяких депутатів. У відповідь влада ввела до столиці війська. Оточивши центр міста, військові пішли у наступ, підтримані водометом і сльозоточивим газом. Щоправда, жертв не було. Міністр внутрішніх справ виступив по телебаченню. Кваліфікувавши події як спробу державного перевороту, він звернувся до єреванців з проханням зберегти спокій і не виходити на вулиці. Влада заборонила проведення мітингів і демонстрацій і розпорядилася про тимчасове затримання лідерів опозиції — колишніх сподвижників Л. Тер-Петросяна. З ним залишилося лише троє колишніх соратників по боротьбі, інші перейшли до опозиції.

Події 25 вересня розкололи не тільки майдан Свободи, де вони відбувалися, а й усю країну. Багатотисячні натовпи, які протягом трьох днів виходили на майдан, свідчили про глибоку кризу, що виникла у Вірменії. Виступаючи 30 вересня зі зверненням до на-

роду, Л. Тер-Петросян мав визнати, що вирішальним фактором для народного невдоволення стали “невідворотні болісні наслідки економічних перетворень, кадрова політика, сваволя адміністративної машини, поширені вияви хабарництва й особливо тяжке соціальне становище населення”. З метою виправлення ситуації він обіцяв здійснити невдовзі серйозні кадрові перестановки, розширити боротьбу із корупцією та беззаконням.

Прагнучи досягти послаблення політичної напруженості, президент Л. Тер-Петросян призначив у березні 1997 р. новим прем'єр-міністром лідера Нагірного Карабаху Роберта Кочаряна. Восени 1997 р. президент дав принципову згоду на план ОБСЄ, що передбачав поетапне врегулювання карабахського конфлікту. Однак поступки Азербайджану, які передбачалися, викликали невдоволення у правлячих колах. Із запереченням виступили прем'єр Р. Кочарян і військове керівництво. У відставку подали міністр закордонних справ, голови парламенту і Центрального банку. Урядовий блок у Національних зборах розколовся.

У лютому 1998 р. під тиском опонентів Л. Тер-Петросян, не добувши свій термін, був змушений піти у відставку. *На дострокових президентських виборах у березні 1998 р. переміг прем'єр-міністр Р. Кочарян.* Йому вдалося обійти головного суперника — колишнього керівника Комуністичної партії Карена Демірчяна, який створив пізніше нову Народну партію. Справа в тому, що навіть за умов масового зубожіння населення комуністи були непопулярними через відверто проросійську орієнтацію. У багатьох вірменів комуністичне минуле асоціюється із “багнетами Червоної Армії”, за допомогою яких у країні у 1920 р. насильно встановили Радянську владу. Уряд очолив колишній міністр економіки Армен Дарбінян.

Проте політичне становище залишалось складним. У правоцентристському таборі посилювалася боротьба. Екс-прем'єр Г. Багратян, предрикаючи швидке падіння тодішньої влади, звинуватив її у “крадіжці у народу незліченних багатств”, стверджуючи, що країна загрузла у корупції, неосвіченості та демагогії. В ній зростала кримінальна небезпека: в результаті замахів у 1998—1999 рр. загинули генеральний прокурор, заступники міністрів оборони і внутрішніх справ, командуючий спеціальними поліцейськими силами.

На виборах 30 травня 1999 р. переміг блок “Єдність”, заснований Республіканською партією. Лідери блоку — Вазген Саркісян (колишній міністр оборони) був призначений прем'єр-міністром, а К. Демірчян — головою парламенту. Однак 27 жов-

тня 1999 р. група озброєних націоналістів на чолі з Н. Унаняном увірвалася до будинку Національних зборів. Нападники вбили голову уряду В. Саркісяна і голову парламенту К. Демірчяна, одного міністра і п'ять депутатів, інших узяли у заручники. Наступного дня екстремісти здалися. Парламентська більшість обрала новим прем'єром брата загиблого голови уряду Арама Саркісяна. Проте після гострої боротьби за владу між президентом Р. Кочаряном і кабінетом міністрів, у травні 2000 р. А. Саркісяна замінив Андранік Маркарян, кому довіряв глава держави.

15 лютого 2001 р. у Єревані розпочався суд над терористами, які у жовтні 1999 р. здійснили напад на парламент. Процес тривав до 2 грудня 2003 р., коли нападникам винесли вирок: довічне ув'язнення. Смертної кари злочинці уникли через те, що Вірменія взяла перед Радою Європи відповідні зобов'язання. У заключному слові підсудні не каюлися, а заявили, що бажали своєю акцією змусити прем'єр-міністра піти у відставку і таким чином врятувати країну від розвалу.

У травні 2002 р. відбулася масова демонстрація в Єревані, яка пройшла під гаслом відставки президента Р. Кочаряна. Опозиція погрожувала президентові імпичментом.

У лютому — березні 2003 р. провели президентські вибори. У першому турі взяли участь дев'ять кандидатур на вищу посаду в державі. Р. Кочарян одержав 49,4 % голосів виборців; його основний суперник — лідер Народної партії Вірменії Степан Демірчян (син убитого голови парламенту К. Демірчяна) — 28,2 %, при тому, що активність виборців становила 64 %. У другому турі 5 березня 2003 р. 2/3 голосів віддали за Р. Кочаряна. Опозиція звинуватила владу у фальшуванні результатів виборів, проте їх не переглядали. 25 травня 2003 р. відбулися вибори до парламенту. До Національних зборів обрали 131 депутат, з яких 56 — за мажоритарною системою, 75 — за партійними списками. Республіканська партія Вірменії здобула 23,66 % голосів (23 мандати), Орінац Еркер (“Країна Законності”) — 12,60 % (12); Вірменська революційна федерація Дашнакцутюн — 11,45 % (11); Блок “Справедливість” — 13,75 % (14); “Національне єднання” — 8,91 % (9); “Об'єднана трудова партія” — 5,67 % (6).

Переобраний глава держави запропонував поправки до Конституції, що обмежували роль Національних зборів. Відповіддю стало обурення з боку опозиції. У квітні 2004 р. у Єревані кілька днів ішли мітинги та демонстрації, організовані опозиційним блоком “Справедливість” на чолі з С. Демірчяном. Головна вимога — відставка Р. Кочаряна з посади президента. Ситуація була

настільки напруженою, що спецпідрозділи взяли під охорону його резиденцію. 13 квітня поліція розігнала безтерміновий мітинг на проспекті Баграмяна, де розташовані парламент і президентський палац. З обох сторін були потерпілі. Після розгону мітингу арештовували членів опозиційних партій. Серед арештованих — і депутати парламенту. Після наради з лідерами трьох пропрезидентських партій, депутати від яких становили парламентську більшість, Р. Кочарян погодився на початок переговорів з опозицією без жодної попередньої умови.

Запропоновані президентом зміни до Конституції були відкинуті на референдумі у травні. У 2004 р. опозиція знову провела масові маніфестації, вимагаючи референдуму про недовіру президентові Р. Кочаряну. Однак референдум не був проведений.

У 2005 р. ухвалили нову Конституцію. Конституційна реформа призвела до збільшення повноважень і ролі парламенту. Національні збори, згідно з нею, набули більшого впливу на уряд, ніж під час дії попередньої Конституції. Уряд республіки формується за участю партії, яка за результатами виборів до парламенту набирає більшість голосів. Отже, парламент Вірменії зрівнявся у своїх повноваженнях із президентом, що зробило боротьбу на виборах не такою гострою.

Таким чином Вірменія намагалася трансформувати свою політичну систему у напрямі демократизації через трансформацію президентської республіки із сильним авторитарним режимом у парламентсько-президентську республіку з посиленням ролі парламенту і партій у політичному процесі, через лібералізацію режиму, партизацію правлячої еліти і перехід до відносно конкурентних і вільних виборів.

Чергові парламентські вибори пройшли 12 травня 2007 р. Перед тим, 25 березня 2007 р., раптово помер прем'єр-міністр країни Андраник Маркарян, який займав цю посаду з 2000 р. і очолював Республіканську партію Вірменії (основа правлячої коаліції). На посаду прем'єра — другої за впливовістю особи в державі — указом президента був призначений Серж Саргсян, який рік тому став членом РПВ, а після смерті А. Маркаряна очолив цю партію. За результатами виборів 2007 р., у яких взяли участь 22 партії та один політичний блок, 5-відсотковий бар'єр подолали п'ять партій: Республіканська партія Вірменії — 33,8 %, “Квітуца Вірменія” — 15,1, “Дашнакцутюн” — 13,1, “Спадщина” — 6 і “Орінац Еркер” — 7 %. Перші з цих трьох партій підтримували програму уряду, дві останні — опозиційні.

Результати виборів засвідчили, що монополізація політичного простору в країні не відбулася. Причини плюралізму у Вірменії політологи вбачають, по-перше, в тому, що у держави не було ресурсів, аби забезпечити повний контроль над економікою та суспільством. Як й інші закавказькі ННД, Вірменія традиційно стикалася із труднощами у збиранні податків. Однак Азербайджан компенсував цю нестачу прибутками від експорту нафти. Грузія спромоглася побудувати ефективний та дисциплінований державний апарат. Проте вірменська правляча еліта таких інструментів не мала. Частка державних надходжень у ВВП Вірменії досі значно менша, ніж у Грузії та Азербайджані. Іншою причиною вважається невдача держави у повному опануванні силовим ресурсом. Досі зберігаються більш-менш інституціоналізовані мережі ветеранів карабаської війни. Досить сильні позиції мають “хмбапети” (“отамани”) — люди, які контролюють силові та економічні ресурси на місцях і фактично не підкоряються державній владі. Третьою важливою обставиною було те, що економічно Вірменія дуже залежна від надходження іноземних інвестицій і зовнішніх запозичень (на початок 2012 р. останні становили 50 % ВВП країни). Через це влада мусила прислухатися до рекомендацій західних організацій стосовно внутрішньополітичної ситуації.

Економіка Вірменії досить диверсифікована. Країною правлять різні групи, які становлять своєрідний конгломерат інтересів і виторговують у держави ті чи інші преференції. Оскільки інститут підприємництва у Вірменії був запроваджений зусиллями влади та його подальшим ліцензуванням, то в результаті з'явилися підприємці, тісно пов'язані з державними структурами, що визначило їх зрощення з політичною елітою. Процес зближення великого капіталу і державної влади йшов шляхом встановлення між ними привілейованих відносин. Підприємці ладні були взяти на себе функції агентів центральної державної влади, а в обмін на лояльність до діючої влади одержували покровительство політичного або бюрократичного порядку. В результаті склалися такі відносини, де головна роль все ж належала бюрократичному патрону щодо підприємця-клієнта.

Політичне життя Вірменії не позбавлене конкурентності. Але конкурентність не породжує демократію. Адже боротьба за доступ до ресурсів, що забезпечується політичною владою, точиться між різними бізнес-групами і кланами, а не між програмами й організованими об'єднаннями громадян. Останнє не виключає діяльності громадських рухів у країні. Але вони пов'язані не

стільки з політикою, скільки з прагненням встановити економічну рівність і справедливість.

Великі бізнесмени вважають участь у політиці продовженням власної підприємницької діяльності. Під час передвиборчих кампаній великі корпорації фінансують окремі партійні програми (в основному правлячої Республіканської партії, очолюваної С. Саргсяном), створюються партії і самими магнатами. Найяскравіший приклад — партія “Квітуча Вірменія” — творіння багатія Гагіка Царукяна. Виникнувши за півроку до виборів, 12 травня 2007 р., вона виборола другий результат — 15,6 %, 26 місць у Національних зборах.

Хоч у ст. 65 Конституції Вірменії записано: “Депутат не може займатися підприємницькою діяльністю, займати посади в державних органах, органах місцевого самоуправління або комерційних організаціях, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, педагогічної і творчої”, в реальності на це не зважають. З 131 депутата парламенту, який став до роботи у 2007 р., 76 депутатів мали свій бізнес (і не по одній фірмі). Депутатський мандат — запорука не тільки власної недоторканності, можливості лобювати свої інтереси, але й неодмінна складова “джентльменського набору”.

Вірменія не уникла жорстокої боротьби різних угруповань за перерозподіл власності і влади. Залежність економіки від політичної влади виявляється і тоді, коли остання на чолі з президентом почала переслідувати великих підприємців, які її не підтримували. Великий капітал зацікавлений в одержанні переваг перед іншими політичними та економічними акторами, легітимних умов для зміцнення приватної власності. Також дуже часто представник влади і підприємець виступають в одній особі: з одного боку, він розвиває свою діяльність як державний чиновник, контролюючи або регулюючи якусь сферу, а з іншого — збагачується від бізнесу, який контролює. За суттю, це — інституціоналізація тіньової економіки. Вірменську економіку не можна назвати справді ринковою, оскільки в ній поряд із ринковими механізмами зміцнилися державні, а також не менш сильні кланові регулятори. Справді вільна і розвинена конкуренція обмежена, хоча крім декількох олігархів існують досить потужні підприємницькі асоціації, середній і дрібний бізнес.

За період 2000—2008 рр. Вірменія спромоглася подвоїти свій ВВП. І це в умовах ускладнень з приводу виходу на іноземні ринки. Країна перебуває у “транспортному глухому куті”: використати транзит через Азербайджан і Туреччину неможливо, зали-

шаються лише Грузія та Іран. Це обмеження разом із високими витратами на оборону певною мірою компенсувалося готовністю великої вірменської діаспори, розпорошеної по всьому світі, сприяти економічному розвитку своєї історичної Батьківщини. З її боку значно зріс попит на нерухомість, що сприяло значному збільшенню обсягів будівництва у Вірменії, яке стало провідною галуззю. Плюс торгівля та фінансовий сектор, хоча їх зростання не виявилось надто вражаючим. Частка сільського господарства, яке раніше давало до половини прибутків, значно скоротилася, так само, як і частка обробної промисловості. Остання зростала повільно, насамперед за рахунок кольорової металургії, гірничовидобувної, ювелірної промисловості, а також виробництва будівельних матеріалів. Оскільки імпорт дуже дорогий (значна частина привозиться авіацією), внутрішній ринок наповнюється товарами власного виробництва, хоч саме на імпорті робляться значні статки.

Так само, як й інші країни, Вірменія постраждала від світової фінансово-економічної кризи. У 2009 р. вона мусила просити стабілізаційні кредити у МВФ та Росії, на що ті погодилися й допомогли. Але і в умовах кризи економіка країни зростає. Її ВВП щорічно збільшується приблизно на 5 %. Середня заробітна плата у 2011 р. становила 308 дол. Разом з тим пенсія у 25 дол. — не рідкість. Приблизно третина населення перебуває на межі бідності. У пошуках кращої долі люди продовжують виїждати за кордон.

Президентська електоральна кампанія в лютому 2008 р. проходила за тією ж моделлю, що і парламентські вибори, — змагальність, можливість для участі опозиції із заздалегідь не відомим результатом. Президент Р. Кочарян завершив другий термін і не мав права балотуватися. Передвиборча кампанія виявилася активною і жорсткою. В Єревані проходило чимало мітингів на підтримку кандидатів. Головними суперниками були прем'єр-міністр С. Саргсян і колишній президент Вірменії Л. Тер-Петросян, який повернувся на політичну арену після 10 років відлюдництва. Усього претендували на посаду дев'ять осіб. У виборах 19 лютого взяли участь 69,25 % від загальної чисельності виборців Вірменії. *Перемогу у першому турі* здобув представник Республіканської партії Вірменії прем'єр-міністр С. Саргсян, набравши 52,8 % голосів; друге місце посів экс-президент Л. Тер-Петросян (21,5), третє — опозиціонер Артур Багдасарян (11,6 %).

Кандидати, які програли вибори, заявили про порушення під час їх перебігу. Насамперед наголошувалося на використанні адміністративного ресурсу, а також ускладненні у веденні передви-

борної агітації (країна живе майже без джерел альтернативної інформації). Вже 20 лютого десятки тисяч маніфестантів — прихильників Л. Тер-Петросяна (за одними даними — 20 тис., за іншими — 100 тис.) вийшли на вулиці міст, протестуючи проти результатів виборів і “складання в країні авторитарного режиму”. Вони вимагали перевиборів. Маніфестанти вирушили до ЦВК. Л. Тер-Петросян заявляв про намір взяти штурмом будинок, проте потім передумав. 1 березня почалися масові заворушення. В Єревані — 30-тисячна демонстрація: вимагали визнати вибори 19 лютого сфальсифікованими і недійсними. Проти демонстрантів влада застосувала танки і бронетехніку. Унаслідок цього 8 осіб загинуло, понад 130 поранено. На 20 днів було введено надзвичайний стан. 9 квітня 2008 р. за умов посиленої безпеки відбулася інавгурація нового президента.

Потому сформували новий уряд на чолі з відомим у Вірменії економістом, головою Центрального банку Тиграном Саркісяном. До складу кабінету міністрів увійшли представники всіх політичних партій, що склали правлячу коаліцію після виборів парламенту: Республіканської, партії “Квітуча Вірменія”, Дашнакцутюн, “Країни Закону” (Дашнакцутюн у квітні 2009 р. вийшла зі складу коаліції через незгоду з політичною лінією, спрямованою на зближення з Туреччиною).

Опозиція, яка організувалася у Вірменський національний конгрес на чолі із Л. Тер-Петросяном, постійно влаштовувала акції протесту. Практично впродовж усього 2011 р. проходили масові мітинги, спрямовані проти президента і дій уряду. Особливої сили набули дії початку березня у знак пам’яті про події 1 березня 2008 р. Аналітики побачили в тому наслідування “арабській весні” — масовим виступам у країнах арабського Сходу. Недарма разом із портретами своїх можновладців протестувальники тримали портрети лівійського лідера Муаммара Каддафі, поваленого президента Тунісу Зіна аль-Абідіна Бен Алі і колишнього єгипетського диктатора Хосні Мубарака. Крім вимог відставки президента, прем’єр-міністра та міністрів економічного блоку, розпуску парламенту і дострокових виборів вимагалось звільнення всіх політичних в’язнів, розслідування трагічних подій 1 березня, припинення тиску на діячів опозиції, відновлення роботи опозиційного телеканалу, а також скасування рішення про заборону вуличної торгівлі та обов’язкове автомобільне страхування, встановлення мінімальної заробітної плати у розмірі 200 доларів, зняття законопроекту про зміни до Трудового кодексу, що дозволяв би роботодавцям встановлювати шестиденний робочий тиж-

день, тощо. Влада заявила, що ультиматум недоречний, вимоги нереальні та запросила опозицію до участі в наступних виборах парламенту і президента. Пізніше було дозволено проводити мітинги на майдані Свободи, що раніше заборонялося. Крім того, за амністією випустили політичних в’язнів, у тому числі і тих, кого затримали під час протестів 2008 р.

Соціологічні опитування, проведені напередодні парламентських виборів 6 травня 2012 р., показали, що 38 % респондентів зовсім незадоволені становищем у країні, 28 % — швидше незадоволені, 30 % — радше задоволені, цілком задоволені — 3 %, 1 % — не змогли відповісти. 27 % вказали, що ситуація у Вірменії погіршилася, 28 % — скоріше погіршилася, 10 % — ситуація практично не змінюється, 30 % — скоріше покращується; беззаперечно покращується — вважали 5 %. Найбільш гострими проблемами назвали безробіття та складності із працевлаштуванням 51 % учасників опитування, невлаштованість територій, бруд на вулицях — 36 %, бідність людей, низькі зарплати та пенсії — 25 %, перебої з опаленням, електрикою, водопостачанням — 19 %, занепад сільського господарства — 15 %, зростання цін — 15 %, забруднення довкілля — 14 % та ін. Рейтинг президента С. Саргсяна на той момент був на рівні 34 %.

Населення виявило високий ступінь політизованості і з великою увагою стежило за перебігом виборчої кампанії. Основна боротьба розгорнулася між партією республіканців і “Квітучою Вірменією”. В день виборів своє слово вирішили сказати 62,33 % виборців. За електоральним процесом спостерігала безпрецедентна кількість міжнародних і місцевих спостерігачів — відповідно 647 і понад 31 тис. Результати виявилися такими: Республіканська партія Вірменії — 44,02 % голосів, що дало їй 29 мандатів і 29 місць за мажоритарною системою. Далі — “Квітуча Вірменія” — відповідно: 30,12 % — 28 + 9. Опозиційний Вірменський національний конгрес — 7,08 % — 7 місць у парламенті. Крім того п’ятивідсотковий прохідний бар’єр подолали “Спадщина” — 5,76 %, Дашнакцутюн — 5,67 %, “Оріац Еркер” — 5,51 %. Всі вони одержали по 5 місць за партійними списками, а “Оріац Еркер” і Дашнакцутюн ще по одному мандату за мажоритарною системою. “Квітуча Вірменія” заявила, що не увійде до правлячої коаліції, а отже, і до уряду. В тому оглядачі побачили бажання її глави Г. Царукяна протистояти правлячій партії і позмагатися з її главою — діючим президентом на наступних виборах, призначених на лютий 2013 р.

Перше засідання новообраного парламенту відбулося 31 травня 2012 р. 20 червня прем'єр-міністр Т. Саркісян репрезентував програму уряду на 2012—2017 рр. Зокрема, зазначалося, що вдалося пом'якшити наслідки світової фінансово-економічної кризи і створити диверсифіковану економіку, виконати певні соціальні зобов'язання — підвищити зарплати і пенсії, що зменшило негативні наслідки економічних негараздів, залучити фінансові кошти, які пішли на модернізацію інфраструктури, кредитування малих і середніх, а також системоутворюючих підприємств. Як головні проблеми названо малу кількість якісних робочих місць, еміграцію і бідність, невикорінну корупцію, зловживання в господарстві, низький рівень довіри суспільства до судово-правової системи. Прем'єр заявив, що Програма уряду ставить собі за мету вирішити всі ці проблеми. 21 травня Програму підтримали 75 голосів від Республіканської партії Вірменії та “Орінац Еркер”. Опозиційні “Квітуча Вірменія”, Дашнакцутюн, “Спадщина” і Вірменський національний конгрес жорстко критикували документ за декларативність і за те, що він наче звільнив уряд від виконання попередньої програми. В сумі “проти” було подано 47 голосів (один утримався). Уряд висловив готовність до наполегливої роботи з виконання прийнятої парламентом програми.

Від перших днів незалежності Вірменія проголошує, що обрала шлях інтеграції до світового співтовариства і братиме активну участь у діяльності міжнародних та регіональних організацій. Вона стала повноправним членом майже 50 авторитетних структур, насамперед ООН, Ради Європи, ОБСЄ, СНД, Чорноморського економічного співробітництва та ін. Співпрацює Вірменія і з НАТО в рамках програми “Партнерство заради миру”.

У квітні 1996 р. була підписана, а у 1999 р. набрала чинності угода про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом. У межах цього документа розпочата програма поступового оновлення й гармонізації правових норм і практики зі стандартами ЄС. Як і більшість пострадянських держав у перехідний період, Вірменія зіткнулася із сильною бюрократичною перешкодою і корупцією. Для вирішення цього питання прийнята всеохоплююча програма антикорупційних заходів і законодавства, яку підтримали ОБСЄ, Світовий банк і уряд США. У 2008 р. Європейська комісія анонсувала нову програму “Східне партнерство”, що має поширитися на шість пострадянських ННД, у тому числі й на Вірменію. Це було сприйнято вірменським керівництвом як ще один етап у розвиткові взаємодії з європейською спільнотою. Також з боку ЄС розпочато переговори з республікою про асоціацію.

Вірменія надає дуже важливе значення політиці, спрямованій на стимулювання іноземних інвестицій до її економіки і створення сприятливого інвестиційного клімату. Це підтверджує і проведення бізнес форуму, присвяченого названій проблемі, у Нью-Йорку 10—11 травня 2001 р. під егідою Світового банку й уряду США.

Зі свого боку, Сполучені Штати активізували підтримку Вірменії з причин, про які йшлося вище. Це робиться під гаслом “поширення і підтримки демократії в усьому світі”. З моменту заснування амбасад США у цій закавказькій республіці в 1992 р. і до 2005 р. їй надали допомоги на суму, що становить понад 1,5 млрд дол. Програма реалізувалась у 27 сферах життєдіяльності, таких як демократія, економічні та соціальні реформи, безпека і правоохоронні органи, освіта, громадянське суспільство, фінанси, охорона здоров'я та ін. й охоплювала усі марзи (області) Вірменії. Додатково Конгрес США виділив уряду Вірменії понад 6 млн дол. на забезпечення “вільних і справедливих” парламентських і президентських виборів у 2007 і 2008 рр.

У 2005 р. Вірменія приєдналася до ініційованої президентом Дж. Бушем програми “Виклики тисячоліття”. Із країн СНД у ній беруть участь тільки Вірменія та Грузія. Програма передбачена для країн, які демонструють підтримку демократії та економічних реформ. Вірменії передбачалося надати 235 млн. Вірменський уряд представив свою програму подолання бідності, розраховану на п'ять років. Практично реалізовувати її почали наприкінці 2006 р. Іншим напрямом діяльності США у Вірменії є робота неурядових організацій, таких як Корпус миру США, Фонд “Євразія”, Інститут громадянського суспільства, Інститут Відкритого суспільства — фонд сприяння Вірменії, Гельсінський комітет Вірменії, Вільна кафедра громадянської ініціативи та ін. Окрім того, в республіці діють різноманітні секти, центри яких розташовані за кордоном, що дуже турбує місцеву християнську церкву.

Американці співчують Вірменії в її жалобі за жертвами геноциду 1915 р., коли було знищено майже половину вірменського населення. 24 квітня вірмени усього світу вшановують пам'ять 1,5 млн осіб, які загинули під час першого геноциду ХХ ст. Десятки тисяч людей приходять до ереванського меморіалу на пагорбі Цицернакаберд. На офіційну церемонію прибувають офіційні делегації з багатьох країн світу. 4 березня 2010 р. комітет із закордонних справ Палати представників США 23 голосами “за” при 22 “проти” прийняв резолюцію 252 про Геноцид вірмен. 11 берез-

ня того ж року те саме визнав парламент Швеції (131 “за” і 130 “проти”). Після того, як законопроект схвалила нижня палата французького парламенту, 24 січня 2012 р. сенат 127 голосами “за” (86 голосів “проти”) зробив те саме. У Франції вводиться кримінальне покарання за заперечення будь-яких випадків геноциду, у тому числі геноциду вірмен в Османській імперії. Покарання — рік тюрми і 45 тис. євро штрафу.

Туреччина, яка це здійснила, досі не визнає своєї провини. Єреван і нині розглядає цю державу як головне джерело зовнішньої загрози. Вірменія не має з нею дипломатичних відносин, що призводить до серйозних економічних труднощів і, на думку західних експертів, перешкоджає будівництву великих транспортних, насамперед трубопровідних, систем між Європою та Азією. Однією з умов участі Вірменії у таких проектах Туреччина висуває зняття Вірменією питання про геноцид початку ХХ ст., за який можуть вимагати величезні відшкодування у ХХІ ст.

Треба сказати, що у 2009 р. позначилося послаблення напруженості у відносинах між двома країнами. На квітневій зустрічі у Цюриху глави міністерств закордонних справ Туреччини і Вірменії підписали “Протокол про встановлення дипломатичних відносин” і “Протокол про розвиток двосторонніх відносин”. Але цей акт зустрів у Вірменії серйозний спротив з боку деяких політичних партій, які побачили в тому загрозу міжнародному визнанню геноциду, а також поступок щодо Нагірного Карабаху. Керівництво Туреччини також дало зрозуміти, що її парламент не ратифікує договори без зрушень у процесі врегулювання нагірно-карабаського конфлікту. Пізніше Туреччину обурили акції стосовно визнання геноциду з боку США та Швеції. Навесні 2010 р. процес нормалізації взаємовідносин між Вірменією і Туреччиною був зупинений.

Непогано складаються відносини Вірменії з Іраном, і справа йде до довготермінового партнерства між двома країнами. Річ у тім, що економічні зв'язки через Грузію ускладнені й не дуже надійні у результаті загострення російсько-грузинських відносин. Єдиним сусідом Вірменії, з якими можливо співпрацювати, є Іран. Звідти отримують газ і нафту в обмін на електроенергію. Її виробництво перевищує внутрішні потреби і є серед невеликої кількості ліквідних товарів, з якими ця ННД може вийти на зовнішній ринок. Серед політиків у Москві багато хто розуміє, що вірмено-іранські відносини не тільки не суперечать стратегії Росії у Закавказзі, а й стають самостійним і значним фактором у політиці стримування атлантизму та турецької експансії. Америці

співробітництво Вірменії з Іраном не подобається. Особливо це стосується енергетичних проектів: введення в експлуатацію у березні 2007 р. газопроводу Іран — Вірменія, будівництво ГЕС на прикордонній річці Аракс та ін. Це зрозуміло, оскільки не узгоджується з планами США встановити контроль над транспортуванням енергоносіїв у зоні Великого Кавказу. Не задовольняє США і позиція Вірменії щодо іранської ядерної програми. Вірменське керівництво визнає право Ірану на розвиток ядерної енергетики у мирних цілях і зважає на потребу врегулювання питань, пов'язаних із нерозповсюдженням зброї масового ураження шляхом діалогу. США, як відомо, добивається від міжнародного співтовариства жорсткішого підходу, що, з погляду вірменського керівництва, може призвести до негативних наслідків для регіональної безпеки і стабільності.

Той факт, що позиція Вірменії з усіх важливих для Вашингтона питань у цьому регіоні практично збігається з позицією Росії, а також розвиток двосторонніх російсько-іранських та вірмено-іранських зв'язків насторожують американських стратегів. Вони готові розглядати це як ознаки формування троїстого альянсу: Москва — Тегеран — Єреван.

Для Росії Вірменія — єдиний проросійський острівця у Закавказзі. У російських політичних колах незалежну Вірменію відкрито називають “форпостом Росії на Південному Кавказі”. Втратити її для Росії — означає піти з регіону. На відміну від Грузії та Азербайджану, які прагнуть до членства у НАТО, Вірменія є партнером Росії в Організації договору про колективну безпеку країн СНД, яка позиціонує себе як своєрідну систему безпеки, альтернативну Північноатлантичному альянсові. Для Росії велике значення має військова присутність у Вірменії: з 1995 р. на півночі країни в районі міста Гюмрі розташована 102-га російська військова база з військовим контингентом чисельністю 5 тис. осіб. При цьому Вірменія досі вважає таку присутність необхідною гарантією власної національної безпеки. У цьому сенсі вона — не зовсім самостійна держава, оскільки перебуває у певній залежності від російської “парасольки безпеки”. Разом із тим співробітництво з Росією у військовій сфері Вірменії вигідно, адже вивільнюються для нагальніших потреб значні кошти, котрі за інших умов витрачали б на оборону.

Водночас Вірменія гостро потребує не тільки військової, а й економічної безпеки. Сподівання на відродження промисловості вона пов'язує насамперед із приходом російського капіталу. Росія нині фактично вже приватизувала всю вірменську економіку.

Ще у 2002 р. було підписано угоду про передачу у власність Росії акцій вірменських підприємств у рахунок погашення державного боргу Вірменії перед РФ (завод “Марс”, три науково-дослідні інститути, Разданська ТЕС, на яку припадає 30 % енергогенеруючих потужностей країни). Під управління РАО “ЄЕС Росії” перейшли Вірменська АЕС (виробляє 40 % усієї енергії Вірменії) та інші енергетичні потужності. У 2004 р. російський зовнішньоторговельний банк придбав контрольний пакет акцій Вірменського Ощадбанку. Росія має величезні активи у Вірменії, особливо в інфраструктурних галузях — енергетиці, мобільному зв’язку, залізничному транспорті, а також у гірничо-видобувній промисловості, металургії та машинобудуванні. Перелік можна було б продовжити, але і так нескладно здогадатися, хто насправді почуватися справжнім господарем у цій країні. Росія втягує свою союзницю до інших інтеграційних проектів на пострадянському просторі, зокрема до ЄврАзЕС. Вірменія вступила до Євразійського банку розвитку та Антикризового фонду, що є структурами цієї організації. Однак вона розраховує на особливу форму співпраці — без вступу до Митного союзу.

Проте орієнтація на Росію може зазнати певних змін. Переорієнтації може сприяти вимога “Газпрому” переглянути ціни на газ, що постачається до Вірменії. До квітня 2006 р. вона, як один із найбільш близьких союзників Росії, одержувала газ за ціною 56 дол. за тисячу кубометрів. З квітня ціну підняли до 110 дол. У квітні 2010 р. ціну знов підняли до 180 дол. А підвищення тарифу впливає на інші ціни і статки населення, що погіршує соціально-політичну обстановку в країні. Така атака викликала вкрай негативну реакцію у Вірменії. Також країну напружують спільні російсько-турецькі та російсько-азербайджанські транспортні проекти, адже у неї дуже складні відносини і з Туреччиною, і з Азербайджаном.

Тому Вірменія була змушена переглянути свої відносини зі “старшим братом”. Її політична еліта шукає нових партнерів на міжнародній арені, намагаючись вийти з російської тіні. “Вірменія не може розвиватися односторонньо”, — щоразу заявляють її політики. У 2006 р. вона почала здійснювати План індивідуального партнерства з НАТО, хоч офіційний Єреван і підкреслював, що не має наміру вступати до альянсу як повноправний член.

26 лютого 2007 р. парламент Вірменії затвердив низку поправок, згідно з якими мільйони етнічних вірменів по всьому світу можуть одержати вірменське громадянство без втрати свого теперішнього підданства. Особливо такі нововведення цінують ті со-

тні тисяч вірмен, котрі емігрували до Росії та інших країн після економічної кризи 1990-х років. Багато з них стали громадянами цих країн, зберігши свої паспорти громадян Вірменії. Відтепер їм не доведеться це приховувати від вірменської влади.

На початку 2012 р. міжнародна правозахисна організація Freedom House, як і в попередньому році, наголосила на відсутності у Вірменії будь-яких зрушень у напрямі демократії та громадянських свобод: політична ситуація перебуває у стадії застою. В обох напрямках — і в негативний бік, і в позитивний — зміни незначні. Десятий рік поспіль Вірменію було приписано до лав “частково вільних” країн, в яких до політичних прав і громадянських свобод не виявляється достатньо поваги, влада закону слабка, і, не дивлячись на те, що є певний рівень плюралізму, все ж на політичному полі домінує одна партія. У цілому ж групі інтереси продовжують домінувати над інтересами вірменського суспільства.

Запитання для самоперевірки

Як горбачовське керівництво ставилося до конфлікту в Нагірному Карабасі?

Які обставини зумовили оголошення надзвичайного стану в економіці?

Що є рушійною силою зростання вірменської економіки?

Охарактеризуйте сучасне ставлення міжнародної спільноти до турецького геноциду вірмен 1915 р.

Назвіть вірменських президентів (від першого до теперішнього).

Яку мету мали нападники, які захопили будинок Національних зборів 27 жовтня 1999 р.?

Як відбувалася боротьба за президентське крісло на останніх виборах у Вірменії?

Завдання для самостійної роботи

З’ясуйте втрати сторін у війні за Нагірний Карабах.

Про які останні події у Нагірному Карабасі повідомлялося у засобах масової інформації?

Охарактеризуйте політичну ситуацію у Вірменії на поточний момент.

Проаналізуйте, як вплинув процес переходу до ринкової економіки на взаємини влади і бізнесу у Вірменії.

АЗЕРБАЙДЖАН

Згідно з офіційною статистикою, у 1989 р. Азербайджан був однією з найбідніших республік колишнього Радянського Союзу. Його громадяни мали дуже низький середній прибуток (135 крб порівняно з загальносоюзним 182 крб), а у 34 % населення не було навіть і тієї суми. Проте офіційна статистика не віддзеркалювала реальний стан справ. Населення Азербайджану історично тяжіє до торгового підприємництва, що навіть за умов соціалістичної економіки з її одвічним дефіцитом дало змогу азербайджанцям практично монополізувати деякі ринки СРСР. Наприклад, уже на середину 1970-х років азербайджанські виробники і торговці квітами контролювали 80 % радянського квіткового ринку. Прибутки від цього у 1980-х роках обчислювалися мільярдами. На такій основі в Азербайджані сформувався найбільший прошарок підприємців.

Іншим значним джерелом прибутків було широкомасштабне окоманювання при виробництві бавовнику і винограду. Не маючи можливості виконувати нереальні плани, керівники колгоспів, радгоспів і відповідних районів або здавали продукцію “на папері”, або закуповували в інших республіках. Преміальні за “перевиконання планів” не тільки покривали витрати на закупівлю бавовни, наприклад в Узбекистані, а й приносили значні прибутки махінаторам. Тобто реальний сукупний прибуток жителів Азербайджану набагато перевищував офіційні показники. Надходження спрямовували або у будівництво, або у тіньову економіку. Невипадково Баку вважався одним із центрів тіньової економіки в Радянському Союзі. Тому, коли у 1987 р. в СРСР приватна підприємницька діяльність була частково дозволена, більша ча-

стина капіталів виплила на поверхню. Основною сферою їх прикладання, як і раніше, залишалася торгівля.

В результаті у 1987—1991 рр. в Азербайджані спостерігався справжній підприємницький бум. Ця обставина, а також багаті запаси сировини, насамперед нафти, наявність висококваліфікованих місцевих кадрів і діяльність відносно розвинених галузей важкої промисловості після розпаду СРСР у грудні 1991 р. давали надію на покращення життя в республіці.

Однак можливість одержувати значні за радянськими мірками прибутки мала для людності Азербайджану і негативні наслідки, адже більша частина населення, за деякими даними майже 70 %, брала участь у придбанні та витрачанні коштів від тіньової економіки. Люди звикли заробляти більше, ніж виробляти. Але після розвалу СРСР і внаслідок наступного розриву господарських зв'язків між колишніми його частинами зруйнувалася й колишня система прибутків.

В країні ніколи не існувало сильного дисидентського руху. У 1985—1987 рр. тут почали з'являтися перші товариства і клуби з вивчення та переосмислення історії й культури азербайджанського народу. На їх основі у 1987—1989 рр. створювалися численні політичні організації, головною з яких став Народний Фронт Азербайджану. Як і в інших радянських республіках, на цьому етапі політичні організації Азербайджану поділялися на прокомуністичні та їхніх противників.

Серед пострадянських нових незалежних держав в Азербайджані відбулося найбільше державних переворотів і заколотів, зумовлених боротьбою різних політичних сил. Демократичні процеси, які започаткувала перебудова, дали змогу Народному Фронтові Азербайджану значно активізувати свою діяльність: ініціювати страйковий рух, організувати силовий тиск на владні структури республіки. Напруження посилилося, коли 20 лютого 1988 р. сесія Ради народних депутатів Нагірно-Карабаської автономної області, де більшість була вірменами, звернулася до Верховної Ради СРСР з проханням передати НКАО Вірменії. На початку грудня в Баку почалися вірменські погроми. Через три дні після того, як вони закінчилися і вірменське населення евакуювалося, у Баку ввели війська під приводом захисту вірменів. У місті розпочалися бої між ними та загонами Народного Фронту, знищення структур якого було справжньою метою. Саме тоді в СРСР з'явилися слова “незаконні збройні формування”.

У січні 1990 р. одразу після Бакинського кровопролиття першим секретарем ЦК республіканської компартії став прем'єр-

міністр *Аяз Муталібов*, якому вдалося деякий час контролювати ситуацію в республіці. У травні того самого року парламент обрав його президентом країни. 30 серпня 1991 р. Азербайджан оголосив про свою незалежність від СРСР. Компартія Азербайджану заявила про вихід зі складу КПРС, а потім і зовсім була розпущена. 8 вересня президентство А. Муталібова підтверджено на всенародних виборах. На безальтернативній основі — 98,5 % голосів “за” (інший кандидат — лідер соціал-демократів Зардушт Алі-заде за тиждень до виборів відмовився брати в них участь). 18 жовтня прийняли конституційний акт про державну незалежність Азербайджану. 29 грудня 1991 р. відбувся референдум: 95 % громадян, які взяли у ньому участь, схвально поставилися до встановлення власної держави.

У перші роки незалежності Азербайджан переживав період політичної нестабільності. Її посилював збройний конфлікт із Вірменією через Нагірний Карабах і зростаючий тиск з боку опозиційного Народного Фронту. На противагу Верховній Раді, де переважали комуністи, опозиція сформувала паралельний орган — Національну раду.

У січні 1992 р. А. Муталібов спробував розпочати перетворення, зокрема лібералізацію цін. Проте після масової розправи над азербайджанськими мешканцями у Ходжалі (Нагірний Карабах) під тиском опозиції 6 березня 1992 р. він мав піти у відставку. Виконувачем обов’язків став обраний напередодні голова ВР, ректор медичного інституту Якуб Мамедов. *Тимчасовий президент Я. Мамедов* призначив новий уряд і зажадав від Верховної Ради надзвичайних повноважень для створення національної армії у складі 20 тис. військовослужбовців. На середину березня того року в азербайджанському війську нараховувалося лише 500 осіб. Гострою виявилася проблема офіцерських кадрів — етнічних азербайджанців. Тому, як і в Грузії, неформальні напіввійськові групи відігравали головну роль у військових зусиллях Азербайджану. Найбільш відомим з усіх азербайджанських командирів ополченців був “полковник” (без військової освіти) Сурет Гусейнов. Велику частку бюджету спрямовували на мілітарні цілі, а також на утримання сотень тисяч біженців.

У Національній Раді на рівних правах брали участь представники уряду й опозиції, її представник навіть зайняв посаду міністра внутрішніх справ. Однак вже 14 травня 1992 р. *Верховна Рада знов обрала А. Муталібова президентом*. Він негайно запровадив надзвичайний стан у Баку, розпустив Національну раду і звільнив міністра внутрішніх справ. Народний Фронт відповів на

ці дії збройним виступом, унаслідок якого через 4 дні А. Муталібов був скинутий. Він став єдиним лідером держави СНД, якого двічі усували з посади. Національна рада розпустила Верховну Раду, сформувала коаліційний уряд, призначила тимчасовим головою держави Ісу Гамбара (один з керівників Народного Фронту Азербайджану, новий спікер Верховної Ради) і проголосила проведення нових президентських виборів.

На виборах 7 червня 1992 р. перемогу (59,4 % голосів) виборов кандидат Народного Фронту *Абульфаз Ельчибей* — дисидент, історик-сходознавець за освітою. Він заявив про намір Азербайджану вийти з СНД. У сфері зовнішньої політики новий президент прагнув зближення з Туреччиною та розвитку зв’язків з азербайджанцями в Ірані. У грудні 1992 р. Національна рада скасувала вступ країни до СНД.

Багатьох діячів правлячого Народного Фронту звинувачували у корупції та некомпетентності. В економіці панував хаос, життєвий рівень мешканців країни катастрофічно падав, що викликало зростаюче невдоволення населення. За таких умов уряд А. Ельчибея не наважився на радикальні економічні реформи. Тобто правління Народного Фронту не принесло ані економічних реформ, ані демократії, ані перемоги у війні. Слабкість азербайджанської армії, руйнівна політична боротьба дали змогу вірменам взяти гору в Нагірному Карабасі й окупувати 16 % азербайджанської території.

Встановлення демократичного ладу в Азербайджані унеможливлювалося багатьма політичними переворотами, що відбувалися в країні, починаючи з 1988 р. Парламентські вибори проходили у 1992 р., а президентські — щорічно: у листопаді 1991 р., червні 1992 р., жовтні 1993 р. Кожного разу їх проводили лише з метою підтвердження легітимності насильницьких дій, які раніше здійснювали лідери країни. В усіх випадках вони супроводжувалися фальсифікаціями.

Колишній надзвичайний уповноважений президента полковник С. Гусейнов звинуватив А. Ельчибея у військових поразках і висунув вимогу відставки президента та уряду. В країні почався військовий заколот. 4 червня 1993 р. прибічники повсталого полковника захопили друге за значенням місто країни Гянджу і розгорнули наступ на Баку, практично не зустрічаючи опору. 18 червня А. Ельчибей утік зі столиці до Нахічевані (де у 2000 р. помер). 24 червня Національна рада проголосувала за його відставку з посади президента. Функції глави держави виконував колишній голова компартії республіки 1969—1982 рр. Гейдар

Алієв, якого за кілька днів до того обрали головою Верховної Ради. С. Гусейнов зайняв посади прем'єр-міністра і керівника силових міністерств. Г. Алієв оголосив проведення загальної мобілізації. Восени того самого року він здійснив чистку армії від представників Народного фронту.

Правління Народного Фронту — націонал-демократів — завершилося. У серпні 1993 р. усунення А. Ельчибея було схвалено на референдумі (90 % голосів), а в жовтні Г. Алієв став президентом в результаті нових всенародних виборів. За нього проголосували 98,73 % виборців. Його конкурентом був Іса Гамбар. У країні панував хаос. Сподівання населення на покращення життя не виправдалися. Значна його частина, особливо старше покоління, усвідомивши неможливість швидкого переходу до капіталістичного ринкового господарства, почало тужити за радянськими достатком, порядком і стабільністю 70-х років. Саме їхні настрої сприяли тому, що Г. Алієв і колишня номенклатурна еліта повернулися до влади. Новий президент поведився відверто авторитарно, йому вдалося стабілізувати політичне життя в країні. Невдовзі після його приходу до влади встановили цензуру преси радянського зразка, яку пізніше не послабили. Як НФА, так і комуністичну партію відсторонили від реєстрації на виборах 1995 р. На парламентських виборах у 1995 р. і надалі лідером стала партія “Ені Азербайджан” (“Новий Азербайджан”), заснована у 1992 р.

Г. Алієв перетворився на повновладного правителя. Саме він спрямовував політичне життя в країні, визначав, хто буде депутатом у парламенті, які партії потрібні республіці та ін. Власне, відбувся перехід від авторитаризму до абсолютизму. І Г. Алієв міг з повним правом, як колись французький король Людовік XIV, сказати: “Держава — це Я”. Разом з тим із приходом Г. Алієва у суспільстві знову відродилася клановість. Таке явище в Азербайджані має глибокі історичні корені. Проте поняття “клан” не завжди означає приналежність до певної сім'ї, а передбачає формування груп, об'єднаних поняттям “земляцтво”. З цього не випливає, що належність до клану обов'язково визначається фактом народження у тому чи іншому регіоні Азербайджану. Для людини у клані достатньо мати батьків, які народилися у відповідній місцевості. Г. Алієв заклав основи панування свого нахичеванського клану ще у 1970-х роках. У 80-х роках цей клан встановив контроль над Азербайджаном. Проте як тільки Г. Алієв у 1987 р. був у Москві відсторонений від влади (на той момент він займав посаду першого заступника голови Ради міністрів СРСР), клан

втратив практично всі провідні позиції в Азербайджані. Інші угруповання, насамперед карабаські й бакинські, спробували його розгромити.

З поверненням Г. Алієва за принципом клановості почали формувати кадрову політику. Оточення президента, центральна влада республіки і навіть багато її місцевих структур на 70—80 % складалися і складаються з представників нахичеванського клану. Його фінансова база колосальна: він контролює практично всі сфери господарського життя Азербайджану, передусім нафту, митницю, зовнішньоекономічну діяльність, банки та ін. До осені 1995 р. цей клан оформився й політично — навколо головної правлячої партії “Ені Азербайджан”.

З приходом до влади Г. Алієва Азербайджан вступив до економічного співтовариства СНД. З 1 січня 1994 р. ввели нову грошову одиницю — манат. Проте ситуація залишалася дуже складною: у 1994 р. криза в економіці досягла найвищої точки. У банківській сфері панував хаос. Інфляція становила в середньому 34 % на місяць, інколи переростала у гіперінфляцію (500 % на місяць). Різко знизився життєвий рівень населення. Мінімальна заробітна плата на той час становила 2 тис. манатів, тобто приблизно 2 дол., тоді як прожитковий мінімум — 45 тис. манатів (45 дол.) у середньому на одну людину. Понад 90 % населення перебувало за межею бідності.

Затягувати економічні реформи було вже небезпечно, оскільки виникла загроза існуванню Азербайджану як незалежної держави. Нарешті після підписання у вересні 1994 р. “нафтового” контракту уряд Азербайджану під тиском МВФ на початку 1995 р., тобто пізніше, ніж у більшості нових незалежних держав, почав здійснювати реформи. Протягом 1995 р. уряд дотримувався політики жорсткого кредитно-грошового регулювання, рекомендованої МВФ. У результаті до початку 1996 р. вдалося взяти під контроль інфляцію, що знизилася до 4—6 % на місяць, і стабілізувати курс маната. Однак ВВП у 1995 р. скоротився на 38 %. Зовнішня заборгованість збільшилася у 6 разів, а внутрішня дорівнювала подвійному ВВП.

У 1996 р. розпочався процес так званої малої приватизації: без оповіщення громадськості майже 6500 підприємств торгівлі й побуту за заниженими цінами передали у власність представникам місцевої влади. Преса одразу назвала таку приватизацію “номенклатурною”.

Тим часом обсяги промислового виробництва продовжували падати. Приблизно 90 % підприємств повністю зупинили вироб-

ництво, а половина решти були задіяні на 40—50 % своїх потужностей. Неконкурентоспроможність місцевої продукції та брак коштів населення призвели до гігантської кризи перевиробництва.

У березні 1997 р. уряд наважився на “велику приватизацію”, згідно з якою передбачалося приватизувати 59 500 підприємств, які оцінювали у 15 млрд дол. Відповідно, вартість кожного чека, що роздали населенню, визначали урядові чиновники в 1 тис. дол. З червня почали проходити чекові аукціони, проте вони не відбувалися прозоро, оскільки правляча еліта не бажала, аби власність пішла з-під її контролю. Погано поінформоване населення, яке втратило будь-яку надію, продавало свої чеки, щоб мати хоч якісь гроші. А державні об’єкти приватизації продавалися за дуже заниженими цінами. Наприклад, заводи з очищення бавовни віддавали за 150—230 тис. дол.

Правляча еліта ставилася до перших результатів приватизації позитивно, розцінивши їх як ознаку вичерпання кризи і початок піднесення економіки. Підставою для того стало зростання ВВП на 5 %, порівняно з 1996 р., практично повне припинення збільшення інфляції (лише 0,35 %), зміцнення маната. До економіки республіки почали надходити значні інвестиції. Проте їх насамперед спрямовували у нафтову галузь.

Разом із тим поразки у Нагірному Карабасі продовжувалися. У вересні 1993 р. азербайджанці втратили Кубатлі і Гораддиз, у жовтні — Сангелан. Контрнаступ азербайджанської армії в грудні дав змогу дещо відтіснити вірменські частини. У травні 1994 р. у Москві підписано угоду про припинення вогню. Г. Алієв погодився на цей мир, оскільки він дозволив зайнятися головним — розв’язанням економічних і внутрішньополітичних проблем.

Зміцнюючи свою владу, президент вступив у конфлікт із прем’єр-міністром С. Гусейновим. У жовтні 1994 р. підняв повстання загін поліції спеціального призначення на чолі із заступником міністра внутрішніх справ Р. Джавадовим. Він поставив вимогу звільнити трьох своїх підлеглих, звинувачених у вбивстві двох співробітників Г. Алієва, взяв у заручники генерального прокурора. Не досягши свого, заколотники повернулися до казарм. Г. Алієв запровадив надзвичайний стан на 60 діб. Урядові війська розгромили штаб-квартиру С. Гусейнова у Гянджі, звинуватили прем’єр-міністра у наркобізнесі й усунули його з посади. Пізніше С. Гусейнов залишив країну. В березні 1995 р. війська взяли штурмом казарми загону поліції спеціального призначення в Баку. Загін розпустили, а 200 його службовців заарештува-

ли. В боях загинуло не менше 36 осіб, серед них і Р. Джавадов. Г. Алієв ліквідував останні рештки ополчень, які виникли разом із НФА.

30 липня 1995 р. працівники поліції знайшли і знешкодили вибуховий пристрій, закладений по дорозі до аеропорту Біна, — 150 кг тротилу і детонатори. Пристрій мав дистанційне управління і міг повністю зруйнувати міст, ділянку дороги і прилеглі будинки. Офіційні органи республіки заявили, що виявлено спробу замаху на президента Азербайджану. Хоча ні в той день, ні в наступні дні Г. Алієв не планував від’їзду з країни або виїзду до аеропорту для зустрічі важливих гостей. Історія свідчить, що ніщо так не підвищує авторитет влади, як спроби державних переворотів, терористичні акти тощо. До того часу Г. Алієва як мінімум тричі намагалися “фізично ліквідувати”, і стільки ж разів зафіксували спроби здійснити державні перевороти. Авторитет влади на той момент не можна було назвати високим. Вже 17 серпня Г. Алієв оголосив, що правоохоронні органи відвернули ще одну, вже четверту, спробу державного перевороту. З’явилися натяки, що нових путчистів підтримували деякі представники опозиційних партій.

12 листопада 1995 р. влада провела в країні референдум, на якому більшість (понад 90 % голосів) схвалила нову Конституцію. Джерелом влади проголошувався народ, проте президенту надавалися надзвичайно широкі повноваження. Водночас відбулися вибори до парламенту Міллі Меджліс. Перемогу одержала урядова партія “Ені Азербайджан”: зі 125 депутатів за нею — 96 місць. Опозиція критикувала організацію виборів, посилаючись на недопущення деяких партій та кандидатів, значний тиск з боку державного апарату, обмеження свободи преси тощо. Стверджувалося також, що результати голосування сфальшовані.

У 1996 р. на посаду прем’єр-міністра призначили Артура Расізаде, який перебував на ній до 2003 р., він значною мірою сприяв налагодженню господарського життя в країні. У січні 1997 р. влада оголосила про придушення змови, організованої А. Муталібовим і С. Гусейновим, які перебували у Москві. 40 діячів опозиції заарештували. Російські владні структури видали С. Гусейнова Баку. У жовтні 1998 р. Г. Алієв переміг на чергових президентських виборах. За офіційними повідомленнями, за нього віддано 76,11 % голосів. Лідер партії “Міллі Істіггал” (Партія Національної незалежності Азербайджану) Етібар Мамедов зайняв друге місце, а академік Нізамі Сулейманов — третє. Цього разу більшість спостерігачів вказувала на численні порушення.

Політичні еліти Азербайджану по-різному оцінювали систему державного управління, що тут сформувалася. Представники радикальної опозиції звинувачували владу в тоталітарних методах. Правляча еліта звертала увагу на рух у бік західної демократичної моделі, в якій діє Конституція, наявні поділ влад, діяльність десятків політичних партій і вихід сотень газет і журналів. Проте це має здебільшого вітринний характер, і базується азербайджанська держава не на демократизмі, а на клановості. Політичні партії не завжди об'єднують людей, які мають спільні політичні цінності та мету. Найчастіше це патронажні структури, що виникають навколо впливових політиків. Тобто політичні партії орієнтовані не на партійну програму, а на особу лідера. Опозиція слабо організована і не має значного впливу на політичне життя.

Незважаючи на офіційне збереження політичного плюралізму і багатопартійної системи, азербайджанська влада обмежує діяльність опозиції. У квітні 2000 р. поліція розігнала мітинг, організований опозиційною коаліцією “Народно-демократичний конгрес”, заарештувала 46 осіб. Демонстранти вимагали вільного і чесного проведення виборів. Вибори пройшли у листопаді 2000 р.: знову перемогла правляча партія, котра, за офіційними даними, отримала понад 60 % голосів.

Напередодні чергових президентських виборів, призначених на 15 жовтня 2003 р., Г. Алієв знову висунув свою кандидатуру, однак, маючи серйозні проблеми зі здоров'ям, відмовився від участі. Унаслідок погіршення стану здоров'я 80-річного президента гостро постало питання про його політичного наступника. Г. Алієв активно висував на цю посаду свого сина Ільхама. У грудні 1999 р. з'їзд правлячої партії “Новий Азербайджан” обрав сина президента віце-головою. Наприкінці 2002 р. внесли зміни до Конституції, які передбачали, що в разі припинення повноважень президента його функції виконуватиме прем'єр-міністр. 8 липня 2003 р. Г. Алієв потрапив до турецького шпиталю через серцеве захворювання. 4 серпня того самого року Ільхама призначено прем'єр-міністром Азербайджану. Однак насправді функції глави держави продовжував виконувати А. Расізаде. Отже, І. Алієв концентрував усі сили на президентській кампанії, яка вже тоді фактично розпочалася. Практично на кожному будинку або рекламному бігборді висіли агітаційні матеріали під двома головними гаслами: “Широко крокує Азербайджан” (слова, сказані Л. Брежневим під час візиту 1978 р.) і “Алієв — наше майбутнє, минуле і теперішнє”. По кожному місцевому телевізійному каналу масовки за участю І. Алієва демонструвалися навіть уночі.

15 жовтня 2003 р. пройшли президентські вибори, на яких 41-річний І. Алієв набрав 76,8 % голосів. Його головні суперники — кандидат від “Мусават” І. Гамбар одержав 14 % голосів, представниця Національного союзу Л.-Ш. Гаджієва — 3,6 %, лідер Партії національної незалежності Е. Мамедов — 2,9 %. Іноземні спостерігачі на цих виборах укотре говорили про численні порушення. Демонстранти зробили спробу висловити масовий протест, проте їх розігнала поліція, чимало людей заарештували.

Через два місяці, 12 грудня 2003 р. у американській клініці у місті Клівленд помер Г. Алієв — людина, яка правила Азербайджаном протягом 23 років (з перервою), єдиний глава держави на пострадянському просторі, який зумів передати владу у спадок своєму синові. Про нього кажуть, що він — єдина фігура брежнєвської епохи, кому вдалося шляхом нечуваних зусиль перенестися у сучасність. Він вивів країну з руїни, зміцнив державність і зовнішньополітичні позиції. В результаті він став тією людиною, котра спромоглася домовитися і з американцями, і з росіянами. Цей режим пішов далі дорогою авторитаризму, ніж режими у двох інших закавказьких республіках. Г. Алієв мобілізував економічні, насамперед нафтові ресурси виключно ефективно з метою створення потужної політичної машини, з якою жодна з інших політичних груп не може змагатися і завадити передачі влади нащадку.

У містах, селах, аеропортах, установах і школах, на вулицях встановили пам'ятники та бюсти Г. Алієва, його іменем названі вулиці, підприємства, населенні пункти, парки, концертні зали і стадіони. Навіть офіційне духовенство включилося у цю кампанію: ім'я президента присвоювалося деяким мечетям. Проте частина населення країни сприймає все це досить скептично. Натомість *як приваблива ідеологія все більшу увагу суспільства привертає іслам.*

Власне, популярність цієї віри почала зростати з початку незалежності — замість комуністичної ідеології і під впливом карабаського протистояння. При тому, що більшість населення вбачає у мусульманській релігії частину своєї національної самобутності, мало хто суворо дотримується всіх релігійних приписів, хоч активізувалася ісламська культурно-обрядова і просвітницька діяльність. Значна частина азербайджанських мусульман одержала можливість здійснювати паломництво до святих місць за кордоном. У 1993 р. вперше відсвяткували Курбан байрам на державному рівні. Після десятиріч заборон перекладено і видано азербайджанською мовою Коран. За короткий час створена систе-

ма релігійної освіти: відкриті медресе, факультет ісламського богослов'я у Бакинському державному університеті, Кавказький Ісламський університет. Почали реконструюватися і будуватися мечеті.

Сучасний Азербайджан — світська держава, однак те, як здійснюється її політичний курс, також впливає на зростання ісламістських настроїв. Мається на увазі порушення проголошеного демократизму, що виявляється у нехтуванні правами людини, зокрема у фальшуванні результатів виборів. Людей обурює позиція західних демократій, які заради стабільності в країні, з якою вони ведуть нафтовий бізнес, заплющують очі на порушення демократичних принципів. Як і в інших мусульманських країнах, де значна частина населення бідуює, поширена корупція, руйнуються моральні принципи, у декого складається враження, що не влада, а іслам може встановити справедливість. До нього потягнулися люди в прагненні одержати відповіді на складні питання. Якщо кілька років тому мечеті були порожніми, а населення згадувало про іслам тільки під час траурних церемоній, то з початку ХХІ ст. ситуація докорінно змінилася. Для значної частини азербайджанців, особливо для молоді, іслам став відігравати дуже важливу роль у житті.

Посилення релігійного фактора також виявилось у появі та активізації діяльності ісламістських угруповань в Азербайджані. Доктрина, яку уособлюють ісламісти сьогодення, базується головним чином на ідеях, привнесених ззовні: шиїзм — з Ірану, саудівський салафізм, турецькі місіонерські рухи, такі як рух Гюлена та суфійська секта накшбанді, радикально-релігійний рух турецького походження нурсізм. Особливу небезпеку світській державності становить ваххабізм як одна з течій ісламського фундаменталізму. У своїх проповідях його представники безжально викривають сучасні вади Азербайджану, сваволю влади, закликають до воєнного вирішення карабаського конфлікту. Все більше людей, особливо молодих, схиляється на їх бік. Серед прихильників — не тільки люмпенізовані елементи, але й освічені успішні люди. На території Азербайджану розгортають свою діяльність добре відомі на Сході радикальні організації “Хезболлах” (“Партія Аллаха”), “Джейшуллах” (“Армія Аллаха”), “Аль-Каїда” (“Основа”) та ін. Їхніми бойовиками здійснюються терористичні акти, зокрема вбивство відомого академіка-сходознавця Зії Буньятова. В самій республіці виникла політична партія ісламістського спрямування Ісламська партія Азербайджану (ІПА). На зміну колишнім напівграмотним духовним діячам, які десяти-

річчями жили у злагоді з офіційною владою, прийшли молоді релігійні теологи і філософи, з хорошою закордонною освітою, які по-новому, відповідно до сучасних умов, зайнялися пропагандою ісламу.

Керівництво країни відреагувало на ускладнення ситуації в релігійній сфері. Наказ Президента, датований червнем 2001 р., про утворення Державного комітету зі справ релігії став доповненням до прийнятого закону “Про свободу віросповідання”. Нова організація замінила Управління зі справ релігії при Кабінеті Міністрів, діяльність якого була надто обмеженою і неспроможною суттєво впливати на релігійне життя в країні. У 1995 р. було скасовано реєстрацію ІПА, її керівництво було заарештоване і засуджене зі звинуваченнями у шпигунстві на користь Ірану і підготовці “ісламської революції в Азербайджані”. Міністерство національної безпеки розгорнуло активні дії проти різних радикальних і терористичних ісламістських організацій, десятки бойовиків опинилися за ґратами.

Події 11 вересня 2001 р. наклали відбиток на ситуацію в Азербайджані. З одного боку, протидія тероризмові знайшла схвалення з боку Сполучених Штатів Америки. З іншого, влада Азербайджану, використовуючи негативний образ ісламу на Заході, стала частіше пов'язувати акції протесту населення і політичних опонентів у країні з активізацією проісламських сил. Репресії виправдовувалися необхідністю боротьби з “ісламським фактором”.

Оглядачі вважають, що незаперечною є перспектива подальшого зростання релігійності та ісламізації Азербайджану, і проводять паралелі з подіями “арабської весни” 2011 р. Однак підкреслюють, що навряд чи радикальні сили політичного ісламу придуть до влади у найближчі роки через більшу вестернізованість азербайджанського суспільства і досить сильні позиції світської держави, тверду руку президента.

Зайнявши посаду президента, І. Алієв міцно тримає владу в країні, незважаючи на протести опозиції. Він контролює ситуацію, і сили безпеки йому лояльні. Навесні 2005 р. опозиційні партії знов зробили спробу організувати мітинги протесту, проте їх розігнали. Влада побоювалася “революції помаранчевих гвоздик”, однак цього не сталося.

У листопаді 2005 р. відбулися парламентські вибори, на яких пропрезидентська партія “Ені Азербайджан” одержала більшість місць — 63 зі 125. Ще приблизно 40 мандатів отримали незалежні кандидати, більшість з яких підтримує владу. Від провідного опозиційного блоку “Азадлиг” (“Свобода”) до парламенту пройшли

лише кілька осіб. Та в Азербайджані — країні з президентською формою правління — парламент не має особливого значення у політичному житті.

Проте міжнародне співтовариство уважно спостерігало за перипетіями виборчої кампанії та процесом голосування. Інтерес пов'язаний не тільки з демократичними революціями на пострадянському просторі. Відсутність або наявність у Міллі Меджлісі значної чисельності представників опозиції показало б, яким шляхом рухається країна: чи стає на шлях лібералізації, або ж остаточно перетворюється на нафтову олігархічну республіку. У світі, як і в самому Азербайджані, очікували, що ці вибори продемонструють готовність президента І. Алієва та його команди співробітничати з опозицією і відмовитися від політики політичних переслідувань.

Сподівання стимулювалися тим, що напередодні виборів Алієв-син прикладав багато зусиль, аби поліпшити свій імідж перед світовим співтовариством. Слід зазначити, що реєстрація кандидатів до парламенту пройшла без проблем. Зареєстрували навіть таких опонентів алієвського режиму, як перший президент незалежного Азербайджану А. Муталібов, котрий багато років жив за кордоном. Дозволяли деякі мітинги та демонстрації, а деякі розганяли. Проте представники опозиції не користувалися великою популярністю у населення. Значною мірою це пояснюється тим, що багато хто з них дискредитував себе, коли на початку 1990-х років перебував при владі. Симпатії більшості населення були на боці партії влади, оскільки вона не бажала повернення анархії та хаосу.

Рейтинг партії влади піднявся і в результаті арешту декількох високих посадовців, яких звинуватили у зв'язках з опальним опозиціонером Р. Гулієвим та підготовці державного перевороту. Чи була це дійсно змова, чи банальна боротьба в середині правлячої еліти за перерозподіл національних багатств, проте арешт корумпованих чиновників став хорошою рекламою для “Ені Азербайджан”. Серед заарештованих і колишній міністр економічного розвитку Фархад Алієв, один із найбагатших людей країни. Такі арешти представників правлячої еліти мали також залякати тих, хто міг і хотів підтримати опозицію. Тобто партія влади перемогла б на виборах і без фальсифікацій.

Після виборів опозиційна партія “Мусават” виступила із заявою, що уряд фальсифікував їх результати, на яких насправді переміг лідер цієї партії Іса Гамбар. Іноземні спостерігачі заяви-

ли, що вибори в Азербайджані не відповідали демократичним стандартам, особливо під час підрахунку бюлетенів.

Після виборів влада дала опозиції дозвіл на проведення її мітингів. На першому мітингу на знак протесту проти фальсифікації результатів зібралося 10—15 тис. осіб. І це у політично активному Баку, де проживає приблизно 40 % населення країни. Тобто такі цифри показують, що азербайджанці стали пасивними у політичному житті. Загалом у виборах взяли участь лише 46,8 % населення. Хоч опозиції дали змогу провести акції протесту, досягти анулювання результатів виборів та організувати повторні вона не зуміла.

15 жовтня 2008 р. І. Алієв вдруге вийшов на президентські вибори. Його суперниками виступили шість опозиційних кандидатів. Але навіть, якщо б вони домовилися між собою і висунули одного претендента, це ніяк би не вплинуло на успіх їх суперника. У виборах взяли участь 4,8 млн осіб, або 75,64 % електорату. 88,73 % голосів було віддано діючому президентові. Міжнародні спостерігачі зафіксували незначні порушення, хоч опозиція нарікала на нерівний доступ до ЗМІ і державний тиск на виборців. Але на виборців більше впливав той економічний успіх Азербайджану, який асоціювався з Ільхамом Алієвим. 18 березня 2009 р. на референдумі серед інших поправок до Конституції було знято положення про неможливість займати президентську посаду більш ніж два рази.

7 листопада 2010 р. пройшли вибори до Міллі меджліс. 690 кандидатів від 33 політичних партій претендували на 125 місць. На вибори прийшли 50,14 % виборців. В результаті партія “Ені Азербайджан” одержала 74 місця, інші партії — від одного до трьох, 8 кандидатів не вказали свою партійну належність, 38 — безпартійні. Більшість з них підтримує “партію влади”. Її чисельна перевага нівелює зусилля опозиції.

Хоча в Азербайджані декларується відданість демократії, реальність це заперечує. Публічна критика влади є небезпечною справою. Звичайне явище — арешти журналістів та блогерів. У складеному міжнародною організацією “Репортери без кордонів” Всесвітньому індексі свободи преси за 2011 р. Азербайджан зайняв 162-ге місце з 179. Проте опозиція періодично влаштовує різні протестні заходи. Масові мітинги проходять у столиці (у 2011 р. — 12 березня, 2 квітня, 25 травня, 19 червня та ін.). Гасла прихильників опозиційних партій зазвичай — “Свобода!”, “Відставка!”. Поліція жорстоко придушує виступи, десятки учасників заарештовують. Але в країні спостерігається зростання по-

літичної активності та очікувань на зміни. Свою роль відіграє приклад закордону — демократичні норми Заходу, а також активність “арабських революцій”. Головним опонентом діючій владі виступила Громадська палата, створена наприкінці 2010 р. До неї входять видатні представники опозиції, масових організацій, ЗМІ. Саме вона виступає організатором виступів під лозунгом “Народ вимагає кардинальних реформ”. Протестна пропаганда ведеться у соціальних мережах, що не минає безслідно. Палата також ініціювала і репрезентувала на суд громадськості проект “Дорожньої карти м’якого переходу до демократії”, що являє собою комплекс необхідних політичних, соціальних, економічних та законодавчих реформ для переходу країни на сучасні демократичні шляхи розвитку. Сесія Громадської палати прийняла документ і представила широкому загалу та владним структурам країни.

Влада не могла не відреагувати: ініційовано кампанію боротьби з корупцією, щоправда вона виявилася показною і була швидко згорнута. Інший приклад — події у містечку Губа та реакція на них керівництва країни. 1 березня 2012 р. там почалися масові заворушення (до 10 тис. учасників) через обурення поведінкою голови районної адміністрації Рауфа Хабібова. Він і раніше поведився зухвало зі співгромадянами, але останньою краплею стало звинувачення їх “у продажності”. Обурений натовп закидав його яйцями, увірвався до будинку адміністрації, вчинив розгром. Було висунуто вимогу зняти посадовця з роботи. Поліція та підрозділи внутрішніх військ розігнали мітингувальників. Показовим став той факт, що Р. Хабібова зняли з посади попри відоме високе покровительство. Але це — поодинокі факти. Влада відчуває себе впевнено завдяки тому, що економіка Азербайджану останнім часом демонструє вражаючі темпи зростання. Адже відомо: влада міцна, поки міцна економіка.

Алієв-батько не поспішав із радикальними ринковими реформами. Алієв-син суттєво змінив стратегію економічного розвитку країни. Держава відмовилася від контрольно-розподільчих функцій і прямих дотацій виробництва. Вона взяла на себе роль локомотиву модернізації, витрачаючи кошти Нафтового фонду, накопичені в попередній період, тільки на розвиток інфраструктури — будівництво шляхів, електростанцій, об’єктів соціального призначення.

Азербайджан демонструє найвищі темпи економічного зростання в СНД. У 2005 р. його ВВП збільшився на 25 %, у 2006 р. — на 34,5. Уповільнення відбулося в умовах світової фінансово-еко-

номічної кризи, проте у 2009 р. ВВП піднявся на 9,3 %, у 2010 р. — на 5 % (це при тому, що загальносвітові у 2008—2010 рр. становили 1,2 %). Однак таке зростання не є показником розвитку економіки країни, оскільки воно ґрунтується на реалізації тільки одного виду продукції — видобуванні та продажу енергоносіїв, насамперед нафти. Азербайджан інколи називають петрократією (від petrol — нафта). Цей термін запропонував відомий американський політолог Збігнев Бжезінський для держави, яка живе на прибутки від продажу за кордон “чорного золота” і не відповідає принципам демократичного суспільства.

Економічний бум Азербайджану забезпечили зростання світових цін на нафту, збільшення її видобутку (за 2000—2010 рр. з 14 до 50,4 млн т на рік) і розширення можливостей для експорту через нафтогони на Супсу та Джейхан, а також експорт газу через газопровід на Ерзерум. Фінансові надходження від реалізації природних багатств дають можливість підтримувати зовнішні атрибути благополуччя, такі як зведення у столиці величних споруд різноманітного призначення.

Нафта забезпечила Азербайджану економічне піднесення, зміцнення державного суверенітету, зовнішньополітичні переваги. Проте відомо, що високе економічне зростання за рахунок природних запасів є ризикованою справою. З одного боку, природні запаси вичерпуються, з іншого — існує небезпека одностороннього розвитку. Дійсно, у сучасному Азербайджані “ненафтові” галузі розвиваються значно повільніше, якщо взагалі розвиваються. Один приклад: лише 10 % продукції сільського господарства в місцевих крамницях — вітчизняного виробництва, решта — імпорт. Певну роль відіграла будівельна індустрія, але ринок нерухомості має спекулятивний характер, небезпеку чого продемонструвала криза. Власних виробництв дуже мало. Вся економіка залежна від світових цін на нафту, а вони постійно змінюються.

Експерти вказують, що майбутнє політичного режиму Баку залежить певною мірою і від того, яким чином правлячі групи реагуватимуть на уповільнення, а потім зупинку нафто-газового зростання. Останніми роками свідомо стримувалося видобування нафти на рівні, що не перевищував 51 млн т на рік. Намір полягав у “розтягуванні” піку добування на довший час. Зрозуміло, що надра вичерпуються, і відбудеться падіння обсягів. За різними оцінками, це може статися або після 2015, або після 2020 року. У подальшому економіку вже не вдасться підкріплювати фінансовими ресурсами, зіставними з нинішніми. Звичайно, постраждає і соціальна сфера. Хоч і зараз більшість населення Азербай-

джану розглядає багаті родовища нафти в країні не як перевагу, а як своєрідну кару. Незважаючи на передвиборчі обіцянки І. Алієва “використовувати раціонально і спрямувати на підвищення рівня населення” 5 млрд дол., які начебто мають надійти до бюджету за рахунок експорту “чорного золота” у найближчі п’ять років, слово “нафта” для більшості жителів республіки асоціюється виключно з бізнесом президентської сім’ї і жодним чином не з зарплатами і пенсіями. За даними опитування однією з азербайджанських соціологічних служб, частка респондентів, які оцінили стан своєї родини за допомогою фрази: “Ледве зводимо кінці з кінцями”, скоротилася з 50,8 % опитаних у 2006 р. до 49 % у 2010 р. “Гостру нужденність” відчували, відповідно, 10,1 і 9,1 % на фоні державних програм боротьби з бідністю. Гострою залишається проблема безробіття, і люди їдуть шукати роботи до інших країн. Тільки у Росії нині працює приблизно 3 млн азербайджанців, таким чином вони утримують свої, як правило, багатодітні родини, які залишилися на батьківщині. Навряд чи республіка зможе обійтися без такої підтримки з боку Росії, а соціальні потрясіння, що можуть статися внаслідок втрати її, навіть уявити складно. Це змушує керівництво Азербайджану виявляти певну обережність у політиці стосовно Росії.

Первісні теплі відносини Г. Алієва з Росією дещо охололи, коли восени 1994 р. Азербайджан підписав угоду з міжнародним консорціумом про експлуатацію нафтових родовищ у Каспійському морі. У 1996—1997 рр. укладені наступні договори з міжнародними консорціумами. Зближення Азербайджану із західними нафтовими компаніями викликало невдоволення Росії, котра також заперечувала проти визначення Каспійського моря як озера з відповідним розділом ресурсів, і добивалася визнання за ним статусу моря.

Проблема визначення статусу Каспію, багатого на нафту, залишається нерозв’язаною. Після укладеної у травні 2007 р. угоди між Росією, Казахстаном, Туркменістаном і Узбекистаном про розширення і модернізацію центрально-азіатської газопровідної системи очікувалося, що це дасть поштовх у переговорах про Каспій. 20—22 липня того самого року глави зовнішньополітичних відомств п’яти прикаспійських держав — Азербайджану, Ірану, Казахстану, Росії і Туркменістану зібралися у Тегерані з метою розв’язати суперечності. Проте зустріч не принесла взаємоприйняттого рішення. Каспій не було демарковано. Зокрема, Іран і Туркменістан не задоволені тією часткою Каспію, яка може їм відійти в результаті розділення моря згідно з принципом, що об-

говорювався. Вони наполягають на тому, аби море розділити порівну, тобто по 20 % на кожну державу. Росія наголошує на принципі визначення частки країни з огляду на довжину її берегової лінії. Москва прагне зберегти своє панування у Каспійському басейні і запобігти розширенню тут західних сил. Для цього може бути використана очолювана Росією Військово-морська група оперативної взаємодії в регіоні Каспійського моря (КАСФОР).

Росія не посідає перше місце в ієрархії зовнішньополітичних уподобань азербайджанського керівництва. Західні капітали, технології, трубопроводи і ринок збуту нафти й газу прив’язують Азербайджан до Заходу, зокрема до Європи. З ним пов’язуються розрахунки на прискорену модернізацію економіки і подальший розвиток. У свою чергу, Америка бажає посилити свою присутність у Прикаспійському регіоні і в Азербайджані бачить плацдарм для майбутнього геополітичного й економічного прориву в Центральну Азію і Близький Схід. Саме ця пострадянська республіка відіграє ключову роль у здійсненні нафтогазових проєктів, що виключають участь Росії. Азербайджан, за розрахунками західних стратегів, має стати вузловим пунктом, що об’єднає транскаспійські експортні маршрути. Це відкрило б прямий доступ до сировинних ресурсів Туркменістану та Казахстану й одночасно суттєво послабило б економічні та політичні позиції Росії не тільки у Закавказзі, а й у Центральній Азії. Азербайджан важливий для Вашингтона ще й тому, що його нафту розробляють і американські компанії — більше половини участі у місцевих нафтових інвестиціях. Звісно, вони зацікавлені у стабільності. Це стосується і країн Європейського Союзу, особливо Великої Британії, котрих теж турбує безпека постачання енергоресурсів. У вересні 2001 р. було призупинено дію поправки № 907 до Акта підтримки свободи, яка забороняла надання допомоги Азербайджану з боку США по державній лінії. На Заході зрозуміли, що проведення жорсткої лінії може підштовхнути азербайджанське керівництво до зближення з Росією, а це посилить позиції Москви у стратегічно важливому районі. Тобто Захід прагне зберегти добрі відносини з Баку, навіть з урахуванням масових порушень під час голосувань. За участю західних дипломатів після виборів 2005 р. відбулися консультації між владою та опозицією, внаслідок яких двох губернаторів відправили у відставку за втручання у процес підрахунку голосів, п’ять депутатів, які пройшли до парламенту, позбулися своїх місць, декілька членів виборчої комісії звільнили. Тобто Сполучені Штати більше турбуються не стільки про роз-

виток демократії в Азербайджані, скільки про збереження стабільності.

Крім усього іншого, Азербайджан — активний учасник у кампанії з боротьби з міжнародним тероризмом. Влада не тільки відрядила азербайджанський контингент до Іраку. У Баку створили командний пункт для стеження та перехвату підозрілих суден, на борту яких може знаходитися зброя масового враження. Планується і створення на азербайджанській території американської військової бази. Разом із тим слід зазначити, що 25 січня 2002 р. підписано міждержавну Угоду про статус, принципи та умови використання Габалінської радіолокаційної станції, яка юридично закріпила за Росією право користуватися цим об'єктом на території Азербайджану на найближчі 10 років. Габалінська РЛС — важливий елемент системи попередження про ракетний напад на південному повітряно-космічному напрямку.

Азербайджан має найбільшу серед країн Закавказзя армію — 95 тис. осіб. Рік у рік збільшуються витрати на озброєння. У 2011 р. саме в Азербайджані зафіксовано найбільше зростання військових витрат у процентному співвідношенні у світі — 89 %, в армії йде прискорена модернізація. Масово закуповують зброю та військову техніку, постачальниками якої є США, Туреччина, Ізраїль та Україна. Повномасштабну перебудову азербайджанських збройних сил здійснюють з метою привести їх у відповідність до стандартів Організації Північноатлантичного договору. Згідно з ним збільшується співпраця з натовськими структурами в рамках програми “Партнерство заради миру”. Президент І. Алієв назвав інтеграцію країни у НАТО одним із пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності Азербайджану. Туреччина — член НАТО, пов'язана тісними культурними узами з Азербайджаном, готова допомогти йому в реформуванні армії. Разом із тим слід підкреслити, що в Азербайджані популярні ідеї пантюркізму і 95 % його населення сповідують іслам. Туреччину азербайджанське керівництво розглядає як модель побудови світської держави із сучасною ринковою економікою. Але треба мати на увазі, що останніми роками в Туреччині відбувається “повзуча” ісламізація.

Будучи мусульманською країною, Азербайджан прагне налагодити відносини з іншими країнами, зокрема з Ісламською Республікою Іран. Частково це робиться заради того, аби дистанціюватися від жорсткого американського курсу стосовно цієї країни і продемонструвати незалежність власної зовнішньої політики. Однак в основі розвитку зв'язків із “братнім Іраном” лежить на-

самперед економічний інтерес, а саме співробітництво в освоєнні каспійського шельфу. Також активно розвивається торгівля: в крамницях чимало іранських виробів, а Іран відтіснив Росію на друге місце в обсягах зовнішньоторговельних оборотів Азербайджану.

Не так давно керівництво країни поновило риторику про потребу розв'язання майже 20-річного конфлікту з Вірменією навколо Нагірного Карабаху з позицій сили. Президент І. Алієв неодноразово вказував, що роки безплідних переговорів призвели до того, що терпець Баку почав танути. Він звинувачує Вірменію у “неконструктивній та нещирій позиції” у переговорах. 2 липня 2007 р., виступаючи на урочистій церемонії випуску офіцерів Поліцейської академії МВС у Баку, І. Алієв заявив: “Ми наблизилися до звільнення Карабаху. Ми досить сильні, щоб звільнити наші землі... Азербайджан є найсильнішою з військової точки зору державою в регіоні. Ніхто не хоче нової війни, але у будь-який момент Азербайджан готовий до проведення будь-якої операції. Буде краще, якщо Вірменія усвідомить це і виведе свої війська з наших територій”.

На різних рівнях неодноразово заявлялося про зростання сили країни. Наголосивши на тому, що Азербайджан — економічно самодостатня держава, було відмовлено вступати до Єдиного економічного простору і до Євразійського Союзу — російських проєктів зі зміцнення інтеграції країн СНД. У 2011 р. — членство у Раді Безпеки ООН. У тому ж році — перемога на Євробаченні і проведення пісенного змагання в Баку у 2012 р., що дозволило здійснити міжнародний піар. Азербайджан почав зміцнювати імідж міжнародного донора, надаючи багатомільйонні суми допомоги Сербії, Грузії, Боснії, Румунії, Мексиці, Сомалі, Пакистану. Керівництво заявило про важливу психологічну роль здійснюваної лінії. У зв'язку з цим президент І. Алієв заявив: “Ми самі перетворилися у країну-донора, що свідчить про успіх політики, яку ми проводимо”.

Отже, курс Баку на розвиток зовнішніх зв'язків “за всіма азимутами” виявляється у тому, що азербайджанське керівництво розглядає як зовнішньополітичні пріоритети, крім розв'язання проблеми Карабаху, також розширення співробітництва зі США, європейськими країнами, Туреччиною, Росією, тими міжнародними структурами, на чію реальну політичну, економічну, фінансову та іншу підтримку він може розраховувати. Нове керівництво продовжує робити ставку на максимальне використання

“нафтового фактора” із залученням іноземних інвестицій і технологій як найреальнішого засобу досягнення своїх цілей.

Азербайджан після нетривалого (1988—1992 рр.) руху європейським шляхом зі створенням у перспективі сильних партій із програмою та визначеною соціальною базою від 1993 р. повернув у бік традиційного східного шляху з опорою на клани і пов’язані з ними партії. Азербайджан все швидше стає звичайною східною країною із традиційними проблемами — економікою, орієнтованою на валютні надходження від продажу сировини, насамперед нафти, неструктурованою політичною системою з її клановістю, збагаченням невеликої групи і зубожінням більшості населення.

Водночас наявність значного прошарку європейськи освіченого населення, відносна поки що розвиненість певних галузей промисловості й багаті запаси сировини дають надію на рух суспільства за східноєвропейським шляхом. Однак для цього потрібно негайно здійснити кардинальні економічні та політичні реформи. Питання, чи піде на це І. Алієв, залишається відкритим.

Офіційна влада Азербайджану ставить завдання перетворити країну на “новий Кувейт”, здійснити прорив у світову економіку, що глобалізується.

Запитання для самоперевірки

Коли почали з’являтися перші товариства і клуби з вивчення та переосмислення історії й культури азербайджанського народу?

Хто став єдиним із лідерів держав СНД, кого двічі усували з посади?

Які радикальні дії здійснював на президентській посаді А. Ельчибей?

Який військовий заколот передував поверненню до країни Г. Алієва?

Кому приносить користь нафтове багатство Азербайджану?

Визначте сутність поняття “петрократія”.

Охарактеризуйте вплив ісламського фактора на суспільно-політичне життя Азербайджану.

Чи можна вважати сильною опозицію владі в країні?

Завдання для самостійної роботи

Охарактеризуйте Г. Алієва як політика.

Проаналізуйте, як Г. Алієву вдалося стабілізувати ситуацію в республіці.

З’ясуйте позицію Азербайджану з карабаського питання.

Як ви можете охарактеризувати діяльність І. Алієва на посаді президента?

Проведіть порівняльний аналіз політичних курсів президентів Гейдара та Ільхама Алієвих.

ГРУЗІЯ

За радянських часів Грузія, можна сказати, “купалася, як сир у маслі”. Її теплий клімат, вигідне розташування на березі Чорного моря були дуже сприятливими як для власного населення, так і інших радянських громадян, котрі прагнули відпочити на її курортах. Грузини традиційно займалися виноградарством і виноробством. Дуже популярними були місцеві мінеральні води. До того ж грузини ділили з азербайджанцями квітковий ринок усього Союзу, а також їх монополією були цитрусові, спеції та чай. Спроби індустріалізації не мали особливого успіху в цій республіці. Найвідомішими були гірничо-збагачувальний комбінат у Чіатурі, металургійний комбінат у Руставі та деякі інші, які споруджувалися й обслуговувалися здебільшого росіянами та українцями. Досить успішно функціонувала гідроенергетика, видобували вугілля, марганець і мідь. У промисловості працювало 27 % населення. Дві третини продовольства, яке виробляли у Грузії, вивозили до інших радянських республік. Сюди надходили додаткові кошти, які часом сягали 80 % грузинського бюджету. Дотації йшли шляхом прямих державних капіталовкладень, штучно завищених внутрішніх цін на продукти місцевої промисловості й сільського господарства, завищених зарплат тощо. Перед розпадом СРСР Грузія вважалася найбагатшою з усіх союзних республік.

Разом із тим Закавказзя здавна було зоною непростих міжетнічних відносин. 18 березня 1989 р. у селищі Лихни Гудаутського району відбувся 30-тисячний мітинг. Він став відповіддю на посилення націоналістичних настроїв у грузинському суспільстві, особливо стосовно скасування усіх автономних утворень у складі

Грузії. Учасники мітингу прийняли звернення від імені абхазького народу на адресу ЦК КПРС, Верховної Ради і Ради Міністрів СРСР із проханням надати Абхазії статус союзної республіки і тимчасово запровадити режим особливого управління на зразок Нагірно-Карабаської автономної області. Це звернення викликало обурення грузинського населення, і з 20 березня до 8 квітня по всій республіці відбулися мітинги проти рішень Лихнинського сходу. Приймалися резолюції про вихід Грузії зі складу СРСР.

Москва відмовчувалася, а місцева влада розцінила ці виступи як несанкціоновані. З 4 квітня біля будинку уряду у Тбілісі на проспекті Руставелі йшов цілодобовий мітинг, у якому брали участь приблизно 10 тис. осіб. 9 квітня 1989 р. сталася кривава бійня, коли радянські військові саперними лопатками били і вбивали мітингувальників, серед яких було чимало жінок. Загинуло 19 осіб, понад 4 тис. отримали поранення. Понад 3 тис. постраждали від отруйних газів. М. Горбачов дистанціювався від трагічних подій, хоча вони завдали сильного удару по його іміджу. Московське керівництво переклало відповідальність на військових. Прихильники грузинської самостійності одержали додаткові аргументи на користь своєї позиції. Антирадянські настрої в Грузії стали сильнішими, ніж у Прибалтиці.

Після квітневих подій рух за відокремлення Грузії, який раніше нараховував кілька тисяч осіб, став справді масовим. Почався процес створення нових партій: з квітня 1989 р. до жовтня 1990 р. їх виникло майже 140. У вересні 1990 р. обрали неофіційний парламент, який конкурував із діючим, його називали Національним конгресом. У ньому переважали члени Національної партії незалежності на чолі з Іраклієм Церетелі та Національно-демократичної партії на чолі з Георгієм Чантурія (до січня 1992 р. Національний конгрес відіграв роль позапарламентської опозиції Верховній Раді).

На багатопартійних виборах до Верховної Ради Грузії 28 жовтня 1990 р. перемогла коаліція відомого дисидента Звіада Гамсахурдіа “Круглий стіл — вільна Грузія”. За цей блок проголосували 54 % виборців, і він одержав 155 з 250 місць у парламенті. Комуністична партія Грузії набрала 30 % голосів (64 місця). Загальногрузинський союз національної згоди і відродження отримав 3,4 % і не одержав жодного місця у парламенті. Головою Верховної Ради у листопаді 1990 р. обрали З. Гамсахурдіа.

У березні 1991 р. уряд відмовився проводити на території країни референдум про майбутнє СРСР і замість нього провів референдум про незалежність Грузії. У ньому взяли участь 95 % елек-

торату, а 93 % тих, хто брав участь у голосуванні, висловилися за надання незалежності. 9 квітня 1991 р. Верховна Рада прийняла Акт про відновлення державної незалежності Грузії і визнала дійсними Акти про незалежність 1918 р. та Конституцію 1921 р.

Наприкінці квітня 1991 р. Верховна Рада ухвалила нову Конституцію. *На прямих президентських виборах 26 травня З. Гамсахурдіа одержав майже 87 % голосів.* Він одразу взяв жорсткий курс на створення унітарної держави, нехтуючи настроями населення автономій, називаючи негрузинів “окупантами” і вказуючи їм на двері. Його затятий націоналізм мав наслідком посилення сепаратизму національних меншин, що з часом тільки зростав. Економічні проблеми, які в той час ставали складнішими, його не дуже цікавили. Обстоюючи “національні інтереси Батьківщини”, З. Гамсахурдіа заборонив торгівлю з Росією, що сильно вдарило по економіці, адже вона була тісно пов’язана з господарством північної сусідки. Це не надто турбувало вище керівництво, впевнене, що Грузія збагатиться на одних курортах та мінеральній воді. Перший грузинський президент спромігся налаштувати проти себе всі політичні партії. Вже у грудні 1991 р. розгорнулася боротьба між прибічниками президента та опозицією, до якої приєдналася Національна гвардія. Вона очолила збройний переворот. Після кількох тижнів боїв у центральній частині Тбілісі у січні 1992 р. З. Гамсахурдіа усунули з посади, він утік до Західної Грузії, Вірменії, а потім Чечні, ставши “президентом у вигнанні”. До влади прийшла Військова Рада на чолі з Тенгізом Кітовані. У березні 1992 р. вона оголосила саморозпуск і створення Державної ради, до складу котрої входили приблизно 70 представників 36 опозиційних партій.

У березні 1992 р. до Грузії з Москви повернувся Едуард Шеварднадзе — відомий і впливовий політичний діяч радянських часів (колишній перший секретар ЦК компартії Грузії, був міністром іноземних справ СРСР і членом політбюро ЦК КПРС), який і очолив Державну раду. На виборах до нового парламенту в жовтні 1992 р. Е. Шеварднадзе одержав масову підтримку населення і був обраний його головою. Парламентські фракції незабаром об’єдналися у групу більшості, тобто прибічників Е. Шеварднадзе, і опозиційну групу його супротивників. Очолювали опозицію Народний Фронт, Національно-демократична партія, “Хартія-91” і Товариство Іллі Чавчавадзе.

Прибічники З. Гамсахурдіа одразу після його усунення розгорнули партизанську боротьбу. Протягом 1992—1993 рр. вони здійснювали напади на керівників держави й економічні об’єкти

стратегічного значення. Восени 1993 р. З. Гамсахурдіа зробив спробу повернутися до влади, що призвело до нетривалої, однак запеклої громадянської війни. За російської підтримки грузинському уряду вдалося відкинути наступ, що почали прибічники колишнього президента у жовтні у західних регіонах країни. У січні 1994 р. З. Гамсахурдіа був убитий за нез’ясованих обставин.

Після розвалу Радянського Союзу в Грузії при державному апараті, паралізованому постійним політичним хаосом, за умов воєнного стану, спричиненого військовими діями у самопроголошених республіках Абхазія та Південна Осетія, про що ще йтиметься, головну роль у мобілізації країни до війни відігравало ополчення. Озброєні підрозділи формувалися на добровільних засадах. Рівень їхньої підготовки був дуже низький, так само, як і рівень дисципліни. У тих війнах багато грузинських бойовиків так само були зацікавлені у мародерстві, як і в переслідуванні військових цілей. Переважна більшість озброєних угруповань будувалася на кланових відносинах. Відбувалася “мафіїзація” значної кількості кланових мереж, які розпоряджалися значними примусовими й економічними ресурсами, отриманими у результаті кримінальної діяльності. Бойовики силоміць вимагали у підприємств і бізнесменів кошти на ведення війни. Засоби для військових дій часто вони одержували унаслідок сумнівних обородок із російськими армійськими командирами. Не дивно, що така діяльність, начебто здійснювана під прапором патріотизму, потім перетворилася на простий “бізнес” із численними економічними обладками ополченців. Такий “бізнес” швидко дегенерував в охоронний рекет, торгівлю зброєю і наркотиками, контроль над життєво важливими товарами, (наприклад бензин). З 1991 р. грузинська політика була в основному детермінована боротьбою між політичною елітою країни і цими “мафіями”.

У першій половині 1990-х років грузинська внутрішньополітична ситуація балансувала на межі громадянської війни. Скинення з посади збройним шляхом З. Гамсахурдіа, законно обраного, хоча і діючого всупереч інтересам країни президента, спричинило глибокий розкол у суспільстві. Здавалося, що Грузія може припинити своє існування як держава: уряд повністю здав контроль над Південною Осетією та Абхазією етнічним сепаратистам і значною мірою віддав вулиці столиці бандитам. Проте грузинське керівництво поступово і повільно стало зміцнювати свою владу. Почалася інтенсивна кампанія проти злочинності. Були укріплені “силові” міністерства. До початку 1995 р. скасували як серйозну силу Національну гвардію. Змінили деяких ке-

рівників: змушували з однієї посади переходити на іншу, звільняли, ув'язнювали та ін. Були запроваджені військово-польові суди, здійснювалися страти. Зчинилася серія політичних убивств, що досягла кульмінації, коли намагалися здійснити замах на життя самого Е. Шеварднадзе у серпні 1995 р. (висловлювалися звинувачення у причетності до цього російських спецслужб, і заперечень з того боку не пролунало). У тому самому році Е. Шеварднадзе скасував указ, згідно з яким бойовикам дозволяли зберігати зброю. Міністерство внутрішніх справ здійснювало операції з конфіскації військового обладнання і арешту деяких бойовиків. Поступово Е. Шеварднадзе вдалося рецентралізувати державний контроль над ситуацією в країні.

Парламентські вибори 5 листопада 1995 р. відбувалися на основі змішаної системи за партійними списками й одномандатними округами. Вони мали більш відкритий характер, ніж в інших закавказьких республіках. Варто зазначити, що Е. Шеварднадзе до того не займав посади президента. Якщо однією з причин усунення З. Гамсахурдіа було звинувачення у зловживанні президентською владою, до *Е. Шеварднадзе* це не можна було використати. Він більше покладався на конструктивні політичні коаліції серед парламентських фракцій та груп інтересів, хоча і *зайняв посаду президента (5 листопада 1995 р. за нього проголосувало 74,3 % виборців)*. У парламенті були представлені 10 партій, які подолали 5-відсотковий бар'єр. Найвпливовіші з них: Союз громадян Грузії (створений Е. Шеварднадзе у 1993 р.), Національно-демократична партія і Загальногрузинський союз відродження.

Економічна ситуація в країні була вкрай складною: почався катастрофічний спад виробництва: за 1991—1994 рр. ВВП впав на 72 % порівняно з 1990 р., зростала інфляція (у 1994 р. — 8500 %). До середини 1994 р. багато галузей економіки, зокрема лісове господарство і будівництво, фактично припинили своє існування, а інші різко зменшили обсяги виробництва. Падіння в африканську злиденність дуже здивувало грузинів. Відома акторка Софіко Чіаурелі казала: “Ми ніколи не думали, звідки беруться світло, нафта і газ... а виявилось, що за них треба платити”.

Е. Шеварднадзе вдався до зміни структур виконавчої влади: функції уряду урізав, скасував апарат глави держави і кабінету міністрів. Натомість створив Державну канцелярію, а її керівник одержав ранг державного міністра. Таким чином виконавча влада зосередилася в руках президента і державного міністра. У 1995 р. почався процес виходу економіки зі стану кризи. Керівни-

цтво збивало інфляцію, спрямувало на стабілізацію майже усі позики МВФ і приводило структуру еконо-міки у відповідність до умов надання кредитів. Після 1995 р. Грузія вступила у період стабілізації. Керівництво країни намагалось здійснити реформи у співпраці з МВФ і Світовим банком. Відпустили ціни, ухвалили закони про комерційні банки, провели земельну і податкову реформи. У 1995 р. замість тимчасових купонів запровадили справжні гроші. Грошовою одиницею став ларі. Ця акція, а також прийняття відносно збалансованого державного бюджету благотворно вплинули на стан економіки. Намітилося зростання ВВП: якщо у 1995 р. воно становило 2,4 %, то у 1996 р. — 8. Рівень інфляції знизився до 29 %. Проте важкий для всіх пострадянських нових незалежних держав 1998 р. дав про себе знати: в Грузії девальвація ларі сягнула 40 %, значно подорожчали продукти харчування.

Прискорилися темпи приватизації: було приватизовано більшість дрібних підприємств і декілька великих, а також житло. Зареєстровано понад 30 тис. приватних підприємств; здебільшого це дрібний і середній бізнес (у сфері послуг, на транспорті, у будівництві та харчовій промисловості). Велику фінансову і гуманітарну допомогу Грузія одержувала від міжнародних організацій. Значні кошти і досі надходять сюди від грузинів, які заробляють їх в інших країнах. За оцінками 2012 р., до Грузії з-за кордону надходить близько 2 млрд дол. від заробітчан, що становить 20 % державного бюджету. У сільському господарстві демонтували радянську систему колгоспів і радгоспів. У 1996 р. проведено аграрну реформу. Понад 1 млн сімей отримали у приватну власність 918 тис. га землі, 825 тис. га здано в оренду.

Грузія має вигідне географічне розташування, що збільшує її транзитні можливості. Проте внутрішні конфлікти, а також складні взаємовідносини з Росією не дають повністю їх реалізувати. Складні проблеми енергозабезпечення, хоча з метою послаблення залежності від Росії укладено угоди про постачання нафти і газу з Ірану та Азербайджану. Рівень життя переважаючої більшості населення був дуже низьким. За даними Міністерства охорони здоров'я Грузії, у 2003 р. дві третини населення країни харчувалися гірше, ніж визначено медичними нормами. При цьому середня тривалість життя в країні — одна з найбільших серед держав СНД і становила 73 роки.

Звичайно, держава сильна, якщо сильна її економіка. Але, як свідчить історія, економіка краще працює, якщо країна добре керована. Процес консолідації режиму в Грузії — найскладніший

серед усіх закавказьких республік. До парламентських виборів 1999 р. він був далекий до завершення.

На парламентських виборах 1999 р. прохідний бар'єр подолали три партії: Союз громадян Грузії, блок "Відродження Грузії" і блок "Промисловість врятує Грузію". Окрім того, до складу парламенту увійшли 12 депутатів від Абхазії та 17 незалежних депутатів. 9 квітня 2000 р. Е. Шеварднадзе обрали на черговий п'ятирічний термін президентства (понад 82 % голосів). Проте ніти з посади йому довелося значно раніше.

Попри певні позитивні зрушення Грузія залишалася роздробленою, бідною і неефективною державою, враженою корупцією, нестачею всіх можливих ресурсів, масовою еміграцією населення. До цього додалися прагнення етнічних меншин незалежності або приєднання до Російської Федерації, що виразилося у фактично незалежному існуванні Абхазії, Південної Осетії, Аджарії. Це, звичайно, вражало національну гордість грузинів як народу з одним із найдревніших державних утворень у регіоні.

У країні зростало невдоволення, що досягло піку напередодні парламентських виборів у листопаді 2003 р. У виборах брали участь політичний блок Е. Шеварднадзе "За нову Грузію" і Г. Абашидзе "Союз за демократичне оновлення Грузії". Їм протистояли "Об'єднаний народний рух" Михайла Саакашвілі і "Демократи Бурджанадзе", очолювані спікером грузинського парламенту Ніно Бурджанадзе і Зурабом Жванія. Вибори відбулися 2 листопада, проте їх не визнали міжнародне співтовариство, міжнародні спостерігачі та противники Е. Шеварднадзе, політичний блок якого начебто переміг на виборах. Опозиційні партії М. Саакашвілі, Н. Бурджанадзе і З. Жванія об'єдналися з вимогою проведення нових виборів, оскільки висловили недовіру результатам.

До середини листопада на вулицях Тбілісі почалися масові демонстрації під гаслом "Грузія без Шеварднадзе", які потім перекинулися на інші грузинські міста і селища. Протести опозиції досягли піку в перший день засідання нового грузинського парламенту — 22 листопада. В той день опозиціонери на чолі з М. Саакашвілі з трояндами в руках (звідки й походить назва "революція троянд") захопили будинок парламенту. Виступ Е. Шеварднадзе перервали, його у супроводі охоронців змусили піти з парламенту, а його крісло викинули у вікно натовпу. 150 тис. людей, яким набридла корупція, бідність і політична стагнація режиму Е. Шеварднадзе, вимагали його відставки.

Увечері 23 листопада Е. Шеварднадзе провів зустріч із М. Саакашвілі та З. Жванія, аби обговорити ситуацію, що виникла.

М. Саакашвілі заявив: "Якщо протягом години Е. Шеварднадзе не подасть у відставку, 150 тис. демонстрантів штурмуватимуть його резиденцію". Не бажаючи вдаватися до насильства, Е. Шеварднадзе оголосив про свою відставку (у 2005 р. він скаржитиметься, що нова влада не виплачує йому навіть пенсії за старістю). Значна численність людей святкувала перемогу на вулицях столиці з фейерверками і рок-концертами.

Верховний Суд анулював результати виборів. Нові президентські призначили на 4 січня 2004 р. На них переміг лідер революції Михайло Саакашвілі (його підтримали 96,27 % виборців). 28 березня 2004 р. пройшли нові парламентські вибори, на яких перемогу одержали "нові демократи", підтримані М. Саакашвілі, з результатом 67 %.

Події тих днів відомі в історії Грузії як "революція троянд". Насправді, ніякої революції не було. Мала місце зміна верхівки мирним шляхом і в конституційних рамках діючих на політичному олімпі осіб, які належали і політично, й економічно, і соціально до "сім'ї", адже М. Саакашвілі був свого часу вихованцем і соратником Е. Шеварднадзе. Тому те, що сталося, ліпше називати "оксамитовим" переворотом. Насамперед прихильники молодого лідера виграли пропагандистську війну, спромігшись дати сигнал про масові порушення при голосуванні задовго до оголошення офіційних результатів виборів.

25 січня 2004 р. М. Саакашвілі почав своє президентство помпезною інавгурацією, що мала засвідчити єднання нового лідера з народом. В одному з інтерв'ю він зазначив: "Мені краще померти, ніж не виправдати надії мого народу". Справді, більша частина грузинів голосували не за нього і не за програму "Національного руху", а за свої сподівання на поліпшення життя завтра, за нову людину, котра, як їм здавалося, могла втілити їхні мрії. Адже грузини смертельно втомилися від негараздів: нестач, низьких зарплат, криз, корупції. Більшість чоловіків виїхала у пошуках заробітку за кордон, насамперед до Росії. Вважається, що Грузія втратила найбільше людей у відносному сенсі, ніж інша пострадянська ННД: її населення скоротилося з 5,5 млн напередодні одержання незалежності до 4,43 млн у 2011 р. У пошуках заробітку емігрувала найбільш активна частина населення. Лише в Росії, за приблизними підрахунками, проживає близько 1,2 млн грузинів. Окрім інших видів діяльності вихідці з Грузії активно зайнялися кримінальними справами. Грузино-абхазькі організовані злочинні угруповання, не відмовляючись від "традиційних промислів" (викрадень, рекету, пограбувань, квартирних краді-

жок, шахрайства), все частіше беруть участь у різних фінансових аферах на території Росії та інших країн. Наприклад, вони створюють сумнівні комерційні фірми, акціонерні товариства, банки. Помітний їхній вплив в обладках, пов'язаних з експортом нафти, лісу, кольорових металів, що завдає шкоди економіці тих країн, на території яких це відбувається. У квітні 2009 р. М. Саакашвілі визнав: “Однією з основних статей нашого експорту стали “зłodії в законі”, які знайшли прихисток в Росії, і складають там 90 % усього кримінального світу”. Щоправда, після того, як російська влада, особливо у Москві, почала проводити жорсткий курс щодо “осіб кавказької національності”, вони мусили шукати інші місця для реалізації своїх “талантів”. Значна частина перемістилася в Україну (за даними київської міліції, приблизно три чверті пограбувань квартир та автомобілів у 2010—2011 рр. — саме за ними).

Незатишно стало криміналітету і на Батьківщині. М. Саакашвілі добився прийняття закону, за яким “зłodія в законі” саджали до в'язниці тільки за те, що він визнавав себе таким (за “поняттями” злочинного світу, невизнання карається позбавленням “корони”). Впродовж короткого часу таких заарештували понад 200 осіб, решта втекла за кордон. Власне, з боротьби зі злочинністю розпочалися кардинальні реформи молодого президента, яких від нього чекала громада.

Деякі політологи вважають грузинські реформи видатним явищем сучасності, що не має аналогів не тільки на пострадянському просторі, але й за його межами. Це — рішучі, ефектні, яскраві заходи, мета яких — декларовані демократизація суспільства, лібералізація бізнесу, спрощення бюрократичних процедур, зменшення чиновницького апарату, боротьба з корупцією, реформування органів правопорядку тощо.

М. Саакашвілі здійснив радикальну трансформацію грузинського суспільства у трьох головних напрямках:

- зміни у сфері державного управління з різким зменшенням ролі чиновництва;
- роздержавлення економіки, її максимальна лібералізація і практично необмежена приватизація;
- тотальна зміна старого чиновницького апарату і опора на молоді кадри.

Останнє має особливо важливе значення: молодий президент усвідомлював, що глибокі реформи не вийдуть зі старим чиновницьким апаратом, нездатним працювати по-новому, відмовити-

ся від корупційних схем і тих вигід, що з них випливають. А реформи мали саме знищити подібний стан речей.

Першою структурою, яка зазнала докорінних змін, стало Міністерство внутрішніх справ, наскрізь корумповане і тісно пов'язане з кримінальним світом. Блискавично було здійснено перебудову структури, частину скасовано, частину підрозділів об'єднано. З 85 тис. співробітників МВС звільнили 75 тис., а весь склад Державної автоінспекції — 14 тис. осіб звільнили в один день. Набраним новим співробітникам в декілька разів збільшили зарплату, що в рази перевищувала середній рівень по країні (останній з 2003 р. зріс від 30 дол. до 250 дол. у 2011 р., заробітна плата патрульного співробітника ДАІ — до тисячі доларів, а у керівників підрозділів та фахівців — ще вище). Водночас за хабар у 50 доларів встановили покарання — 10 років тюрми (співробітники служби власної безпеки постійно провокують поліціантів на хабарництво). Все це відбувалося на фоні масштабних публічних антикорупційних процесів в інших державних органах, що широко висвітлювалися ЗМІ. В результаті грузини пишаються тим, що їхні співробітники автоінспекції хабарів не беруть. Рейтинг довіри громадян до поліцейських нині — 87 %, що є другим показником після православної церкви.

Зазнала суттєвих змін система державного та адміністративного управління. З 18 міністерств стало 13, з 52 відомств — 34. В тих, що залишилися, персонал скоротили на 40—50 %. Були навіть скасовані пожежна охорона і санепідемстанції. Повноваження державних органів значно скорочені, кількість контролюваних ними процесів зменшена. Мета — зведення державного регулювання як ринку, так й інших сфер діяльності до мінімуму. Так, кількість ліцензій, що видавалися і контролювалися чиновниками, зменшилася з майже 1 тисячі до 140. Радикального реформування зазнали сфери освіти, охорони здоров'я, трудового законодавства та ін. Освіту перевели на ваучерну систему, відмінили пенсійний фонд (проте держава підтримує соціально незахищених), приватизовані лікарні і запроваджена система медичного страхування, змінилися закони, що регулюють взаємини між працівниками і роботодавцями (на користь останніх).

Значної лібералізації зазнала сфера бізнесу. За ініціативою президента був прийнятий Акт економічної свободи, який окреслив основні принципи нової економіки і головні обмеження, які держава не має права порушувати. Зокрема, заборонено запроваджувати нові ліцензії та нові регулюючі органи, введення нових податків допускається лише через всенародний референдум, ска-

совано ціновий контроль будь-якого виду, забороняються будь-які обмеження руху капіталу і т. ін. Реалізовані глибокі податкові й митна реформи. З одного боку, режим збирання податків став жорсткішим. З іншого, саме податкове законодавство максимально спрощене, а з 22 податків, що раніше стягувалися в Грузії, залишено 6 (з 2012 р. — 4). Максимально спрощені митні процедури, а ставки податку на імпорту в більшості випадків або стали нульовими, або мінімальними — від 3 до 12 %. Для відкриття власного бізнесу необхідний лише один день.

Впродовж кількох років у країні проведено практично повну приватизацію, яку оцінюють як одну з наймасштабніших і найрішучіших у світі. До приватних рук перейшли майже всі підприємства, серед яких — і стратегічні — заводи, об'єкти інфраструктури, судна, лісові, водні, рибні ресурси, шляхи, заклади охорони здоров'я й освіти, 66 % всіх наявних сільськогосподарських угідь тощо. За приватизацією — зростання інвестицій. Сукупні іноземні інвестиції в економіку Грузії у 2004—2009 рр. склали 6,5 млрд дол. Країна опинилася серед лідерів у міжнародних рейтингах щодо легкості ведення бізнесу, антикорупційності, привабливості для інвестицій, швидкості і глибини перетворень, поліпшення ділового клімату, якості реформ законодавства, глибини лібералізації економіки і т. ін. Американська агенція міжнародного розвитку назвала зміни бізнес-клімату в Грузії “найбільш широкими, глибокими і швидкими реформами, що проводилися у будь-якій із країн світу за останні 50 років”.

За рахунок іноземних інвестицій вдалося дещо покращити ситуацію в економіці, зокрема в електроенергетиці та металургії, збільшити темпи зростання ВВП. Надзвичайно покращився стан інфраструктури — відремонтовано та побудовано чимало шляхів і будинків, налагоджено водо- і газопостачання, опалення, освітлення. Вулиці міст змінилися: замість труб пічок, що стирчали з вікон, постали відреставровані фасади, фонтани, квітники. Проте, як і раніше, люди йдуть за кордон у пошуках кращих заробітків, аби годувати численних родичів, які залишаються вдома. Безробіття, за офіційними даними, на 2011 р. становило 17 % (в Азербайджані — 6 %, у Вірменії — 7 %), хоча за визначенням “самозайняті” приховується майже 50 %. За реальними показниками Грузія залишається найбіднішою з трьох закавказьких ННД і однією з найбідніших пострадянських країн. У 2011 р. ВВП на душу населення в Грузії становив 2,9 тис. дол., так само у Вірменії, яка перебуває в економічній блокаді і не має таких сприятливих природно-кліматичних і транзитних умов. Азербайджан

мав 7,9 тис. дол., Російська Федерація — 13,5 тис. За даними МВФ, у колишньому СРСР гірше, ніж в Грузії, люди живуть тільки у Молдові, Узбекистані й Таджикистані. Грузинський досвід ще раз підтверджує ту істину, що за вражаючими макроекономічними показниками та рейтингами можуть приховуватися реальні негативи.

Природно, постає питання: *якою ціною Грузія досягла результатів*, якими захоплюються деякі оглядачі? По-перше, це надходження від приватизації практично всіх активів держави. По-друге, іноземні інвестиції, кредити, гранти. Якщо перед приходом М. Саакашвілі до влади сукупний зовнішній борг країни (державний борг і борг недержавних суб'єктів господарювання) становив 1,8 млрд дол., то на 2011 р. — понад 8,6 млрд, тобто понад 80 % ВВП. Саме за рахунок цих величезних коштів здійснювалися реформи, підтримувалася стабільність національних грошей, піднімалися зарплати, проводилося переозброєння армії заради вирішення проблеми сепаратизму, зводилися новобудови, проводився піар у світі тощо. В реальну економіку, яка б у майбутньому приносила прибутки, гроші не вкладалися. В результаті країна майже нічого не виробляє, що могла б продати на зовнішніх ринках, крім необробленої сировини, залізного брухту, горіхів, трохи вина (2—3 % обсягу експорту) та автомобілів. Останні — реекспорт машин, які були в користуванні, а також зібраних на місцевих підприємствах індійських позашляховиків Mahindra (що є саме по собі показовим: робоча сила в Грузії виявилася дешевшою, ніж в Індії — країні, що є синонімом бідності). До 12 % ВВП країни забезпечує транзит енергоносіїв двома трубопроводами з Азербайджану, які йдуть на міста Джейхан та Супса, далі енергоносії постачаються до Туреччини та ЄС. Утворилося колосальне від'ємне сальдо, в якому імпорту в чотири рази перевищує експорт. Країна не виробляє навіть найнеобхіднішого: продовольства імпортує, не кажучи про інші товари і послуги. Таким чином просто проїдаються гроші, які надійшли від приватизації та з іноземних джерел.

Іноземні надходження у тому чи іншому вигляді дійсно набули вражаючих масштабів через створення надзвичайно привабливого інвестиційного клімату. Проте “зворотний бік медалі” — кращі умови для інвесторів за рахунок інтересів держави та людей. Перша втратила регулюючі можливості, необхідні для будь-якої країни, що не хоче зазнати економічної катастрофи, “інвестиційної безпеки”. За цими словами — зменшення податків тягне за собою падіння надходження прибутків бюджету, зняття

законодавчих обмежень — вплив капіталів з країни, продаж усього бізнесу іноземцям — залежність від них у політиці і т. ін. Люди ж стали безправною дешевою робочою силою. Намагання збільшити оподаткування, що заборонено законом, загрожує залишенням інвесторами економіки. Усунення таких регулюючих установ, як антимонопольний комітет, призвело до монополізації основних галузей грузинської економіки, що суперечить принципам дійсно ринкової економіки, позбавленої корупції.

Корупція ж у країні нікуди не поділася. Вона лише змінилася. З одного боку, стала елітною: достатньо подивитися на маєтки міністрів або президентський палац, який оцінюється в 1 млрд дол. Відомі випадки, коли до перших осіб Грузії вимушені були звертатися офіційні представники іноземних держав з проханнями захистити їхніх бізнесменів, діючих в республіці, від кримінальних зазіхань високопосадових чиновників. Крім того, після “революції троянд” в країні виникла система державного рекету проти приватного бізнесу з метою одержання “добровільних пожертв”. На низовому рівні корупція набула нових форм: нові платні послуги, просування своїх людей, подарунки тощо.

М. Саакашвілі проголосив: шлях Грузії — модернізація, до об’єднаної Європи та НАТО. Грузія мала модернізуватися. Це була модернізація навздогін, тобто вона мусила пройти швидко. Як показує світовий досвід, така модернізація найчастіше здійснюється “згори”, тобто її ініціює влада. Зрозуміло, подібна модернізація здійснюється авторитарно. Не дивно, що М. Саакашвілі звинувачують в авторитаризмі. Вся влада в державі належить йому. Він призначає членів уряду, його партія — парламентська більшість, ЗМІ — підконтрольні, незалежного суду не існує, поліція віддана президентові. Кількість ув’язнених останніми роками зросла у шість разів. На 2012 р. цей показник був одним з найвищих у світі: 531 ув’язнений на 100 тис. осіб. Інколи “найдемократичнішу” Грузію називають “поліцейською державою”. Грузинська правляча група надає особливу значущість інструментам насильства і в політичній боротьбі, і в державному будівництві. У країні не залишилося сфер, вільних від контролю президента та його команди.

Грузини — дуже горда нація, вони нічого так високо не цінують, як власну гідність. Але важко зберігати гідність у злиденності. Для того, щоб стати заможним, слід мати зв’язки, тобто належати до “правильного клану”, до такого, який нині при владі. З викривальними заявами на адресу президента виступив по телебаченню колишній соратник — генеральний прокурор, потім міністр

оборони Іраклій Окруашвілі. Серед іншого він повідомив, що М. Саакашвілі віддавав накази усувати небажаних осіб, насамперед прем’єр-міністра З. Жванію (7 лютого 2005 р. його знайшли мертвим на квартирі товариша. Офіційна версія смерті — отруєння газом). Було повідомлено і про небажаність Бадрі Патаркацішвілі — грузинського мільйонера, який перейшов на бік опозиції та надавав їй значну фінансову підтримку (пізніше помер у Лондоні від “раптового серцевого нападу”. В обох випадках опозиція звинувачувала М. Саакашвілі). Після виступу І. Окруашвілі був ув’язнений; потім, з’явившись змученим на телеекранах, він заявив, що все вигадав.

Активізувалася діяльність опозиції, яка вивела населення на масову маніфестацію 2 листопада 2007 р. За різними підрахунками, участь у ній взяли від 50 до 100 тис. громадян. Вони вимагали дотермінових виборів, зміни виборчого законодавства і звільнення політичних ув’язнених. Колишні соратники звинувачували М. Саакашвілі у корупції та авторитаризмі. Коли влада відмовилася йти на поступки, опозиціонери заявили, що акція стає безтерміною, і зажадали відставки президента та проведення дотермінових президентських виборів. У наступні дні чисельність мітингувальників становила від 10 до 20 тис. Мирну акцію жорстоко розігнали 7 листопада сили поліції та підрозділи спеціального призначення за допомогою травматичних куль, дубинок, водометів, а також, за свідченнями представників опозиції, установок психотропної зброї. У результаті таких дій приблизно 600 осіб потрапили до лікарень. У телевізійному виступі президент пояснив вчинки силовиків потребою “відновити рух транспорту вулицями Тбілісі”.

М. Саакашвілі назвав події “переворотом, організованим на гроші Кремля”, і запровадив у країні надзвичайний стан (діяв до 16 листопада). Провідні ЗМІ Америки, Європи, країн СНД вміщували кадри розправ і погромів, а також порушення прав мас-медіа й головних демократичних принципів. Негативно оцінили події у Грузії декілька авторитетних міжнародних організацій, у тому числі ООН і НАТО. У цій ситуації М. Саакашвілі прийняв рішення про проведення дотермінових президентських виборів 5 січня 2008 р. (тобто на рік раніше чергових, оскільки останні відбулися 4 січня 2004 р.).

Незважаючи на критику з боку опозиції, йому вдалося зберегти популярність серед населення. У передвиборчій кампанії він зробив ставку на тактику, поширену на пострадянському просторі. По-перше, відправив у відставку непопулярного через жорсткі

економічні реформи прем'єр-міністра Зураба Ногаїделі. Новим прем'єром обрали банкіра Ладю Гургенідзе, котрий одразу заявив про необхідність підвищити пенсії 820 тис. пенсіонерів; обіцяв, що з 1 січня 2008 р. вони становитимуть 76 ларі (приблизно 48 дол.). Водночас М. Саакашвілі ініціював збільшення заробітної плати вчителям на 40 ларі (тобто 200 ларі, приблизно 120 дол.), а також пообіцяв забезпечити їх медичним страхуванням. Окрім того, президент обіцяв співгромадянам й інші соціально-економічні ініціативи, які при виконанні в майбутньому призвели б до зростання інфляції. Але йому потрібна була переконлива перемога у першому турі.

У президенти балотувалися 22 кандидати, з них 7 взяли участь у виборах. Явка становила 56,19 %. У першому турі з результатом 53,7 % голосів виборців *перемогу одержав М. Саакашвілі*. Він не мав гідного харизматичного конкурента. Його головний суперник — кандидат від об'єднаної опозиції “винний король Грузії” Леван Гачечиладзе одержав 25,6 % голосів. Опозиція не погодилася з такими результатами, оскільки малося дуже багато повідомлень про порушення, і розпочала масові акції протесту з вимогами переглянути їх. В акціях брали участь представники Консервативної партії, Демократичного фронту, руху “Свобода” на чолі із сином першого президента К. Гамсахурдіа, руху “Шлях Грузії”, який очолює экс-глава МЗС С. Зурабішвілі. Пізніше було оголошено мету: проводити акції протесту, аби створити ситуацію, за якої “режим М. Саакашвілі не зможе правити країною”. Опозиція вимагала демократизації громадського життя і підвищення ефективності управління, критикувала режим М. Саакашвілі за відсутність адекватної системи взаємодії між різними гілками влади, покладала на нього відповідальність за негативи в економічному житті. Самого М. Саакашвілі звинувачували у “незаконному приході до влади”, “фальсифікації результатів виборів”. Зі свого боку президент назвав опозицію “моральними вироками і зрадниками, купленими на гроші Кремля”.

21 травня 2008 р. відбулися вибори до парламенту, в яких взяли участь 3 політичні блоки і 9 партій. До виборчих дільниць прийшло трохи більше половини громадян, які мали право голосувати. Іноземні спостерігачі відзначили повне переважання пропрезидентських кандидатів, насамперед у передвиборчій агітації у ЗМІ, на бігбордах тощо. Не дивно, що правляча партія “Єдиний національний рух” одержала 120 місць у парламенті Грузії зі 150. Це на 20 голосів більше, ніж конституційна більшість, що давало змогу президенту при бажанні змінювати Основний закон.

“Об'єднана опозиція” отримала 14 місць. Решту поділили між собою Лейбористська партія і Християнсько-демократичний рух. Для опозиції такий результат означав повний розгром. Противники М. Саакашвілі не змогли представити свій план розвитку країни, який би чим-небудь відрізнявся від курсу президента і міг би привабити виборців. 26 травня — в День незалежності Грузії — на центральній вулиці столиці відбувся парад, а потім 20-тисячна демонстрація протесту проти фальсифікації виборів. Опозиція обіцяла підняти “народне повстання”, але цього не сталося.

9 квітня 2009 р. розпочалася масова політична кампанія протесту — безперервні мітинги й демонстрації у Тбілісі під гаслом “Мішико, йди!” з метою схилити президента до добровільної відставки. Опозиція на чолі з экс-головою парламенту і колишньою соратницею М. Саакашвілі у “революції троянд” Ніно Бурджанадзе ставила йому в провину програму війну, втрату Південної Осетії та Абхазії, а також низький рівень життя значної частини населення республіки. У перший день на акцію протесту вийшло, за різними даними, від 50 до 100 тис. осіб, проте в наступні дні їх чисельність зменшувалася. Тактика змінювалася: замість загального мітингу біля парламенту влаштовувалося пікетування важливих урядових об'єктів, зокрема біля президентської резиденції. У відповідь — заява М. Саакашвілі про намір перебувати на посаді до початку 2013 р., коли спливає термін його повноважень, і арешти активістів. До кінця липня акція фактично завершилася.

21 травня 2011 р. одна з лідерів опозиційного руху “Народні збори” Н. Бурджанадзе оголосила про початок революції в Грузії з метою зміни “безвідповідальної влади” і проведення вільних виборів. Впродовж кількох днів мітинги не були надто чисельними, декілька осіб затримали. Але оголошеного державного перевороту не відбулося, а позасистемна опозиція показала свою слабкість. Офіційна влада ж потурбувалася про те, щоб до Конституції країни були внесені зміни. Відповідно до них владні важелі переходили до рук прем'єр-міністра, якого призначатиме парламентська більшість. Це — можливість переходу М. Саакашвілі на прем'єрську посаду з іще більшим обсягом повноважень.

26 травня 2012 р. в Грузії відзначався День незалежності, а 27 травня у Тбілісі пройшов багатотисячний мітинг опозиції. Було заявлено, що це — початок підготовки до жовтневих парламентських виборів, на яких опозиція одержить вражаючу перемогу і “режим Саакашвілі буде зметений”. Особливість акції полягала в тому, що її організувала партія “Грузинська мрія”, якою

керує найбагатша людина в країні мільярдер Бідзіна Іванішвілі. До жовтня минулого року він давав значні суми державі, проте несподівано вийшов на політичну арену, опублікувавши два листи із жорсткою критикою влади. На мітингу він заявив: “Грузинська мрія” починає боротьбу за єдину, сильну і демократичну Грузію”, оскільки безвідповідальність влади ставить під загрозу саме існування грузинської держави. В його особі бачать опонента М. Саакашвілі в боротьбі за владу.

В оцінках режиму М. Саакашвілі деякі політологи наголошували на його міцності. Деякі вказували на те, що Грузія знаходиться у “червоній”, тобто небезпечній зоні міжнародного рейтингу недієздатних держав світу, що відображає здатність (і нездатність) влади контролювати цілісність території, а також демографічну, політичну та економічну ситуацію.

Внутрішньополітична ситуація в країні ускладнюється між-етнічними конфліктами. З демократизацією радянської системи і колапсом централізованої влади законність ієрархічності відносин між республіками, автономними республіками і автономними областями стала одним з головних предметів суперечки. Деякі національні рухи в автономних республіках і областях відмовилися визнавати себе частиною союзної республіки. На більшій частині Російської Федерації ці конфлікти вирішили шляхом взаємної згоди, проте на Північному і Південному Кавказі криза легітимності призвела до політичної напруженості, а в деяких випадках спричинила збройні зіткнення між союзними республіками і підпорядкованими їм утвореннями. У Грузії, Південній Осетії та Абхазії легітимність радянської ієрархії оскаржували всі сторони. Масло у вогонь підлила недалекоглядна національна політика З. Гамсахурдіа, який назвав усіх представників інших народів, окрім грузинів, “прибульцями” і розгорнув “боротьбу за чистоту нації” (наприклад, оголосив змішані шлюби “загрозою для грузинської нації”).

Конфлікт із південними осетинами почався у листопаді 1988 р., коли в Грузії прийняли закони, що дистанціювали її від СРСР (привілеї грузинської мови тощо). У пресі розгорнулася кампанія під гаслом “Грузія для грузинів”. Уже тоді майбутній президент З. Гамсахурдіа виступав проти “незаконних автономій” на території республіки і погрожував меншинам виселити їх з “незаконно зайнятих земель”. Це занепокоїло південних осетинів та ін. Справа в тому, що корінними жителями території Південної Осетії (Шида Картлі — внутрішня Картлі) були грузини, а осетини здавна були аборигенами центральної гірської частини

Північного Кавказу. Переселення осетин до Шида Картлі почалося з XVI ст., воно мало мирний характер й іноді відбувалося за запрошенням грузинських царів і феодалів, які прагнули розв’язати економічні та демографічні проблеми спустошених унаслідок численних війн земель. Із входженням Грузії до складу Росії такий процес надзвичайно інтенсифікувався, особливо після скасування кріпацтва. Шида Картлі перетворилася на район компактного проживання осетинів. Після встановлення в Грузії радянської влади тут утворили Південно-Осетинську автономну область.

10 листопада 1989 р. Рада народних депутатів Південно-Осетинської автономної області Грузинської РСР прийняла рішення про перетворення її на автономну республіку. Верховна Рада Грузії визнала це рішення неконституційним. Наприкінці того самого місяця за безпосередньої допомоги вищих посадовців республіки понад 15 тис. грузинів спробували прибути до Цхінвалі (головне місто Південної Осетії, осетини називають місто Цхінвал), аби провести там мітинг. У результаті сутичок між учасниками акції, осетинами і радянською міліцією на шляху до міста чимало людей постраждало.

У 1990 р. стало зрозуміло, що Грузія бере курс на досягнення незалежності. Південні осетини стали все наполегливіше вимагати об’єднання Південної і Північної Осетії, включення до складу Росії, а 20 вересня 1990 р. обласна Рада народних депутатів Південно-Осетинської автономної області ухвалила декларацію “Про суверенітет Південної Осетії”. Наступного дня Президія Верховної Ради Грузії визнала цей акт незаконним. Однак у Південній Осетії обрали Виконком республіки, а 9 грудня відбулися вибори нової Верховної Ради, в яких взяв участь 71 % населення. 11 грудня 1990 р. нова Рада зібралася на першу сесію, але ВР Грузії прийняла рішення про скасування Південно-Осетинської автономії.

11 грудня у столичному Цхінвалі спалахнули міжетнічні зіткнення, в яких загинуло три особи. У ніч з 5 на 6 січня 1991 р. у місто ввели підрозділи міліції та національної гвардії Грузії, проте вони зустріли запеклий опір осетинських загонів самооборони і місцевої міліції й через три тижні мали залишити місто. Протягом 1991 р. продовжувалися періодичні військові зіткнення навколо Цхінвалі. Все це спонукало південних осетинів до нових політичних акцій. У тому самому році Південна Осетія двічі ухвалювала рішення про входження до складу РРФСР. 19 січня 1992 р. вона провела референдум із цього питання і 97 % його

учасників проголосували “за”. Однак влада Грузії визнала референдум незаконним, таким, що зазіхає на її територіальну цілісність. Південна Осетія з цим не змиралася і зберегла за собою статус республіки. У вересні 1996 р. почала діяти Конституція, згідно з якою Південна Осетія є президентською республікою, проте про входження до складу Грузії не йдеться у жодній статті. Досі сподіваються на об’єднання з Північною Осетією, котра входить до складу Російської Федерації.

Бойові дії на цій землі припинили після підписання 22 червня 1992 р. Дагомиських угод між Росією і Грузією, відповідно до яких 14 липня 1992 р. у зону конфлікту ввели миротворчі сили в складі трьох батальйонів (російського, грузинського та осетинського). Дагомиські угоди також передбачали створення органу для врегулювання конфлікту — змішаної контрольної комісії, до складу якої увійшли грузинська і південно-осетинська сторони, а також Росія та Північна Осетія.

Із приходом до влади М. Саакашвілі ситуація в зоні конфлікту погіршилася. 31 травня 2004 р. у тій зоні, де мали право перебувати тільки миротворчий контингент і співробітники місцевих правоохоронних органів, грузинська сторона перекинула підрозділи своїх військових сил із важкою військовою технікою. Місія ОБСЄ в Грузії заявила, що це грубе порушення підписаних раніше домовленостей. З другої половини 2004 р. на території Південної Осетії відбувалися обстріли Цхінвалі, осетинських і грузинських сіл зі стрілецької зброї та мінометів.

М. Саакашвілі виступив зі звинуваченнями на адресу Росії, яка потурає владам Південної Осетії та Абхазії у небажанні врегулювати конфлікт. Така заява мала вагоме підґрунтя, адже восени 2004 р. у Москві зібралися лідери Абхазії, Південної Осетії та Аджарії. Тобто нове грузинське керівництво повідомили: Росія має намір і надалі залишатися активним гравцем на кавказькій політичній сцені.

Парламент Грузії прийняв заяву із вимогою припинити мандат російських миротворчих сил і ввести у зону конфлікту міжнародний миротворчий контингент. 15 серпня Грузія та Південна Осетія підписали угоду про припинення вогню і розведення збройних формувань. Однак вже через кілька годин сторони почали звинувачувати одна одну у зриві домовленостей у поновленні обстрілів. Повідомляли про вбитих і поранених з обох боків. З обох сторін у конфлікті беруть участь так звані незаконні збройні формування (російські козаки та невідконтрольні владі грузинські військові підрозділи).

М. Саакашвілі звернувся до генерального секретаря ООН і керівництва ОБСЄ із проханням скликати надзвичайну конференцію з урегулювання конфлікту в Південній Осетії, збільшити чисельність спостерігачів від ОБСЄ і розширити їхній мандат. Попри консультації з представниками впливових міжнародних організацій грузинські сили штурмували стратегічні висоти в районі Цхінвалі й обстрілювали місто. Пізніше вони залишили висоти, де їх змінили миротворці.

23 серпня в Північній Осетії почалися маневри 58-ї російської армії. Водночас у Західній Грузії та Абхазії розгорталася навчання російського миротворчого контингенту, а у Вірменії — спільні вірмено-російські навчання. М. Саакашвілі звинуватив Росію у втручанні у грузино-осетинський конфлікт і заявив, що Грузія дуже близька до війни з Росією. Тим самим він дав зрозуміти міжнародному співтовариству, що йдеться не про міжетнічний конфлікт, а про агресію сильної Росії проти своєї слабкої сусідки. 24 серпня російське консульство у Тбілісі припинило видавати в’їзні візи до Росії. 27 серпня Росія і Грузія обмінялися різкими заявами на тлі акцій протесту біля посольств. Почалася дипломатична війна. У вересні Росія починає транспортну блокаду Грузії: забороняється в’їзд до Росії з Грузії автотранспорту, закривається для грузинських літаків російський повітряний простір, припиняється морське сполучення. Хоча транспортні зв’язки між Росією і Абхазією та Південною Осетією значно активізуються.

У 2006 р. словесна війна між Грузією та Росією посилилася. Грузинське керівництво заявило, що республіка постійно перебуває у небезпеці провокацій, а російський миротворчий контингент потрібно вивести, оскільки він “створює загрозу країні”. 17—18 лютого у Тбілісі відбулася міжнародна конференція з безпеки, на якій представник Євросоюзу у відносинах із країнами ближнього зарубіжжя Беніта Ферреро-Вальднер заявила: “Ваші друзі радять вам забезпечити безпеку Грузії шляхом мирного діалогу з абхазами та осетинами”. Проведення конференції означало, що євроінтеграція Грузії можлива лише за умови мирного вирішення існуючих етнічних конфліктів.

Стосовно абхазів, то грузини вважали, що ті мали право зберегти свій політичний статус як корінний народ за умови, що права грузинського населення Абхазії були б значно розширені, а Грузія залишиться єдиною. Варто зазначити, що *коріння грузино-абхазького конфлікту* сягають сивої давнини. До XIII ст. Абхазія входила до системи грузинської державності. В результаті наступного політичного дроблення Грузії Абхазія знов стала само-

стійною країною. Однак у XVI ст. вона потрапила у залежність від Туреччини, котра зберігалася до початку XIX ст. У той період в країні поширився іслам, що фактично витіснив християнство (прийняте від Візантії у VI ст.) У 1810 р. Абхазія на прохання абхазького правителя Георгія Чачби була прийнята “у вічне покровительство і підданство Російської імперії”. Тобто до 1917 р. Абхазія понад 100 років входила до складу Росії, вбачаючи у цьому гарантію від поневолення Туреччиною.

Після встановлення у Закавказзі радянської влади Абхазія у березні 1921 р. була проголошена незалежною радянською республікою. До складу Грузії її включили як автономну республіку у 1931 р. за вказівкою тодішнього керівництва СРСР, без урахування волі абхазців або грузинів. Демографічний процес, що розвивався на території Абхазії після її входження до складу Грузії, був украй несприятливим для абхазців. У 1886 р. на цій землі серед населення нарахували 85,8 % абхазців і 5,8 % грузинів, у 1979 р. — відповідно 27,3 і 43,9. На 1 січня 1990 р. грузини становили 44 %, абхазці — 17, росіяни і вірмени — 15 %. Грузини постійно кидали виклик політичним привілеям абхазької титульної нації. Політичні привілеї абхазької меншості були для Тбілісі неприпустимі. Абхазькі партійні керівники і представники абхазької інтелігенції неодноразово (у 1956, 1967, 1978 і 1989 рр.) зверталися до союзного керівництва з проханнями про відокремлення від Грузії та безпосереднє підпорядкування Абхазії як союзної республіки Москві. Вже згадувалися події 1989 р., зокрема “Абхазький лист”, під яким 18 березня у селищі Лихни підписалося 32 тис. осіб.

Після розвалу СРСР міжетнічні суперечності в Абхазії посилилися: до внутрішніх додалося бажання спочатку радянського, а потім і російського керівництва придушити в Грузії демократичний рух. Абхазькій стороні передали російське озброєння, а пізніше її бойові дії підтримували російські танки й авіація.

25 серпня 1990 р. абхазький парламент прийняв Декларацію про державний суверенітет Абхазії (Республіки Апсни), що викликало негативну реакцію з боку Тбілісі. У 1992 р. Грузія відмовилася від Конституції ГРСР 1978 р. і повернулася до Конституції Демократичної Республіки Грузія, де про жодні автономії не йшлося. Абхазія теж бажала відновити статус республіки, який вона мала з 1921 р. Переговори велися у серпні 1992 р., проте їх перервали унаслідок вступу грузинських військ до Абхазії. Після цього Абхазія заявила про свободу від будь-яких зобов’язань стосовно Грузії і про свою повну державну незалежність. Таке рі-

шення закріпили 26 листопада 1994 р. у новій Конституції, прийнятій Верховною Радою Абхазії.

Конфлікт навколо політичного статусу досяг кульмінації під час війни 1992—1993 рр. Грузинські війська, до складу яких в основному входили напіввійськові формування, були вигнані абхазцями за підтримки представників націоналістичних рухів з Північного Кавказу і російських військових. Під час тих воєнних дій росіяни розбомбили Сухумі та інші міста Абхазії, звинувативши у тому грузинів. У результаті перемоги абхазька влада спробувала зміцнити своє становище шляхом зміни демографічної ситуації. Більшість грузинів — жителів Абхазії (понад 250 тис. осіб) — під час війни втекла до Грузії, або їх вигнали і не дозволили повернутися.

14 травня у Москві під егідою ООН підписано Угоду про припинення вогню і роз’єднання сил. На основі цього документа і рішення глав держав СНД на лінії припинення вогню були розгорнуті російські війська, які формально одержали статус Колективних сил із підтримання миру в СНД. У 1994 р. у зону конфлікту ООН відрядила своїх спостерігачів, вона є посередником між двома сторонами. Переговори досі не принесли суттєвого результату. Ані в тих, хто втягнений у цей конфлікт, ані серед зовнішніх спостерігачів не має загальноприйнятого підходу до грузино-абхазького конфлікту.

Його можна розглядати насамперед як наслідок суперечностей у поглядах і страхів з приводу збереження мови, культури та національної ідентичності. Грузини побоюються русифікації Абхазії культурними засобами і втрати “історично” грузинського характеру цього краю. Вони критикують зв’язки абхазького керівництва з Москвою. Абхазці, у свою чергу, побоюються грузинізації, коли збільшення чисельності грузинів спричинить відсторонення абхазців від політичної влади на своїй батьківщині і обмеження їхніх прав. Кожна зі сторін прагне мати повний контроль над державним апаратом Абхазії. Претензії кожної з них спираються на докази істориків. Одна сторона наголошує, що абхазці з’явилися на цій землі лише кілька століть тому; інша зазначає, що грузини закріпилися в Абхазії в результаті царської політики і радянської колонізації: “Сталін подарував Абхазію Грузинській СРР у 1931 р.” Згідно з такими поясненнями у національних проектах кожної сторони наголошують вимоги виняткового права на суверенітет над абхазькою територією.

У конфлікті між грузинами й абхазцями також відбулося відчайдушне намагання спочатку радянської, а потім російської

влади зберегти гегемонію на своїх південних кордонах. Цей конфлікт є виявом політики Москви “Розділяй і володарюй”. У 1992—1993 р. Росія підтримала абхазських сепаратистів, аби помститися грузинському лідерові Е. Шеварднадзе, який за часів перебування на посаді міністра закордонних справ СРСР “продав” усі радянські (російські) інтереси Заходу. Як зазначив один із колишніх лідерів Абхазії, котрий тривалий час брав участь у грузино-абхазських переговорах, Зураб Ачба: “Я нещодавно зрозумів: не буде вирішення абхазської проблеми. Росія не хоче розв’язання цього конфлікту, тому що він для неї вигідний. Абхазія — це тактичний засіб, а Грузія — стратегічна мета. За допомогою Абхазії Росія утримує Грузію у сфері свого впливу”.

Відновлення територіальної цілісності — найгостріша проблема для Грузії. Вона не може відбутися як повноцінна держава, не підкоривши непідвладні автономії. Це підтримують усі: і правлячий режим, і опозиція, і більшість грузинського населення.

З іншого боку, лідери трьох невизнаних республік — Південної Осетії, Абхазії та Придністров’я — у червні 2006 р. у Сухумі підписали декларацію про загальні принципи взаємовідносин і заяву про недопущення зміни формату миротворчої операції у зонах конфліктів.

Після того, як Косово 17 лютого 2008 р. проголосило свою незалежність, це вплинуло на настрої невизнаних республік у Закавказзі, які теж звернулися до міжнародного співтовариства з проханням їх визнання. 19 березня 2008 р. парламент Абхазії вкотре звернувся до російської влади з проханням визнати незалежність республіки. Влада Сухумі запропонувала також встановити з Росією “асоційовані відносини” (при збереженні свого суверенітету). Абхазці вважають себе останніми на роздробленому просторі колишнього СРСР радянськими людьми, і їм не зрозуміло, чому Росія не об’єднується з Абхазією. З грузинами вони жити не хочуть. Із проханням визнати її незалежність до Державної Думи також звернулася Південна Осетія.

21 березня 2008 р. російська Дума прийняла заяву “Про політику Російської Федерації стосовно Абхазії, Південної Осетії та Придністров’я”, в якій йдеться: “На думку депутатів Державної Думи, в разі можливого збройного нападу Грузії на Абхазію або Південну Осетію, або кроків з форсованого просування Грузії у НАТО необхідно прийняти усі заходи для захисту громадян Російської Федерації, проживаючих в Абхазії і Південній Осетії, і розглянути можливість прискорення об’єктивного процесу суверенізації Абхазії та Південної Осетії”.

Влітку 2008 р. конфлікт загострився. Події увійшли в історію під назвою “війна 08.08.08”, або “п’ятиденна війна”. В ній офіційна позиція Грузії — у тому, що вона відновлює конституційний порядок і бореться не проти осетин, а проти сепаратистських бандформувань. Позиція осетин — вони не бажають жити в одній країні з чужим народом, під владою президента, який розстріляв їхню столицю. Кремль заявив про намір захистити жителів Південної Осетії з російським громадянством.

З кінця липня того року грузинські та південно-осетинські військові вели перестрілки різної міри інтенсивності. 29 липня Південна Осетія відкрила вогонь по групі спостерігачів ОБСЄ. 2 серпня завершилося російське військове навчання “Кавказ-2008”, і частина підрозділів, яка брала в ньому участь, увійшла до Південної Осетії. 6 серпня закрилися всі заклади і магазини Цхінвала. 7 серпня 20 тис. осетин евакуювали до Російської Федерації — 90 % жителів зони майбутніх воєнних дій. У ніч з 7 на 8 серпня грузинські війська почали масований артилерійський обстріл столиці Південної Осетії і прилеглих районів, пізніше грузинські танки зайняли Цхінвал і деякі інші райони. Приводом для атаки, за заявами грузинської сторони, стало порушення режиму припинення вогню з боку осетин, які у свою чергу стверджували, що першими відкрили вогонь грузинські військові. Російська сторона заявила про те, що грузинські військові знищили дві тисячі мешканців Цхінвала, що не може залишитися без уваги РФ, оскільки понад 80 % населення невизнаної республіки мають російські паспорти (пізніше дані не підтвердилися). 58-ма російська армія обстріляла грузинів у Цхінвалі, бомбардувала місто Горі, нафтопровід Баку — Тбілісі — Джейхан, інші об’єкти. 9 серпня обстріли продовжилися. Того ж дня у конфлікт вступила Абхазія в рамках угоди про військову допомогу між членами Співдружності невизнаних держав. М. Саакашвілі запропонував Д. Медведеву припинити вогонь. Грузинські танки вийшли з Цхінвала. 12 серпня до Грузії прибув президент Франції Ніколя Саркозі. Російський президент заявив, що “приймав рішення про завершення операції із примусу Грузії до миру”. 13 серпня російські війська вийшли з Горі. Абхазія оголосила про завершення операції з витіснення грузинських військ з Кодорської ущелини. Активні бойові дії закінчилися. В той же день Д. Медведев оголосив жалобу в пам’ять про жертви Південної Осетії. 14 серпня М. Саакашвілі погодився на запропоновані РФ та Францією принципи врегулювання конфлікту. Російська ар-

мія залишила більшу частину Грузії, проте деяка її частина продовжує перебувати у сусідніх із Південною Осетією районах.

26 серпня 2008 р. Д. Медведєв після схвалення обома палатами російського парламенту підписав указ про визнання Росією незалежності Абхазії та Південної Осетії. Пізніше таке ж визнання надійшло від Нікарагуа. Росія виграла війну в Закавказзі, проте втратила довіру. Рішення Москви насильницьки розчленувати Грузію викликало жах у керівництва країн СНД. Однак ніхто з них не визнав незалежність Абхазії й Південної Осетії.

Росія втратила у війні 64 особи вбитими, 283 — пораненими. У Південній Осетії — 364 (хоч на початку загострення конфлікту повідомлялося про дві тисячі). З боку Грузії загинули 356 осіб, у тому числі 168 військовослужбовців та співробітників МВС і 188 мирних жителів (за російськими даними, близько 3000 осіб).

Конфлікт не вичерпано. Грузія продовжує наполягати на відновленні своєї територіальної цілісності. Грузія змиритися із втратою Абхазії та Південної Осетії не зможе. М. Саакашвілі неодноразово заявляв, що “покладе край феодальній роздробленості”. Першим місцем прикладання своїх зусиль у її подоланні він обрав *Аджарію*. Аслан Абашидзе — глава Аджарії, яка теж наприкінці 1990 р. заявила про свою автономію, до скинення з посади президента Е. Шеварднадзе вміло лавірував у відносинах із центральною владою, підтримуючи у республіці громадянський мир і вищий життєвий рівень населення, ніж у решти Грузії.

Після припинення обов’язків Е. Шеварднадзе його лояльний прихильник А. Абашидзе оголосив про запровадження в Аджарії надзвичайного стану, закриття адміністративних кордонів і розірвання контактів з новою грузинською владою. Потім він повідомив про намір бойкотувати президентські вибори, а пізніше — про фальсифікацію парламентських.

14 березня 2004 р. М. Саакашвілі висунув ультиматум керівнику Аджарії стосовно роззброєння своїх військових формувань та передачі Грузії контролю над кордоном і комунікаціями. До кордонів з Аджарією були перекинуті грузинські військові підрозділи. А. Абашидзе заборонив президенту Грузії приїхати до республіки, тобто конфронтація посилилася. Після відмови виконати умови ультиматуму Аджарію було взято у сухопутну, морську і повітряну блокади. У грузинських банках заблокували рахунки аджарського уряду, а ліцензії аджарських банків анулювали.

Задля налагодження переговорного процесу між грузинським та аджарським керівництвом до столиці автономії — міста Батумі

приїхали спікер грузинського парламенту Ніно Бурджанадзе та мер Москви Юрій Лужков. 18 березня до Батумі прибув М. Саакашвілі. Він заявив, що готовий зняти блокаду Аджарії, якщо її влада гарантуватиме проведення на своїй території демократичних виборів до парламенту Грузії. Домовленість сторін про зняття економічної блокади була досягнута. 13 квітня переговори продовжив прем’єр-міністр Грузії З. Жванія. Від імені уряду він обіцяв значні поступки Аджарії, якщо її загони самооборони повністю роззброяться (кожному воякові обіцяли сплачувати по 250 дол. за здану зброю). Проте А. Абашидзе на це не погодився. 23 квітня парламент Грузії ухвалив постанову з аджарського питання, в якій, окрім усього іншого, йшлося про розпуск загонів самооборони. У відповідь в Аджарії ввели надзвичайний стан і оголосили загальну мобілізацію. Водночас повідомили про готовність продовжувати переговори з грузинською стороною. Проте виконати ультиматум про роззброєння аджарська влада не збиралася. М. Саакашвілі звернувся до загонів самооборони і правоохоронних органів Аджарії із закликом не виконувати розпоряджень “породження пекла”, як він назвав А. Абашидзе, а самого його — піти у відставку.

5 травня 2004 р. у Батумі опозиція та прихильники А. Абашидзе проводили мітинги, в місті лунали автоматні черги. Мітинг опозиції був масовіший. Із Тбілісі до Батумі виїхали автомобілі з автоматниками. Коли про це стало відомо, А. Абашидзе вилетів до Москви. М. Саакашвілі оголосив про запровадження прямого президентського правління на території Аджарії. Посаду президента Аджарії скасували, натомість утворили Раду з прямого президентського правління. Верховну Раду автономії М. Саакашвілі своїм указом розпустив. У червні 2004 р. в Аджарській автономії відбулися вибори до Верховної Ради. Приблизно 70 % виборців проголосували за пропрезидентський блок “Михайло Саакашвілі — Аджарія перемогла”. На початку липня влада Грузії повідомила, що протягом 12 років бюджетні організації Аджарії перераховували багатомільйонні суми грошей на рахунки фондів, що належали А. Абашидзе. Повідомлялося і про інші фінансові кошти на рахунках його родини. У серпні 2004 р. Верховний Суд Аджарії ухвалив рішення про конфіскацію майна колишнього лідера автономії, його дітей та 25 найближчих родичів. Майно, вартість якого становила 56 млн (будинки, земельні ділянки, автомобілі, банківські рахунки) передали в державну власність. Так закінчилася боротьба між центром і регіональним лідером (Аджарія ніколи не висловлювала бажання від’єднатися).

Окрім прагнення подолати сепаратизм, була й інша причина особливої “уваги” грузинського президента до Аджарії. Вона полягала у складності міжнародних інтересів, пов’язаних із цим регіоном.

На початку XIX ст. Росія, заволовівши Грузією, таким вузловим геополітичним центром регіону, підкорила своєму впливові весь Кавказ, після чого звернула свою імперську увагу на Близький Схід. Після 1991 р., коли Грузія проголосила незалежність, Москва будь-яким чином намагається зберегти за собою цей історичний плацдарм. Росії потрібно також стримувати тиск сепаратистів на своєму Північному Кавказі та експансію турецького впливу. У травні 2005 р. у Москві міністри закордонних справ Росії та Грузії уклали угоду про припинення діяльності російських військових баз у Батумі та Ахалкалакі. Окрім абхазького і осетинського важелів, Росія намагається використовувати внутрішні суперечності, які мають місце у сусідній республіці. Проти Грузії вона застосовувала різноманітні засоби: від уведення своїх військ у конфліктні зони до повної заборони видачі віз громадянам Грузії для поїздки до РФ, відмови від імпорту грузинських вин, жорсткої боротьби з грузинським криміналітетом на власній території, відкритої війни. Гостроти відносинам додало те, що взимку 1991 р. Грузію зачепив російсько-чеченський конфлікт. Через важкопрохідні гори на кордоні Чечні та Грузії чеченські повстанці шукали притулку на території останньої. Захопившись переслідуванням, росіяни порушували кордони Грузії, а Москва звинувачувала її у переховуванні бойовиків-ісламістів. Уряд Грузії попередив Росію, щоб на її території не здійснювались воєнні дії проти Чечні.

Місцем постійної напруженості є Панкіська ущелина. У січні 2001 р. Е. Шеварднадзе визнав, що тут серед жителів є чеченці, які брали участь у бойових діях у Чечні, що у 2000 р. кілька десятків колишніх бойовиків повернулися до рідних сіл зі зброєю, яку немає можливості відібрати. У серпні 2002 р. російські літаки бомбардували селища у Панкіській ущелині, хоча російська сторона заперечувала причетність своєї авіації до цього. Натомість звинувачували грузинську сторону в потуранні чеченським бойовикам. У середині вересня 2002 р. В. Путін заявив про можливість воєнного удару по грузинській території та доручив розробити план таких дій у Панкіській ущелині з метою ліквідації там баз чеченських бойовиків. Е. Шеварднадзе назвав таку заяву “непродуманою” і наказав розпочати антитерористичну операцію у цьому районі. У листі до російського президента він висловив

готовність до врегулювання проблеми Панкісі. Тоді ж відбулися сутички в ущелині між чеченськими бойовиками та грузинськими військовослужбовцями. Були вбиті і поранені. З російської сторони — погрози превентивного удару по чеченських бойовиках, котрі отаборилися в Панкіському межигір’ї. Оскільки важко говорити про “замирених” чеченців, “проблема Панкісі” залишається.

На початку XXI ст. Грузія набула ключової ролі в регіоні. Разом із Азербайджаном вона має провідне значення у таких проєктах, як відновлення “Великого шовкового шляху”, транспортування каспійської та середньоазіатської нафти і газу. У зміцненні своїх позицій у цьому регіоні з точки зору геополітики зацікавлена не тільки Росія, а й Америка. Крім того, велике значення має нафтопровід Баку — Тбілісі — Джейхан, що об’єднує нові нафтові родовища Каспію із середземноморським турецьким нафтоналивним портом Джейхан. Він проходить по території Аджарії. Цей нафтопровід — альтернатива вже існуючим: Баку — Новоросійськ і Західний Казахстан — Новоросійськ. Тобто йдеться про контроль над нафтовими експортними потоками з дуже перспективного нафтовидобувного регіону, який намагається встановити Америка. Не тільки США, але й країни ЄС прагнуть послабити монополію Росії на постачання енергоресурсів. Звичайно, Росія прагне цьому протидіяти. Тому зрозумілою стає її участь у “трубопровідній війні”, що розгорнулася на Кавказі.

На початку XXI ст. Грузія обрала інтеграцію до НАТО та Євросоюзу, про що у 2002 р. заявляв Е. Шеварднадзе. На референдумі, який відбувся водночас із президентськими виборами у 2008 р., 72,5 % учасників висловилися за приєднання до Північноатлантичного Союзу. Вступ Грузії до цієї організації означав би, що не тільки Росія остаточно не матиме на неї впливу, а й Грузія відновить свою територіальну цілісність, а також одержить гарантії безпеки. На нинішньому етапі історії Грузії ця проблема є одним із найголовніших державних завдань.

Лідери Грузії сподіваються на приєднання до Євросоюзу. Але беручи до уваги нестабільність, корумпованість і жорсткість політики, складні відносини з Росією, внутрішню роз’єднаність, проєвропейські сподівання навряд чи реалізуються найближчим часом. З іншого боку, країни — члени ЄС заявили, що на найближчі 15 років вони не планують розширювати свою організацію, адже їм ще потрібно інтегрувати нові держави, котрі приєдналися останніми роками.

Грузія користується суттєвою підтримкою з боку США. Одним із наслідків війни 2008 р. стало надходження значних коштів (4,5 млрд дол.) з-за кордону, зокрема чималої частки — з Америки. Саме це допомогло утриматися грузинській економіці над прірвою кризи. Щоправда, експерти висловлюють занепокоєння стосовно наближення значних виплат за кредитами у 2013—2014 рр. Одні кажуть про невідворотний дефолт, інші — про те, що Грузії з політичних міркувань не дадуть впасти (реструктурують борги). Цю пострадянську державу порівнюють із Кубою, яка у свій час вважалася “радянським авіаносцем, якого не можна потопити” біля берегів Америки. Тепер таким, уже американським, авіаносцем біля Росії називають Грузію.

Після розвалу СРСР розвиток Грузії постійно відбувався в екстремальному режимі: нестабільність, політичні перевороти, оскарження результатів виборів, тероризм, етнічні збройні конфлікти і навіть війни, громадянське протистояння, замахы і вбивства політичних лідерів тощо. Останніми роками країна стала на шлях реформ, які мали швидкі вражаючі ефекти, проте наслідки у віддаленій перспективі — не ясні, сповнені ризиків, що можуть завадити її модернізації.

Запитання для самоперевірки

У чому полягали причини і наслідки подій у Тбілісі у квітні 1989 р.?

З’ясуйте причини посилення настроїв за відокремлення Грузії від Радянського Союзу.

Охарактеризуйте політичний курс першого президента Грузії З. Гамсахурдіа.

Коли Е. Шеварднадзе перебував при владі? У чому полягали його головні досягнення і прорахунки?

Чому відбулася “революція троянд”? Хто брав у ній участь?

У чому суть реформ, які ініціював М. Саакашвілі? Проаналізуйте їх наслідки — короткотермінові та у віддаленій перспективі.

Завдання для самостійної роботи

Порівняйте політичні курси Е. Шеварднадзе і М. Саакашвілі. З’ясуйте, що в них спільного та відмінного.

Чому Грузія прагне приєднатися до Євросоюзу і НАТО?

Охарактеризуйте розвиток і завершення подій в Аджарії.

Простежте розвиток подій у грузино-осетинському конфлікті.

У чому полягає сутність грузино-абхазького конфлікту?

Як вплинуло проголошення незалежності Косово на стан справ у конфліктах Закавказзя?

Вивчіть передумови, хід і результати “війни 08.08.08”. Складіть відповідні таблиці.

ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ

У часи СРСР виокремлювалася Середня Азія, до якої належали Туркменистан, Таджикистан, Узбекистан, Киргизстан. Радянська влада не хотіла включати до складу цього ісламського регіону Казахстан, більше асоціюючи його з межуючими Росією та Сибіром. У 1992 р. президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв на саміті держав Середньої Азії запропонував відмовитися від визначення “Середня Азія і Казахстан” на користь поняття “Центральна Азія”, що охоплює всі пострадянські держави цього регіону¹. Серед населення, чисельність якого становить 51 млн осіб, вирізняють представників понад 100 етнічних груп — від німців та австрійців до тибетців і корейців. Найбільший народ — узбеки. Населення Узбекистану на початку 2012 р. становило 29,5 млн осіб, проте як національні меншини вони мешкають і в інших регіонах Центральної Азії. На момент розвалу СРСР у Центральній Азії проживало майже 11 млн росіян. Однак масова міграція російського населення у результаті національної неприязні з боку місцевої людності значно скоротила їхню чисельність.

Коли центральноазіатські землі увійшли до складу Союзу, їх відставання від Росії було величезним. Але радянська ідеологія обґрунтовувала потребу “братньої допомоги” народам, котрі “відставали”, заради всезагальної рівності. Кошти і ресурси брали із загальносоюзного бюджету, а допомогу надавали більш розвинені

¹ У світовій геополітиці поняття “Центральна Азія” охоплює Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, Афганістан. Деякі аналітики додають сюди і Непал, Джамму і Кашмір — індійський штат, Синьцзян-Уйгурський автономний район і Тибет Китаю.

республіки, насамперед Росія та Україна. На розвиток центральноазіатських республік спрямовували колосальні кошти: в окремі роки вони досягали с бюджетів цих республік. Сюди направляли кваліфікованих робітників і службовців, створювали заклади початкової, середньої та вищої освіти (до революції 1917 р. у цьому регіоні не існувало жодного університету). Пішла в минуле неписьменність. Десятки тисяч молодих казахів, узбеків, туркменів, таджиків, узбеків безкоштовно навчалися в кращих університетах Москви, Ленінграда, Києва та інших міст.

Тисячі підприємств, міст, інженерних споруд, серед яких, зокрема, гігантські гідроелектростанції, магістралі, залізниці, зведені у центральноазіатських республіках за сприяння Росії, України та інших союзних республік. Тільки у Казахстані до 1985 р. побудували 25 тис. промислових підприємств, серед них 2 тис. гігантів індустрії, наприклад Карагандинський металургійний комбінат. Якщо на початку ХХ ст. там функціонувало 2,1 тис. км залізниць, то наприкінці століття — 15 тис. На порожньому місті створювали цілі галузі промисловості — важкого машинобудування, електротехнічну, нафтопереробну тощо. Аналогічні приклади можна навести і стосовно інших республік.

Переважна частина великих підприємств, які і досі працюють на території центральноазіатських республік, діють за російськими, українськими, білоруськими та прибалтійськими технологіями. Певна частина з них походить від підприємств, евакуйованих під час війни 1941—1945 рр. Разом із тим в останні два десятиліття існування Радянського Союзу колишні міністерства не наважувалися створювати тут новітні виробництва, намагаючись розташовувати їх ближче до галузевих наукових інститутів і висококваліфікованої робочої сили, що здебільшого розташовувалися у Москві, Києві, Ленінграді та інших містах європейської частини СРСР. Тому у центральноазіатських республіках немає виробництва радіоелектроніки, автомобілебудування, приладобудування та ін. Звичайно, це не стосувалося обладнання Байконура — союзного космодрому і Семипалатинського атомного полігона.

Більшість колишніх середньоазіатських республік Радянського Союзу спеціалізувалися на вирощуванні монокультури, а саме бавовнику. Наприкінці 1980-х років під цю культуру зайняли понад половину посівної площі (у Туркменистані — 69 %). На регіон припадало понад 90 % бавовнику-волокна, що виробляли в СРСР і від 15 до 20 % світового виробництва. Панував такий принцип: усі сили села — на вирощування бавовнику, всі сили насе-

лення республік — на його збирання. Застосування під час збирання бавовни щорічно протягом кількох місяців у величезних масштабах фактично примусової праці, включаючи дитячу, стало звичайним явищем. У регіоні зміцніла глибоко корумпована політична й економічна системи, орієнтована на монополізм, необмежені державні асигнування і планово-звітні показники, які масово підроблялися, а державні гроші привласнювала правляча верхівка.

Хоча за роки радянської влади цей регіон значно розвинувся, однак збереглося відставання у 2—4 рази від Росії. Наприклад, продуктивність праці (у розрахунку на одного зайнятого) становила лише 54,8 % від загальносоюзного рівня, а у РРФСР — 163 %. Відставала Середня Азія і в розвитку промисловості: в ній було зайнято лише 14,5 % усіх працюючих Туркменістану, тоді як у Російській Федерації — 43,3, а загалом по Союзу — 39,2 %. Причому коефіцієнт участі сільського населення у суспільній праці в останні роки радянської влади у Середній Азії був особливо низьким, іноді ледве досягаючи 20 %. Але водночас практично всі дорослі сімейні чоловіки продовжували вважати робітниками у колгоспах і радгоспах, що давало їм право на одержання присадибної ділянки, котра й слугувала основою господарства родини. Власне сільськогосподарські підприємства мали серйозні ускладнення у забезпеченні не тільки сезонних, а й деяких постійних потреб у робочій силі.

Якщо в багатьох регіонах СРСР державний сектор перебудовував під себе місцеве селянське суспільство, то у Середній Азії це суспільство, модифікуючись, не руйнувалося у своїх фундаментальних основах і, більше того, пристосовувало до своїх потреб державний сектор. Утворилася складна система тіньового перерозподілу грошей, що надходили з союзного Центру, тіньової зайнятості. По суті, у 1960—1980-х роках склалася “друга економіка”, заснована на патрон-клієнтських зв’язках, приписках тощо. Саме вона становила основу для виживання. Фактично, існували дві соціально-економічні системи. Одна — аграрно-індустріальна, інтегрована у загальносоюзний народногосподарський комплекс. Її база — великі господарства з вирощування бавовнику, електростанції, видобуток цінної сировини, машинобудування, кольорова металургія, текстильна промисловість. В її рамках розвивалися науково-дослідні й освітні заклади, новітні види комунікації тощо. В цій системі були задіяні здебільшого російськомовні працівники, які приїздили з інших республік. Місцева інтелігенція і робітничий клас перебували у стадії формування, по-

чинаючи з 1960—1970-х років. Друга система ґрунтувалася на дрібному дехканському господарстві, примітивному обміні, взаємній підтримці членів общини. Джерелом сили села наразі стали сімейні господарства, що набули високотоварного характеру і приносили прибутки у 2—3 рази більші, ніж заробітки у громадському секторі. Головну робочу силу родини становили жінки й діти, а дорослі чоловіки були частково зайняті у громадському секторі, а здебільшого — у торгівлі, де або продавали вирощене у домашньому господарстві, або перепродували дефіцитні споживчі товари, придбані у тих містах Радянського Союзу, наприклад у Москві, куди їздили торгувати на базарах. Але головним було перекачування ресурсів з “легальної економіки”, яка дозволяла населенню витримувати зростаюче демографічне напруження. Місцеві еліти виступали посередниками між двома системами, дозволяючи тіньовій, насправді головній, вбудуватися в легальну. Оскільки фінансові і ресурсні впливання у традиційну економіку слугували основою виживання, зрозуміло, чому лідери центральноазіатських республік так не хотіли відокремлюватися від Союзу.

Переважаання некваліфікованої робочої призвело ще до одного парадоксу сучасної Середньої Азії — високого рівня безробіття за наявності значної кількості робочих місць на промислових підприємствах, на яких представники корінної нації працювати не хочуть. Тобто у цих нових незалежних державах не склалися передумови для формування соціальної структури індустріального суспільства, не кажучи вже про постіндустріальне. Натомість активізуються різні історично вироблені корінним населенням елементи традиційної соціальної організації, зміцнюються кланові зв’язки, відносини патронату. Треба мати на увазі вкоріненість, міцність традиційних структур общини на Сході.

Разом із тим різноманітні дезінтеграційні економічні та соціальні процеси і зростання безробіття (що найбільше спостерігається серед молоді) зумовлюють масову маргіналізацію населення. Так, у деяких нових незалежних державах Центральної Азії майже 40 % населення молодше 15 років (рівень удвічі вищий навіть порівняно з більшістю країн світу, що розвиваються). Це сприяє створенню і поширенню криміногенного середовища. Живильним криміногенним середовищем стала і тіньова економічна діяльність у всіх сферах господарського життя середньоазіатських республік.

Протягом останніх десятиріч існування СРСР при розширеному природному відтворенні автохтонного населення Централь-

ної Азії там скорочувалася частка опорного для Москви слов'янського, з переважання російського, населення. Треба мати на увазі, що впродовж століть прийнята у Центральній Азії настанова на багатодітність врівноважувалася, якщо можна так сказати, періодичними епідеміями, поширенням численних захворювань, стихійними лихами і війнами, що скорочувало кількість споживачів дефіцитних ресурсів — землі й води. За часів радянської влади кардинально покращилася сфера охорони здоров'я і соціальної гігієни, зменшилася захворюваність, скоротилася кількість війн, а в разі стихійних лих Москва організовувала допомогу. Населення регіону почало швидко зростати, так само зростали потреби у додаткових дотаціях з Центру, які завжди були на високому рівні — до трьох четвертих республіканських бюджетів, авторитет радянського керівництва серед корінних жителів знижувався. Наприкінці 1980-х років занепокоєне цим керівництво СРСР посилило увагу до питань планування сім'ї у Середній Азії. З приходом до влади М. Горбачова деякі московські демографи відкрито вимагали “перебудувати” курс радянської демографічної політики: не заохочувати народжуваність взагалі, а знижувати її в Середній Азії та підвищувати в європейському регіоні. Кращого способу загострити ситуацію у міжнаціональних відносинах, яка і без того ускладнилася, важко було винайти.

Розвал Радянського Союзу став цілковитою несподіванкою для його центральноазіатських республік. Місцеве керівництво до кінця опиралося розпаду Союзу. Воно добре пристосувалося до існування в імперії і не бажало брати на себе тягар проблем, пов'язаних зі статусом незалежної держави. Зокрема, на початку 1990-х років більшість держав Центральної Азії не тільки не прагнули створити національну валюту, але й сподівалися залишитися в рубльовій зоні. Ці республіки останніми вийшли зі складу СРСР, їх фактично виштовхнули з нього. Вони поспішили приєднатися до Співдружності Незалежних Держав. На нараді 12 грудня 1991 р. президенти Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменистану та Узбекистану висловили готовність стати рівноправними співзасновниками СНД, але з необхідним урахуванням історичних і соціально-економічних реалій їхніх регіонів. Після додаткових узгоджень 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті глави колишніх 11 республік СРСР, за винятком країн Балтії та Грузії, прийняли Декларацію про створення Співдружності. 15 травня 1992 р. у Ташкенті Росія, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан і Вірменія парафували Договір про колективну безпеку. Керівництво цих держав і надалі сподівалося

одержувати “братську допомогу” від інших республік, проте ті займалися власними проблемами і їм було не до Центральної Азії. За цих умов потрібно було виробляти власну стратегію виживання.

Центральноазіатські політичні еліти залишилися колишніми, вони мають родові ознаки радянської номенклатури, але їх коріння були і є у місцевих кланах. Вони опинилися на чолі незалежних держав не через те, що боролися за незалежність, а тому, що їх відторгли демократи, котрі перемогли в Росії. Росія вирішила, що баласт “братньої дружби” надто важкий, і скинула його. Для своєї легітимзації у нових умовах правлячі кола ННД Центральної Азії звернулися до націоналізму і частково до ісламу. Колишні русифікатори висловлювали антиросійські настрої та закликали до відродження національних, історичних і культурних цінностей. Колишні проповідники атеїзму почали демонструвати набожність, присягаючи на Корані, і стали постійними відвідувачами мечетей. Останнє є зовнішнім виявом розуміння значення ісламського питання у центральноазіатських республіках. Був узятий курс на безконфліктне поєднання імперативів сучасного політичного й економічного розвитку із цивілізаційними традиціями.

Переважна частина населення центральноазіатських республік сповідує іслам. Суспільство ісламської культури є системою досить суворої соціальної дисципліни, в центрі якої перебуває релігійна чи етнічна община, або вождь. Радянський варіант псевдосоціалізму в період його найбільшої стабільності також забезпечував жорстку соціальну дисципліну, маючи аналогічні орієнтири: пріоритетність колективістських (общинних) цінностей і незаперечний авторитет вождя. В ідеологічно-духовному вакуумі, що настав після краху СРСР, *почала зміцнювати свої позиції мусульманська віра*. Після набуття незалежності у цих державах значно збільшилася кількість мечетей, що стало свідченням переходу “неофіційного ісламу” радянського зразка на легальне становище. Ісламізація посилилася у культурно-побутовій сфері й не тільки. З одного боку, нові-старі правителі, роблячи ставку на культурно-історичні традиції як основу побудови суверенної держави, доклали зусиль у використанні конфесійного фактора заради зміцнення режимів влади. Адже відомо, що мусульманська віра обстоює згуртованість суспільства навколо влади, правителя — “земного авторитета”, “головного арбітра”, “батька народу”. З іншого, різке погіршення економічної ситуації через розрив союзних господарських зв'язків та втрату дотацій призвів до зро-

стання соціальної напруженості у спільнотах. Масове невдоволення стало живильним середовищем для *політичного ісламу, або ісламізму*.

Цей термін використовується, по-перше, для позначення ідеології і практичної діяльності, зорієнтованих на створення умов, за яких соціальні, економічні, етнічні та інші проблеми і протиріччя будь-якого суспільства, де є мусульмани, а також відносини між державами мають вирішуватися виключно на основі норм шариату; по-друге, для характеристики релігійно-політичного руху протесту в країнах мусульманської цивілізації, спрямованого проти “глобалістської” експансії у сфері суспільних відносин, ініційованих Заходом. До останнього незгодні відносять впровадження ринкових відносин і демократії, які за своєю суттю суперечать настановам ісламу. Зростання чисельності знедолених, безробіття, перенаселеність, відсутність будь-якої перспективи для молоді, а також заборона або обмежені можливості для висловлення протесту у світських формах, тобто безправ’я, призводять до того, що певна частина населення починає прислухатися до ісламістських активістів, які закликають до повалення світської влади — наскрізь корумпованої і неспроможної розв’язати гострі проблеми — і створення ісламської держави як вирішення всіх проблем.

Тобто реалізуються дві стратегії радикальних ісламістських рухів. Перша — легальна, масова, спрямована на молодь та інші верстви населення, в першу чергу Киргизії, Таджикистану та Узбекистану. Діють і матеріальні фактори — грошова допомога, позики, різні форми соціальної підтримки, і пропагандистські. Ісламісти піддають жорсткій критиці світську владу за клановість, корупцію, бідність населення, самоуправство місцевих керівників у цілому за загальну економічну політику. Ісламісти закликають до повернення правовірних до ісламського способу життя, де існує “дійсна справедливість”, забезпечувана суворим дотриманням норм шариату. Реалізація цих цілей можлива лише за допомогою створення ісламської держави — халіфату. Друга стратегія — повалення світських режимів з фізичним знищенням їхнього керівництва і силове захоплення влади заради творення нової теократичної державності.

Політизація ісламу виявляється у створенні та функціонуванні численних мусульманських громадсько-політичних організацій, причому деякі з них дотримуються радикальних поглядів і методів, зокрема терористичних. Найбільш активні в регіоні Центральної Азії радикальні угруповання “Хізб ут-Тахрір” (“Іс-

ламська партія звільнення”), “Ісламський рух Узбекистану” (з 2003 р. назву змінено на “Ісламську партію Туркестану”), які контактують із закордонними структурами, такими як “Аль-Каїда”, або рух “Талібан”. Прикриваючись гаслами повернення Центральної Азії до “лона чистого ісламу”, члени цих та інших подібних організацій роблять ставку на поширенні в регіоні найбільш радикальних ідей, які особливою популярністю там раніше не користувалися. Це справляє надзвичайно негативний вплив на внутрішньополітичну ситуацію у центральноазіатських ННД, що може призвести до небезпечних наслідків і в загальнорегіональному масштабі.

Діяльність ісламістських радикалів має місце в усіх пострадянських ННД Центральної Азії, однак найбільша активність спостерігається в Узбекистані та прикордонних із ним територіях Киргизії й Таджикистану. Ісламісти визначили Узбекистан центром, навколо якого планується створити халіфат. Такий вибір зумовлений вигідним геополітичним розташуванням країни — на перетині торгових маршрутів усієї Азії, а також суттєвими запасами нафти, золота, урану та іншої мінеральної сировини. Вагоме значення має швидке зростання населення, готове розробляти цей потенціал. У Казахстані, який теж володіє неабияким ресурсним потенціалом, ідеї радикального ісламізму не набули значного поширення. Таджикистан і Киргизстан, де діяльність радикальних ісламістських угруповань інколи навіть активніша, не такі привабливі за своїм економічним та сировинним потенціалом.

Правлячі кола у такій ситуації та перед небезпекою політичної ісламізації суспільства оголосили бій ісламістському екстремізму. Кожен з режимів робить це на свій лад. В Узбекистані піддаються репресіям всі ісламісти, руйнуються їхні організаційні структури, забороняється політична діяльність під знаменами ісламу. У Киргизстані та Казахстані придушуються радикальні групи, проте не заперечується можливість існування поміркованих груп, з якими інколи ведеться обережний діалог. У Таджикистані також проводиться жорстка лінія стосовно радикалів, однак із поміркованими організаціями політичного ісламу влада співробітничала аж до включення їх у свої структури. Повсюдно керівництво держав намагається перешкоджати фінансуванню місцевих ісламістів з-за кордону, забороняє або обмежує діяльність іноземних добродійних ісламських організацій. Влада намагається контролювати релігійне життя громадян, підтримується традиційний іслам.

Разом з тим правлячі еліти часто використовують ту небезпеку, яку несе діяльність ісламістських радикалів, як привід для придушення опозиції. Це найбільш характерно для Узбекистану. Загроза з боку релігійних екстремістів стала також приводом для вимагання від населення згуртування навколо влади та її повної підтримки. Особливу роль у цьому відіграла громадянська війна в Таджикистані, де релігійний чинник мав неабияке значення. На це посиляються всі лідери пострадянської Центральної Азії, коли хочуть показати, до чого призводять надмірна демократизація і прихід до політики сторонніх сил, які виступають під гаслами ісламу.

Після подій 11 вересня 2001 р. місцеве керівництво намагалося представити свої країни головним оплотом боротьби проти міжнародного ісламізму й тероризму в розрахунку на збільшення матеріальної допомоги, зокрема від Сполучених Штатів Америки. В пропаганді взято на озброєння духовно-соціальні норми ісламського буття — згоду, стабільність, взаємодопомогу, общинність, справедливість, віру в богообраність правителя, культ знання і праці, повагу до старості тощо. Принцип відокремленості релігії від держави тлумачиться як загальноцивілізаційний, благодотворний для душі людини, свободи совісті.

У всіх країнах, що розглядаються, діють світські держави, в яких ставлення до релігії не просте. З одного боку, її роль намагаються мінімізувати. З іншого — використати заради легітимації влади та збереження стабільності в суспільстві. Однак офіційне мусульманське духовенство часто виявляється слабким у протистоянні з поширенням радикальних поглядів. Стосовно перспектив ісламізації держави погляди розділилися. Одні оглядачі вважають, що вони не значні, оскільки держави досить сильні. Інші — що настрої, які тому сприяють, посилюватимуться внаслідок погіршення соціально-економічної ситуації в тій чи іншій країні. Міцнішатиме також процес архаїзації суспільства, що вкупі посилить позиції політичного ісламу.

У цілому процес державного будівництва в регіоні Центральної Азії вкрай тяжкий. Саме існування нових держав перебуває під постійною загрозою, де до загальних проблем пострадянського простору додаються численні додаткові фактори. Часом наслідки такого поєднання криваві: війна у Таджикистані, зіткнення у Фергані, політичні катаклізми в Киргизії, антиурядові виступи в Андижані та ін. Багато у чому *корені конфліктів — у перерозподілі влади (а отже, можливості розподілу ресурсів) між кланами.*

У Центральній Азії клановість завжди була основою і соціальною, і політичною структур. Клани — форми родоплемінного поділу — це міцні структури традиційної саморегуляції. Причому кланова ідентичність важливіша за національну, оскільки політичні нації тут ще не склалися. Значення клановості зростає, що є проявом ретрадиціоналізації суспільства. Еліти, добре розуміючи місцеву специфіку, не волять щось змінювати, спираються на традиції, які насправді акцентують на антимодернізаційних цінностях. Адже абсолютизація традицій є поверненням у минуле, а не рухом вперед. Треба також мати на увазі, що сила звичаїв і традицій на Сході надзвичайно велика. Повсюдно спостерігається архаїзація, тобто модернізація — чи то на словах, чи то в окремих галузях технології видобування сировини або будівництва помпезних міських споруд.

Радянська влада сприяла зміцненню кланової самосвідомості, її авторитарно-ієрархічна система злилася з традиційною схемою суспільних відносин, що базувалися на колективістській солідарності й покорі “старшим”. До набуття незалежності система державного управління тут лише зовні виглядала радянською. Реальне управління відбувалося двоїсто: формально — партійно-радянським чином, неформально — регіонально-клановим. У середині місцевих суспільств уживалися два уклади. Перший — радянський (модерновий). Другий — родоплемінний, етногруповий, регіональний (традиційний). Звичаї, нормативні прецеденти, правила і заборони поведінки, релігійні регламенти складали другий уклад. Звичка одержувати сучасну вищу освіту, займатися економічною, громадською і політичною діяльністю, навички проведення виборів — перший. На рівні політичної практики після 1991 р. це вилилося у звичай брати участь у виборах і політичній боротьбі і при цьому голосувати відповідно до порад “старших” в їхньому традиційному розумінні — начальників, вождів кланів та груп, старійшин, мулл, старших родичів чоловічої статі або просто чоловіків.

Після розвалу СРСР в регіоні запустився соціокультурний механізм традиціоналізації, зворотним боком якої є домінування колективних цінностей над індивідуальними і безумовна покора авторитету різноманітних старійшин. *Організувалася політична система, в межах якої архаїзація призвела до творення не національних держав з параметрами новітніх часів, а радше родоплемінних організацій.*

Після утворення незалежних держав у регіоні став міцнішати регіоналізм. У Киргизії — це поділ на Північ — Південь, у Таджи-

кистані, Туркменії та Узбекистані — на регіональні клани, в Казахстані — на старший, середній і молодший жузи. Притаманна Сходу ієрархічність виявилась у тому, що вибудована в країнах Центральної Азії жорстка вертикаль верховної влади плавно перетікає у численні владні кланові піраміди. Поєднане із характерним конформізмом, це призвело до того, що основна маса населення ставиться до інституту державної влади як до системи справедливого розподілу соціальних і матеріальних благ. Східне суспільство взагалі є суспільством традиційно-патріархальним, якому притаманний патерналізм (те й інше передбачає прийняття моделі “великої родини, якою керує мудрий батько, з турботою про всіх і з покорою всіх йому”). Тому можна зрозуміти *зумовленість авторитаризму, що став головною характеристикою політичних систем центральноазіатських ННД*. Ця система зв’язків легітимізує політичну владу, але перешкоджає створенню в суспільстві незалежних громадянських і політичних інститутів. Останнє притаманне “відкритому” суспільству, — основі західних демократій. Східне суспільство на теренах Центральної Азії є “закритим”, оскільки воно не звільнилося від своєї прив’язаності до регіоналізму, клановості, відданості лідерам.

Президент — лідер держави — асоціюється з батьком нації (С. Ніязов називав себе “Туркменбаші” — “Батько всіх туркменів” і вимагав, щоб усі так вважали). Громада наділяє його необмеженою владою. Це дозволило всім президентам незалежно від часу перебування на найвищій посаді в державі зміцнювати інститут президентства як інструмент особистої влади. Перебравши конституційний ліміт, центральноазіатські лідери забезпечують можливість довічного президентства шляхом внесення змін до законодавства, що “відповідає очікуванням народу”. Частково останнє вірно, оскільки в особі президента втілюються стабільність, єдність суспільства. Тому можна говорити про “сакралізацію” першої особи в державі (відповідає історичним традиціям Сходу, не суперечила тому і радянська система, в рамках якої відданість керманичу камуфлювалася “відданістю справі побудови комунізму”). Інших підстав для єдності соціальних та етнічних груп, які мешкають на території тієї чи іншої держави регіону, немає. Загальна тенденція — складання сильних президентських республік, в яких глави держав фактично перетворюються на “конституційних монархів” із владою, близькою до абсолютної. Максимально це проявилось у феномені “Туркменбаші”.

Однак для того, щоб авторитарний правитель міг підтримувати громадянський мир в державі, неабияке значення має еконо-

мічне живлення. З припиненням надходжень із союзного Центру виникла необхідність у певній експортноорієнтованій галузі економіки, прибутки від якої інвестувалися б у підтримку соціальної структури, що перебувала в незмінному стані, а також неформальної економіки, пов’язаної з нею. Йшлося не про ефективну модернізацію і сучасне виробництво, засноване на конкуренції, а про експорт унікальної і всім потрібної сировини, прибутки від чого можна було б розподіляти відповідно до реальної сили клану та умов домовленості між елітами. Як свідчить світовий досвід, економіка, заснована на природних ресурсах, більше підходить для клановості та корупції.

У більшості країн регіону цим ресурсом стали нафта і газ. Їх видобування не потребує суттєвих вкладень у технологію та людський капітал (залишилися у спадок від Радянського Союзу). Він не пов’язаний із конкуренцією і дозволяє здійснювати розподіл. Відповідно, той, хто розподіляє, і стає ключовою фігурою. Не випадково, найбільш повний і послідовний авторитаризм склався у Туркменистані, найщедріше наділеному цим ресурсом. Частина надходжень перепадає населенню, зорієнтованому на низькі стандарти споживання ще з радянських часів (на додаток: одна з чеснот, схвалювана ісламом, — невибагливість і вміння задовольнятися мінімумом, щоправда, гарантованим).

Зі здобуттям незалежності більшість держав Центральної Азії встала на шлях авторитаризму, а деякі (Туркменистан і частково Узбекистан) перетворилися, по суті, на диктатури. Практично всі лідери ННД Центральної Азії говорять про демократію як про ідеал. Бо залишатися поза межами всесвітнього “демократичного клубу” в сучасному світі означає бути “поза межами системи”, тобто “вигнанцем”. Типовою для регіону стала модель “імітаційної демократії”: при зовнішньому збереженні інститутів і процедур плюралістичного суспільства їх демократична сутність вихолощується. Вибори президентів у цьому випадку замінюються подовженням повноважень діючих керівників, у той час як депутатів підконтрольних владі парламентів переобирають із використанням величезного адміністративного ресурсу, що іноді перетворює в основному передбачувані вибори на фарс.

До парламентів обираються ті, хто має фінансовий ресурс, а фінансовий ресурс є у тих, чиї родичі мають владу. Тобто вибори мають імітаційний характер, а багатопартійність — досить умовна. Парламенти, хоча й існують, але не є інститутом представництва інтересів суспільства. Вибори не виконують роль каналу формування влади через особливості відбору людей до еліти. Тут

сформовано своєрідну систему сімейно-бюрократичного капіталізму. Відомий фахівець із Центральної Азії Б. Румер зазначає: “В країнах регіону склалися мафіозно-кланові структури із при-таманними їм патрон-клієнтськими відносинами. Зміцнило поєднання бюрократії з легальним і нелегальним бізнесом. Сила зчеплення політичної та бізнес-еліти заснована на трьох компонентах: клановість, взаємозалежність “патрон — клієнт” і володіння компроматом один на одного. Посилюється інформаційна закритість і придушення незалежних засобів масової інформації”.

З одного боку, клановий характер політичних режимів у країнах Центральної Азії надає їм певної міцності, забезпечуючи соціальну базу, але з іншого — провокує загострення боротьби за владу між кланами, частина з яких відчуває себе ображеними.

“Сімейність” і “протиборство кланів” — фактори, що визначають конфігурацію і зміст внутрішньополітичного життя у пострадянських державах Центральної Азії. Вони історично типові для будь-якого азіатського суспільства, і з ними дуже складно боротися. У цьому регіоні правила гри диктує правитель або правляча панівна група (“сім’я”) і лояльні до неї олігархи, клани та ін., які контролюють природні багатства, фінансові потоки, приватизовані активи і прибутки від концесій, наданих іноземним компаніям.

З метою погашення або відвернення конфліктів у середині еліти центральна влада вдається до придушення опозиції (особливо яскраво це виявилось в Узбекистані й Туркменістані). Слід зазначити, що *особливістю опозиції в країнах Центральної Азії* є те, що вона зазвичай формувалася не на основі створення партій, що мали у своїх програмах різні погляди на управління країною або були виразниками інтересів різних соціальних верств суспільства, а в результаті видалення деяких політиків із владних сфер через різноманітні політичні та економічні причини. Це особливо виразно простежується на прикладі Туркменістану та Казахстану, де всі лідери опозиції — і ті, що в ув’язненні, і ті, що за кордоном, в різний час перебували на найвищих державних посадах. Офіційні опозиційні сили діють в рамках, дозволених владою, під її тотальним контролем, що не дає змоги активно впливати на політичне життя в країні.

Центральноазіатським державам не вдасться швидко подолати складнощі демократичного транзиту, і становище в більшості з них навряд чи зміниться найближчим часом. Лібералізація їхніх політичних систем можлива не раніше, ніж відбудуться зміни у культурі. Маються на увазі насамперед зсуви у базових уявлен-

нях достатності або надлишковості, привабливості свободи і не-свободи, індивідуальної конкуренції або общинно-корпоративної солідарності, відповідальності кожного за себе (і рівності) або покровительства (і підпорядкованості). А оскільки східне суспільство є суспільством традиційним, в якому традиції, общинність, обов’язок — основа основ, навряд чи скоро відбудуться зміни в бік більшої привабливості новацій, індивідуалізму та прав. Однак у настроях громадськості останнім часом можна помітити деякі зрушення, наприклад обурення сваволею влади та її корумпованістю.

Центральноазіатські держави належать до найбільш корумпованих країн світу, відзначається у звіті за 2011 р., підготовленому міжнародною організацією “Transparency International”. У рейтингу “Індекс сприйняття корупції” від 2011 р. серед 182 країн світу 177-ме місце поділили Туркменістан та Узбекистан, 164-те — зайняла Киргизія, 152-ге — Таджикистан поділив з Україною, 120-те місце посів Казахстан. Перше — третє місця як найменш корумповані зайняли Нова Зеландія, Данія та Фінляндія. Казахський політолог К. Карін зазначив: “У країнах Центральної Азії ключове питання на політичному порядку денному — боротьба з корупцією. На його тлі тема демократизації відходить на другий план. Через це, до речі, і зростає підтримка екстремістських організацій, оскільки вони агітують не за демократію, а за чесну владу”.

Здобувши незалежність, нові держави Центральної Азії зіткнулися із труднощами, що були і в інших колишніх республіках СРСР: розірвання виробничо-господарських зв’язків, припинення дотацій із союзного бюджету, зменшення обсягів виробництва, висока інфляція і зростання цін. Економіка і досі залишається слабкою, що зумовлює низький рівень життя. Це, в свою чергу, спричинює колосальні міграційні потоки.

Розрізняють міграцію внутрішню та зовнішню. Внутрішня в основному за лінією “менш розвинені райони й області — більш розвинені”, “село — місто”. Відчувши проблему безробіття, брак державних дотацій промисловості й сільського господарства, населення (переважно молодь і люди працездатного віку) почало змінювати міграційну картину в державах регіону. Треба особливо наголосити, що в усіх центрально-азіатських республіках, за винятком Казахстану, сільське населення переважає над міським: у Туркменістані воно становить 60 %, Киргизістані, Таджикистані й Узбекистані — 63—70, у Казахстані — 44 %. Міграція

сприяла посиленню маргіналізації сільського населення, яке прибувало до міст.

Саме з цих країн відбувається наймогутніший потік зовнішньої міграції серед усіх пострадянських ННД. Зовнішня міграція початку і середини 1990-х років припадала здебільшого на країни СНД, в основному Росію, і країни далекого зарубіжжя — переважно Євросоюзу. Погіршення політичного, економічного, соціального становища, як реального, так і очікуваного, спонукало до масового від'їзду етнічних росіян, українців, німців, поляків та ін. Разом із тим поверталися на історичну батьківщину етнічні казахи, киргизи, узбеки із сусідніх країн — переважно з Китаю, Монголії, Афганістану. Проте це явище не можна оцінити однозначно. Приваблені закликами урядів центральноазіатських держав повернутися під відповідні гарантії — одержання житла, соціальної допомоги, прибульці насправді зіткнулися з багатьма складнощами, насамперед, фінансового, соціального і адаптаційного характеру. ННД виявилися неготовими до прийняття нових громадян. Тому через певний час почався обернений відплив із країн.

В останнє десятиліття все чіткіше вимальовується картина міграційних потоків самого регіону: сторонами, які “приймають”, є насамперед Росія і Казахстан (відповідно 81 і 12—13 % зовнішніх міграційних потоків), а “відправляють” Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан. Економічна мотивація міграції з цих республік пояснюється надлишком трудових ресурсів при нестачі природних ресурсів, низьким рівнем розвитку економіки, що призводить до невисокої оплати праці населення і зростання безробіття. На кінець 2011 р. середньомісячна заробітна плата, за офіційними даними, у Казахстані становила 798 дол., в Узбекистані — 326, Туркменистані — 205, Киргизії — 158, Таджикистані — 103. (На той час у Росії середня заробітна плата становила близько 800 дол.) За даними Міністерства внутрішніх справ Киргизької республіки, кожний четвертий працездатний громадянин цієї країни перебуває на території Росії. З Таджикистану, починаючи з 1992 р., з метою заробітку виїздили від 29 до 39 % населення.

Трудова міграція прямим або опосередкованим чином сприяє стабілізації внутрішньої ситуації та розвитку середньоазіатських країн. Безпосередній вплив тут полягає у тому, що вона відіграє роль амортизатора соціального невдоволення, дає змогу поповнювати валютні резерви країн за рахунок переказів трудівників-мігрантів. На утримання родин гастарбайтери щорічно надсилають мільярдні суми, які можна розглядати як “зовнішні інвестиції”.

Опосередкований вплив полягає у тому, що працівники-мігранти набувають кваліфікацію або підвищують її. Хоча слід зазначити, що найчастіше мігранти за межами своїх країн займаються мало-кваліфікованою працею, яка не потребує спеціальних навичок. Однак проблема міграції дуже складна. Саме з Центральної Азії походить переважна більшість гастарбайтерів, які заповнюють лакуни на ринку праці в багатьох галузях господарства Російської Федерації. В разі погіршення економічної ситуації вони можуть стати джерелом певних небезпек для приймаючої країни. Можливо, виходячи з цього В. Путін 13 червня 2012 р. підписав нову редакцію Концепції державної міграційної політики, за якою, вимоги для громадян зарубіжних країн, бажаючих знайти роботу в Росії, стали значно жорсткішими. Зокрема, вводиться кілька іспитів, у тому числі на знання російської мови та історії. Порушники правил не зможуть в'їхати на територію РФ впродовж п'яти років. Це може серйозно вплинути на ті країни Центральної Азії, звідки прибувають великі маси некваліфікованих працівників. Трудова міграція є клапаном, що знижує демографічний тиск у цих країнах, а його перекриття може обернутися для них катастрофою. До того ж середньоазіатські країни (без Казахстану) дуже залежні від грошових переказів гастарбайтерів, більшість з яких погано володіють російською мовою.

Значну частину населення у центральноазіатських республіках завжди складало російське, точніше сказати російськомовне населення. Його становище не безпроблемне. Суперечливість у ставленні і місцевого населення, і правлячих режимів до нього закладена історично. Виявлялися також характер міграції слов'ян до цього регіону, і види їх діяльності, і начебто ворожість до ісламу. За радянських часів чисельність переселенців збільшувалася унаслідок голоду, “розкуркулювання” і колективізації, через прискорену індустріалізацію, яку в основному здійснювали прибулі російськомовні робітники та інженерно-технічні кадри. Більше половини російськомовного населення у Середній Азії (тобто без Казахстану) на момент всесоюзного перепису 1989 р. не були місцевими уродженцями. Більша їх частина зосереджувалася у містах.

З розвалом СРСР і утворенням нових незалежних держав росіяни і російськомовні громадяни почали зазнавати все більше утисків — від убивств і пограбувань у Таджикистані до повзучої дискримінації у Киргизстані або Казахстані. Їм жорстко поставили умову: вивчати місцеві мови, без знання яких не можна займати управлінські посади, працювати у вищих навчальних закла-

дах тощо. Щоправда, у Казахстані, Киргизстані й Туркменистані здійснювали деякі заходи попередження дискримінації росіян: внесені зміни до законів про державну мову і громадянство. Проте в реальному житті — явна і прихована дискримінація. Тому за часи незалежності з республік Центральної Азії виїхали мільйони росіян і російськомовних мешканців, в основному інженери, вчителі, представники наукової інтелігенції, фахівці різних галузей економіки. Це погіршує трудовий потенціал країн. Проте вони роблять це, намагаючись втілити в життя принцип “Одна нація — одна держава”, мається на увазі азійська.

Серед своїх — азійських сусідів шукали нові незалежні держави допомоги і співпраці після розвалу СРСР. У січні 1994 р. *Казахстан і Узбекистан уклали Договір про створення єдиного економічного простору*, метою якого проголошувалася координація дій у бюджетній, податковій, ціновій, митній, валютній та інших сферах. У квітні 1994 р. до нього *приєднався Киргизстан*. Таке об’єднання трьох держав одержало неофіційну назву *Центральноазіатський союз*. Після завершення громадянської війни у березні 1998 р. до Договору приєднався і *Таджикистан*. Однак тодішній лідер Туркменистану заявив, що його країна не братиме участь у жодному із союзів. З червня 1998 р. це об’єднання офіційно назвали *Центральноазіатським економічним співтовариством*. Згідно з рішенням “четвірки” від 28 лютого 2002 р. блок перетворили на більш універсальну Організацію центральноазіатського співробітництва. У жовтні 2004 р. до організації приєдналася Росія, якій відводилася ключова роль інвестиційного донора і посередника у розв’язанні конфліктних ситуацій. 23 червня 2006 р. на саміті у Мінську прийнято рішення про інтеграцію цієї організації до Євразійського Економічного Співтовариства, що фактично означало скасування Організації центральноазіатського співробітництва. За роки її існування так і не вдалося реалізувати жодного значного проекту з формування спільного ринку країн-учасниць і вирішення інших проблем, серед яких особливо гострими вважаються екологічні, зокрема проблеми Аральського моря, підвищення рівня Каспію, всезагальне виснаження і зараження ґрунтів, забруднення води. Однак переважна більшість усіх заявлених починань так і залишилася на папері. З’ясуємо, в чому полягали причини.

Спочатку передбачалося, що у процесі інтеграції економіки члени об’єднання доповнюватимуть один одного. За радянських часів Туркменистан орієнтувався в основному на видобування газу, Узбекистан — на вирощування бавовнику, Киргизстан — на

вівчарство, Таджикистан — на гідроенергетику. Економіка Казахстану була і залишається найбільш розвиненою і багатопрофільною. До того ж Казахстан є головним постачальником зерна до країн Центральної Азії. З іншого боку, всі держави регіону в різних обсягах виробляють одну і ту саму продукцію: нафту, газ, бавовник, кольорові та дорогоцінні метали, а тому фактично виступають на зовнішньому ринку як конкуренти одна для одної, що мало сприяє їхній широкомасштабній інтеграції. Також не сприяє їй аграрно-сировинний тип економіки країн, а також дуже відмінний рівень їх соціально-економічного розвитку.

Політика лібералізації здійснювалася в усіх республіках, проте з різною мірою успішності і за різних обставин (громадянська війна у Таджикистані, наприклад). На сучасному етапі лідером є Казахстан, на середньому рівні перебувають Туркменистан і Узбекистан, Таджикистан та Киргизстан вважаються “аутсайдерами”. У 2011 р. ВВП на душу населення у Казахстані становив 11 300 дол., Туркменистані — 7500, Узбекистані — 3300, Таджикистані — 2000 (за офіційними даними, за даними Світового Банку — 780), Киргизії — близько 1000 (реальний показник важко встановити). Країни відрізняються за характером та глибиною реалізації економічних реформ. Казахстан і Киргизія далі, ніж інші, просунулися в їх здійсненні. В Узбекистані відбувається поступова ринкова трансформація, яка характеризується найвищою централізацією влади у сфері економіки. В Туркменистані запроваджується більш жорстка централізація управління господарством країни, а ринкові перетворення йдуть найповільніше. У роки, що передували світовій кризі, країни Центральної Азії досягли досить високих темпів економічного зростання, чому сприяли високі ціни на сировину (нафту, газ, чорні, кольорові метали) та активний попит на внутрішніх і зовнішніх ринках.

Але світова фінансово-економічна криза завдала сильного удару. По-перше, згорання виробництва потягло за собою зменшення попиту на сировину, відповідно впали ціни. По-друге, очікувані капіталовкладення у місцеву економіку не прийшли через проблеми в країнах-інвесторах. По-третє, криза послабила зацікавленість в іноземній робочій силі. Сукупність цих факторів призвела до послаблення виробничої та фінансової систем країн, що розглядаються.

На початку другого десятиріччя XXI ст. стан економік всіх пострадянських країн Центральної Азії характеризувався як нестабільний і в господарському, і в соціально-політичному плані. Практично повсюдно наявні кризові явища: формування держав-

ного бюджету з великим дефіцитом (крім Казахстану), нескоординованість цінової політики з купівельною спроможністю населення і товарністю ринку, високий темп інфляції, криза банківської сфери, посилення стагнації промислового сектору економіки, спад темпів зростання ВВП. Кожна з ННД намагається подолати кризу, не сподіваючись на допомогу сусідів. Крім того, прагнення до інтеграції передбачає певне обмеження суверенітету країн-учасниць, що вони рішуче заперечують.

Гострішою стає проблема водних ресурсів, яка ще більше ускладнює далекі від “братерських” відносини. Найбільш багаті водою Киргизстан і Таджикистан, а в Казахстані, Туркменистані й Узбекистані її не вистачає. Для Казахстану та Узбекистану нестача води означає економічну катастрофу, оскільки провідні галузі економіки цих країн є надзвичайно водомісткими. У Казахстані — це металургія і хімія, в Узбекистані — вирощування бавовнику.

Природно-кліматичні особливості Киргизстану й Таджикистану не дозволяють їм повноцінно розвивати сільське господарство. Крім гірничовидобувної галузі, розвиток промисловості у гірських місцевостях також ускладнений. Тому від часів радянської влади особливу увагу в цих республіках звертають на розвиток гідроенергетики. Експорт електроенергії рятував їхні бюджети. З метою безперебійної роботи гідроелектростанцій Киргизстан і Таджикистан дотримуються визначеного режиму використання гідроресурсів, який полягає у тому, щоб зберігати воду влітку, а використовувати взимку. Іншим республікам регіону максимум води потрібен влітку, насамперед для зрошення ланів.

Проблему подачі води для потреб народного господарства за радянських часів розв’язували жорстким планово-централізованим шляхом, що давало змогу більш-менш збалансовано вирішувати питання водопостачання. Після розпаду СРСР єдиний механізм управління був знищений. Хоча ще 18 лютого 1992 р. нові незалежні держави регіону підписали в Алма-Аті Угоду про спільне використання водних запасів тодішньої Середньої Азії. Надалі це рішення неодноразово декларативно підтверджували, але кожна з країн прагне власної вигоди. Варто зазначити, що кілька разів конфлікт Ташкента і Бішкека за воду ледь не переходив у площину силових рішень.

У Центральній Азії також є гостра проблема “спірних територій”. За деякими даними, в регіоні налічується 19 “проблемних зон”. У цьому регіоні національності настільки перемішані, що визначити національні кордони неможливо. За часів існування

СРСР кордони між різними етнічними групами постійно перекроювалися, аби уникнути відцентрових тенденцій. Політична карта колишніх радянських республік постійно змінювалася, що призвело до етнічного черезсмузжя, появи спірних територій, і цим на довгі роки заклало конфліктний потенціал у відносини теперішніх суверенних держав. Практично всі визнають, що у 1920-х роках радянська влада допустила великі помилки у визначенні меж між союзними республіками. Однак нині ніхто не знає, як усунути ці помилки.

Ситуація, що виникала, дестабілізує регіон. Суперечності найбільш виражені у Ферганській долині, де ворогують не тільки Таджикистан та Узбекистан, а й Киргизстан і Таджикистан. У цих державах існують великі діаспори інших народів. Між Узбекистаном і Казахстаном у 1990-х роках кілька разів виникали інциденти на кордоні, пов’язані з територіальними претензіями. “Територіальні” сутички спалахують між Узбекистаном і Киргизстаном. Ташкент вже став на шлях “тихих” територіальних захватів у сусідів, зайнявши частину територій на півдні Казахстану. Фактично взяті під узбецький контроль десятки населених пунктів у Хатлонській області Таджикистану. Крім усього іншого, у центральноазіатському регіоні точиться постійна боротьба за лідерство між Астанною та Ташкентом. Зростання економічної ваги Казахстану на початку ХХІ ст. збурило в ньому лідерські амбіції. Проте вони вступають у протиріччя з негласною етнокультурною ієрархією центральноазіатських народів, яка встановилася раніше. Землероби-узбеки ментально відчують певну культурну перевагу над нещодавніми кочівниками — казахами і киргизами, до того ж вони найчисельніші в регіоні. Тому претензії Казахстану наштовхуються на протидію Узбекистану, громадяни якого вважають, що мають історичне право на лідерство. Хоч офіційні особи Киргизії й Таджикистану підтримують ідеї казахського лідера, однак в республіках зріє невдоволення скопуюванням Казахстаном багатьох економічних об’єктів у цих країнах.

Загроза іноді приходила і приходять із зовні — кланово-племінна ворожнеча може перекинутися з Афганістану до Таджикистану, звідти — до Узбекистану й “афганізувати” всю Центральну Азію. Тому, з одного боку, підігруючи антиросійському націоналізмові в середині своїх країн, місцеві еліти зверталися і звертаються за допомогою до Росії, аби захистити колишні зовнішні кордони СРСР і таким чином зняти хоча б цю небезпеку внутрішньої стабільності.

На момент утворення незалежні держави Центральної Азії не мали навіть зародків національних армій. На їхній території перебували війська Туркестанського воєнного округу і 40-ва армія, розквартирована у Казахстані, а також війська стратегічного призначення. Радянська армія була армією однієї держави — СРСР, чиї інтереси мала захищати, не проводячи межі між росіянами і не росіянами. Насправді, і Друга світова, й афганська війни показали небажання значної частини жителів Центральної Азії не тільки воювати, а навіть бути мобілізованими до Червоної Армії. Доходило до того, що з підрозділів, котрі діяли в Афганістані, командування змушене було відкликати солдатів-мусульман і замінювати їх призовниками-слов'янами. Більшою мірою, ніж інші, “радянський патріотизм” виявляли лише казахи і киргизи. Значна частина середньоазіатів мали антиросійські настрої, далекі від “всезагальної братерської дружби”. Слід сказати, що радянське керівництво на свій лад враховувало цю обставину. Саме з них під час Другої світової війни формувалася основа так званих загороджувальних загонів, завдання яких полягало у тому, щоб розстрілювати втікачів з фронту; з них організовували охорону об'єктів державного управління таборів, а потім підрозділи для розгону, і навіть розстрілу протиурядових демонстрацій.

Із плином часу в результаті зниження показників народжуваності в слов'янських республіках і демографічного вибуху в Середній Азії більшість призовників строкової служби надходила з Центральної Азії та Азербайджану (іноді їх численність становила майже 40 %), службу вони проходили під командуванням офіцерів-слов'ян. Серед цивільного населення цих республік зростали антиармійські настрої. Подібні настрої зумовлені також відчуженням величезних територій для військових полігонів (Семіпалатинський атомний, Байконурський космічний та ін.) і проведенням на них випробувань різноманітних видів зброї — від атомної до бактеріологічної, що завдало надзвичайної шкоди для життя та здоров'я людей і довкілля.

Після розпаду СРСР у військовій сфері між новими незалежними республіками виявилось безліч нез'ясованих проблем. З одного боку, почали утворюватися національні збройні формування, з іншого — на їхній території залишилися частини радянських збройних сил, перепідпорядковані безпосередньо російському командуванню. Керівники центральноазіатських республік не поспішали виводити їх зі своєї території, оскільки розглядали російські війська як фактор внутрішньої стабільності. Російські офіцери почали найматися на контрактній основі до

національних армій, не втрачаючи російського громадянства. Військову техніку й майно як передавали місцевим арміям, так і розкрадали та розпродували. Поступово колишні частини Радянської Армії, за винятком тих, що безпосередньо підпорядковані російському командуванню, перетворювалися на національні армії Узбекистану, Киргизстану, Туркменистану. Особовий склад частин комплектували повністю з молоді місцевих національностей, і все більше офіцерських посад займали вони ж. Поступово створили власні збройні сили, яким активно допомагало НАТО. В рамках натоївської програми “Партнерство заради миру” кожного року на території Казахстану, Узбекистану і Киргизстану проводили військові навчання під назвою “Центразбат”. Арсенали національних армій поповнювали новою зброєю, значна частка якої американського, французького та німецького виробництва.

Разом з тим 15 травня 1992 р. Казахстан, Киргизстан і Таджикистан разом з Росією, Білоруссю та Вірменією підписали Договір про колективну безпеку. Його стаття 4 передбачає, що “у випадку здійснення акту агресії проти будь-якої з держав-учасниць всі інші держави-учасниці нададуть їй необхідну допомогу, включаючи військову, а також підтримають наявними в їх розпорядженні засобами у порядку здійснення права на колективну оборону згідно зі статтею 51 Статуту ООН”. Звичайно, найбільші сподівання — на військову міць РФ.

Сильна залежність ННД Центральної Азії від Росії зберігається не тільки з погляду озброєння і військової присутності. Частка вивезення у виробництві тих або інших товарів і частка завезення у споживанні така, що повне розірвання зв'язків із РФ означало б економічну катастрофу. Так, сучасна економіка цих республік більш ніж на дві третини працює завдяки завезенню важкого обладнання з Росії та України. Мало місце прагнення саме Росії скоротити не вигідні для неї господарські зв'язки із Центральною Азією, а не навпаки. Найдавекоглядніші місцеві політики усвідомлюють важливість наукового, технічного і технологічного співробітництва з іншими пострадянськими республіками, насамперед із Росією та Україною.

У свій час Росія пішла на відокремлення від СРСР через неспроможність більше виступати “донором” для союзних республік. У подальшому посиленні прагматизму її зовнішньої політики виявлялося бажання більше “брати”, ніж віддавати. Проте низька якість продукції, виробленої в РФ, зумовлює її потребу в ринках збуту в Центральній Азії. Росія зацікавлена у підтримці стабільності у своїх колишніх “республіках-сестрах”. Це зумов-

лено не тільки нафтогазовими розрахунками, а й тим, що, маючи прозорі кордони з ними, вона стає прихистком для численних біженців, які потім переміщуються далі — через Україну, прагнучи потрапити до Європи. Таким самим шляхом здійснюється транспортування наркотиків. Їх виробництво в Афганістані не зменшується, прокладені шляхи їх транспортування через центральноазіатські країни продовжують діяти. У транспортуванні і збуті наркотиків задіяні кримінальні структури країн СНД, значні їх сили — в Росії.

В самих центральноазіатських країнах торгівля наркотиками є джерелом величезних нелегальних прибутків усіх, хто до неї причетний, хоча розподіляються вони нерівномірно. Рядові контрабандисти-кур'єри часто залишаються бідними впродовж усього життя, оскільки їхні заробітки поглинаються численними родичами. Однак цей люмпенський прошарок учасників обігу наркотиків став найчисельнішим і набув соціально-політичного значення частково завдяки поганій соціально-економічній ситуації в тій чи іншій країні, керованій авторитарною владою. Центральна влада оголосила боротьбу з наркобізнесом. Однак її заходи розглядаються всіма, хто задіяний у протиправній діяльності, як зазіхання на їхні життєві засади. Тому лідерам наркобізнесу нескладно спрямувати стихійне невдоволення населення тих районів Центральної Азії, які задіяні у виробництві і транзиті наркотиків, проти місцевих урядів та спровокувати масові заворушення. Деякі політологи вказують на те, що події у Киргизії були тісно пов'язані з наркотиками не тільки тому, що чимало їх учасників явно були “під кайфом”. Проглядав й економічний інтерес — як низових, так і вищих учасників торгівлі зіллям. Протидія російської сторони поширенню наркотиків об'єктивно підтримує місцеву владу.

Загалом п'ять пострадянських центральноазіатських держав зацікавлені у співпраці з Росією. Завдання збереження спільної безпеки, охорони кордонів, недопущення громадянської війни, боротьба з тероризмом і торгівлею наркотиками, підтримки у належному стані комунікацій теж сприяють зміцненню цих зв'язків. Проте об'єктивною реальністю є елементи хаосу і некерованості у суспільствах перехідного періоду, якими є і російське, і центральноазіатські.

Еліти центральноазіатських республік продовжують розглядати відносини з Росією як пріоритетні, оскільки РФ залишається їх найбільшим кредитором і торговим партнером. Окрім того, тільки Росія здатна виступати гарантом безпеки у цьому ре-

гіоні і гарантувати знаходження при владі теперішніх режимів, які постійно звинувачуються Заходом у відсутності демократичних свобод.

Зберігаючи тісні зв'язки з Росією і водночас намагаючись дистанціюватися від неї, центральноазіатські країни шукають інших союзників і покровителів. Адже подібне співробітництво може втілитися не тільки у конкретних інвестиційних, фінансово-економічних, військово-технічних та інших проектах, але й сприймається як показник міри інтегрованості молодих держав у глобальні міжнародні процеси і є певним мірилом їх незалежності. Із розпадом СРСР Центральна Азія опинилася у центрі уваги США, Китаю, Індії, Ірану, Пакистану, Туреччини (усього мусульманського світу). Це зумовлюється насамперед тим, що тут знаходяться величезні запаси корисних копалин.

Центральна Азія має третій у світі потенціал запасів нафти і газу. Особливу увагу країни Заходу і Далекого Сходу звертають на нафтогазові родовища басейну Каспійського моря. Цей регіон може стати другим за значенням після Перської затоки джерелом енергоносіїв для світової економіки. Обіцянки золотого дощу концесійних відрахувань породжує у місцевих керівників ілюзію того, що їхні соціально-економічні проблеми можна розв'язати за “саудівською” моделлю. В цих державах продовжується процес соціального розшарування, але навряд чи нафтодолари матимуть важливе значення для більшості населення.

Об'єктом геополітичної боротьби стали можливі шляхи транспортування газу та нафти. І США, і країни Західної Європи віддають перевагу трубопроводам, які б ішли повз територію Росії або Ірану. Вони намагаються витіснити Росію з регіонів Центральної Азії та Закавказзя і назавжди припинити російську монополію на транспортування нафти і газу на Захід. Крім багатства на енергоносії цей регіон є найбільшим виробником бавовнику і постачальником уранової руди, має третину розвіданих світових запасів золота та інші природні й людські ресурси.

Протягом десятиріч американські стратеги виходили з того, що найбільш небезпечним для американських інтересів може бути конфлікт у Європі, який пов'язувався із загрозою силового зіткнення з Росією. В наш час головне джерело світової конфліктності залишило Європу. Тепер воно знаходиться у регіоні між південними кордонами Росії на півночі й островом Цейлон на півдні, східними кордонами Туреччини на заході та західними кордонами Китаю на сході (існує термін “невралгічний вузол м'якого підчерев'я світу”). У цій зоні зосереджено величезний потенціал

запасів нафти і виробництва наркотиків. Тут постійно конфліктують дві ядерні держави — Індія і Пакистан, приклад яких спокушає Іран, Ірак, Північну Корею та деякі інші держави. Звідси мають вивозитися енергоносії для західних економік, будуватися трубопроводи, котрі потрібно захищати. В результаті антитерористичної операції проти Аль-Каїди, Афганістану та Іраку присутність США значно посилилася, що не може не турбувати Росію. Адже операція з боротьби проти тероризму насправді сприяла встановленню контролю над величезними енергетичними ресурсами, що, крім усього іншого, дасть змогу регулювати ціни на них. Наприклад, викид на ринок великих партій казахстанської і каспійської нафти, туркменського й узбецького газу мінімізує можливості ОПЕК і Росії — як фінансові, так і політичні, надовго забезпечивши Захід дешевими енергоносіями.

Відомий американський політолог З. Бжезінський висловив думку, що контроль над Центральною Азією дозволяє здійснювати геополітичний вплив на всю Євразію. НАТО оцінює регіон як унікальний плацдарм, володіння яким забезпечує нечуваний стратегічний виграв: одночасно опинитися у глибокому тилу у тюркського і слов'янського світів, ісламської спільноти, китайської та індійської суперетнічних цивілізацій, що, звичайно, є об'єктом інтересів великих держав, а отже, регіон стає місцем зіткнення інтересів світових центрів сили. Слід виділити США, Росію, КНР, Іран, а також віддалені держави Європейського Союзу і Туреччину.

Окремі позиції у системі міжнародних відносин у регіоні займає Афганістан. До розпаду СРСР його керівництво заявило зацікавленість у встановленні “особливих відносин” із державами Центральної Азії. “Ісламська революція” 1992 р. у цій країні каталізувала бурхливі політичні події в Таджикистані, під час яких до влади прийшла коаліція за участі демо-ісламської опозиції. Лідери таджицьких ісламістів вже мали контакти з афганськими і пакистанськими фундаменталістами. Під час громадянської війни в Таджикистані 1992—1997 рр. до Афганістану втекли десятки тисяч біженців. Вони стали розмінною монетою в руках різних політичних сил. З одного боку, їм надавалася певна допомога, з іншого — з їх числа формувалися загони бойовиків таджикської опозиції. Разом із ними кордон переходили й афганські моджахеди, які брали участь, зокрема, у боях за Душанбе.

Назріває системний виклик під умовною назвою “Афганістан-2014”, коли коаліційні західні сили, згідно з офіційними заявами Вашингтона, мають залишити кризову країну. Люди — від

пересічних громадян центральноазіатських країн до міжнародних експертів — намагаються вгадати, наскільки довго протримається режим Х. Карзая і як далеко у своїй експансії підуть таліби. У зв'язку з цим висловлюється думка, що альтернатива авторитаризмові центральноазіатських пострадянських керівників не квітуча демократія, а “чорна діра” на політичній карті світу, подібна до Афганістану.

Деякий час існувала думка, що Центральна Азія перетвориться на арену запеклого протистояння Туреччини та Ірану. Обидва суперники мали спільну ознаку — іслам. Турецький козир — тюркомовні корені всіх народів регіону (крім таджиків), іранський — перська у своїй основі культура націй Центральної Азії. Проте жодна з нових республік регіону не підпала під вплив Туреччини або Ірану. З одного боку, у зазначених країнах не вистачає ресурсів для широкої експансії, хоча деякі заходи здійснюються (наприклад, широкомасштабна програма підтримки культурно-інформаційних зв'язків з тюркомовним населенням з боку Туреччини). З іншого боку, кожна з пострадянських ННД будує власну зовнішню політику, яка балансує між Сходом, Заходом і Росією.

Протягом останнього часу сильніший вплив на цей регіон виявляє Китай, зокрема, у проблемі “спірних територій”. Він висуває претензії до сусідніх пострадянських ННД. Росія в межах “демаркації” кордону вже передала КНР 337 кв. км своєї землі (включаючи й острів Даманський, за який у березні 1969 р. сталися збройні сутички між двома державами), Казахстан — 407, Таджикистан — 1158, Киргизстан — 12 (дані на весну 2012 р.). Слід зауважити, що Піднебесна Держава, не афішуючи своїх намірів, тисне на своїх сусідів і здійснює стародавню стратегію “цзянь ші”. Остання передбачає не відкриту агресію, а повільне поглинання суперників. Навряд чи нові незалежні держави Центральної Азії зможуть чинити дієвий опір такій політиці, яка серйозно непокоїть навіть Росію.

Попри намагання забезпечити стабільність, розвиток пострадянської Центральної Азії просякнутий конфліктністю. Це — боротьба за політичну владу, зіткнення через перерозподіл власності й доступу до ресурсів, незбігання світоглядних підходів і суперництво навколо суспільно-політичної орієнтації, ісламістський фундаменталізм і тероризм, регіональні зіткнення, проблеми національних меншин і міждержавних кордонів, екологічні катастрофи і втручання міжнародних та регіональних гравців. Але головним фактором, що дестабілізує соціальну і політичну

ситуацію в цьому регіоні, є вкрай несприятливе становище населення: бідність, соціальна незахищеність, безробіття, наркоманія тощо. Аналізуючи становище, експерти вказують на такі *вибухонебезпечні проблеми і протиріччя*:

- погано працююча економіка, яка не здатна наблизити рівень життя населення навіть до періоду, що передував розпаду СРСР;

- зростаюча залежність від одного — двох експортних товарів, що збільшує ризик економічних потрясінь, корупції і громадянських конфліктів;

- нездатність налагодити дієве співробітництво за низкою важливих питань — від охорони кордонів до розподілу водних ресурсів;

- неспроможність протистояти зростанню екстремістських політичних і релігійних груп;

- організована злочинність, особливо пов'язана із транспортуванням наркотиків з Афганістану;

- проблеми молодого і швидко зростаючого населення, яке має обмежені перспективи у сфері освіти, працевлаштування й охорони здоров'я;

- складна міжнародна ситуація, коли великі держави борються за встановлення свого впливу в регіоні.

У пострадянських республіках Центральної Азії склалася дуже непроста ситуація. Ринкові перетворення в економіці поєднуються зі зміцненням авторитарних начал у керівництві державою, національна самосвідомість, що зростає, і прагнення до реальної незалежності — зі зловісними виявами націоналізму та ісламського фундаменталізму, прагнення до інтеграції до світової економіки — зі зневагою до науково-технічних коопераційних зв'язків, що виникли раніше. Тобто відбувається сповнений суперечностей пошук власного шляху розвитку, входження до світової економічної і політичної системи. Питання безпеки для країн регіону безпосередньо пов'язані зі збереженням політичної стабільності й цілісності, розв'язанням соціально-політичних, економічних та культурних проблем. Ця тема набула особливої актуальності у зв'язку з можливістю поширення тенденцій “арабської весни” на країни Центральної Азії (недарма про політичну модернізацію заговорили такі представники азіатського авторитаризму, як президент Узбекистану І. Карімов і Таджикистану Е. Рахмон). Поки що ННД регіону залишаються слабко модернізованими суспільствами, що входять у протиріччя з викликами часу. Проте подальша консервація відносин у цих авторитарних

корумпованих режимах призводить до внутрішньої напруженості у суспільствах, вихід з якої намагаються вказати ісламісти.

Підсумовуючи, слід зазначити, що величезний конфліктний потенціал, накопичений у Центральній Азії, може за навіть незначної іскри “підпалити” весь регіон.

Запитання для самоперевірки

Який внесок зробили Росія та Україна у розвиток центрально-азіатських республік за радянських часів? Чи має він значення нині?

Чому економіку більшості центральноазіатських ННД називають монокультурною?

У чому полягають головні протиріччя у відносинах між країнами регіону?

Як селянське суспільство в країнах регіону пристосувало до своїх потреб державний сектор?

Проаналізуйте демографічні процеси у Центральній Азії.

Які характерні риси політичного розвитку центральноазіатських ННД?

Завдання для самостійної роботи

Дослідіть, коли і яким чином увійшли території Центральної Азії до складу СРСР. Які протиріччя були закладені від початку нового державного існування? Як вони виявилися наприкінці 1980 — на початку 1990-х років?

Складіть балансний лист “Досягнення і втрати ННД Центральної Азії за часів радянської влади”.

З'ясуйте, як виявилася культурно-історична специфіка у сучасній еволюції центральноазіатських республік.

Проаналізуйте феномен політичного ісламу як такий, а також його втілення в реаліях Центральної Азії.

Як Ви гадаєте, чи можлива справжня демократія у нових незалежних державах центральноазіатського регіону?

Проаналізуйте інтереси провідних країн світу в цьому регіоні.

КАЗАХСТАН

Соціально-політична ситуація в Казахстані у 1985—1986 рр. була відносно стабільною, оскільки економічний стан тут виявився дещо кращим, ніж загалом у Союзі. Це зумовлювалося наявністю великої кількості підприємств центрального підпорядкування з кращим постачанням сировини і продуктів харчування, товарів масового споживання. Тому народний протест проти методів керівництва республікою з боку Москви став для неї цілковитою несподіванкою.

Наприкінці 1986 р. у Москві прийняли рішення замінити першого секретаря ЦК компартії Казахстану Дінмухамеда Кунаєва, якому на той час виповнилося 75 років і котрого підозрювали у масштабній корупції. 15 грудня до Алма-Ати прибули член ЦК КПРС Г. Разумовський і перший секретар Ульяновського обкому партії Геннадій Колбін. 16 грудня на Пленумі ЦК компартії Казахстану оголосили про рекомендацію вищим партійним керівництвом Г. Колбіна на посаду республіканського першого секретаря. Партійна верхівка Казахстану без обговорення проголосувала “за”. Тобто главою республіки зробили людину, яка не тільки жодним чином не була пов’язана з Казахстаном і не знала місцевих умов, а навіть не перебувала на партійному обліку в жодній місцевій партійній організації. Останнє — порушення статуту КПРС. До того ж Г. Колбін був росіянином. Як і в інших національних республіках СРСР, росіяни ставилися до корінного населення як до молодших братів по розуму і статусу. За дуже рідкісним винятком вони брали на себе клопіт вивчити місцеві мову і культуру. Те саме стосувалося і Г. Колбіна.

Його призначення сприйняли як образу казахського народу, порушення демократичних принципів, про які постійно говорив М. Горбачов. Це викликало стихійний протест. Вранці 17 грудня на майдані перед будинком ЦК почала збиратися молодь, здебільшого студенти, які протестували проти ігнорування Москвою інтересів республіки. Вулицями рушила масова демонстрація. Однак замість відвертого діалогу нова влада з благословення Москви вдалася до насильства. Проти демонстрантів кинули сили міліції та внутрішніх військ. Як і в Грузії, використовувалися саперні лопатки. Людей лякали службовими собаками, на сильному морозі поливали холодною водою, жорстоко били. Кілька сотень осіб помістили до слідчих ізоляторів. Влада свідомо розпалювала міжнаціональну ворожнечу, озброївши залізними прутами й обрізками кабелю загони, сформовані з російськомовних робітників промислових підприємств, і підбурювали їх проти демонстрантів-казахів. Унаслідок репресій постраждало чимало людей. Чутки про придушення виступу в столиці сколихнули весь Казахстан: у багатьох містах відбулися аналогічні виступи, їх теж жорстоко розігнала влада. Студентів масово виключали з вищих навчальних закладів, а їх ректорів звільняли з роботи. На початку 1987 р. прийняли постанову ЦК КПРС, у якій ці події оголошували “вищом казахського націоналізму”. В республіці почалося “полювання на відьом” — нищення виявів і носіїв “буржуазного націоналізму”.

Однак, незважаючи на переслідування влади, в Казахстані пішов процес створення неформальних організацій, які спочатку набували вигляду екологічних рухів. З одного боку, всі політичні організації були заборонені, з іншого — екологічні проблеми ставали все більш відчутними і пов’язувалися з нехтуванням інтересами казахстанців з боку Центру.

За радянського недбалого господарювання системи зрошення зруйнували природні дренажні лінії, а пестициди забруднили підземні води, що підживлювали поля. Тоді почалося екологічне лихо на Аральському морі. Освоєння цілинних земель відбувалося з порушеннями законів екології та аграрних наук, що призводило до грандіозних пильних бурь і здування шару родючого ґрунту. Варварськи розроблялися мінеральні родовища, сировину практично безкоштовно кидали у топки гігантів радянської індустрії. П’яту частину території республіки займали полігони, космодром Байконур, аеродроми, військові містечка. Казахстан негласно називали “Полігонстан”, оскільки тут постійно випробували ядерну, нейтронну, хімічну, бактеріологічну та іншу

зброю. Лише на Семипалатинському полігоні з 1949 до 1991 рр. здійснили 467 ядерних випробувань. Населення навколишніх селищ і містечок страждало на рак та інші захворювання. Навіть у столиці спостерігався підвищений у декілька разів рівень радіації.

Наприкінці 1988 — на початку 1989 рр. почалося об'єднання і політизація екологічних рухів. У лютому 1989 р. за ініціативою О. Сулейменова виник антиядерний рух “Невада — Семипалатинськ”, який виступив за припинення випробувань ядерної зброї на Семипалатинському полігоні (останню штольню для випробувань там знищили 29 липня 2000 р.). Консолідовувалися й об'єднувалися інші неформальні організації. Влада спробувала їх придушити, напруження в республіці зростало. Влітку Г. Колбіна відкликали до Москви. На посаду першого секретаря ЦК компартії Казахстану в червні 1989 р. було висунуто Нурсултана Назарбаєва.

У лютому 1990 р. у республіці відбулися вибори Верховної Ради нового скликання. У березні того самого року Головою Верховної Ради обрали Н. Назарбаєва, а першим заступником — Сергія Терещенко. 24 квітня 1990 р. у Казахстані запровадили посаду президента. На сесії Верховної Ради 25 квітня президентом обрали Н. Назарбаєва.

Влітку — восени 1990 р. потужною політичною силою став рух “Азат”, котрий виступив за повну державну незалежність Казахстану. Піднімалися й інші рухи та політичні партії. Наприкінці вересня 1990 р. Н. Назарбаєв зустрівся з представниками найвпливовіших партій і рухів; досягли домовленості про річний мораторій на проведення масових акцій протесту в столиці. Водночас позиції союзної центральної влади виявилися нестійкими, а в республіках ішов процес суверенізації. 25 жовтня 1990 р. прийнято Декларацію про державний суверенітет Казахстану, згідно з якою проголосили зверхність республіканських законів над союзними.

Події серпня 1991 р. і підписання Біловезьких домовленостей сприяли подальшій суверенізації Казахстану. Н. Назарбаєв оголосив проведення прямих виборів президента. В результаті них 1 грудня 1991 р. він знову став президентом (як єдиний претендент він набрав 98,8 % голосів). 16 грудня того самого року парламент останнім з-поміж усіх колишніх радянських парламентів проголосив державну незалежність Республіки Казахстан.

Одразу почалося формування нової політичної системи, головною рисою якої стала сильна президентська влада, що оголосила додержання принципів демократії та поваги основних прав і сво-

бод людини. Першу Конституцію суверенного Казахстану прийняли 28 січня 1993 р. Вона стала своєрідним компромісом між старим і новим політичними устроями, тому з самого початку містила чимало суперечностей. У результаті проведеного референдуму 30 серпня 1995 р. прийнято нову Конституцію Республіки Казахстан, у якій усунули недоліки попереднього конституційного устрою, сформулювали модель президентської республіки. Повноваження глави держави щодо парламенту й уряду нічим не обмежувалися. Конституційний суд скасовувався. Право призначати суддів усіх рангів передавали главі держави, тобто інститут незалежної судової влади фактично ліквідовувався. Губернаторів областей — акимів — відтоді не обирали, а їх призначав сам президент, який міг їх і усунути з посади. Двопалатний парламент, що обирався під контролем голів місцевих адміністрацій, фактично перетворювався на законодавчий додаток до виконавчої, тобто президентської, влади.

Слід зазначити, що Н. Назарбаєву довелося вести гостру боротьбу з парламентом. У політичному конфлікті з президентом його депутати зазнали поразки. Радянський парламент зразка 1990 р. “добровільно” розпустили згідно з президентським указом у грудні 1993 р. Новий, сформований за результатами виборів 7 березня 1994 р., теж був розпущений, проте вже відповідно до рішення Верховного Суду, який визнав вибори недійсними. За новою Конституцією 1995 р. права парламенту виявилися значно меншими. У тому самому році Н. Назарбаєв вдався до політичної акції, що негативно вплинула на його імідж демократично орієнтованого лідера. 29 квітня 1995 р. у республіці відбувся референдум, що подовжив термін повноважень президента Н. Назарбаєва до 1 грудня 2000 р. З того часу до Казахстану почали застосовувати термін “башизм”. Новоутворене слово походить від титулу туркменбаші Сапармурата Ніязова, який розпочав кампанію за подовження повноважень найвищих керівників довічно.

У жовтні 1997 р. президент звернувся з посланням до народу Казахстану, в якому виклав Стратегію розвитку країни до 2030 р. У цьому документі проаналізовано новітню історію незалежного Казахстану і зазначено основні шляхи розвитку країни на найближчі 30 років. Це була одна з перших на пострадянському просторі стратегія реформ на довготривалу перспективу. Як довготермінові виокремлені такі пріоритети:

— внутрішньополітична стабільність і консолідація суспільства, що мають дозволити Казахстану втілити в життя національну стратегію;

— економічне зростання, що ґрунтується на відкритій ринковій економіці з високим рівнем іноземних інвестицій і внутрішніх заощаджень. Це дає змогу досягти реальних, стійких і зростаючих темпів економічного поступу;

— здоров'я, освіта і добробут громадян Казахстану. Для цього потрібно постійно поліпшувати умови життя, здоров'я, освіти і можливості усіх казахстанців, також важливе значення має покращання екологічного середовища;

— енергетичні ресурси Казахстану мають ефективно використовуватися шляхом швидкого збільшення видобування та експорту газу і нафти з метою одержання прибутків, що сприятимуть стабільному економічному зростанню;

— інфраструктура, особливо транспорт і зв'язок. Потрібно розвивати ці ключові сектори таким чином, аби сприяти зміцненню національної безпеки, політичній стабільності й економічному прогресові;

— створення професійної держави, що передбачає формування ефективного і сучасного корпусу державних службовців Казахстану, відданих справі і здатних виступати представниками народу в досягненні пріоритетних цілей країни.

Проте реалізувати накреслене виявилось складною справою. До того ж закінчувався визначений термін перебування Н. Назарбаєва на посаді президента. Не добувши його, Н. Назарбаєв оголосив про складання повноважень президента і проведення нових виборів. *Вибори 10 січня 1999 р. уперше відбулися на альтернативній основі, проте перемогу одержав Н. Назарбаєв із результатом 79,78 % голосів казахстанців.* Це розцінили як масову підтримку населенням свого лідера.

4 грудня 2005 р. знову відбулися вибори президента, в яких взяли участь п'ять кандидатів. Переміг знову Н. Назарбаєв, обраний на новий семирічний термін. Він одержав 91,15 % голосів при тому, що явка електорату становила понад 77 %. Лідер опозиційного блоку “За справедливий Казахстан” Жармахан Туякбай отримав майже 6,5 % голосів. Три інші кандидати поділили між собою 2,35 % голосів. Яскраві лідери опозиції, здатні скласти конкуренцію діючому президентові, задовго до виборів були усунені владою з політичного поля, а Ж. Туякбай складав враження “підставного” конкурента. Вибори проходили за допомогою електронного голосування і традиційних бюлетенів.

Опоненти Н. Назарбаєва, зокрема “Соціалістичний опір Казахстану”, пояснювали його чергову перемогу декількома обставинами:

1) використання нафтових надходжень для тимчасового згладжування соціальних суперечностей і збільшення заробітної плати бюджетникам; надію на покращення особистих перспектив кожного казахстанця мала вселити програма “трьох ключів” — від роботи, квартири і машини; на місцях відкрилися громадські приймальні, покликані вирішувати конкретні проблеми виборців;

2) надзвичайне зміцнення державного апарату, посилення командно-адміністративного контролю над усіма гілками влади;

3) слабкість і роз'єднаність його противників, а також низька соціально-політична активність у суспільстві (треба особливо підкреслити політичну пасивність населення Казахстану. Наприклад, нормою є голосування за всю родину її главою. За умов ретельного стеження, аби проголосували всі члени сім'ї, різниці не буде, оскільки всі голосуватимуть, як батько. Таку ситуацію можна порівняти з політичними пристрасями в Україні, коли кожен член сім'ї може голосувати за різних політичних діячів або партії);

4) використання електронного голосування;

5) підтримка з боку американської адміністрації.

Команда діючого президента зробила все можливе задля того, аби його імідж був ближчим і зрозумілішим казахстанцям, аби не відчувалася відірваність влади від народу, щоб той міг оцінити не тільки професійні, але й людські якості свого лідера. Без протоколу президент представ життєрадісним, усміхненим чоловіком, у якого є свої захоплення й мрії. Поширювалися світлина неофіційного характеру, які мали спонукати виборців “голосувати серцем”. На одній з них Н. Назарбаєв задумливо перебирав струни домбри, на іншій грав з онуками. Часто він з'являвся у громадських місцях: на змаганнях, концертах або на ринку. Поширеною стала думка, що у побуті він — досить скромна людина порівняно з главами інших центральноазіатських ННД. Переважна більшість громадян поважає свого лідера, називаючи “Елбаси”, тобто “Татом”. Феноменальна народна любов пояснюється соціальною і політичною стабільністю, відносно сприятливою атмосферою для розвитку бізнесу, піднесенням ВВП на душу населення з 700 дол. на початку 1990-х років до 11 300 дол. у 2011 р. і середньою зарплатою, яка виросла за цей час у 45 разів. Кращі заробітки зумовили потоки гастарбайтерів з Узбекистану, Киргизії й Таджикистану, де ситуація набагато гірша, ніж в країні “економічного дива”.

Попри збереження вищої влади в одних руках політичні оглядачі передбачали посилення боротьби за майбутню спадщину між різними кланами та угрупованнями. Так і сталося.

В Казахстані клани сформовані в першу чергу на основі родоплемінних зв'язків: *все казахське населення поділяється на три жузи* — союзи племен, які усвідомлюють себе частиною єдиної казахської народності і населяють фіксовану традицією частину території країни: Ули жуз (“Старший”), Орта (“Середній”) і Кіші (“Молодший”). Географічно вони розташовувалися з південного сходу (Семиріччя як ареал розселення Старшого жузу) на північний захід (місце поселення Молодшого жузу). Середній жуз займав найбільшу, серединну територію. Жузи розпадаються на 20 нерівнозначних племен, а ті — на роди і коліна.

Після розпаду Радянського Союзу клановий баланс в органах влади був порушений і до кінця 1990-х років у більшості центральноазіатських республік домінуюче становище посів один з кланів. У Казахстані, за даними на 2000 р., Старший жуз контролював 23, Середній — 13, Молодший — 6 вищих державних посад. Вихідцями зі Старшого жузу були президент, прем'єр-міністр, глава президентської адміністрації, голова нижньої палати парламенту (Мажилісу), комітету національної безпеки, митного комітету, центральної виборчої комісії, міністри оборони, іноземних справ та ін. Поступово рівень представництва Середнього та Молодшого жузів в органах влади скорочувався.

В межах самого Старшого жузу домінуюче положення зайняло найближче оточення (“сім'я”) Н. Назарбаєва. До її складу входили його донька Дарига, під контролем якої через медіа-холдинг перебувало до 90 % інформаційного простору країни, її чоловік, зять президента Рахат Алієв, який на той час очолював Комітет національної безпеки, племінник Кайрат Сатібалди і другий зять Тимур Кулібаєв — керівник корпорацій “КазахОйл” і “Казах-Трансойл”.

В умовах історичного розділення між більшими і меншими казахськими кланами режим Н. Назарбаєва сприйняв певні елементи кланового авторитаризму, використовуючи нафтову ренту для умиротворення кланів-суперників і включення представників усіх трьох жузів до створюваної політичної системи. Водночас Елбаси шукав можливість консолідувати суперпрезидентську систему, в якій його кланова мережа контролювала б і владу, і ресурси. Крім згадуваних ресурсів, клан Н. Назарбаєва контролює також провідні банки країни, через Комітет національної безпеки чинить тиск на олігархічних конкурентів та опозицію. Потужна ресурсна база — живильне середовище режиму. Конкуруючи угруповання звинувачували клан президента в узурпації основних галузей і не бачили жодних можливостей похитнути його

монолітність. Однак ситуація змінилася, коли у вересні 2006 р. чоловік старшої доньки Н. Назарбаєва Дариги, перший заступник міністра закордонних справ, посол в Австрії Рахат Алієв, відчувши себе можливим спадкоємцем “престолу”, влаштував загальнонаціональну дискусію на тему необхідності перетворення республіки на конституційну монархію на чолі з тестем. Потім, на його думку, влада у 2012 р. мала б перейти до нього у спадок. Не відомо, була це його власна ідея чи її обговорювали у вузькому колі родини Н. Назарбаєва. Казахстанці перебували в занепокоєнні стосовно можливості референдуму про майбутню систему влади, що могла перетворити республіку на Казахський султанат.

Але навесні 2007 р. проти Р. Алієва розпочали кримінальну справу в підозрі у викраденні у січні 2007 р. декількох колишніх топ-менеджерів “Нурбанку”, в якому зять Н. Назарбаєва був одним з головних акціонерів. Мета полягала в тому, щоб заволодіти майном викрадених. Причому президент дав особисте доручення генеральному прокуророві і міністру внутрішніх справ провести ретельне розслідування, “незважаючи на посади і положення”. Під час розслідування закрили газету “Караван” і телеканал КТК, співвласником якого був зять президента. Н. Назарбаєв звільнив свого родича з посади посла у Відні, а його донька Дарига подала документи на розлучення. Коли почалося розслідування, Р. Алієв попросив прихистку саме там, відкидаючи всі звинувачення і наголошуючи на політичному сенсі справи, ініційованої нібито самим Н. Назарбаєвим. Начебто це сталося через намір Р. Алієва висунути свою кандидатуру на президентських виборах 2012 р.

Проте справжні причини падіння однієї з найвпливовіших осіб Казахстану слід шукати не в його опозиційності діючому режимові, а у складних перипетіях боротьби лідерів двох провідних кланів назарбаєвської родини. Один із них очолював чоловік старшої доньки Дариги, на чолі другого стоїть чоловік середньої доньки Динари Тимур Кулібаєв, котрому президент більше довіряв, порівняно зі старшим “спадковим принцом”.

15 січня 2008 р. районний суд Алмати визнав Р. Алієва — колишнього зятя президента — винним у низці злочинів, включаючи створення злочинного угруповання, рекет і викрадення людей. Вироком було: 20 років позбавлення волі у колонії суворого режиму. Військовий суд Акмолинського гарнізону звинуватив колишнього зятя президента та його наближених осіб у спробі підготовки державного перевороту, що також завершилось вироком у 20 років позбавлення волі. Сам Р. Алієв на процесі був відсутній,

оскільки з 2007 р. перебуває за межами Казахстану. Австрія відмовила у видачі його на батьківщину. Пізніше він переїхав до Лондона, звідки розсилає звернення, в яких таврує “тоталітарний режим” колишнього тестя. У зв’язку з цією історією імідж Н. Назарбаєва на Заході набував виразнішого характеру рішучого борця з корупцією.

У прагненні посилити демократичну складову свого іміджу 16 травня 2007 р. Н. Назарбаєв запропонував внести поправки до Конституції: вибори за партійними списками, збільшення чисельності депутатського корпусу з 77 до 107 осіб і підвищення ролі парламенту, спрощення механізму висловлення недовіри уряду, розвиток місцевого самоуправління, скорочення президентського терміну до п’яти років, починаючи з 2012 р., та ін. Проте такі демократичні пропозиції недовго тішили прогресивно налаштовану громадськість Казахстану та інших країн. Вже 18 травня група депутатів парламенту доповнила пакет поправок Н. Назарбаєва своїми пропозиціями: враховуючи “історичну роль першого президента”, а також потребу завершення розпочатих ним економічних і політичних реформ, йому дозволено балотуватися на вищу посаду в державі нескінченну кількість разів. Парламент Казахстану без будь-якого обговорення дозволив Н. Назарбаєву бути довічним президентом. Через три дні президент підписав пакет документів. Замість очікування перетворення Казахстану на парламентсько-президентську республіку в результаті політичної реформи настало розчарування.

У Казахстані політичні партії як правого, так і лівого спрямувань не мають серйозного впливу на ситуацію у республіці. Переважна більшість населення є політично малоактивною. 28 серпня 2007 р. відбулися вибори до нижньої палати парламенту — Мажілісу. За очолювану президентом партію “Нур Отан” (“Світ батьківщини”) проголосувало 88,05 % електорату, який прийшов на виборчі дільниці. Опозиційні Народно-демократична партія “Ак жол” (“Світлий шлях”) і Загальнонаціональна соціал-демократична партія набрали 3,27 і 4,62 % відповідно. Тобто лише одна партія подолати 7-відсотковий бар’єр. Представники опозиції заявили, що мають докази грубих порушень і оскаржуватимуть результати виборів. Але для президента країни Центральноазійського регіону піти на такий крок означало б виявити слабкість і невпевненість у власних силах. До того ж досвід більшості середньоазійських сусідів свідчить, що внаслідок гострих суперечок між партіями держави вже не одноразово перебували на межі громадянської війни.

Конституційні поправки суттєво розширили повноваження парламенту. В ньому перебували лише депутати від президентської партії. Казахстан став чи не єдиною країною світу з багатопартійною системою, у парламенті якої представлена лише одна партія (виняток — Джибуті).

2008 р. у Казахстані назвали “роком реформ”: в країні бурхливо обговорювали проекти законів про політичні партії, вибори, засоби масової інформації та місцеве самоврядування. Був прийнятий Конституційний закон про вибори, що передбачав рівні права всіх кандидатів при висвітленні виборчої кампанії у ЗМІ. Гарантувалося, що нижня палата парламенту формуватиметься за участі не менше двох політичних партій. У тому ж році прийняті Податковий та Бюджетний кодекси, трирічний бюджет на 2009—2011 рр., закон “Про конкуренцію”. Розгорнулася робота зі створення правової бази для подальшої демократизації в межах прийнятих у 2007 р. поправок до Конституції країни. У Казахстані діють опозиційні партії, виходять їх друковані видання, які вільно продаються. Наявні приблизно десять неурядових організацій, які можна вважати впливовими суб’єктами політики, однак більшість із них тісно пов’язана з державою і фінансується адміністраціями і міністерствами. Аби забезпечити політичному курсу повну підтримку з боку неурядових організацій, на них намагаються поширити систему державних замовлень на ті чи інші проекти.

Головна причина проведення реформ — запобігання розколу еліти та дестабілізації суспільства. На думку аналітиків, постійні конституційні реформи можуть виявитися досить ефективним інструментом у стабілізації політичного процесу, оскільки вони дозволяють змінювати правила політичної “гри” у широкому діапазоні, не виходячи за межі конституційно-правового поля. До того ж парламентські реформи дозволяють деполітизувати великі бізнес-групи, якщо не нейтралізувати, то послабити їх політичний тиск на владу. Саме приклад Казахстану це найбільш яскраво ілюструє. Хоч деякі казахстанські компанії ще представлені у системі законодавчої влади, найбільш впливові виявилися за межами парламенту. На початку другого десятиріччя ХХІ ст. досягнуто альянсу верховної влади з великим бізнесом, який орієнтований на стратегічні цілі держави. Великий бізнес одержав владу не через вибори і політичні партії, а завдяки адміністративному ресурсу. Створення державного холдингу “Самрук”, фонду “Казина”, соціально-підприємницьких корпорацій, союзу “Атамекен”, програма “30 корпоративних лідерів”, акції з легалізації

власності, наявність своїх ставлеників в адміністрації президента, уряді, Національному банку, акиматах (регіональні органи виконавчої влади у Казахстані) тощо — все це фактично призвело до того, що інтереси великого бізнесу, як приватного, так і державного, просто стали державною політикою.

Деякі оглядачі вважають, що в країні виникли дві “реальності”, мало пов’язані між собою. Перша охоплює парламент, уряд, “Нур Отан”, реформи, ЗМІ, електорат тощо. Друга — це великий бізнес (банківський, будівельний, нафтовий, металургійний) і державні корпорації. Їх об’єднує тільки постать глави держави, який визнається гарантом стабільності в обох реальностях.

У грудні 2010 р. почався збір підписів про референдум, що мав продовжити президентські повноваження Н. Назарбаєва. Хоч збір підписів виявився успішним і його підтримав парламент, президент виявив свою “демократичність” і наклав вето. Натомість — позачергові *вибори президента Республіки Казахстан 3 квітня 2011 р.* Кандидатами крім діючого глави держави були зареєстровані секретар центрального комітету Комуністичної народної партії Казахстану Жамбіл Ахметбеков, голова Партії патріотів Казахстану, депутат сенату парламенту Гані Касимов і лідер екологічної організації “Тагігат” Мелс Елеусізов. На них четвертий раз за останні 20 років переміг сімдесятирічний Н. Назарбаєв із показником у 95,55 % голосів виборців. З 2011 р. в країні запроваджено нове свято — День Першого Президента, що відзначається 1 грудня.

16 листопада 2011 р. президент розпустив нижню палату парламенту, про що його просили самі депутати. Їхня аргументація: необхідність проходження виборчого циклу в Казахстані до настання чергової глобальної фінансової кризи, а також прихильність республіки ідеям багатопартійності та політичного плюралізму, про що неодноразово говорив Н. Назарбаєв. *15 січня 2012 р. вибори відбулися* за 75,45 % явки електорату. 80,99 % голосів здобула “Нур Отан”, 7,47 % одержала демократична партія під назвою “Ак Жол” і Комуністична народна партія Казахстану — 7,19 %. Тобто парламент залишився під повним політичним контролем президента.

Іноземні оглядачі почали порівнювати Н. Назарбаєва з померлим Туркменбаші, стверджуючи, що казахський президент хворий на ту саму азійську хворобу властолюбства. Проте чимало іноземних політиків, зважаючи на значення казахстанської нафти (Казахстан може стати реальним конкурентом Росії у постачанні енергетичної сировини) зробили вигляд, що не помітили по-

силення авторитаризму, а охарактеризували прийняті поправки до Конституції як “динамічні процеси демократичних змін”. Адже для надійності нафтопостачання важливо, аби в цій державі була стабільність, нехай навіть ціною довічного президентства Н. Назарбаєва.

Деякі аналітики називають Казахстан “східною деспотією”, звинувачуючи його в певному авторитаризмі управління, клановості політики, проблемах зі свободою слова і переслідуванні інакомислячих. Проте варто згадати, що все це є і в тих країнах, які вважаються демократичними. Історія також показує, що чим пізніше країна стає на шлях модернізації (а перед Казахстаном на зламі тисячоліть виникла саме ця проблема) тим більша потреба у “жорсткій руці”. Для Н. Назарбаєва зразками є Туреччина і Південна Корея, яких генерали Мустафа Кемаль Ататюрк і Пак Джон Хі через авторитарну модернізацію підняли від рівня відсталості та злиденності до рівня найрозвиненіших країн Азії. Офіційна пропаганда стверджує, що всі “історії успіху” у Південній Кореї, Тайвані, Сінгапурі, Чилі і навіть Китаї починалися з економічної модернізації, і лише потім уряди ставали до політичних реформ. Адже передчасна демократизація може кинути країну в хаос, прикладом чого є сусідня Киргизія.

Авторитаризм Н. Назарбаєва зумовлювався низкою обставин:

По-перше, територіальні вимоги націоналістичних кіл Росії у поєднанні з сепаратистськими настроями серед частини російського населення Казахстану загрожували розколоту республіку.

По-друге, політичне суперництво між різними політичними угрупованнями протягом перших років незалежності поступово перетворилося на майже відкрите протистояння родових і кланових угруповань серед правлячої еліти.

По-третє, економічна депресія і спроби здійснення ринкових реформ призвели до гострої боротьби за перерозподіл економічних ресурсів і, як наслідок, до розквіту клієнтелізму, патронажу і корупції.

По-четверте, сам Н. Назарбаєв чітко переорієнтувався на технократичні методи керівництва. Він став прагматиком, прихильником сильної державної влади, під контролем якої в республіці відбувається поступовий перехід до ринку.

У перші роки незалежності Казахстан переживав дуже складні часи і робив перші кроки незнайомим шляхом. За часів радянської влади республіка була зорієнтована на те, щоб засипати зерно у комори батьківщини і видобувати зі своїх надр природні ба-

гатства. Понад 80 % усього необхідного для життєзабезпечення республіки надходило із зовні.

За часів горбачовської перебудови економіка Казахстану, як і інших радянських республік, прийшла у стан кризи. Протягом 1971—1985 рр. темпи приросту промислової продукції скоротилися з 9,3 до 3,5 %, національний дохід — з 10,3 до 1 %. В економіці встановилася система підтримки збиткових державних підприємств за рахунок рентабельних, залежність оцінки роботи не від кількості та якості виробленої продукції, а від валового продукту, тобто від коштів, витрачених на її виробництво, що призводило до процвітання ресурсно-витратних технологій. У сільському господарстві ситуація також не радувала: половина колгоспів і радгоспів збиткові, заборгованість державі становила понад 12 млрд крб. Вона склалася унаслідок не виправданого зниження цін на сільськогосподарську продукцію. Так, Казахстан щорічно протягом 1971—1985 рр. здавав державі майже 300 тис. т м'яса за ціною 2 крб за 1 кг, що давало приблизно 6 млрд крб, хоча реальні витрати становили від 18 до 27 млрд крб.

Як і в інших республіках, починаючи з 1985 р., здійснюються спроби оздоровлення економіки, але оскільки вони не торкалися її основ, то були приречені на провал. Із 1987 р. почався спад виробництва. Економіка все більше розбалансовувалася, рівень життя населення знижувався. У 1989 р. повсюди в СРСР піднялися страйки шахтарів, які ще більше розхитували слабку економіку і занепадаючу політичну систему. У липні 1989 р. великомасштабні страйки охопили Карагандинський басейн, виступи пройшли і на інших підприємствах Казахстану.

Після розвалу СРСР і здобуття незалежності в республіці почався процес переходу до ринкової економіки. Н. Назарбаєв взяв курс на концентрацію управління економікою й експортом у державних руках, і це був хіба не єдино можливий для Казахстану метод боротьби з економічною кризою. Адже республіка мала промислові підприємства, але не мала власної економіки. Треба було переходити від економіки радянського типу до ринкової, в якій ще потрібно навчитися працювати і жити.

При президентові створили Вищу економічну раду, до складу якої увійшли відомі вітчизняні та іноземні економісти. Заснували Комітет з державної власності, Антимонопольний комітет та інші аналогічні установи. Оголосили перехід усіх підприємств, розташованих на території Казахстану, під юрисдикцію республіки. Однак розпад господарських зв'язків з колишніми радянськими республіками, перехід Росії в односторонньому порядку

до лібералізації цін та інші фактори призвели до дестабілізації фінансової системи та невпинної інфляції. Казахстан перетворився на незалежну державу за умов економічної катастрофи.

Казахстану пощастило з корисними копалинами. Із 105 елементів таблиці Менделєєва у надрах республіки виявлено 99. За запасами нафти і газу Казахстан входить до першої п'ятірки світу. За розвіданими запасами та обсягами видобування багатьох стратегічно важливих мінералів він посідав провідні позиції у світі ще за радянських часів. Закономірно, що з другої половини 1990-х років відновлювальні процеси почалися саме з цих базових галузей. Досить швидко збільшилися обсяги виробництва на підприємствах газо- і нафтопереробки, металургії, що і стало основою динамічного зростання інших галузей національної економіки. Наприкінці 2000-х років держава зайняла дев'яту позицію у світі за видобуванням нафти, десяту — газу, дев'яту — вугілля і була світовим лідером із видобування урану. Вона має великі запаси цинку, ренію, берилію, свинцю, залізної руди та інших ресурсів. У світі щороку видобувається 11 млрд т мінералів, із них понад 250 млн т отримує Казахстан, що забезпечує йому стабільне 11-те місце серед основних світових постачальників мінеральної сировини.

Важливу роль відігравали структурні перетворення і формування нових “точок зростання” (кластерів), що у повній мірі відповідає новітнім тенденціям міжнародного економічного співтовариства. Розширення конкуренції — той стимулюючий фактор, який вплинув на всі сфери суспільної діяльності. Казахстан вважає себе частиною міжнародного співтовариства, і тому ретельно вивчає та враховує досвід інших країн, що успішно розвиваються. Без сумніву, зростання цінової кон'юнктури на нафту і газ суттєво прискорило його розвиток. Проте, крім цього, важливе значення має виважена стратегія управління і ретельний підбір компетентних керівників. У стислі терміни реформували законодавчу базу, що надзвичайно важливо для налагодження роботи економіки на новій основі. За підтримки держави і фактично з нуля створили фінансово-банківську систему, що також активізувало економіку.

У 2001—2002 рр. здійснено реформи банківської системи, залізничного транспорту, електроенергетики, житлово-комунального господарства тощо. Завдяки реформам вже у 1998 р. було приватизовано близько 90 % промислових об'єктів, у багатьох випадках — за участі іноземного капіталу. Тобто раніше, ніж усі в СНД, Казахстан здійснив широку кампанію із приватизації про-

мислових підприємств, чим привабив іноземних інвесторів. Однак майже в усіх найбільших спільних підприємствах казахстанська держава має своїх представників у радах директорів, залишаючи під своїм контролем до 20—25 % акцій. Серед центральноазіатських країн Казахстан має найвищий рівень промислового виробництва. Провідну роль відіграють галузі паливно-енергетичного комплексу, зокрема нафтова, куди найбільше надходить іноземних інвестицій. Ця галузь спочатку розглядалася як локомотив казахстанської модернізації, але потім Н. Назарбаєв сформулював завдання “Розвиватися так, наче у нас зовсім немає нафти”.

Казахстан має значний аграрний потенціал. Із 30 позицій він займає провідне місце на світовому аграрному ринку, у тому числі з 11 — входить до першої десятки (за виробництвом каракулю посідає 4-те місце, гречки — 5-те, олії та жита — 9-те місце тощо). Саме Казахстан відіграє важливу роль у забезпеченні країн регіону хлібопродуктами та іншим продовольством. А ціни на продукти харчування, бензин та комунальні послуги — значно дешевші, ніж в Україні.

Бурхливе зростання економіки в кінці 1990-х — на початку 2000-х років показує, що складну науку управління і розвитку країни в цілому казахська еліта опанувала. Тобто уламок народно-господарського комплексу Радянського Союзу перетворився на економіку самодостатньої держави з потенціалом подальшого розвитку. Від 2001 р. темпи економічного зростання Казахстану (8—10 % щорічно) порівнюють із темпами Китаю та Індії. За багатьма параметрами (залучення західних інвестицій, розвиток банківської сфери, темпи житлового будівництва, обсяг середньої заробітної плати, пенсійна реформа з її накопичувальною частиною) країна випереджає більшість пострадянських держав, включаючи Росію та Україну. Протягом 2002—2006 рр. гострота проблеми бідності в Казахстані знизилася у 4 рази, частка населення, що має прибутки нижче прожиткового мінімуму, — вдвічі, що не могло не відбитися на соціально-економічній ситуації в країні.

У Казахстані не крадуть у таких масштабах і з такою нахабністю, як у деяких інших пострадянських республіках. Країна взагалі уникла повальної криміналізації. Злочинців не допускають до управління економікою, в парламенті їх теж немає. Ті, які поки що перебувають на волі, займаються суто кримінальним бізнесом — від торгівлі краденими в Європі авто до наркотиків.

На початку XXI ст. Казахстан — це 65 % всієї регіональної економіки. Надихаючись прискореним зростанням свого госпо-

дарського комплексу, казахстанське керівництво заявило про намір перетворити країну на “центральноазіатського барса” — за аналогією з економічними драконами і тиграми Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Планувалося до 2015 р. втричі збільшити ВВП порівняно із 2002 р. і увійти до числа 50 найбільш конкурентоспроможних країн світу.

Проте на заваді стала *глобальна криза, від якої Казахстан постраждав найсерйозніше з усіх центральноазіатських ННД*. Причини полягали у найвищому рівні розвитку ринкових інститутів, наявності потужного промислового комплексу, розвиненої банківської системи, інтегрованої у світовий фінансовий ринок. Казахська банківська система активно використовувала сучасні форми іпотечного кредитування, інвестувала у цінні папери, розвивала фондовий ринок. Оскільки казахський фінансовий ринок ще тільки розвивається, то він більше підпадає під дію негативних факторів, насамперед зміну настроїв іноземних інвесторів. Казахстан зазнав серйозних проблем, зумовлених неплатоспроможністю позичальників за іпотечними кредитами, їх масовим банкрутством, зниженням прибутковості банків, знеціненням капіталів, розміщених на ринку цінних паперів. Криза банківської ліквідності завдала сильного удару по сектору реальної економіки. Так, значно постраждала будівельна галузь, оскільки декілька будівельних компаній, що активно користувались послугами банківського кредитування, виявилися на межі банкрутства. Спорудження багатьох об'єктів, у тому числі житлових будинків, зупинилося. Відбулося падіння попиту і світових цін на продукцію сталеливарної промисловості. Отже, пішло зростання безробіття, зниження купівельної спроможності населення на фоні підвищення цін на продовольство. У 2008 р. значних втрат зазнав малий і середній бізнес, у якому на початку року було задіяно 1,4 млн осіб, а вже до 1 квітня їх число зменшилося до 800 тис. За цим настало скорочення бази оподаткування, а отже, зниження прибутків казахстанського бюджету. Почалося зниження звичних високих темпів зростання ВВП.

Однак уряд вдався до програми антикризових заходів, яку експерти назвали найбільш системною та оперативною в СНД. Її опорою став Національний фонд, створений ще у 2000 р. Цей фонд акумулював прибутки від продажу нафти і газу. Були створені й інші фонди, з яких йшли вливання в економіку Казахстану. У лютому 2009 р. Національний банк Казахстану провів девальвацію національної валюти, послабивши тенге щодо долара на 25 % (курс тенге щодо долара доведено з 120 до 150). Введено новий По-

датковий кодекс, який, зокрема, передбачав запровадження нових податків для видобувних компаній.

6 березня 2009 р. президент виступив зі своїм щорічним Посланням народу Казахстану “Через кризу до оновлення й розвитку”, в якому закликав націю до згуртування перед світовою фінансовою небезпекою. В середині травня 2009 р., виступаючи на XII з’їзді правлячої партії “Нур Отан”, її лідер Н. Назарбаєв проголосив новий курс — з 2010 р. республіка починає “п’ятирічку форсованого індустріально-інноваційного розвитку”. Пріоритетні напрями: агропромисловий комплекс, будівельна індустрія, нафтопереробка, металургія, хімічна промисловість і фармацевтика, енергетика, розвиток транспортної та інформаційної інфраструктур. Ці базові елементи національної економіки мають посилити її стійкість у кризових умовах. Впродовж 2009 р. введено в експлуатацію близько 100 підприємств зі створенням 10 тис. робочих місць. На 2010—2011 рр. планувалося ще 382 проекти (60 тис. робочих місць). Взагалі п’ятирічний план РК націлений на “створення широкого прошарку забезпечених громадян у квітучій демократичній країні з диверсифікованою економікою”.

Свій шлях до лідерства Казахстан визначив так: “Соціально відповідальна влада плюс індустріалізація всієї країни”. Тобто серед решти країн світу казахстанське керівництво усвідомило значення реіндустріалізації. Також було зроблено висновок: без чіткого планування в умовах кризи складно досягти стабільного розвитку. На середину серпня 2009 р. було повідомлено, що Казахстан першим в СНД виходить з економічної кризи, оскільки зниження показників розвитку економіки досягло дна і почалося їх поступове зростання.

Здійснені трансформації суттєво зміцнили економічний потенціал Казахстану і допомогли йому завоювати визнання як надійного ділового партнера. Все це стало головним фактором, що забезпечив стабільний громадянський мир, згоду і територіальну цілісність країни. Останнє викликає особливий інтерес у міжнародних аналітиків, оскільки Казахстан — сукупність суттєво відмінних між собою господарсько-економічних зон. Ще більш мозаїчною є демографічна структура країни. Крім того, тут функціонує широкий спектр релігійних конфесій. Тобто є безліч підстав для серйозних протиріч і конфліктів.

Як і деякі інші пострадянські країни, Казахстан має проблеми міжнародних відносин. Інколи його називають “сучасним Вавилоном”, оскільки тут мешкають представники понад 130 націй і народностей. Одним із виявів зазначених проблем стало пе-

ренесення столиці республіки. За часів СРСР нею була Алма-Ата (казахи тепер називають місто Алмати). Її розміщення на крайньому південному сході давало змогу радянській адміністрації бути присутньою у самому центрі казахського сектору. Але зі здобуттям незалежності ситуація змінилася. Казахське керівництво почало побоюватися, що північ країни, де переважало російське населення, може відокремитися від Казахстану і приєднатися до Росії. Аби запобігти такому розвитку подій, столицю перенесли на північ. У 1998 р. колишній Акмолінськ (з 1961 р. — Цілиноград) став називатися Астана, сюди після поспішного створення необхідних умов перенесли столицю держави. На місці убогого радянського містечка за якихось десять років виріс сучасний мегаполіс із найгарнішою архітектурою світового рівня, але зі східним колоритом. Світило світової архітектури Норман Фостер зробив свій внесок: за його проектом в Астані зведено культурно-розважальний комплекс “Ханське шатро” із прозорим дахом та аквапарком, “Палац миру і згоди” у формі піраміди. Остання назва символічна, оскільки в Казахстані немає таких гострих і частих конфліктів на національному ґрунті, як у деяких інших центральноазіатських державах. Казахська влада на сьогодні перебуває посередині русифікованої зони країни.

Проникнення росіян до казахських земель має давню історію. Північне узбережжя Каспійського моря і правий берег ріки Урал (Яїк) росіяни почали заселяти ще у XV ст. Російський уряд з початку XVIII ст. з метою охорони кордонів Південного Сибіру (Північного Казахстану) від набігів кочівників залучав “охочих людей” із жителів російської Півночі, донських і запорізьких козаків, з яких у 1808 р. було створено Сибірське козацьке військо. Особливо багато росіян та українців прибули для засвоєння цілини та “новобудови комунізму”. До середини 1930-х років північ Казахстану вважалася частиною східної сибірської окраїни. Тоді радянське керівництво зробило цю територію частиною республіки Казахстан. Нині це все ще переважно російська громада під казахською владою. Досі існують побоювання, що Північ висуне претензію на автономію.

Протягом тривалого часу казахи становили менше 40 % населення республіки, а ще 40 % — росіяни й українці. За переписом 2009 р., казахи становили вже 63,1 %, росіяни — 23,7, українці — 2,1 %. Керівництво різними способами заохочує казахів переїздити на історичну батьківщину з інших країн. Натомість радісно сприймають від’їзд німців до Німеччини, корейців — до Кореї, росіян — до Росії. На півдні казахи становлять більшість, але во-

ни ділять свою землю з етнічними меншинами: українцями, німцями, узбеками, татарами, уйгурами та ін. До 50 % населення належить до сунітського ісламу, на півночі домінує православ'я. Час від часу на міжетнічному ґрунті виникають заворушення, як було у квітні 2007 р., коли в різних місцевостях відбулися сутички між казахами, з одного боку, і турками, уйгурами, чеченцями, узбеками — з іншого. Серед казахів останнім часом зростають настрої відстоювання своєї гідності перед представниками інших народів, які мешкають у РК.

Але в цілому протягом усіх років незалежності в республіці зберігався спокій. В умовах, коли у сусідніх центральноазіатських державах почалися криваві міжетнічні зіткнення і збільшилася політична напруженість у самому Казахстані, помірний націоналізм, політика компромісів і стратегія “стабільність за будь-яку ціну” одержали тут підтримку практично всіх соціальних та етнічних груп. Треба особливо підкреслити, що громадянська згода оголошена в Казахстані основою внутрішньої політики. Це не просто декларація. Процес державного будівництва в республіці значною мірою визначається саме такою ідеєю. Показовим є той факт, що міністерство, котре увібрало у себе кілька колишніх незалежних структур — державний комітет з друку, радіо, телебачення, кіно, архіви та ін., так і називається: Міністерство культури, інформації та громадської згоди. Також створена Асамблея народів Казахстану — унікальний орган, представлений у парламенті. Він реалізує модель міжетнічної згоди у суспільстві. 30 квітня 2010 р. прийнята Доктрина національної єдності Казахстану.

Північ Казахстану має кращі наземні комунікації, більші міста і значну кількість галузей промисловості ще від радянських часів. Тут розташований відомий космодром Байконур, який у 1994 р. віддали на 20 років в оренду Росії. Але визначатиме майбутнє країни її захід, що виходить до Каспію з його надзвичайно багатими запасами нафти і великими нафтоочисними заводами. Казахстан має кордон із Китаєм, зростаюча економіка якого потребує збільшення постачання енергоносіїв. Із КНР підписано міждержавний договір як основу розвитку зв'язків, ведеться широка торгівля. Китай зацікавлений не тільки у сусідських енергоносіях, а й у трансказахстанській залізничній магістралі, що з'єднає Китай з Європою, а також у сфері прикладання капіталів і ринках збуту власної продукції. Пекін склав конкуренцію Вашингтону в боротьбі за казахстанські енергоносії. Співпраця сусідів не тільки може скасувати залежність КНР від нафти, яка

завозиться танкерами, а й зумовити вирішальне становище Казахстану в Центральній Азії. У 2008 р. було підписано угоду про прокладання газопроводу до Китаю, що вперше дасть можливість казахстанському газу вийти на зовнішні ринки, минаючи Росію. Це тільки перший етап паназіатського проекту, що торпедує російський гігант “Газпром” — єдиний постачальник газу до Китаю та Індії.

Газопровід, про який підписано угоду, є частиною проекту “Центральна Азія” із транспортування блакитного палива з Туркменистану через Узбекистан і Казахстан до Китаю. Але казахське керівництво усвідомлює прихований експансіонізм Китаю, протистояти якому самостійно країна не зможе. Ось чому Н. Назарбаєв наполегливо висував і висуває проекти центральноазіатської інтеграції: ЄврАзЕс, ШОС, Нарада із взаємодії і заходів довіри в Азії, Центральноазіатський економічний союз. Казахський президент навіть наголосив, що перед регіоном стоїть вибір: або чекати приходу наступної імперії, або піти на серйозну інтеграцію. Причому вона має відбутися під керівництвом Казахстану. Проте інші ННД Центральної Азії не дуже йдуть назустріч таким пропозиціям.

Президент Казахстану ніколи не відмовлявся від тісних зв'язків із Росією та іншими пострадянськими ННД (як можна відмовитися, якщо загальна довжина практично відкритого російсько-казахського кордону становить 7,5 тис. км, а кордони з Узбекистаном, Киргизстаном й Туркменистаном прозорі). Навпаки, він завжди відіграв роль головного інтегратора пострадянського простору. Достатньо згадати зустріч у грудні 1991 р., під час якої, власне, й утворилася СНД (21 грудня в Алмати на зустрічі глав 11 колишніх республік СРСР було підписано протокол про створення Співдружності Незалежних Держав). Якщо більша частина лідерів ННД розглядала Співдружність як “механізм цивілізованого розлучення”, Н. Назарбаєв намагався формувати з неї життєздатне співтовариство (під егідою Казахстану). Він чи не найдовше з усіх інших керівників колишніх радянських республік опирався розвалу СРСР і виступав за конфедеративну державу. На його думку, не слід було ділити збройні сили, їх потрібно було підпорядкувати єдиному командуванню. Звичайно, така позиція задовольняла російських військових. Командувач 40-ї армії, розташованої у Казахстані, генерал А. Рябцев заявляв: “Армія підтримує президента Назарбаєва”.

Президент свідомо затягував справу створення власних збройних сил. Існувала дилема: якщо збройна армія буде тільки казах-

ською, то вона може антагонізувати неказахське населення; якщо буде багатонаціональною, з переважанням російськомовного населення, чи можна розраховувати на її лояльність націоналістичному уряду? Проте формування національної армії для незалежної держави невідворотне. До того підштовхували позиції російських націоналістів у Державній Думі, а також висунення ними територіальних претензій до Казахстану. Йдеться про російські зазіхання на половину Уральської, Кустанайської, Павлодарської областей, майже повністю на Північно-Казахстанську, Кокчетавську, Східно-казахстанську області. У свій час в Росії були популярні ідеї відомого письменника і громадського діяча О. Солженіцина про долю країни загалом та її південні кордони зокрема. Щоправда, з боку казахських націоналістів теж висувалися вимоги переглянути кордони, повернути території, окреслені лінією Оренбург — Курган — Омськ.

Проте Росія завжди посідала одне з провідних місць в ієрархії зовнішньополітичних пріоритетів Казахстану. Але останній не повністю залежить від політичних настроїв Москви або цін на транзит енергоносіїв, що визначає “Газпром”. Причина полягає не тільки у багатстві надр, а й в успішно здійснених реформах. Разом із тим казахський президент не відмовляється від співпраці з Росією. Так, у травні 2007 р. Казахстан підписав із РФ угоду про поставки казахської нафти і газу через російську територію, домовившись про транзитні ціни. Наразі слід зазначити, що розважливий політичний стиль Н. Назарбаєва ніколи не давав підстав росіянам розслаблятися.

Прикладом цього є розігрування “ядерної карти” у його зовнішній політиці. За радянських часів у Казахстані розміщувалися 104 найважчі у світі ракети СС-18 із 10 ядерними боеголовками на кожній з них, а також стратегічні бомбардувальники ТУ-95 із 370 крилатими ракетами з ядерним вмістом — всього приблизно 1400 боеголовок. Загальна вартість ядерного вмісту ракет після їх демонтажу і переробки становила майже 1 млрд дол.

Казахстан не поспішав демонтувати розташований на його території ядерний арсенал. Його керівництво пропонувало у 1993 р. сформувати спільне командування стратегічними ядерними силами, розміщеними на території республіки. В Росії таку ідею не прийняли, оскільки це означало б порушення її міжнародних зобов’язань. Росію турбував український варіант “приватизації” стратегічних ракет, коли Україна досить тривалий час заявляла про намір залишитися ядерною державою. Але у Казахстані пар-

ламент ратифікував Договір про нерозповсюдження ядерної зброї.

Водночас Росія ревниво поставилася до підписаної 13 грудня 1993 р. американо-казахстанської угоди про безпечний демонтаж ядерних боеголовок, що були складовою стратегічного арсеналу колишнього СРСР. Вашингтон надавав для цього відповідні кошти. Американці заявили, що куплять весь уран, який залишиться. Росія вважала, що саме вона проведе демонтаж. У Казахстані вирішили відмовитися від статусу ядерної держави, аби одержати компенсацію за ракети з атомними боеголовками. За цим стояла та обставина, що у держави не вистачало коштів на утримання застарілої зброї, що залишилася у спадок від Радянського Союзу. У 1994—1995 рр. усі ядерні боеголовки були вивезені до Росії. У 1994 р. Росія, США та Велика Британія уклали договір про гарантії безпеки України, Білорусії та Казахстану після вивезення з території цих країн ядерних боеголовок. Пізніше назарбаєвська команда зуміла добитися того, що припинення ядерних випробувань виглядало як велична жертва з боку миролюбного президента Казахстану. Йому навіть подякував всесвітньо відомий письменник Пауло Коельо у післямові до свого роману “Заір”, дія якого розгортається в Казахстані: “Він не став продовжувати ядерні випробування у своїй країні, хоч мав усю необхідну технологію для цього, і визнав за краще ліквідувати увесь ядерний потенціал”. Останнє є одним зі свідчень того, що казахський президент здобув визнання на міжнародній арені.

Так само завдяки його активній діяльності зріс авторитет країни у світі. З 1 січня 2010 р. Казахстан став першим серед пострадянських республік, хто одержав право головувати в Організації з безпеки та співробітництва у Європі. 2010 рік став також роком головування Казахстану у Шанхайській організації співробітництва. З його боку вчинені такі дії: велика кількість ініціатив і пропозицій, участь практично у всіх міжнародних інститутах, приєднання до більшості міжнародних угод. Найграндіознішим проектом казахської влади став з’їзд лідерів світових і традиційних релігій в Астані (I з’їзд — вересень 2003 р., II — вересень 2006 р., III — липень 2009 р., IV — травень 2012 р.) В той момент, коли почали збуватися похмурі прогнози С. Хантінгтона про зіткнення цивілізацій, Н. Назарбаєв виступив у ролі миротворця, який зумів налагодити діалог між представниками різних конфесій.

Але найголовніше для казахського керівництва — політика на пострадянському просторі, де воно бере участь у всіх інтегра-

ційних проектах. 19 грудня 2009 р. на неформальній зустрічі в Алмати Н. Назарбаєв, Д. Медведев і О. Лукашенко домовилися створити Митний союз трьох держав, який з 1 січня 2012 р. мав трансформуватися в Єдиний економічний простір за прикладом Європейського Союзу. Казахстан — член Організації Договору про колективну безпеку (політологи його називають пострадянським анти-НАТО).

Багатовекторна зовнішня політика Н. Назарбаєва, яка допомогла йому підняти і зміцнити державу, — це лавірування між Росією, США та Китаєм. Кожна із зазначених держав має свої погляди на цей стратегічно важливий регіон.

Для Сполучених Штатів Америки президент Казахстану є найулюбленішим лідером у Євразії, а продовження співробітництва з Н. Назарбаєвим означає також підтримку незалежності Центральної Азії від російського, китайського та радикального ісламського панування. Сполучені Штати — перша держава, яка визнала Казахстан у 1991 р. Першому серед усіх країн СНД США присвоїли Казахстану статус країни з ринковою економікою. Саме звідти надходить найбільше інвестицій у казахстанське господарство. Америка спонукає свого союзника швидше вступити до СОТ, проте Н. Назарбаєв наголошує, що його країні ліпше вступати у цю організацію разом із Росією і тільки на вигідних для себе умовах.

Казахстан допомагає американцям відбудовувати Афганістан, його військовий контингент був відряджений до Іраку в рамках міжнародної коаліції. Американці надають Казахстанові допомогу у сфері оборони. У 2003 р. з цією єдиною з держав СНД США уклали п'ятирічний план двосторонньої військово-технічної співпраці. За новою військовою доктриною Казахстан планує перевести компоненти своєї оборони на стандарти НАТО, хоча про вступ до цієї організації не йдеться. Американці хотіли б координувати усі реформи, що здійснює Н. Назарбаєв. І знову має місце наочна американська “підтримка демократії” у тій країні, де багато нафти.

Варто зазначити, що Казахстан розміщений практично у географічному центрі тюркського світу, і перенесення столиці до Астани лише закріплює таке центральне розташування. Навколо РК розміщуються або тюркські держави (Узбекистан і Киргизія), або країни з тюркським населенням (Росія, Монголія, Китай). Казахстан нині — найбільш потужна і розвинена тюркська держава у Центральній Азії. Н. Назарбаєв проводить лінію на зміцнення дружби з усіма своїми сусідами з метою зміцнення сфери

впливу на них. Разом із тим повсякчасно підкреслюється власна незалежність. Саме систему взаємин між тюркськими народами мав на увазі Н. Назарбаєв, уперше проголошуючи ідею Євразійського союзу в 1994 р. на публічній лекції у Московському державному університеті.

Найгострішою зовнішньополітичною проблемою для Казахстану залишається каспійська. Росія, яка не схвалює дії Казахстану в північно-східному секторі Каспію (йдеться про пропозицію Казахстану розділити цей басейн за національними секторами), оголосила тендер на розробку своєї ділянки шельфу, приєднавши до неї блоки, які Астана вважає своїми. Проблема розподілу Каспію залишається не розв'язаною для всіх країн, що мають вихід до нього: переговори тривають.

Казахстан старанно уникає ускладнень у відносинах з Узбекистаном, хоча їхня стара конкуренція за вплив у регіоні приховує небезпеку суперечностей. А узбецька більшість у південних районах Казахстану турбує керівництво республіки як потенційне джерело міжнаціональних конфліктів.

У “зовнішньому поясі” південного закордоння Казахстану розташовані країни, відносини з якими розвиваються досить успішно, проте не так динамічно, як хотілося б керівництву республіки. Це стосується насамперед Туреччини, Ірану і Пакистану, хоча і в ісламському світі Казахстан здобув визнання. Підтвердженням цього стало обрання його головною державою в Організації “Ісламська конфедерація”, куди входить більшість мусульманських країн, з 2011 р. РК співробітничав з Ісламським банком розвитку. Значні фінансові надходження Казахстан одержує від різних арабських фондів. Але треба зазначити, що на його землі вплив радикальних ісламістських течій незначний. Їх не вважають фактором, що може серйозно дестабілізувати ситуацію в країні.

Казахстанське суспільство не позбавлене больових точок. Це корупція, економічні диспропорції, соціальна нерівність. Саме це виявили події у містечку Жанаозен, що сколихнули таке стабільне суспільство 16 грудня 2011 р. — у день святкування 20-ї річниці незалежності республіки. Тут сталося масове заворушення, ініційоване нафтовиками — працівниками дочірніх компаній державної нафтової компанії “КазМунайГаз” (“Каражан-басмунай” і “ОзенМунайГаз”), які страйкували з травня, вимагаючи погашення боргів за зарплатою. Гроші не видали, проте 2 тисячі працівників звільнили. Звільнені звернулися до суду, але той став на бік керівників місцевого бізнесу. 16 грудня про-

тестувальники — нафтовики і місцеве населення, яке приєдналося до них, розстрошили приготовану для урочистостей сцену, спалили ялинку на головній площі міста і напали на поліцію. Та, намагаючись придушити виступ, застрелила 14 осіб і поранила понад 80 (правозахисники стверджували, що постраждало значно більше). Були спалені три поліцейських автобуси і три будівлі, у тому числі офіс нафтової компанії “ОзенМунайгаз”, міський акимат, готель. Розбито вітрини магазинів та скло автомобілів. 17 грудня мало місце блокування залізниці на станції Шетпе. До міста були введені внутрішні війська, президент оголосив надзвичайний стан на 20 діб. Жанаозен опинився в інформаційній блоkadі, сайти незалежних ЗМІ й соціальні мережі блокувалися. Через деякий час оголосили, що “хуліганським виступам покладено край”.

Н. Назарбаєв править країною вже понад 20 років. Його не можна назвати типово східним політиком, швидше це азіат із суто європейським мисленням. В одному з інтерв'ю він сказав: “Казахи, за суттю, європейці, а не азіати. Так виховані”. Саме це — радянське — виховання змусило головного казаха обрати “єдиний правильний шлях” — “освіченого авторитаризму” (інші називають його режимом “керованої демократії”). Він переконався, що в такій складній республіці, якою є Казахстан, шлях від тоталітаризму до демократії лежить через авторитаризм. Його політика дала Казахстану можливість стати стабільною країною з ринковою економікою, що динамічно розвивається, а не загрузнути у політичних дискусіях і міжнаціональних чварах. Як зазначив президент, до західних стандартів демократії “ми маємо просуватися такими темпами і способами, аби не викликати катаклізмів”.

Проте будь-який авторитаризм раніше чи пізніше заводить у глухий кут. Занадто забюрократизована або корумпована держава, залежність суддів від виконавчої влади, приниження статусу і повноважень представницьких органів заважають модернізації країни і вимагають реформ. Демократизація політичної системи потрібна Н. Назарбаєву тому, що його система безнадійно відстає від темпів економічних перетворень. Він сам запропонував пришвидшити процес демократизації, висунувши поправки до Конституції. Разом із тим він неодноразово говорив, що проти “сліпого копіювання західних демократій”, що у Казахстані свій шлях політичного транзиту.

Запитання для самоперевірки

Яку позицію зайняв новопризначений першим секретарем ЦК компартії Казахстану Г. Колбін, прибувши до Алма-Ати?

Як прореагувала казахська громадськість на нове призначення з Москви?

Охарактеризуйте екологічні проблеми Казахстану.

Назвіть довготермінові пріоритети зі Стратегії розвитку Казахстану до 2030 р.

Які демократичні зміни запропонував Н. Назарбаєв навесні 2007 р.?

Як формується зовнішньополітичний курс республіки на сучасному етапі?

Що трапилося у Жанаозені в грудні 2011 р.?

Завдання для самостійної роботи

Складіть політичний портрет Н. Назарбаєва.

Проаналізуйте причини кращих показників розвитку Казахстану порівняно з Росією та Україною.

Чому Казахстан віддає пріоритет відносинам із Росією?

Порівняйте позиції двох зятів Н. Назарбаєва у боротьбі за владу.

Проаналізуйте вплив світової фінансово-економічної кризи на Казахстан та антикризові заходи його керівництва.

З'ясуйте проблеми, що ускладнюють ситуацію в Казахстані на поточний момент.

УЗБЕКИСТАН

Нині Узбекистан — одна з найбільш стабільних і відносно благополучних держав Центральної Азії. Однак ціна стабільності і благополуччя — значно нижчий рівень розвитку демократичних начал у суспільстві не тільки порівняно з європейськими новими незалежними державами, а навіть з іншими молодими державами Центральної Азії, за винятком Туркменистану.

За радянських часів Узбекистан був включений до міжреспубліканського поділу праці, а його економіка — до сфери науково-технічного прогресу. Досить швидко тут сформувалися потужні галузі промисловості й сільського господарства, великі сучасні підприємства зі складною технікою і технологією, а також сировинною та енергетичною базами. Тут створили мережі автомобільних і залізничних шляхів, лінії електропередач, систему інформаційного обслуговування, тобто ту інфраструктуру, котра вирізняє розвинуті індустріальні країни і яка набагато випереджала чимало країн Сходу, що розвивалися. На момент здобуття незалежності за виробництвом валового внутрішнього продукту на душу населення Узбекистан суттєво випереджав таких своїх сусідів, як Індія, Пакистан, наближаючись до рівня Туреччини.

Проте серед радянських республік він не був найрозвиненішим, а навпаки, його вважали досить слабким. Напередодні проголошення незалежності на експортні операції спрямували 38,5 % обсягу зовнішньої торгівлі, а на імпорт — 61,5 %. Виробляючи у 1990 р. 3,2 % національного прибутку СРСР, Узбекистан мав 53-відсотковий рівень прибутків на душу населення стосовно загальносоюзного. В загальносоюзній економіці республіка спеціалізувалася головним чином на вирощуванні бавовнику.

Під цю культуру відводилася переважна більшість земель, що спричиняло продовольчу, насамперед зернову, залежність Узбекистану від більш розвинених республік Союзу.

Аграрне перенаселення разом із високими темпами природного збільшення людності (3 % на рік), низьким технологічним рівнем сільськогосподарського виробництва і розвитку соціальної інфраструктури на селі приховували потенціальну соціальну напруженість і політичну нестабільність. У республіці існувала низка складних проблем, насамперед проблема нової національної ідентичності, оскільки “радянська” все більше і більше слабшала.

Перший некомуністичний народний рух організувався у 1989 р., він виступав за зміну системи вирощування бавовнику, а також запровадження узбецької мови як офіційної. Проте до виборів прихильників цього руху не допустили.

Коли серпневий путч у Москві показав, що сила Центру слабшає, 31 серпня 1991 р. Верховна Рада Узбекистану прийняла постанову “Про проголошення державної незалежності Республіки Узбекистан”, а також Закон “Про основи державної незалежності Республіки Узбекистан”. *29 грудня 1991 р. відбулися всенародні вибори президента: ним став Іслам Карімов*, раніше обраний на цю посаду на сесії Верховної Ради 24 березня 1990 р. На виборах 1991 р. Іслам Карімов — представник Народно-демократичної партії (так була перейменована Комуністична партія після серпневих подій 1991 р. у Москві, першим секретарем ЦК якої він працював з червня 1989 р.) набрав 85 % голосів, його суперник — представник від помірно опозиційної партії “Ерк” — Мухаммад Соліх — 12,4 %. Це пояснюється не тільки тим, що “Ерк” (“Воля”) був недостатньо відомим і популярним, а й традиційною повагою переважаючої більшості населення до існуючої влади. Присягу президента І. Карімов приносив на Корані, у 1993 р. здійснив хадж, що дає йому право носити один з найпочесніших для мусульманина титулів “хаджі”.

Колишній “головний комуніст Узбекистану” І. Карімов беззмінно очолює державу після проголошення її суверенітету. *На всенародному референдумі 1994 р. його повноваження були подовжені до 2000 р. Президентські вибори 2000 він теж виграв*. У липні 1996 р. черговий пленум Народно-демократичної партії задовольнив заяву І. Карімова про вихід з її лав. Отже, відповідно до Конституції Узбекистану президент І. Карімов став безпартійним.

Із самого початку формувався імідж І. Карімова як реформатора, який символізував національний престиж Узбекистану пе-

ред світовим співтовариством, а також майбутнє процвітання країни (можливо, з огляду на ці міркування він святкував свій день народження у Давосі у ненайлегшому 1993 р., чого не могли собі дозволити інші президенти пострадянських ННД). В офіційній пропаганді використовується риторика про повагу до принципів законності та правової держави з поправками на східну специфіку і традиційну легітиміацію. Остання виявляється у зверненні до національних історичних коренів.

Треба наголосити, що керівництво Узбекистану справді враховує давні традиції та спирається на них. В узбецькому суспільстві склалися відмінні від європейських уявлення про відносини індивіда й суспільства. Традиції авторитарної політики і відповідної їй політичної культури є глибокими і стійкими. Це зокрема стосується притаманних мусульманському Сходу традицій патерналізму і своєрідної авторитарної демократії, коли, обравши лідера, община ввіряє йому практично диктаторську владу. Крім того, іслам узаконює виховну функцію держави, яка має виховувати народ, заохочуючи в ньому чесноти і караючи вади. Президент і республіканське керівництво в цілому широко застосовують моралізаторську риторіку із засудженням існуючих численних темних сторін життя. Зазначені обставини були використані в обґрунтуванні потреби подовження президентських повноважень І. Карімова як речника одвічних прагнень народу і гаранта майбутнього процвітання країни (всенародний референдум 27 січня 2002 р. подовжив перебування президента на його посаді з 5 до 7 років). Він діє відповідно до прийнятих у цьому напівтрадиційному, напівкомуністичному суспільстві правил. Змінювати їх І. Карімов не має ані намірів, ані можливостей. На звинувачення у диктаторських манерах І. Карімов відповідає, що узбецький народ створює свою “національну демократію і їй немає потреби наслідувати західні зразки”.

Принципи колективізму, общинності, загальнонародної держави відображаються і в організації соціально-економічного життя сучасного Узбекистану. Так однією з головних одиниць господарської діяльності державна програма економічного розвитку називає пару “махалля (територіальна община) плюс промислове підприємство”, яке знаходиться в межах сфери її життєдіяльності.

В Узбекистані має місце своєрідне поєднання китайського і турецького шляхів із притаманною для них роллю домінуючої партії у процесі проведення реформ, із побудовою світської держави та інститутів громадянського суспільства “згори” автори-

тарними методами, а також активне використання досвіду прискореного розвитку країн Південно-Східної Азії, і елементів радянської спадщини. Авторитаризм є основою здійснення модернізації країни.

Міжнародні правозахисні організації називають Узбекистан однією з найбільш репресивних держав світу. Опозиція фактично розгромлена. За будь-яку спробу піддати критиці владу людей судять за кримінальними статтями, наприклад “за кривдження честі й гідності народу і президента”. Серед репресованих — чимало правозахисників, діячів опозиційних організацій, журналістів, письменників, послідовників тих чи інших релігійних культів. Суди відбуваються в закритому режимі, засуджених кидують за ґрати, де вони часто гинуть від катувань. У місцевих тюрмах сидять десятки тисяч ув’язнених, звинувачених в екстремізмі й тероризмі — так влада бореться з небезпекою ісламистського радикалізму. За чисельністю політичних в’язнів Узбекистан випередив решту пострадянських держав, разом узятих. Політичні репресії — невід’ємна складова державної політики.

Як і в будь-якій іншій авторитарній державі, тут дуже сильні позиції репресивного апарату. На 29,5 млн населення припадає понад мільйона співробітників Міністерства внутрішніх справ, Служби національної безпеки, митниці, прокуратури, військовослужбовців Міністерства оборони. Силкові структури і спецслужби намагаються контролювати всі верстви суспільства і всі процеси, включаючи проведення селянами посівної. Жорстко контролюються ЗМІ, у тому числі Інтернет. Прикладом може бути закриття медичного сайту за використання на ньому слова “секс”. Немає ніякої інформації, що могла б збурити суспільство: скажімо, про виступи протесту, знані як “арабська весна”, або збройні сутички на Батьківщині. Заголовки публікацій: “Я пишаюся своєю країною”. “Впевненою ходою до п’єдесталу”, “Зробимо світ навколо яскравішим” тощо.

У засобах масової інформації Узбекистану постійно цитується теза І. Карімова про республіку як спільний дім для всіх народів, котрі його населяють. “Згода” (розилик) — один із ключових архетипів національного буття узбеків разом із поняттям “тинчлик” — “мир, спокій, гармонія”. Офіційна риторика засуджує всіх, хто намагається розділити єдність, чи то будуть демократи, чи ісламісти, чи прихильники відновлення СРСР або ін. Використовується корпоративна ідеологія, поширена по всій державі. Вона має об’єднати представників усіх національних і соціальних спільнот, чи це буде інтелектуал, підприємець, політичний діяч,

дехканин (селянин), чи будь-хто інший. Одним із творців такої ідеології стала Народно-демократична партія Узбекистану (НДПУ) — наступниця Комуністичної партії. За умов перехідного періоду вона є єдиним досить впливовим політичним інститутом, здатним виступити як патерналістська загальнонаціональна партія для країни, що стала на шлях модернізації. Ситуація подібна до китайської, де комуністична партія Китаю функціонально збігається із традиційною центральною державною бюрократією. Іншим найважливішим механізмом забезпечення соціальної інтеграції та політичної стабільності суспільства є президентська влада, що спирається на жорстко централізовану адміністративну вертикаль — хокімів (голів адміністрацій) областей і столиці республіки, яких особисто призначає президент, а також здійснює суворий контроль за всіма рівнями адміністративної ієрархії, аж до узгодження кандидатур на посаду директорів колгоспів.

На виборах 23 грудня 2007 р. І. Карімов набрав 88 % голосів (явка становила 90,6 % усіх виборців). З ним конкурували ще три кандидати, проте вони наввипередки вихваляли діючого. У результаті загалом за них проголосували 3 % виборців, проте зберігали видимість альтернативних виборів. Оглядачі відзначили “прогрес демократії”, оскільки на виборах 9 січня 2000 р. І. Карімов одержав 91,9 % голосів, а його єдиний суперник — Абдухафіз Джалалов — проголосував за діючого президента (отримав 4,2 % голосів). Оскільки згідно з Конституцією заборонено займати посаду президента одній людині більше двох термінів, до Основного закону за ініціативою президента раніше внесли поправки, що “обнулили” попередні терміни його перебування при владі. Тим самим підтвердилася тенденція до зміцнення жорсткої світської влади, що склалася в країні. Хоча діють кілька політичних партій — Народно-демократична партія Узбекистану, Ліберально-демократична партія Узбекистану, Демократична партія “Міллії Тікланіш” (“Національне відродження”), Соціал-демократична партія “Адолат” (“Справедливість”), представлені у парламенті (останні вибори — грудень 2009 р.), проте визначальна роль — за першою, яка позиціонує себе як партія, відповідальна за проведення реформ щодо демократизації, оновлення й модернізації країни. На цьому наголошує і президент, намагаючись одержати у тому міжнародне визнання. Задля цього 22—23 квітня 2011 р. у Ташкенті проводилася Міжнародна науково-практична конференція за участю 200 зарубіжних вчених, експертів та громадських діячів з 46 країн світу. Вона присвячувалася вивченню роз-

робленої І. Карімовим Концепції подальшого поглиблення демократичних реформ і формування громадянського суспільства в Узбекистані. Одним з аргументів на користь демократизації став закон про скасування смертної кари, який набув чинності з початку 2008 р. Наприкінці 2011 р. до Конституції було внесено поправки, які скоротили президентський термін з семи до п’яти років. Але в березні 2012 р. рішенням парламенту вибори президента перенесли на 2015 р. (через 90 днів після оголошення офіційних результатів голосування в меджліс, яке призначили на грудень 2014 р.). Узбецькі вибори, за оцінками міжнародних спостерігачів, не відповідають демократичним стандартам, прийнятим у світі. Вони проводяться під жорстким контролем політичного середовища, що не залишає місця для реальної опозиції. Проте в Узбекистані існує проблема передачі влади.

Політична система Узбекистану має дещо відмінні ознаки від інших центральноазіатських республік. Насамперед, тут значно більше, ніж походження з того чи іншого регіону або належність до певного клану, має особиста відданість президентові. Клани об’єднані передусім економічними інтересами і мають незначний вплив на формування політики. В Узбекистані найбільш впливовими є ферганський, джизацький, ташкентський і самаркандський клани, останній з яких представляє президент І. Карімов. Однак визначальну роль відіграє та обставина, що план збору бавовнику, який був найважливішим інструментом регулювання міжкланових відносин за часів радянської влади, зберігається у незалежному Узбекистані практично в незмінному вигляді. Забезпечуючи виробництво ключового експортного продукту (до 60 % ВВП країни), він є водночас і простором набуття та підтримання статусу традиційних елітних груп. Розвиток нових форм господарювання блокується, оскільки несе загрозу втрати влади елітами. Але обміняти “біле золото” на продовольство та інші блага можна тільки через посередництво держави. Тобто саме за державою закріплено роль головного, позакланового розподільника. Прибутки від продажу бавовнику стають умовою панування не тільки елітних кланів і “сімей” над общиною, але й держави над елітними кланами. Вони є матеріальною основою влади. По-друге, стабільність у республіці підтримується не стільки збалансованістю відносин між кланами, скільки протистоянням між Службою національної безпеки (СНБ) і Міністерством внутрішніх справ (МВС). Наприкінці 2007 р. перемогу в цьому протиборстві одержала СНБ на чолі з всесильним Рустамом Іноятовим. Вона встановила практично тотальний контроль над усіма міністер-

ствами і відомствами Узбекистану. Вихідці з СНБ стають першими заступниками, контролюючи фінансові потоки і кадрові призначення, активно беруть участь у міжкланових інтригах. Це стало можливим насамперед у зв'язку з тим, що Р. Іноятів не виявляє амбіцій посісти місце президента, на відміну від керівника МВС Закіра Алматова, якого відправили у відставку в 2005 р.

Думка Р. Іноятіва має суттєве значення для президента при прийнятті того чи іншого рішення. Проте не менш значний вплив на нього мають його доньки — Гульнара і Лола. Поки вони більше цікавляться бізнесом. Старша Гульнара контролює великий бізнес, включаючи найбільшого оператора стільникового зв'язку, а також майже всю нафтогазову галузь країни. Будучи радником батька, вона фактично є “людиною номер два” в узбецькій економічній і політичній вертикалі влади. Жінка відома своєю гарвардською освітою і чорним поясом карате. Молодша донька Лола почала займатися бізнесом недавно, її інтереси — сфера розваг. Інтереси доньок президента перехрещуються з інтересами кланів. Зокрема, Гульнара Карімова ворогує з кримінальним авторитетом Гафуром Рахімовим. У разі раптового залишення посади батьком, донькам пригадають усе. Слід пам'ятати, що Узбекистан — мусульманська країна, а його суспільство дуже консервативне. Тому навряд чи узбеки зможуть прийняти жінку-президента. Існують проблеми прийняття Гульнари Карімової політичною елітою, кланами. Тому такою важливою є позиція Р. Іноятіва — керівника найвпливовішої спецслужби Узбекистану. Отже, головна турбота І. Карімова полягає в тому, щоб зміцнити позиції сім'ї, її безпеку. Проблема безпеки таки існує. Увечері 18 липня 1994 р. на І. Карімова було здійснено замах. Його машину, що їхала на великій швидкості урядовою трасою, обстріляли з великокаліберної зброї. Однак від початку цей епізод тримали у секреті і про обставини замаху нічого не відомо. Численні вибухи з багатьма жертвами лунали у 1999 р. Полювали на І. Карімова, проте гинули сторонні люди. Після терактів популярність президента піднялася з 70 до 90 %.

Політична боротьба в Узбекистані триває. Вона набула специфічних для Центральної Азії кланових форм. У ній беруть участь основні клани, які суперничають між собою, особливо представники Ферганської долини, Бухари й Самарканда, а також ташкентці — найчисленніший і найактивніший клан. І. Карімов перебуває “над схваткою”. Хоча йому доводиться зберігати баланс інтересів різних кланів.

Іншою турботою є протистояння радикальному ісламізму. З усіх центральноазійських республік, якщо не брати до уваги Таджикистан, узбецьке суспільство найбільш ісламізоване. В Конституції Узбекистану не зазначено, що він — світська держава. Там йдеться про те, що “Ніяка ідеологія не може бути встановлена як державна”, а також гарантується свобода совісті та недопущення насадження релігійних поглядів. Разом із тим підкреслюється значення ісламу в якості моральних орієнтирів: “Релігія сьогодні сприяє очищенню від скверни, від лжи і лицемірства, відродженню високих моральних настанов і внутрішніх якостей. Іслам — віра наших батьків — свідомість, суть буття, саме життя мусульман”, — написав І. Карімов у програмній філософсько-публіцистичній праці “Узбекистан: свій шлях оновлення і прогресу”. Тобто в Узбекистані панує світський ісламизм. Разом із тим кількість мечетей збільшується, а на телебаченні відведено спеціальний час для проповідей ісламського духовенства.

Легалізація ісламу як способу життя, частини національної культури відбувається при одночасній забороні духовенству здійснювати будь-яку самостійну політичну діяльність. Хоча ісламська опозиція поводить досить активно і не приховує критичного ставлення до режиму, влада намагається так реагувати на її дії, аби не викликати масового невдоволення. Тому періоди репресій змінюються періодами відносної лібералізації та поступок. Ісламістам щедро дають обіцянки, які не завжди виконують. Так було, наприклад, з обіцянкою запровадити у республіці обов'язкову релігійну освіту.

Найбільш ісламізованою зоною є Ферганська долина (Наманганська, Андижанська, Ферганська області), де сконцентровані найрадикальніші організації. Саме тут на початку 1990-х років відбувалися жорстокі зіткнення між ісламістами і правоохоронними органами. У минулому — це центр руху басмачів. У Фергані можна відкрито критикувати президента. І. Карімов вважає цей район дуже проблематичним. Ферганську долину називають однією з найболючіших точок Центральної Азії, де ще з кінця 1980-х років час від часу вибухають запеклі міжетнічні сутички.

Для сучасного Узбекистану одне із лих — діяльність Ісламського руху Узбекистану (пізніше — Ісламська партія Туркестану), до складу котрого входять непримиренні ісламські фундаменталісти різного етнічного походження, об'єднані однією метою — скинути світський узбецький уряд і встановити в країні ісламський режим. Головне завдання організації полягає в тому, щоб створити у Ферганській долині з частин трьох центральноазі-

атських держав (Узбекистану, Таджикистану і Киргизстану) єди-ну ісламську державу — халіфат.

З 1999 р. ісламістські радикали вдалися до тероризму. У 1999 і 2000 рр. бойовничі ісламістські угруповання намагалися силою скинути уряд, проникаючи з важкодоступних гірських районів сусіднього Таджикистану. У лютому 1999 р. у Ташкенті пролунали потужні вибухи, від яких загинуло 16 осіб і сотні дістали поранення. Вважається, що це було справою бойовиків (Ікрам Якубов, який понад 10 років пропрацював у Службі національної безпеки, а потім попросив політичного притулку в Лондоні, повідомив, що терористичні акти організувала сама влада, аби мати привід репресувати неугодних і одержати підтримку Заходу). На початку серпня 2004 р. у Ташкенті біля посольств США та Ізраїлю, а також біля будинку генеральної прокуратури пролунали вибухи. Троє людей загинули, кільканадцять було поранено. На думку І. Карімова, це заподіяли ісламістські терористи. 29 березня 2004 р. терористка-смертниця привела в дію вибуховий пристрій на базарі “Чорсу” в Ташкенті, унаслідок якого загинуло 20 осіб і одержали поранення понад 100.

Коли на перевалах гірських хребтів, що протяглися через Узбекистан, Таджикистан і Киргизстан, розтає сніг, бойовики — басмачі ХХІ ст., котрі традиційно зимують на безпечній для них таджицькій території, — починають мігрувати до двох інших країн, убиваючи або беручи у заручники кожного, хто зустріне-ся на шляху. Часто вони нападають на прикордонників. Хоча узбецькі й киргизькі військові здійснюють певні заходи, проте повідомлень про те, що банди розбиті, не надходило.

У 2001 р. афганські таліби вийшли до кордону з Узбекистаном. У зв’язку з цим лідери Ісламського руху Узбекистану, які перебували під їхнім покровительством, стали все частіше заявляти про те, що незабаром владу в республіці буде захоплено. У цій ситуації проведення США і НАТО антитерористичної операції в Афганістані у тому ж році стало вигідним для Узбекистану, оскільки відволікало увагу руху від реалізації його цілей в республіці. Бойовики взяли активну участь у збройній боротьбі на боці “Талібану”. Після завершення активної фази операції в Афганістані бойовики Ісламського руху Узбекистану, разом з іншими уцілілими талібами, знайшли притулок у горах Таджикистану і Пакистану, однак своїх намірів не залишили.

Попри оптимістичну картину, яку намагається представити влада, придушення релігійного і політичного інакомислення в поєднанні із вкрай авторитарними методами управління, тоталь-

ною корупцією, неефективною економікою та відсутністю соціальної справедливості сприяє поширенню переконань, що тільки шляхом насильства можна добитися позитивних змін у суспільстві. З іншого боку, людям близькі релігійні лідери, які пропонують зрозумілу перспективу становлення ісламського суспільства соціальної справедливості і кращого життя.

Крах економічної системи Союзу не так сильно вплинув на Узбекистан, як на інші колишні радянські республіки. Переважання в його господарстві аграрного сектору на разі відіграло позитивну роль. Орієнтація не дуже розвиненої економіки в основному на середньоазіатські та республіканський ринки і менша залежність від поставок з європейських республік призвели до того, що обсяги місцевої промисловості скоротилися набагато менше, ніж в інших пострадянських нових незалежних державах. Вдалося зберегти виробництво бавовнику на “радянському” рівні, в той час як врожай зернових подвоївся (за рахунок певного скорочення площ під провідну культуру, хоча бавовна й досі збирається руками школярів і студентів — дармової робочої сили).

Після набуття незалежності перед Узбекистаном виникла потреба створювати нову економіку, орієнтовану на ринкові відносини. Так само, як і в інших ННД, глибина кризових явищ визначалася складністю адаптації диспропорційно розвинутої, надцентралізованої і низькоефективної пострадянської економіки до умов ринку, а також поділом колись єдиного народногосподарського комплексу СРСР. У 1991 р. Узбекистан перебував на етапі економічного спаду. Специфіка ситуації, що склалася, визначила особливості узбекистанських реформ. Їхньою ідейною основою були п’ять принципів, сформульованих президентом І. Карімовим:

- 1) пріоритет економіки над політикою;
- 2) головним реформатором є держава;
- 3) верховенство закону в усіх сферах життя суспільства;
- 4) соціальна політика має бути сильною та адресною;
- 5) перехід до ринку має бути еволюційним і зваженим.

“Шокову терапію” рішуче відкинули. Керівництво країни зробило ставку на збереження основ попередньої адміністративно-господарської системи, посилення ролі держави в економіці. Це державний капіталізм. Державно-капіталістичне управління економікою здійснюється через концерни (трансформовані міністерства). Досі зберігаються значний державний сектор промисловості та (частково) державне планування. Значні державні інвестиції спрямовуються на створення сучасних виробництв, особ-

ливо інфраструктури. Надається суттєва допомога вітчизняному підприємництву — шляхом створення фундаментальної правової бази, адресної кредитної політики і податкових пільг, скасування митних платежів. Хоча слід зазначити, що загалом темпи зростання приватного сектору в республіці не високі.

Для пострадянської номенклатури, яка майже повсюди залишилася на керівних посадах, притаманна слабка сприйнятливність до ринкових реформ. Вона поєднується з консервативною східною традицією, пов'язаною зі збереженням за певними клановими групами домінуючого положення у господарському і політичному житті країни. А також властива особиста зацікавленість номенклатури у збереженні колишньої системи управління господарством. Можна зробити висновок, що процесам економічної лібералізації й надалі сильно протидіятиме політичне і господарське керівництво. Хоча деякі заходи з лібералізації економічної системи і здійснювали особливо ті, що дозволяли номенклатурну приватизацію державної власності. На початку 1992 р. прийнято Закон про приватизацію державної власності. Проте проводиться політика збереження контролю над головними галузями, такими як обробка бавовнику, енергетика, металургія, видобувна промисловість, залізничне і повітряне сполучення та високотехнологічні виробництва. Держава практично повністю контролює велику промисловість, зокрема автомобільну (з 1996 р., коли було пущено завод “УзДеу”, Узбекистан став однією з 28 країн світу, що виробляє автомобілі) та авіабудування (у співробітництві з Росією).

У дусі політики етатизму¹ зберігається державне регулювання зовнішньоекономічною діяльністю. В принципі Узбекистан не відкидає можливості розробки основних родовищ спільно з іноземними партнерами, але не укладає генеральні угоди. Розрахунок — на отримання не тільки економічних, а й політичних дивідендів. Доброзичливе ставлення до республіки з боку західних держав, які чекають на більший доступ до узбецького газу (за видобутком якого Узбекистан посідає третє місце серед країн СНД і входить до десятка найбільших газовидобувних країн світу), золота (посідає четверте місце у світі за запасами і сьоме — за видобутком) та інших корисних копалин, за певних умов використовуватимуть як фактор протидії можливному тиску з боку партнерів із СНД і не тільки. Довготермінова мета економічної стратегії

¹ Етатизм, на разі, — політика активної участі держави в економічному житті суспільства.

Узбекистану полягає в тому, щоб поступово усунути сировинну спеціалізацію промисловості, зміцнити процес індустріальної переробки мінеральної сировини. Але поки що головними статтями узбецького експорту залишаються енергоносії, дорогоцінні та рідкісноземельні метали, шовк, бавовна і деякі види продукції легкої промисловості.

У сільському господарстві обрано еволюційних шлях реформування, переважають суспільні форми виробництва. Передачу землі у приватну власність із правом купівлі-продажу вважають нині небажаною. Пояснення: перетворення землі на товар підірвало б життєві устої населення, породило б спекуляцію земельними ділянками, позбавило б дехканина впевненості у завтрашньому дні, у долі своїх дітей та онуків. Приватне землекористування історично чуже мусульманам Середньої Азії. Адже, за мусульманським правом, немає і не може бути іншої власності на землю, як перебування її у владі всевишнього. Тому розвиток ринкових відносин на селі вбачається в наданні землі в довічне користування з правом успадкування. Головне завдання визначено у створенні такого механізму господарювання на селі, який дав би змогу кожному дехканину вільно, зацікавлено працювати, розпоряджатися результатами своєї праці, забезпечувати свою родину. Однак поки що значною проблемою залишається низький рівень продуктивності праці й ефективності сільськогосподарської діяльності в цілому.

Держава здійснює активну й адресну соціальну політику, прискорений перехід до якої був спричинений виступами студентів у січні 1992 р. у Ташкенті¹. Держава регулювала роздрібні ціни на основні продовольчі товари і власне їх продаж. У 1994 р. був завершений перехід на вільні ринкові ціни, скасовані споживчі субсидії на товари і послуги. Проте найнужденнішим соціальним верствам населення надається адресна підтримка. На кінець 2011 р. середня заробітна плата, за офіційними даними, дорівнювала 326 дол., проте реальна — була на рівні 100, а хорошою вважалася у 150. Заможні люди в Узбекистані є, однак вони намагаються не виставляти своє благополуччя, бо це може бути небез-

¹ Тоді в столиці республіки відбулися масові студентські заворушення, зумовлені значним підвищенням цін, що, у свою чергу, спричинено лібералізацією цін у Росії. Під час придушення виступів загинули люди. Тоді влада вислала з міста багатьох учасників акцій і відрядила їх “завершувати навчання” у віддалені області. В деяких ташкентських вишах учасникам виступів не видали дипломів.

печним. Державна політика в країні негласно спрямована на те, аби ніхто не хизувався достатком. Саме через страх втратити набуте навіть у столиці користуються автомобілями економкласу місцевого виробництва — “Деу”. Дорогі автомобілі дуже рідкісні. Продаж машин контролює держава. При цьому продавати автомобіль впродовж півроку після купівлі заборонено законом. Це зроблено, аби звільнити авторинок від перекупників. Все це поки що забезпечує республіці необхідний рівень соціальної та політичної стабільності. Бажаючи усунути небезпеку, яка може виникнути через різке погіршення соціально-економічного становища, І. Карімов наприкінці січня 1994 р. проголосив широку програму економічних реформ, котру сприйняли з ентузіазмом. Особливо це стосувалося роздержавлення підприємств (насамперед побуту і торгівлі), а також залучення іноземних інвестицій.

Державно-капіталістичне регулювання призвело до того, що в Узбекистані відбулося значно менше падіння виробництва, ніж в інших ННД: у 1993 р., за офіційними даними, воно не перевищувало 11 %, у 1994 р. — 4, у 1995 р. — 3 %. 1995-й став останнім роком загального економічного спаду. Перші результати державної політики виявилися вже у 1996 р., з того часу почалося зростання економіки. Узбекистан був першою державою в СНД, яка вийшла у 2000 р. на рівень 1991 р. за обсягом ВВП у поточних цінах. У ринкову економіку Узбекистан входив із мінімальними втратами, хоча тодішні темпи економічних перетворень не можна назвати високими. Однак саме такі темпи у той період вберегли країну від потрясінь політичного і соціально-економічного характеру.

За часів світової фінансово-економічної кризи, що розпочалася у 2008 р., Узбекистан уникнув більшості проблем, оскільки економіка країни має закритий характер, практично не інтегрована у світову фінансову систему і базується на реальному секторі при слабкій банківській системі. Свою роль також відіграла банківська реформа, розпочата у листопаді 2007 р.

Водночас сильніше вплинуло погіршення становища в Росії та Казахстані, де шукають заробітку узбецькі гастарбайтери. Від 10 до 20 % ВВП Узбекистану становлять саме їхні грошові перекази на батьківщину, а це — мільярди доларів. Як тільки зупинилися будівельні індустрії Росії та Казахстану, виникла гостра проблема у робітників-мігрантів, які перебувають там напівлегально, не мають високої фахової кваліфікації і погано знають російську мову. Доти масовий виїзд на заробітки за кордон послаблював соціальне напруження в країні із надлишковістю трудових ресурсів

(приблизно 40 % усього центральноазіатського регіону). Коли почалося масове повернення робітників-мігрантів додому, ситуація відбилася на темпах зростання інфляції і скороченні платоспроможного споживчого попиту, що викликало кризу на споживчому ринку. Почалося зростання цін на паливо, водопостачання, інші комунальні послуги, продукти харчування, зокрема на рис — у 2,5 рази. Немає сумніву, що ситуація ще більше погіршиться через те, що незважаючи на поліпшення в російській економіці, жорсткішими стали вимоги до мігрантів, про що вже йшлося вище.

Достатньо гострим в Узбекистані було “російське питання”. З 1989 до 1992 рр. тільки до Росії виїхало 143,4 тис. осіб — більше ніж з будь-якої іншої пострадянської держави. Перед одержанням незалежності в республіці російськомовні мешканці становили 16 % усього населення, причому більше половини — росіяни. Але саме російськомовні громадяни — основа кваліфікованого робітничого класу, технічної інтелігенції, лікарів. Керівництво Узбекистану декларує, що воно проти від’їзду росіян із республіки. Разом із тим росіяни перебувають у становищі громадян другого сорту і мають чимало проблем з мовою, освітою дітей, збереженням традицій тощо. З іншого боку, в країні запроваджено програму прискореної підготовки національних кадрів, що передбачає поступове заміщення росіян на керівних посадах, у промисловості, науці, освіті узбеками. Поки що намагаються пригальмувати процес від’їзду російськомовного населення принаймні до того часу, коли вдасться підготувати відповідну кількість власних кадрів.

Вихід суверенного Узбекистану на міжнародну арену загострив мовну проблему, оскільки кирилиця не дуже пасувала узбецькій. Вибір графіки — арабської або латинської — визначав культурно-політичну орієнтацію. 2 вересня 1993 р. набрав чинності Закон “Про запровадження узбецького алфавіту, заснованого на латинській графіці”. Завершити цю роботу мали до 1 вересня 2000 р.

Зовнішня політика країни відрізняється повною відсутністю ісламського змісту, а також тотальним прагматизмом, що іноді переходить у безпринципність. Її значною мірою визначає геополітичне становище республіки. Узбекистан часто називають серцем Центральної Азії не тільки через його географічне положення, а й через ту роль, яку він відіграє у житті цього регіону. Це перша за чисельністю населення (особливо працездатного) і друга

після Казахстану за територією держава з багатими природними ресурсами.

Незважаючи на те, що США не дуже подобалася політика, яку проводив президент І. Карімов, вони однак своїм стратегічним партнером у Центральній Азії в середині 1990-х років обрали Узбекистан. Країна мала стійку культурно-історичну традицію, найчисельніше населення у регіоні, а також найбільшу армію у колишній радянській Середній Азії. У свою чергу, Узбекистан, відчувши інтерес з боку Штатів, почав активніше віддалятися від Москви і позиціонувати себе як противагу Росії у регіоні. Відтоді відносини Ташкента з Москвою та Вашингтоном нагадували рух маятника: від Москви до Вашингтона, і навпаки.

У червні 1996 р. І. Карімов здійснив перший візит до США. Під час нього йому дали зрозуміти, що Америка розглядає Узбекистан як свого стратегічного союзника у Центральній Азії. Одразу після цього США почали активно інвестувати кошти в узбецьку економіку. У квітні 1999 р. Узбекистан був прийнятий у ГУАМ, який перетворився на ГУУАМ, а в травні вийшов з Договору про колективну безпеку, укладеного з колишніми республіками СРСР у 1992 р. під егідою Росії.

Проте допомога Росії влітку того самого року у вигнанні бойовиків Ісламського руху Узбекистану, котрі вдерлися до республіки з території Киргизстану, сприяла поліпшенню відносин між двома сторонами. Американці показали своє ставлення до цього, осудивши “невільні й нечесні” грудневі вибори до узбецького парламенту 1999 р. Восени 2000 р. “маятник” узбецької політики знову хитнувся у бік Вашингтона, адже той посилив свою військову допомогу. Ташкент почав ухилятися від зустрічей на регіональному рівні і в рамках СНД. Події 11 вересня 2001 р. і наступна операція проти талібів та “Аль-Каїди” в Афганістані ще більше пришвидшили рух узбецького “маятника” в бік Америки. Вже у жовтні 2001 р. Узбекистан надав Сполученим Штатам свою авіа базу в Ханабаді для проведення воєнних операцій у Північному Афганістані. У тому самому місяці американська 10-та гірська піхотна дивізія стала першим бойовим підрозділом, розквартированим на території колишнього СРСР. У січні 2002 р. на території республіки з’явилися дві військові бази США.

У березні 2002 р. нове узбецько-американське стратегічне партнерство закріпили шляхом підписання Декларації про основи стратегічного партнерства і співробітництва. У тому самому році Конгрес США виділив Узбекистану допомогу в обсязі 161 млн дол. Разом із тим американці продовжували критикува-

ти нового партнера як за обмеження демократичних прав, корупцію, так і за надмірне втручання держави у діяльність іноземних компаній.

Наприкінці 2003 р. узбецький “маятник” зовнішньої політики знову хитнувся в бік Росії. Це пояснювалося російською пропозицією Узбекистану про реальне економічне співробітництво, яке так і не змогли запропонувати Сполучені Штати Америки. Зокрема, було підписано договір між Національною холдинговою компанією “Узбекнафтогаз” і “Газпромом” про довготермінові закупки газу в Узбекистані у 2003—2012 рр., спільну реалізацію проектів у галузі видобування газу (спільна розробка родовищ) і розвиток газотранспортної системи республіки. Росія залишається найважливішим джерелом одержання нових технологій, а також є найширшим ринком для узбецьких товарів. Велику роль також відіграє закупівля військового спорядження та озброєння російського виробництва, що допомагає підтримувати боєздатність узбецької армії.

Потім Узбекистан почав віддалятися від Америки. Приводом стали події в Андижані. В ніч з 12 на 13 травня 2005 р. у місті Андижан (Ферганська долина) юрба випустила з тюрми приблизно 4000 ув’язнених, зайняла будинок обласної адміністрації, кілька адміністративних будівель спалила, заворушення посилювалися. Юрба також напала на військове містечко, де перебувало майже 500 осіб. Військові опору не чинили, тікаючи і ховаючись у місцевих жителів. Повстанці захопили будинок обласної державної адміністрації. На ранковому мітингу висунули вимогу відправити у відставку І. Карімова. Влада придушила виступ, використавши бронетранспортери, кулемети, автомати. Повідомлялося, що загинула понад 1 тис. людей. Повстання перекинулося до інших міст — Карасу та Пахтаабаду. Тисячі біженців з Андижану утекли до Киргизстану. Президент І. Карімов звинуватив ісламістське угруповання “Хізб-ут-Тахрір”, ісламістських екстремістів, які проникли з Афганістану, в організації повстання. Лондонський представник угруповання Імрон Вахід категорично заперечив причетність своєї організації до подій в Андижані.

За іншою версією, повстання спровокував судовий процес над 27 підприємцями, кожен з яких був роботодавцем для 2 тис. людей. Притягнені до суду підприємці були членами релігійної організації “Акрамійя”. Назва походить від імені її засновника Акрама Юлдашева — вчителя математики, який ініціював відхід від партії “Хізб-ут-Тахрір” через незгоду з її екстремістським характером. Він вважав важливішими проблеми морального вдо-

сконалення мусульман, а також організацію на місцях. Основу “Акрамійї” становила особлива виробничо-розподільча община, у розпорядженні якої були невеликі сільськогосподарські підприємства, грошові кошти і склади. Усе це майно і кошти розподілялися у вигляді допомоги для багатодітних членів “братства”, а інколи і просто співчуваючим. У акрамістів діяла широка мережа таких форм соціальної допомоги, і кожен міг відчутти переваги ісламської системи. В умовах злиденності “Акрамійя” набувала все більшої популярності. Спочатку бізнесменів звинувачували в ісламістському екстремізмі, потім прокурор визнав, що підстав для цього немає. Але “згори” дали розпорядження засудити бізнесменів до 7 років ув’язнення. Здійснювали арешти серед тих, хто засуджених підтримував. Населення Андижану повстало.

Третя версія: події спровокувала СНБ з метою дискредитації МВС і його керівника З. Алманова, який виявляв непомірні амбіції. Його відправили у відставку, головні важелі влади перебрала СНБ.

Яка б версія не була правильною, незаперечним фактом є участь у тих подіях великої кількості мирного цивільного населення, а також суворі дії влади зі стабілізації обстановки. У протилежному випадку її бездіяльність могла б мати набагато серйозніші наслідки не тільки для Узбекистану, а й для всього регіону Центральної Азії. У самій же республіці після тих подій будь-яке інакомислення стало сприйматися як підрив державних основ, тому карається тортурами і великими тюремними строками.

Події в Андижані набули гучного міжнародного резонансу і мали далекосяжні наслідки. У червні 2005 р. у відповідь на небажання І. Карімова допустити незалежне розслідування подій 13 травня в Андижані Сполучені Штати вирішили перемістити свої літаки-заправники АС-130 з узбецької бази Каршиханабад на базу Баграм в Афганістані, а важкі транспортні літаки С-17 — на базу Манас у Киргизстані. Міністри закордонних справ Європейського Союзу опублікували спільну заяву, в якій погрожува-ли обмежити контакти з Узбекистаном і застосувати до нього санкції, якщо його керівництво не погодиться до кінця 2005 р. на незалежне розслідування подій в Андижані.

Після цього Узбекистан переорієнтував зовнішню політику, заклав для американських військово-повітряних сил базу Каршиханабад, котру використовували з 2001 р. для повітряної підтримки операцій в Афганістані, офіційно заявив про вихід зі складу організації ГУУАМ, позиції якої мали все більше антиро-

сійське спрямування. 14 листопада 2005 р. укладено Договір про союзницькі відносини між Республікою Узбекистан і Російською Федерацією, РУ вступив до ЄврАзЕС. Важливою для Узбекистану є участь у ШОС (Шанхайській організації співробітництва), до якої, крім чотирьох центральноазіатських держав, входять Росія і Китай.

У січні 2009 р. з офіційним візитом Ташкент відвідав Д. Медведєв, який разом з узбецьким президентом обговорював питання співпраці двох країн у сприянні безпеці в регіоні Центральної Азії і в подоланні світової економічної кризи. Проте у серпні того ж року Узбекистан виступив проти розширення російської військової присутності у Киргизії, бо це начебто може спровокувати націоналістичні протистояння й екстремістські виступи. У наступному році в ході офіційного візиту І. Карімова до Москви було підписано кілька угод, зокрема програму співпраці між урядами в культурно-гуманітарній сфері на 2010—2012 рр. Але наприкінці червня 2012 р. Узбекистан вкотре призупинив своє членство в креатурі Росії — Організації Договору про колективну безпеку (Ташкент залишав Організацію у 1999—2006 рр.) задля одержання від США гарантій безпеки після виведення коаліційних сил з Афганістану. Відносини між Узбекистаном і Російською Федерацією не можна назвати безпроблемними.

Щодо розвитку відносин зі Сполученими Штатами Америки, то знаковим стало підписання Плану співробітництва між двома державами наприкінці січня 2010 р. Вашингтон активно наповняє на будівництві трубопроводу “Набукко”, що має транспортувати енергоносії Центральної Азії та Закавказзя до країн Європейського Союзу. Але Ташкент не поспішає, побоюючись одержати на додачу військові бази НАТО і можливість “кольорової революції”.

Важливою рисою зовнішньої політики Узбекистану на межі першого і другого десятиріч XXI ст. стала її диверсифікація. Про це свідчать візити президента І. Карімова до Республіки Корея, Бразилії, Султанату Оман та ін.

Також слід підкреслити, що на відміну від більшості країн Центральної Азії *Узбекистан має власний масштабний геополітичний проект*. Політична еліта на чолі з президентом вважає свою державу прямою спадкоємницею величезної середньовічної імперії Тамерлана, відомого також як емір Тимур (1336—1404 рр.), столиця якої, Самарканд, була визнаним регіональним центром релігії, астрономії та мистецтв. Ініціатор ідеї, уродженець Самарканду І. Карімов проголошує: “Якщо хто хоче зрозумі-

ти, ким є узбеки, якщо хто хоче досягнути всю силу, міць і необмежені можливості узбецького народу, його внесок у глобальний розвиток, його віру в майбутнє, то він має згадати еміра Тимура". Постать великого завойовника, одного з творців світової історії мала заповнити провалля між минулим і майбутнім, дати людям можливість пишатися своєю історією. Подібна інтерпретація (бо дивним є намагання видати монгола Тамерлана за узбека) покликана зміцнити в національній самосвідомості узбецького народу почуття зверхності над сусідами, виправдати претензії на лідерство.

Попри те, що пострадянські держави Центральної Азії прагнуть інтеграції, відносини між ними не можна назвати безпроблемними. Вже багато років напружений характер мають відносини між Узбекистаном і Киргизстаном. Цей конфлікт розвивається як в політичній, так і в економічній сферах. Причини такого протистояння мають певну історію, зумовлені територіальними проблемами і релігійними розбіжностями узбеків та киргизів.

Протягом багатьох століть Середня Азія поділялася за принципом регіональної, а не національної належності. Наприклад, у Ферганській долині сформувалося Кокандське ханство, у Хорезмському оазисі — Хівинське ханство, в Мавераннахрі — Бухарський емірат. Після 1924 р., коли Середня Азія увійшла до складу СРСР, Ферганську долину штучно поділили кордонами створених союзних республік — Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану. При цьому порушився власне етнонаціональний принцип, який передбачалося покласти в основу поділу. Так, міста Ош, Джалал-Абад і Узген увійшли до складу Киргизстану, незважаючи на те, що більшу частину їхнього місцевого населення становили узбеки.

За радянських часів проблему узбецько-киргизького кордону не вважали серйозною. Але після розпаду СРСР вона набула особливої гостроти. Насамперед, потрібно точно встановити державний кордон і прийняти рішення стосовно понад 100 спірних місць його демаркації. По-друге, залишається проблемою визначення долі двох узбецьких анклавів Сох і Шахі-Мардан, відокремлених від Узбекистану киргизькою територією. По-третє, киргизька сторона має претензії до Узбекистану стосовно розробки нафтогазових родовищ, розташованих у прикордонних районах Киргизстану. Якщо до розпаду СРСР Узбекистан робив це безкоштовно, то потім досягли домовленості про платежі. Однак ця домовленість не реалізувалася у зв'язку з невизначеністю кордонів. Узбе-

кистан відмовляється сплачувати орендну плату, Киргизстан вимагає повернення родовищ.

Перший відкритий узбецько-киргизький конфлікт відбувся у червні 1990 р., коли в Оській області Киргизстану сталися масові зіткнення між місцевими киргизами й узбеками, унаслідок яких загинули тисячі людей.

Піком збройного протистояння стало мінування Узбекистаном у 2000 р. свого боку кордону з Киргизстаном аби бойовики Ісламського руху Узбекистану не проникали до узбецької частини Ферганської долини. В результаті на мінах підривалися мирні жителі.

Процес розв'язання територіальних суперечок між Узбекистаном і Киргизстаном набув затяжного характеру. Певний шанс для врегулювання конфлікту з'явився, коли 26 лютого 2001 р. підписали "Меморандум про врегулювання правових основ делімітації державного кордону між Киргизькою Республікою і Республікою Узбекистан". У ньому, зокрема, визначалася доля Соського анклаву, розташованого в середині Киргизстану. Вирішили з'єднати Соський анклав із Риштанським районом Узбекистану "вздовж ріки Сох в обхід киргизьких населених пунктів з адекватною компенсацією на користь Киргизії". Узбекистану передбачалося передати частину киргизької території, що з'єднує цей узбецький анклав з основною територією Узбекистану. Натомість Киргизстан мала одержати ділянку землі, запропоновану узбецькою стороною.

Цей документ мав секретний характер, однак його зміст недовзі став відомим в обох республіках. Він викликав обурення у киргизької сторони. При вивченні питання виявилось, що при з'єднанні Соського анклаву з Риштанським районом Узбекистан отримує контроль над рікою Сох та її водними ресурсами, Киргизія натомість одержує узбецьку гірську місцевість, цілковито некорисну для неї. Отже, процес делімітації державного кордону між цими республіками відбувається дуже повільно і з багатьма ускладненнями.

Є непроста проблема водопостачання з киргизького Токтогульського водосховища ланів не тільки Узбекистану, а й Казахстану і Таджикистану. Узбекистан також використовує газові поставки як засіб політичного тиску на Киргизстан. У свою чергу, киргизький парламент прийняв закон про сплату за воду, яка надходить з його території до інших республік Середньої Азії. У відповідь Узбекистан припинив газопостачання, хоча закон ре-

альної дії не мав. Взагалі Узбекистан часто здійснює такі дії, пояснюючи їх неплатежами з боку сусіда.

Дуже складні відносини Узбекистану з Туркменистаном, особливо у питанні стосовно порядку розробки нафтогазового родовища Кокдумалак, розташованого на кордоні двох республік. Не врегульоване питання про приналежність об'єктів водогосподарування, що обслуговують сільськогосподарські лани двох країн. За радянських часів кошти на їх спорудження та обслуговування вкладалися без урахування кордонів двох республік. Тепер виникли суперечки: чи були ті кошти цілковито союзними, чи витрачалися гроші Узбецької і Туркменської радянських республік і в якій пропорції; чиї будівельники зробили більший внесок в їх спорудження?

Давно розпалюються суперечності між Узбекистаном і Таджикистаном. У 2009—2010 рр. вони загострилися через рішення останнього самостійно добудувати Рогунську ГЕС. У грудні 2009 р. Узбекистан перестав пропускати до Таджикистану поїзди з будівельними матеріалами, намагаючись у такий спосіб перешкодити зведенню станції. Таджикистан фактично опинився у транспортній блокаді і навіть спробував скаржитися в ООН. Через деякий час сполучення відновилося, але конфлікт навколо майбутньої потужної станції не вичерпано. Для Таджикистану вона могла б значно збільшити виробництво електроенергії, яку можна було б експортувати в інші країни. Це у свою чергу позначилося б на поліпшенні загальної економічної ситуації в країні. Проте цього не хоче допустити президент І. Карімов. На поверхні — побоювання втратити воду для іригації узбецьких ланів, що зрештою призведе до зменшення врожаїв бавовнику, експорт якого забезпечує переважну частину ВВП країни. Крім того підвищення добробуту конкурента може призвести до соціального вибуху в Узбекистані. Але треба розуміти глибинний сенс: в Узбекистані, де переважна більшість — селяни, основою влади є контроль над найбільш дефіцитним ресурсом — водою. На цьому базуються і система соціальних відносин, і владні групи. Той, хто розподіляє водний ресурс, і є справжнім владикою. В разі зведення Рогунської ГЕС розподіляти головний ресурс буде президент чужої країни, ось чому така шалена протидія з боку президента узбецького.

Все частіше звертають увагу на Узбекистан й інші пострадянські ННД, зокрема Україна. Ташкент і Київ розвивали співробітництво за формулою “узбецький газ за українські машини і труби”, що мало послабити залежність двох країн від Росії. Відбули-

ся візити президентів обох держав, підписали серію документів. Проте Узбекистан більше схильється до співпраці з Росією і шукає на Заході вигідніших покупців своїх енергоносіїв, ніж Україна.

“Шлях оновлення і прогресу”, за І. Карімовим, — це побудова сильної демократичної правової держави і сприяння становленню громадянського суспільства. Однак у ньому важливу роль відіграють ісламські цінності. Порівняно помірний культ президента як “батька нації”, загальнонаціонального патрона також спирається на традиційне для мусульманського Сходу начало патерналізму, яке у видозміненому вигляді завжди існувало у Центральній Азії та протягом усього радянського періоду.

Узбекистан — країна традиційна і консервативна. Демократія не близька місцевому населенню. Людям, які живуть дуже небагато, здебільшого за рахунок натурального господарства або за кошти, переслані заробітчанами з-за кордону, не до демократичних прав і свобод. Для них слова “демократизація”, “громадянське суспільство”, “права людини” і подібні не мають ніякого значення. Населення, більш терпляче і менш політизоване, ніж у Киргизії чи Казахстані, додержується патріархальних цінностей. Це може розглядатися як одна з підвалин стабільності у суспільстві.

Однак за цією стабільністю приховується комплекс викликів і загроз широкого спектра: від радикально-ісламістських до соціальних. Гігантська кількість населення, висока народжуваність, маса проблем із соціалізацією цих людей, які щорічно закінчують школи й вищі навчальні заклади. Їх треба кудись працевлаштовувати, а робочих місць не вистачає (напрошуються аналогії з повстаннями на арабському Сході у 2010—2011 рр., де застрільниками виступали саме молоді люди). Висока трудова міграція зіштовхнулася з обмеженнями з боку приймаючих країн. Крім того відчувається нестача інвестицій (через певну закритість і недемократизм влади), земельних ресурсів (через перенаселеність та екологічні фактори). Як наслідок — проблеми із забезпеченням населення продовольством (ціни на яке у світі постійно зростають, а отже, через подорожчання експорту це відчуває місцеве населення). Природно, людність біднішає, що викликає посилення соціальної напруги. Все це — серйозні обмежувальні фактори на шляху подальшого розвитку Узбекистану.

Запитання для самоперевірки

Скільки разів і в яких роках І. Карімова обирали президентом?

Який вплив має парламент у політичному житті Узбекистану?

Назвіть п'ять принципів президента І. Карімова.

У чому полягає сенс поняття “узбекчилик” — узбецької національної ідеї?

Яку історичну постать найбільше шанують в сучасному Узбекистані? Відповідь обґрунтуйте.

Охарактеризуйте сучасний стан економіки Узбекистану.

Назвіть фактори, які на сучасному етапі обмежують подальший розвиток країни.

Завдання для самостійної роботи

Розкрийте стратегію узбецьких реформаторів.

Як можна охарактеризувати вплив на стан справ в Узбекистані і на самого президента його доньок Гульнари і Лоли?

Вивчіть детально питання стосовно подій в Андижані 2005 р.

Проаналізуйте роль і місце ісламу в сучасному узбецькому суспільстві.

Прослідкуйте розвиток відносин Узбекистану із сусідніми азіатськими державами.

ТАДЖИКИСТАН

На сучасному етапі Таджикистан — одна з найбідніших країн Центральної Азії. Особливістю його соціально-економічного становища за часів радянської влади був однобічний розвиток народного господарства, що перетворив країну практично на сировинний додаток до промислових районів СРСР. Бюджет республіки за радянських часів дотував Центр на 70 %. За рівнем економічного становища і ресурсного потенціалу Таджикистан на початку 1990-х років перебував на останньому місці серед усіх інших держав СНД. Порівняно з ними, тут були найнижчі щорічні показники на душу населення: національного доходу, рівня життя, забезпеченості житлом, об'єктами освіти, охорони здоров'я, культури. Водночас у Таджикистані — найвищі показники природного приросту населення, особливо сільського. За роки радянської влади населення республіки зросло майже у вісім разів, насамперед за рахунок сільської місцевості. Впродовж останніх десятиріч приріст населення тут становить 3—4 % щорічно, що є найвищим показником серед усіх пострадянських ННД. Таку ситуацію науковці характеризують як “демографічний вибух”.

Радянська модернізація виявилася дуже складною справою для Таджикиської РСР. По суті, територія республіки являла собою штучно вирвані з тіла Туркестану області, причому найменш розвинені в господарському аспекті. Промислові й торгові центри, основні сільськогосподарські угіддя залишилися за її межами. Промисловість і наука, що на момент появи цього утворення були повністю відсутні, створювалися за прямою вказівкою Центру з потужними фінансовими та ресурсними вливаннями. Кваліфіко-

вана робоча сила — із більш розвинених республік, зокрема з РФ та України, загальною кількістю майже 400 тис. осіб (на 2011 р. залишилося приблизно 30 тис., хоча під час війни їх захищали краще, ніж своїх).

Таджикистан є єдиною нетюркською державою у Центральній Азії. Населення республіки становлять в основному споріднені персам таджики, які розмовляють на різновиді фарсі — таджицькій мові. Крім них, 15 % мешканців — узбеки і 1 % — росіяни. Однак на відміну від шийтського Ірану, більшість жителів сповідує іслам сунітський. Таджицьке суспільство дуже традиційне, відмінне від спільнот європейського типу. В масовій свідомості ще не відбулася заміна колективістської самосвідомості на індивідуальну. Це означає, що життя таджика визначається не стільки індивідуальною волею, скільки волею і рішеннями родових та інших обцинних структур. На рівні селищ і кварталів таджицьке суспільство загалом зберегло патріархальний вигляд. Значення сімейно-родових і сусідсько-обцинних зв'язків у житті сучасного суспільства виразно виявилось в період кризи 1990-х років. У нових громадсько-політичних рухах і організаціях брали участь не стільки окремі особи, скільки групи людей, які належали до одного роду, чоловічого об'єднання, кварталу або приходу. Мітингова активність населення, а потім формування загонів самооборони і різних бойових груп ґрунтувалися на тій самій традиційній основі. На аналогічних принципах здійснювалася й організаційна діяльність громадсько-політичних партій і рухів.

Протистояння в Таджикистані в основному почалося під впливом перебудови в СРСР. З'явилися партії, рухи та об'єднання, котрі виступили за самостійність і незалежність республіки. Вперше вони чітко виявилися у боротьбі за надання таджицькій мові державного статусу. У 1989 р. був прийнятий Закон про державний статус таджицької мови. Навколо цього питання громадськість республіки поділилася на різні угруповання. Радикалам вдалося провести через Верховну Раду свій варіант проекту закону. Одразу після цього серед них почало формуватися товариство “Растохез” (“Відродження”). Спочатку його активісти мали на меті створити широкий національний фронт, подібний до тих, що вже діяли у Литві та Україні. Проте таку ідею не реалізували, оскільки на заваді стали події лютого 1990 р.

Економічні та соціальні проблеми у свідомості населення поступово набували більш виражену політичну спрямованість. Недовдоволення мас трансформувалося у негативне ставлення до влади й апарату управління і тяжіло до соціального екстремізму і

радикалізму. 11—14 лютого 1990 р. у Таджикистані вперше за 70 років спалахнули масові мітинги протесту населення проти влади, в яких взяли участь майже 30 тис. осіб. Уперше тоді з'явилися гасла “Таджикистан — для таджиків!” Активну участь виявили представники фундаменталістських ісламістських організацій. Акція протесту призвела до кривавої трагедії, коли натовп штурмував будинок ЦК компартії Таджикистану в Душанбе з вимогою відставки уряду. Мітингувальників розігнали, розстріляли внутрішні війська і підрозділи військ спеціального призначення. За офіційними даними, загинуло 22 особи і понад 100 отримали поранення. У відповідь ісламісти організували погроми, побили російськомовне населення і таджицьких жінок, одягнених на європейський лад. До погромників приєдналося багато жителів міста, які вважали уряд відповідальним за кровопролиття. Було висунуто вимогу відправити у відставку першого секретаря ЦК компартії Таджикистану Каххора Махкамова. Коли підійшли додаткові збройні сили, пленум ЦК не прийняв відставку К. Махкамова та уряду.

Проте уряд і сам К. Махкамов не могли контролювати ситуацію в республіці. У 1991 р. він подав у відставку. Але президентські вибори 24 листопада 1991 р. не привели до влади представників опозиційних сил, оскільки активізація ісламістських екстремістів багато кого відлякувала, а позитивної програми дій опозиція так і не запропонувала.

У політичному протистоянні того часу виокремилися такі угруповання: партійно-радянська і господарська номенклатурна еліта; прошарок з настроями перебудови; сили ісламської орієнтації; непримиренні периферійні і таджицька мафія. Розглянемо їх детальніше.

1. Найвпливовішою була перша група, яка спочатку сприйняла горбачовську перебудову як чергову гру нового керівництва КПРС і надала їй кампанійського характеру. Проте бурхливий розвиток новоутворених партій і рухів, серйозність їхніх намірів у боротьбі за перерозподіл влади в республіці примусили номенклатуру швидко зорієнтуватися і перейти у контрнаступ із використанням усіх можливих форм і засобів.

2. У свою чергу, прошарок із настроями перебудови, до складу котрого входив народний рух “Растохез” (від нього пізніше відокремилася Демократична партія), чимало національно-культурних громадських об'єднань, використовуючи можливості гласності, здійснювали наростаючий наступ проти попередньої номенклатури.

3. До групи непримиренних периферійних належали особи, яких у період перебудови змістили з їх посад та які намагалися будь-якими способами повернути втрачені позиції. Як правило, це були перші секретарі обласних, міських і районних комітетів Комуністичної партії, керівні працівники правоохоронних органів і торгівлі на периферії.

4. Серед сил ісламської орієнтації найактивнішими виступили священнослужителі мечетей, а також молодь із прихильників нової Партії ісламського відродження Таджикистану, яка мала велику популярність, особливо серед сільського населення своїми закликами до чистоти релігійних переконань і відмови від непомирних розкошів при проведенні релігійних обрядів.

5. Таджикицька мафія на початку 90-х років оформилася в інтернаціональні організовані злочинні угруповання, котрі контролювали більшість сфер тіньової економіки і торгівлі, ресторанного бізнесу і системи виробничої кооперації. Вони активно “укорінювали” своїх ставлеників у склад місцевих органів влади, силових структур, мали добре організовані системи зв’язку, транспорт, групи бойовиків і загальну систему фінансування. Під час військово-політичного протистояння таджицька мафія спочатку була розділена політичними силами, які ворогували, а потім сама активно використовувала ці сили з метою реалізації спільних цілей криміналітету.

Датою встановлення незалежності Таджикистану від Радянського Союзу вважається 9 вересня 1991 р. Після того, як СРСР розвалився, 25 грудня 1991 р. утворилася нова незалежна держава. Її очолив Рахмон Набієв, тодішній перший секретар компартії і водночас ходжентський багатій. Він і став першим президентом Таджикистану. Тобто при владі залишилася стара партійно-радянська і господарська номенклатура. Вона привернула на свій бік більшість периферійних непримиренних і частину таджицької мафії. Між ними, з одного боку, а з іншого — групами перебудовчих настроїв, які охоплювали націонал-патріотів і демократів в об’єднанні з силами ісламської орієнтації та криміналітетом, розпочався новий етап протиборства, що перейшов у глибоку кризу. Зовнішні центри впливу також брали активну участь у процесі дестабілізації становища і прагнули використовувати кожну зі сторін для реалізації власних інтересів. Загалом події погіршувалися у зв’язку з тотальним дефіцитом товарів, розвалом економіки і зростанням соціальної напруженості у суспільстві, а також паралічем системи державного управління.

Починаючи з березня 1992 р. події розгорталися дуже швидко, набуваючи виразніших ознак регіоналізму і клановості, яким пізніше дали ідеологічне визначення: боротьба комуністичних сил з демоісламською опозицією. Насправді витоки збройного протистояння полягали у прагненні певних політичних сил змінити традиційний розподіл ролей між різними клановими групами (пов’язаними єдністю походження, проживання, родинними зв’язками, укладом життя, ставленням до релігії та ін.) у Таджикистані.

За радянських часів домінуючу роль у політичному житті відігравали вихідці з Ленінабадської області (“ленінабадці”, інша назва — ходжандці, їх загальна чисельність становила 25 % населення Таджикистану), які займали найвищі адміністративні посади. З ними активно співпрацювали вихідці з Куляба — “кулябці” (інша назва — гіссарці, 25 % населення республіки), які займали вищі посади у силових структурах, зокрема в Міністерстві внутрішніх справ, хоча головні їх інтереси зосереджені в аграрній сфері, зокрема у монокультурі бавовнику. В їх підпорядкуванні перебували бадахшанці (памірці — 10 %) і каратегинці (гармці — 25 %), котрі мали сильні позиції у торгівлі та виробництві товарів народного споживання. Про такий розподіл навіть ішлося у приказці: “Ленінабад править, Куляб охороняє, Памір танцює, а Каратегин торгує”. Тобто основна лінія внутрішньоетнічного протистояння проходила так: ленінабадці і кулябці, з одного боку, і каратегинці й памірці — з іншого. За тими подіями, що розгорнулися пізніше, стояло прагнення відтіснених на периферію політичного життя еліт взяти реванш у “ленінабадців”, які втратили московську підтримку.

Після перших виборів президента при владі залишився представник “ленінабадського клану” Р. Набієв, що означало збереження стану, який існував за часів радянської влади. Перші декілька місяців у країні зберігався стан рівноваги сил: найвпливовішим представником опозиції була гарантована недоторканність в обмін на згоду додержуватися політичних методів боротьби. Але так тривало недовго.

Таджицька криза, котра потім переросла у громадянську війну, виникла унаслідок взаємодії декількох внутрішніх і зовнішніх чинників. Внутрішніми каталізаторами конфлікту стало різке загострення соціально-економічних проблем, насамперед швидке збільшення чисельності населення за умов нестачі землі, монокультури бавовнику, значний надлишок працездатного населення як у місті, так і на селі. Мали значення поліетнічний

склад людності, традиційний для таджиків поділ за регіонально-клановою належністю і боротьба між регіональними елітами за поділ влади. Великий вплив мали спалах і швидка політизація ісламу в республіці. Ісламісти і демократи, усі противники комуністичного режиму, який захитався в умовах перебудови, вміло використали у своїй пропаганді невдоволення населення засилам ленінабадського клану, всевладдям партійного апарату і грубими порушеннями щодо ісламської релігії. Як одночасно і внутрішній, і зовнішній фактор слід розглядати роль наркобізнесу. Експерти вказують, що громадянська війна була інспірована наркомафією, котра намагалася через Таджикистан прокласти надійні канали транспортування наркотиків у Росію та Європу. Обстановка нестабільності, громадянської війни дала змогу перетворити гірський Бадахшан не тільки на найважливіший перевалочний пункт на шляху з Афганістану через Таджикистан і далі — до Москви і на Захід, але і на місце виробництва героїну. Між ісламістськими екстремістами, афганськими моджахедами і наркоділками є прямий зв'язок.

Поштовхом до конфронтації став арешт 6 березня 1992 р. відомого опозиціонера Максуда Ікрамова. Невдовзі після цього голова таджицького парламенту Сафаралі Кенджонов (представник клану гіссарців) звинуватив міністра внутрішніх справ Мамадаїюзу Навжуванова (памірця) у корупції та перевищенні повноважень. Потім були й нові звинувачення. 23 березня сторони почали організовувати масові акції. На столичному майдані Шохидон відбувалися багатотисячні мітинги протесту проти “комуністів”, учасниками яких виступили здебільшого каратегінці і памірці. Величезний натовп просидів на майдані два місяці. Лідери протестувальників закликали до відставки уряду, президента і розпуску Верховних зборів, вигукувалися гасла джихаду.

1 квітня їх противники з ленінабадського клану, які перебували при владі, (формально “Громадський комітет із захисту конституційного ладу”) організували альтернативний проурядовий мітинг на майдані Озоді, де зібралися вихідці з Куляба, перебування яких у столиці оплачувалося зі спеціального фонду, створеного промисловими підприємствами півночі країни.

Після закінчення рамадану на початку квітня мітинг на майдані Шохидон одержав підкріплення із прибуттям селян, мобілізованих за активної участі ісламського духовенства, котре відіграє важливу роль у регіонах, що претендували на переділ влади. Взаємні звинувачення між протилежними силами перейшли у масовий безлад. 23 квітня учасники мітингу з майдану Шохидон

захопили як заручників 16 депутатів парламенту. Щоб їх звільнити, владі довелося піти на деякі поступки. С. Кенджонов мав залишити посаду голови парламенту, але шляхом нескладної політичної комбінації він майже одразу повернувся у своє крісло, що викликало ще більше невдоволення опозиціонерів.

1 травня прибічникам Р. Набієва стали роздавати автомати (приблизно 2000), а 5 травня було введено надзвичайний стан. Це означало заборону будь-яких мітингів і зборів, а також установлення комендантської години. В той самий день жителі одного з кишлаків, розміщеного на автотрасі з Куляба до Душанбе, спробували перекрити дорогу, відмовляючись пропускати підкріплення на майдан Озоді. В результаті сутички зі стрільниною з'явилися перші жертви. Тоді представники опозиції захопили будинки телецентру, залізничного вокзалу і президентського палацу. Деякий час жодній зі сторін не вдавалося забезпечити перевагу сил. 7 травня Р. Набієв пішов на поступки і оголосив про відставку п'яти високих посадовців, серед них і С. Кенджонова. 11 травня уклали угоду про формування Уряду національної згоди, в якому 11 із 24 посад віддали каратегінцям і памірцям, котрі становили основу так званої ісламсько-демократичної опозиції, або Об'єднаної таджицької опозиції. Їм зокрема були передані силові міністерства, телерадіокомітет, міністерство закордонних справ, освіти, сільського господарства, тобто політичний іслам завоював місця в уряді. Номінально главою держави залишався Р. Набієв, проте реально він став заручником опозиції.

Ленінабадці і кулябці підтримували формально легітимний світський уряд, і оскільки він походив від комуністів, їх називали “неокомуністами”. Памірці, каратегінці, які були основою опозиції, перебували під сильним впливом ідеї ісламського відродження. Тому їх називали “ісламістами”. Провідною силою “ісламсько-демократичного блоку” стала Ісламська партія відродження Таджикистану. Головною метою вона проголосила прихід до влади, відродження духу ісламу в усіх сферах життя, повернення жінок до домашнього вогнища. Тобто партія виступала за “створення держави за іранським зразком”. У 1993 р. вона стала основою створеного в Афганістані Руху ісламського відродження Таджикистану і Ради опору Таджикистану — координуючого органу Об'єднаної таджицької опозиції (ОТО), яку очолював Сайїд Абдулло Нурі.

Мітингувальників з майдану Озоді відправили по домівках, однак зброю в них не забрали. До кінця літа у столиці панував хиткий мир. На місцях спостерігалася інша ситуація. Влітку

1992 р. почалося масове знищення противників опозиції. Релігійний фанатизм “ваххабітів”, що виправдовував терор і катування проти інакомислячих, використовували для ідеологічного виправдання кривавих розправ, пограбувань і мародерства. Є жахливі документальні кадри вбивств і катувань, яких зазнавали жертви ісламістів у Таджикистані у 1992 р.

Об'єднана таджицька опозиція ніколи не була єдиною — польові командири, користуючись безконтрольністю з боку центральної влади, займалися тільки розв'язанням своїх фінансових проблем силовими методами за рахунок місцевого населення (відбирали бавовну і продавали її) та шляхом конвоювання гуманітарних вантажів (насправді, грабуючи їх). Таким чином створювалися рахунки у швейцарських банках. Варто зазначити, що у бойових діях з обох сторін брали участь найманці з Росії, Узбекистану, Прибалтики, Кавказу, афганські моджахеди, інструктори-араби, а також значна численність осіб з кримінальним минулим, котрих випустили з в'язниць республіки. Бойові дії все більше набували кровопролитного і кримінального характеру. Навесні і влітку по регіонах здійснили масові етнічні чистки, що супроводжувалися насильством, пограбуванням і знищенням майна. Ускладнилася проблема з продовольством, оскільки головні сільськогосподарські райони опинилися під контролем опозиції. Брутальне насильство бойовиків-“ваххабітів” значною мірою зумовило те, що більша частина населення Таджикистану відійшла від ісламістів, не підтримала їхню “модель” ісламської революції.

Російські військові — дислокована на території Таджикистану 201-ша мотострілецька дивізія — одержали наказ не втручатися у внутрішні справи, але фактично симпатії командування були на боці ленінабадців та кулябців. Проте представники обох ворогуючих сторін часто знаходили захист у розташуванні дивізії, не кажучи вже про росіян, котрі тікали з Душанбе.

У серпні 1992 р. у результаті масових виступів опозиціонерів у Душанбе Р. Набієв остаточно втратив контроль над ситуацією і теж сховався у розташуванні 201-ї дивізії. 7 вересня він спробував таємно втекти у рідний Ходжент, який не контролювали опозиціонери, але його перехопили по дорозі до аеропорту і, погрожуючи зброєю, примусили скласти повноваження.

Після цього політична криза остаточно набула характеру громадянської війни. Кулябці і ленінабадці, які сформували в середині осені політичну організацію — Народний Фронт (НФ), спромоглися унаслідок запеклих воєнних дій 27 вересня захопити Курган-Тюбе (місто між Кулябом та Узбекистаном) і просунутися

на північ у напрямку столиці. Народний Фронт перетворився на головного противника ісламсько-демократичної опозиції. За заявами його керівників, він до осені 1992 р. об'єднав усіх прибічників законної влади, які виступили проти насильницьких дій ісламістів та їхніх союзників. Між загонами “демоісламістів” і Народним Фронтом бойові дії велися з небаченою жорстокістю, без правил, поранених і полонених не брали. 24 жовтня 1992 р. Народний Фронт намагався штурмом взяти Душанбе, але спроба виявилася невдалою. У листопаді, коли під контролем коаліційного уряду залишалися тільки столиця і деякі гірські регіони, він був змушений піти у відставку.

16 листопада 1992 р. XVI сесія Верховної Ради зібралася у селі Арбоб під Ходжентом, оплотом неокомуністів. Сесія затвердила відставку Р. Набієва, спікером парламенту обрали Емомалі Рахмонова (“кулябця”, колишнього електрика, а потім директора радгоспу). Багато хто вважав, що він є фігурою компромісною, тимчасовою і довго при владі не втримається. Однак, всупереч цим очікуванням, Е. Рахмонов швидко зміг набрати силу й досвід політичної боротьби. Водночас він очолив Народний фронт. Змусивши піти у відставку з посади прем'єр-міністра, досвідченого політика ленінабадця Абдумалліка Абдулладжанова, новий спікер парламенту став фактично главою держави. Більше того, на президентських виборах 6 листопада 1994 р. І. Рахмонов переміг А. Абдулладжанова, одержавши 58 % голосів виборців проти 42 % у суперника.), водночас він очолив і Народний Фронт. 4 грудня 1992 р. бійці Народного Фронту зайняли Душанбе. 201-ша дивізія зайняла ключові пункти (пряма участь на боці НФ була зумовлена захопленням ісламістами у заручники, а потім вбивством кількох російських офіцерів і солдатів). Допомогу Народному Фронтові надавав і Узбекистан: бронетехніка, авіація, підготовка узбецьких формувань НФ.

Бойовики Народного Фронту, зайнявши 10 грудня Душанбе повністю і вигнавши ісламістів, самі почали криваві акції. У столиці знову прокотилася хвиля погромів — цього разу їх жертвами стали памірці та каратегінці, які там мешкали. Різко збільшилася кількість вбивств і пограбувань. Війна привела до влади з обох боків “польових командирів” із кримінальним минулим. Кількість вбивств у 1993 р., порівняно з попереднім роком, зросла втричі, а пограбувань — на третину. 11 квітня того самого року стало відомо, що Р. Набієв покінчив життя самогубством (друга версія — помер від серцевого нападу, третя — його вбили). Після цього сталася низка вбивств політичних, військових, економіч-

них лідерів. Продовжилася масова еміграція з країни. Таджикистан залишили майже всі росіяни та українці.

Після взяття Душанбе сили Народного Фронту розгорнули наступ на оплот опозиції та вузол шосейних доріг на схід від Душанбе — Кофарнікон. Хоч опозиціонери одержували допомогу з Афганістану, вони здавали одну позицію за іншою. Ситуація на фронтах стабілізувалася, і з зими 1993 р. позиційні бої йшли вздовж таджицько-афганського кордону і по рубежу ріки Вахш.

Фактично основна частина війни закінчилася до літа 1993 р. Країна виявилася розділеною на дві частини приблизно по річці Вахш. Загострилися відносини “ісламістів” із російськими військовими. У липні 1993 р. група з 250 осіб під командуванням афганця Корі Хамідулло за допомогою артилерії й гранатометів штурмувала 12-ту прикордонну заставу російських військ. Прикордонники вирвалися з оточення, а потім все вирішив підхід бронетехніки і 201-ї дивізії. Загибло 22 прикордонники і 3 солдати 201-ї дивізії, приблизно 200 мирних жителів і 60 атакуючих. Окрім цього бою, декілька разів опозиція намагалася перейти у наступ проти сил “неокомуністів”, зокрема влітку 1995 р., проте без особливого успіху.

Тільки взаємне виснаження ресурсів та усвідомлення неможливості перемоги привели конфліктуючі сторони за стіл переговорів.

27 червня 1997 р. на дев'ятому раунді переговорів між представниками ворогуючих сторін було підписано “Загальну угоду про встановлення миру і національного примирення в Таджикистані”. *Президентом Таджикистану залишився прибічник світського правління Е. Рахмонов*, однак опозиція одержала місця у парламенті, адміністративні посади (усього 30 % в урядових структурах), директорські пости на різних великих підприємствах, а рядові бійці сил опозиції увійшли до складу армії. Почався процес повернення біженців з Афганістану, Пакистану, Ірану та країн СНД. Усього повернулося понад 800 тис. осіб. Деякі з найбільш лютих банд, які не бажали скласти зброю, були знищені протягом 2000—2001 рр.

Громадянська війна, що тривала з 1992 до 1997 р. і була найбільш кровопролитною на пострадянському просторі, принесла величезні жертви і страждання, завдала колосальних збитків економіці республіки. За різними підрахунками, під час неї загинуло від 100 до 300 тис. людей, при тому, що загальна чисельність населення республіки становила 6,5 млн. Сотні тисяч стали інвалідами, втратили годувальників. На території країни перебу-

вало 1,5 млн біженців, за її межами — 750 тис. Майже п'ять років урядові війська й опозиція вели бойові дії, попутно знищуючи школи і лікарні, шляхи і промислові об'єкти, не кажучи про житлові будинки. Зруйновано понад 150 тис. будинків, десятки тисяч пограбовано. Вартість війни в економічному плані становила приблизно 7 млрд дол. Обсяги виробництва у 1997 р. впали на 72 %, порівняно з показниками на початку війни. Знищено понад третину національного багатства республіки, практично паралізовано економіку. Війна і руїна призвели до спалахів епідемій, зокрема черевного тифу.

Разом з тим війна об'єктивно стала стихійним регулятором демографічного розвитку суспільства. Значна частина корінного населення опинилася за межами держави внаслідок збройної боротьби і вимушеної еміграції. Практично все некорінне населення залишило територію республіки. Нині кожний п'ятий колишній мешканець Таджикистану перебуває або в Росії, або в Афганістані. Обвальний виїзд росіян і російськомовних фахівців поставив на межу зупинки ряд найважливіших підприємств і цілих галузей економіки, насамперед енергетику, військово-промисловий комплекс, хімічну промисловість та ін.

Непримиренна опозиція та ісламісти за кордоном намагаються представити громадянську війну в Таджикистані як “війну між ісламом і комунізмом”, “віруючими і невіруючими”, “ісламом і християнством”. Насправді точилася і точиться боротьба між мусульманами різних таборів за власні економічні, політичні та регіональні інтереси у дуже непростих умовах надзвичайного перенаселення і величезних нестач. Останні обставини — часткове пояснення сутності влади, що встановилася в одній з центральних азіатських ННД.

Таджикистан — типова авторитарна держава у формі президентської республіки. Президент у сучасному Таджикистані є і головою виконавчої влади, в його руках сконцентрована величезна влада. Апарати президента й уряду об'єднані. *З 1994 р. посаду президента займає Емомалі Рахмон* (у 2004 р. він позбавився російського закінчення прізвища “-ов”), якого *переобирали у 1999 та 2006 рр. Референдум* із внесення поправок до Конституції Таджикистану відбувся *22 червня 2003 р.* У ньому взяв участь 91 % громадян, які мали право голосу. До Конституції внесено понад 50 поправок, зокрема надання можливості Е. Рахмону після закінчення у 2006 р. терміну його повноважень ще двічі переобирається на 7-річний термін. *Референдум, по суті, перетворив Е. Рахмона на другого після Туркменбаші довічного президента у*

Центральній Азії. Він може правити Таджикистаном як мінімум до 2020 р. Його сім'я — найбагатша родина в країні. У президента — 9 дітей. Одну зі старших доньок Тахміну вважають засновницею декількох торговельних мереж і Банку розвитку Таджикистану. Найбільш активну роль у родинному бізнесі відігравав брат дружини президента Хасан Садуллоєв.

Однак у травні 2008 р. трапилося щось незрозуміле. Х. Садуллоєв, який любляв пишні появи на публіці, раптово зник. Президент пояснив відсутність свого родича тим, що той відбув у “тривале закордонне відрядження”. Але неофіційно поширювалася інформація, що підконтрольний Х. Садуллоєву “Орієнт-Банк” дуже зацікавив доньку президента. Власник не захотів віддавати банк. За сестру вступився син президента Рустам. Від його пострілу з пістолета дядя одержав смертельне поранення і помер в одній із німецьких клінік. Однак родина, яка ділить багатства найбільш багаті країни Центральної Азії, повністю утаємничила внутрішньосімейний інцидент. У країні діє правило: за спроби завдати шкоди репутації президента, за критику влади — арешт.

Відповідно до моделі “демонстраційної демократії” діє Конституція (прийнята 6 листопада 1994 р., поправки вносилися у 1999 і 2003 рр.), у республіці діє парламент. *27 лютого 2000 р. відбулися перші в історії країни багатопартійні вибори.* Президентська Народно-демократична партія одержала 64,5 % голосів виборців, друге місце посіла Комуністична партія Таджикистану — 20,6, третє — Ісламська партія відродження Таджикистану — 7,4 %. Іншим партіям не вдалося подолати 5-відсоткового бар'єру проходження до парламенту. *Наступні вибори відбулися 24 лютого 2005 р.* За президентську Народно-демократичну партію проголосувало 74 % виборців, Комуністичну партію — 13, Партію ісламського відродження — 8 %. Незалежні кандидати отримали п'ять місць. Соціал-демократична, Демократична і Соціалістична партії зазнали невдачі.

28 лютого 2010 р. — чергові вибори. Народно-демократична партія Таджикистану одержала 70,6 % голосів, Партія ісламського відродження Таджикистану — 8,2, Комуністична партія Таджикистану — 7,0, Аграрна партія Таджикистану — 5,03, Соціал-демократи, демократи та соціалісти — разом 2,3 %.

Співвідношення парламентських місць є одним зі свідчень того, що домовленості, досягнуті між владою та Об'єднаною таджицькою опозицією, досягнуті наприкінці громадянської війни, порушуються. Керівництво на чолі з Е. Рахмоном веде політику повної монополізації влади й економічних активів у країні,

водночас посилюючи тиск на опозицію. Переважання в парламенті означає контроль над законодавчою ініціативою. В економіці Е. Рахмон контролює виробництво та експорт бавовни й алюмінію — головних джерел валютних надходжень. До того правлячий режим прагне монополізувати транзит наркотиків з Афганістану. Цей бізнес традиційно перебував під контролем польових командирів опозиції, які зайняли різні посади в таджицькій правоохоронній системі. Заграючи з окремими діячами опозиції, насамперед з Партією ісламського відродження Таджикистану, і намагаючись внести розкол у її лави, влада посилює морально-психологічний тиск на активістів Об'єднаної таджицької опозиції. В Інтернеті блокуються її сайти, закриваються окремі, підконтрольні їй, мечеті. Наслідком такої різноаспектної політики є зростання невдоволення і напруженості у суспільстві, особливо в тих кланах, яких відсунули від влади і власності, які відчують себе “ображеними”. Гострим проявом такого невдоволення стала спроба вбивства Е. Рахмона у 1997 р. і дві спроби перевороту в 1998 р.

Разом з тим влада намагається різними шляхами покращити свій імідж, згладити протиріччя і консолідувати суспільство. У Душанбе йде будівництво однієї з найбільших у світі мечетей. Велика увага приділяється популяризації культурних та національних цінностей. Вже йшлося про те, що президент, а за ним інші високі посадовці, відмовилися від закінчень своїх прізвищ на кшталт російських. 5 жовтня 2009 р. прийнято закон про таджицьку мову як державну. Він заборонив використовувати російську мову не тільки в офіційних документах, але й при зверненні в органи влади. Широкого резонансу в республіці набули дії влади щодо впорядкування обрядів, що закріплено у спеціальному законі. Відповідно до нього заборонено проведення офіційних бенкетів при призначенні на посаду, одержанні звання або наукового ступеня, державної премії. Регламентовані час і кількість гостей на весіллях та інших родинних урочистостях. Різко зменшена кількість поминальних заходів. У школах Таджикистану заборонені шкільні свята, такі як “Прощання з Букварем” та “Останній дзвоник”. Вчителям заборонено мати золоті зуби, школярам — мобільні телефони. Разом з тим обов'язковими для вивчення у школах визначено сім книг, які написав президент (“Емомалі Рахмон — рятівник нації”, “Емомалі Рахмон — фундатор миру й національної єдності” та ін.). У травні 2009 р. були заборонені всі портрети президента, встановлені обабіч шляхів, а також у кабінетах місцевих владних структур. Щоправда, забо-

рона торкнула лише тих портретів, де Е. Рахмон зображений в оточенні місцевих чиновників.

Не однозначне ставлення громадськості до негласної заборони носіння борід, у чому бачать протидію ісламістам, для яких борода має символічне значення. 95 % населення Таджикистану сповідують *іслам*. Взагалі іслам характеризується як сильний консервуючий фактор. Суспільство відтворюється з мінімальними змінами, його трансформаційні властивості вкрай низькі. Хоча сам іслам може змінюватися. Вплив традиційного ісламу сунітського напрямку був підірваний атеїстичною політикою й практикою радянської влади. Однак повсюдно за підтримки Саудівської Аравії та Ірану створювалися таємні релігійні школи — суфії. В них вивчали Коран, Сунну, основи ісламського законодавства — шаріат, праці ісламських філософів. Поширювали ці знання “чоловічі дома”, закриті у 1930—1940-х роках і відроджені у 1960—1970 у вигляді чоловічих клубів. Колишні учні релігійних шкіл, ставши членами чоловічих клубів, пропагували серед їх учасників ідеї ваххабізму (радикальної течії, націленої на захоплення влади і повернення суспільства на “шлях справжнього ісламу”). Наприкінці 1980-х років чимало клубів перетворилося на релігійні центри, де ваххабіти розробляли концепцію побудови ісламської держави на території Таджикистану, а згодом і в усій Центральній Азії. Ісламістські осередки одержують підтримку з-за кордону, зокрема від відомої організації “Хізб ут-Тахрір”. Також зростає підтримка з боку власного населення, особливо молоді. Головне джерело невдоволення владою і сподівань на можливість справедливого вирішення проблем ісламом можна сформулювати так: “Населення багато, ресурсів мало”. Це зумовлює і міжкланову боротьбу.

З 1993 р. “пиріг” ділять зі змінним успіхом Ленінабад, Куляб і Гіссар. “Скривджені”, як і раніше, залишаються Гарм і Бадахшан. Боротьба за владу в Таджикистані — це боротьба за оволодіння ресурсами і можливість розпоряджатися ними. По суті, *внутрішня таджицька міжусобиця є боротьбою регіонів за виживання на тлі перенаселеності долин, катастрофічної нестачі водно-земельних, енергетичних і продовольчих ресурсів*. У Таджикистані склалися такі правила гри, за яких ідеологія вже не відіграє суттєвої ролі. Реальність така, що місцеві еліти суперничають, відстоюючи насамперед власні інтереси й інтереси своїх вотчин. Це боротьба відчаю, оскільки держава не має ані сил, ані коштів, щоб підтримати всі області й райони. Лідери регіонів-переможців починають диктувати свої політичні та економічні умо-

ви переможеним, аби сприяти розвитку насамперед своїх місцевостей за рахунок інших.

У специфічних природно-географічних умовах Таджикистану (93 % території — гори і тільки 40 % площ можна використовувати для ведення традиційного сільського господарства) високі темпи зростання чисельності населення призвели до того, що за останні 80 років на одного жителя республіки припадає замість колишніх 14 га території лише 2,6, а зрошуваної землі — головного постачальника продовольства — замість 0,5 га — трохи більше 0,1. Проте, незважаючи на надзвичайно високе аграрне перенаселення, селяни дуже неохоче мігрують до міст. Насамперед, вони не бажають змінювати традиційний спосіб життя, що сприймається як загроза самому його існуванню. Також небажане розірвання традиційних родинних або сусідських відносин, що також негативно впливає на основи суспільного буття.

На специфіці соціальної структури населення Таджикистану відобразилися також особливості його промислового розвитку. Через неможливість забезпечити промисловість (за винятком частини харчової і легкої) місцевими робочою силою та кадрами фахівців, їх привозили сюди з Росії та інших союзних республік. У результаті створилася бінарна система розселення: відокремлення в одній державі двох найбільших груп населення, які відрізняються між собою за всіма етносоціальними та соціонормативними параметрами (етнічно, конфесіально, за мовою, культурою, освітою тощо). На одному полюсі — селянство, котре мешкає майже у 3,5 тис. селищ, на другому — працівники промисловості, які живуть у 18 містах і селищах міського типу.

Така система розселення визначила специфіку соціальної структури таджицького суспільства і заклала колосальний заряд конфліктності. Раніше чи пізніше він мав дати про себе знати. Це закономірно, оскільки потреби населення Таджикистану випереджали зростання власного економічного потенціалу. При цьому невпинно знижувалася ефективність сільського господарства. Вражають такі дані: у 1913—1914 рр. Таджикистан виробляв на душу населення 102,5 кг зерна на рік (що вже тоді було недостатньо); у 1989—1990 рр. — 59—63, а в 1993 р. — лише 44,6 кг. М'яса виробляли у 1913 р. 46,7 кг, у 1989—1990 рр. — 21—22, у 1993 р. — приблизно 7 кг. Виробництво молока на душу населення залишалося до 1993 р. на рівні 80-річної давнини. Свої потреби з більшості продовольчих позицій Таджикистан задовольняв за рахунок увезення з інших республік. Нині Таджикистан може забезпечити своє населення тільки овочами. Навіть обсяги виробництва плодів,

ягід і винограду на душу населення, чим завжди славився Таджикистан, за останні чверть століття невпинно знижувалися.

Як і в інших пострадянських державах Центральної Азії, тут дуже складна екологічна ситуація. Суттєвий вплив на неї мають енергетика та видобувна промисловість. Великі водосховища для забезпечення роботи гідроелектростанцій і регулювання водостоку будувалися без глибокого вивчення наслідків довготривалого впливу величезних мас води на гірські структури, де ще не завершилися процеси формування сучасної орографії, а саме ріст хребтів і опускання впадин. У 1985 р. на півночі Таджикистану стався сильний землетрус, епіцентр якого знаходився у західній частині найбільшого Кайраккумського водосховища (Таджицького моря). В результаті були зруйновані декілька селищ і місто Кайраккум, сотні людей загинули. Крім того, при будівництві водосховищ затоплювалися значні масиви родючої землі, а також селища, мешканці яких мусили переселятися до інших районів. Звичайно, це сприймали болісно власне переселенці, а також посилювалася конфліктність у тих місцях, куди вони прибували. З метою розвитку сільського господарства збільшувалася іригація — відповідно і засолення ґрунтів, що зумовлює потребу збільшення води для їх промивання. Вода стає все більше дефіцитною. Навіть льодовики в горах Таджикистану почали відходити вгору.

На стан навколишнього середовища негативно впливає розвиток видобувної промисловості. Ця галузь теж негативно діє на гідрологічний режим, склад водостоку і мікроклімат загалом. Відомий випадок сходження гори на Курамінському хребті, під якою тривалий час видобували вугілля. Постійні снігові лавини, селі (грязьові потоки), зливи, землетруси майже щорічно знищують значну частину економічної інфраструктури республіки.

Головна небезпека для республіки і режиму полягає у загрозі повного економічного краху, що може настати без допомоги з боку Росії, Узбекистану, країн-донорів, МВФ. Внаслідок війни відбулося значне падіння ВВП: у 1995 р. він становив лише 41 % від рівня 1991 р. Починаючи з 1997 р. спостерігається його зростання (особливу роль відіграють алюміній і золото). У тому році — на 1,7 %, у 2000 р. — вже на 8,3 % і далі коливався від 7,0 до 10,5 %. Але, якщо у 1991 р. ВВП республіки дорівнював 23,1 млрд дол., то у 2011 р. лише 6 млрд. Рівень ВВП на душу населення становить лише 780 дол. (за офіційними даними — 1000). Це — останнє місце серед всіх пострадянських ННД.

Світова фінансово-економічна криза не мала прямого впливу на таджицьку економіку через те, що її фінансова система прак-

тично не інтегрована у світову систему. Але відбулося падіння попиту на експортну продукцію місцевої промисловості. Зовнішньоторговельний баланс: імпорт товарів утричі, або майже на мільярд, перевищує показники експорту. Має місце спад у всіх галузях економіки на фоні внутрішньої системної кризи. Кожне четверте підприємство у 2012 р. не працювало, решта — не на повну потужність, більшість — лише на 10—20 %. Були накреслені заходи, спрямовані на створення основ ринкової економіки. Проте через бюрократичну тяганину процес приватизації відбувається в республіці вкрай низькими темпами. Основною формою приватизації стала індивідуальна приватна власність. До травня 1995 р. Таджикистан перебував у зоні російського рубля. З 10 травня того року було запроваджено національну грошову одиницю — рубль, яку 30 жовтня 2000 р. замінили на сомоні.

Таджикистан не має величезних запасів нафти і газу, які б могли зацікавити іноземних інвесторів. Проте є родовища золота, урану й інших рідкісноземельних металів і прісної води (найпривабливіша для інвесторів гідроенергетика). Таджикистан має 4 % світових гідроенергетичних запасів, тут знаходяться витoki практично всіх великих річок Центральної Азії). Водні ресурси — головна проблема у відносинах з Узбекистаном, про що йшлося вище. У центрі — проект Рогунської гідроелектростанції та пов'язаних із нею споруд. Новобудова почалася у 1976 р., і очікувалося, що вона буде однією з найпотужніших станцій у світі (проектна потужність — 3600 мегаватів і рекордна висота греблі у 325 м). Проте у 1992 р. фінансування припинилося, а навесні 1993 р. 40-метрову греблю ГЕС знесла повінь. З часом Таджикистан знайшов фінансові кошти, серед яких й іноземні, для добудови гіганта гідроенергетики. Однак Узбекистан всіляко тому перешкоджав. У квітні 2012 р. дійшло до "газової війни" — значного скорочення поставок блакитного палива, що призвело до зупинки значної частини таджицьких підприємств і зменшення потужності провідних заводів, таких як алюмінієвий і цементний. Хоча таджицька сторона всіляко наголошувала, що пуск нової станції і пов'язаних із нею гідротехнічних споруд піде на користь усім сусіднім державам, Узбекистан не хоче погодитися на те, аби подачу води регулювали таджики, що напружує стосунки між двома країнами.

Збереження стабільності є вкрай складною справою. Як уже йшлося стосовно всіх центральноазіатських республік, вирішальну роль має живлення неформальної економіки зовнішнім ресурсом, що забезпечує і виживання суспільства, і міцність позицій

влади. Для Таджикистану це — гідроенергетика, а також міграція й наркотрафік.

Проте рівень бідності населення (менше двох доларів на день) становить понад 80 %, у результаті на заробітки за кордон їде щороку понад 2 млн осіб. Таким чином економіка країни дуже залежить від заробітків трудових емігрантів. За оцінкою ЄБРР, щорічно вони пересилають понад 1 млрд дол., що становить половину ВВП країни (за співвідношенням “імпортних заробітків” до ВВП Таджикистан посідає перше місце у світі). Проте ці гроші не інвестуються, а витрачаються на поточне споживання.

Важливу роль відіграє виробництво і транспортування наркотиків (з Афганістану, звідки походить 65 % світового героїну, і майже 100 % його проходить через Таджикистан). Це, як правило, стає у Таджикистані сімейним бізнесом, що в рамках традиційного суспільства практично виключає можливість зради, оскільки на кону — не просто гроші, а виживання всієї общини. Це також створює найбільш стабільну базу для підтримки традиційного господарства і традиційних соціальних відносин. Найбільше кур'єрів — серед гастарбайтерів, які провозять наркотики у власних шлунках, поширюючи їх потім через земляків. Боротися з наркобізнесом дуже складно. Правоохоронні органи азійської республіки запліщують на це очі, оскільки, по-перше, мають основний прибуток саме від продажу наркотиків. По-друге, боротися зі злом мають вихідці з тих самих областей, які кровно зацікавлені у збереженні прибуткової справи. По-третє, представники вищих ешелонів влади, одержуючи і свою частку, усвідомлюють, що зникнення подібних “допоміжних засобів” традиційної економіки здатне підірвати надто хиткий мир в республіці. Транспортування наркотиків благословляють деякі ісламські проповідники, мовляв, вони труять невірних. Але й у самому Таджикистані в останні двадцять років наркотизація населення, особливо молоді, набула характеру епідемії.

Під час громадянської війни не працювали школи, більшість молодих людей залишилася без освіти, без трудових навичок, без засобів до існування, з непевною соціалізацією. У такому стані молодь легко ставала жертвою наркобізнесу. Часом людина навіть не усвідомлювала шкідливість вживання наркотиків. Заради винайдення засобів до існування в багатьох гірських районах збільшувалися посіви культур, придатних для їх одержання. Значна частина молодих людей втягувалася у наркотрафік, і взагалі, у кримінальну діяльність.

Особливу активність таджицький криміналітет розвинув у Москві та інших великих російських містах. Мафіозі, здебільшо-

го спортсмени-єдиноборці починали з рекету щодо земляків, які займаються торгівлею. Пізніше у коло їхніх інтересів увійшли всі заробітчани (за офіційними даними, тільки у Москві зареєстровано понад 1,3 млн мігрантів, більшість з яких — вихідці з Таджикистану). Більшу частину заробітків останніх ділять між собою роботодавець і рекетир. Проте скарг немає, бо незадоволеного можуть скалічити або вбити “старші” земляки. На початку 2010-х років російські правоохоронні органи стикнулися зі зростанням збройних пограбувань з боку таджицької мафії. Відповіддю стало не тільки посилення заходів з боку поліції, але й запровадження жорсткішої міграційної політики в цілому на найвищому рівні російської влади, про що йшлося вище.

Стосовно останнього, зрозуміло, діє сукупність факторів, зокрема обіцянки В. Путіна навести лад у міграційній справі. Ймовірно, посилення тиску на таджицьку громаду в Росії пов'язане із зовнішньополітичними розрахунками останньої. Таджикистан у 1998 р. відмовився подовжувати угоду про допомогу Росії в охороні таджицько-афганського кордону. У 2004 р. було змінено статус 201-ї мотострілецької дивізії, яка у свій час надала значну допомогу Народному фронту. На її основі створили першу військову базу Росії в Центральній Азії. Але після закінчення дії угоди в її продовженні таджицька сторона запросила за оренду понад 300 млн дол. щорічно. Переговори складні, хоч Душанбе зацікавлений у хороших відносинах із Москвою — помічницею у збереженні безпеки, головним спонсором і кредитором. Таджикистан — член СНД і Організації договору про колективну безпеку, Євразійського Економічного Співтовариства (ЄвразЕс) і Шанхайської організації співробітництва (ШОС). Однак останнім часом з його боку висловлюється розчарування з приводу того, що названі організації не допомагають йому в розв'язанні конфліктів з Узбекистаном.

Прихід націонал-патріотичних та ісламістських сил у Таджикистані розглядали в Узбекистані як загрозу цілісності та безпеці Узбекистану, оскільки між ними спірними є питання про належність двох великих узбецьких міст — Самарканда і Бухари. У Таджикистані часто кажуть: “Більшовики із своєю сталінською національною політикою пошматували всю Середню Азію, відібрали у нас, таджиків, дві перлини нашої культури — Бухару і Самарканд, передали їх узбекам”. Ця проблема не зникла. Крім того, в Узбекистані, особливо у Ферганській долині, значного поширення набувають фундаменталістські ідеї. Звідси фундаменталістів Таджикистану забезпечують релігійною літературою.

Отже, допомагаючи таджицькому Народному Фронтові, Узбекистан водночас боровся проти посилення впливу власних фундаменталістів.

Загроза розширення дій ісламістської опозиції зберігається. Її бойові загони одержують допомогу з боку ісламських країн, закордонних релігійних центрів. Центри з підготовки таджицьких бойовиків діють в Афганістані, Ірані, Судані, Пакистані та інших державах. Але в цілому нині опозиція не здатна змінити політичний режим у Таджикистані без допомоги інших ісламських країн. У самій країні підтримка серед населення становить приблизно 5—7 %. Однак соціальна база в опозиції все ще є, оскільки зберігаються соціально-політичні й економічні причини для невдоволення урядом.

Особливе значення має територіальна близькість Таджикистану до Афганістану. Між ними — 1344 км напівпрозорого кордону, що погано охороняється і проходить складними гірськими територіями. Афганістан 1990-х років перебував у розпалі міжусобних війн, але через своє геостратегічне положення продовжував безпосередньо впливати на загальну ситуацію у центрально-азіатському регіоні. Саме по території нинішнього Афганістану і Таджикистану склався історичний кордон між Середнім Сходом і Середньою Азією річками Аму-Дар'я і Пяндж. Питання контролю над Афганістаном і загалом над цим регіоном завжди турбувало Росію, Китай, Велику Британію, яку пізніше змінили США. Зміцнити свої позиції у цьому регіоні прагнуть також Туреччина, Іран, Пакистан, Індія. Головний нерв — посилення чи послаблення ісламізму, радикального ісламу. До того ж додається проблема боротьби з розповсюдженням наркотиків. Афганські наркодільники вже наприкінці 1980-х років сформували політику майбутнього наркотрафіку через Таджикистан. Тобто маленький Таджикистан перебуває на перехресті інтересів найбільших країн світу і регіону.

“Основою нашої зовнішньої політичної діяльності, — зазначає президент Е. Рахмон, — є політика “відкритих дверей”, готовність до співробітництва з усіма суб'єктами міжнародних відносин за умови поваги загальноприйнятих міжнародних норм та принципів”. Проте не можна сказати, що керівництво Таджикистану має чітко визначений зовнішньополітичний курс. На перший план для нього виступає не політичний, а економічний фактор. Тому Таджикистан зацікавлений у співпраці з усіма державами, котрі готові надати йому реальну фінансову й економічну допомогу. Таджикицьке керівництво, яке впродовж п'ятнадцяти

років демонструвало відданість Москві, на початку 2010-х років намагається вести багатовекторну політику, шукаючи порозуміння із Заходом, Іраном, Індією, Пакистаном, Афганістаном, Китаєм та іншими. Особливо активізувалися таджицько-китайські відносини. Про це свідчать не тільки офіційні візити та угоди. КНР надав кредит у 2 млрд дол., аби Таджикистан погодився на розробку й видобування мінеральних ресурсів на своїй території, а також став вірним стратегічним союзником Пекіна у цьому регіоні. У 2011 р. Таджикистан передав Китаю 1122 кв. км своєї території. Це викликало обурення в середині країни, однак влада пояснила: це нежила гірська територія, що має невелику цінність, а за неї тривалий час йшла дискусія із вигідним партнером. Китайським фермерам надали право оренди частини таджицьких земель, що також викликало обурення пересічних таджиків. Китайці ведуть будівництво на території союзника, вкладають гроші в його економіку. За цим вбачається звична для Китаю політика переселення власного населення на чужу територію і через це — не тільки контроль над іншими землями, але й зменшення внутрішньої соціальної напруги, тобто збереження стабільності у своїй країні.

Становище в Таджикистані досить стабільне, оскільки Е. Рахмону вдавалося придушити політичних конкурентів за допомогою різних засобів, однак ситуація з безпекою не зовсім спокійна. У серпні — вересні 2010 р. прокотилася серія терористичних актів у великих містах і по всій країні, зумовлена складністю, як у політичному, так і в соціально-економічному плані. У серпні того ж року зі слідчого ізолятора Комітету державної безпеки в Душанбе втекло 25 ув'язнених, серед яких — кілька членів ісламістських збройних угруповань, соратники загиблих відомих опозиціонерів. Через деякий час в Раштській долині — оплоті Об'єднаної таджицької опозиції — спалахнули збройні зіткнення з урядовими силами. З обох сторін — десятки загиблих. Заговорили про загрозу нової громадянської війни. До кінця осені влада заявила, що їй вдалося взяти ситуацію під контроль. У квітні 2011 р. МВС Таджикистану повідомило про ліквідацію збройного угруповання Мулло Абдулло — останнього з непримиренних польових командирів ОТО.

На початку 2010-х років *ситуація у Таджикистані розглядалась як надзвичайно нестійка рівновага*. З одного боку, позиції керівництва на чолі з президентом слабкі, оскільки правляча еліта на має надійної опори серед широких верств населення, а тримається виключно на силових структурах. Причому і силові, і фі-

нансові можливості влади обмежені. З іншого боку, позиції місцевої опозиції виглядали ще слабшими. Між ісламістами, лібералами і комуністами у принципі не можливий міцний союз у боротьбі проти діючої влади. Проте наявний ризик значних змін у політичному балансі сил у Таджикистані, який можливий через спонтанний вибух у країні, або через “палацовий переворот” всередині правлячої групи осіб.

На початку ХХІ ст. Таджикистан має низку серйозних проблем, що ускладнюють його подальший розвиток:

1) у політичному плані — це штучні кордони, які не повною мірою відповідають вимогам стабільного національно-державного розвитку і провокують таджиків на прикордонні конфлікти й територіальні претензії;

2) у соціальному — наявність консервативних соціальних структур, котрі суперечать ефективному суспільному розвитку у сучасному світі, а також протистояння двох великих соціальних груп — корінного і некорінного населення, хоча ця проблема останнім часом менш відчутна;

3) в економічному — відсутність життєзабезпечувальної економіки, як промислової, так і сільськогосподарської;

4) у демографічному — неконтрольоване зростання чисельності населення, що не дає змоги навіть зберігати досягнутий рівень добробуту за рахунок внутрішніх ресурсів;

5) в екологічному — руйнування життєвого середовища за відсутності значних просторів, що мають рекреаційне значення.

Невирішеність таких проблем зумовлює соціальне напруження. Воно відчутне у цьому регіоні і неодноразово вже призводило до соціальних вибухів. Глибинні причини конфліктів лежать насамперед у площині соціально-екологічної дисгармонії, спричиненої наслідками модернізації. Прискорена і бездумна індустріалізація аграрної республіки, нераціональне і витратне використання природних ресурсів, насильство над селянською культурою призвели до руйнівних результатів як для довкілля, так і для суспільства в цілому. Індустріальна атака на традиційне у своїй основі суспільство зумовила деградацію в усіх сферах життя. Нині Таджикистан — яскравий приклад системної кризи (соціальної, економічної, екологічної, духовно-культурної, інтелектуальної, державної, політичної та ін.). Перспективи подальшого розвитку — неясні і дуже тривожні.

Завдання для самоперевірки

Які табори суперничали у політичному житті Таджикистану напередодні і на початку розбудови незалежної держави?

Які сили зішлись у громадянській війні 1992—1997 рр.?

Яких втрат зазнала країна в результаті братовбивчої війни?

З'ясуйте головні суперечності між Таджикистаном і його сусідами.

Наскільки серйозна проблема ісламізму в Таджикистані?

У чому полягають російські інтереси в Таджикистані?

Визначте проблеми, які має республіка на сучасному етапі її розвитку.

Завдання для самостійної роботи

Побудуйте схему кланових відносин у Таджикистані.

Визначте головні характерні риси таджицького суспільного устрою.

Як можна охарактеризувати ресурсні можливості Таджикистану?

Прослідкуйте етапи розвитку таджицької кризи.

Визначте вплив Афганістану на розвиток подій у Таджикистані.

Як Сполучені Штати Америки ставляться до Таджикистану?

Виявіть риси традиційності у сучасному суспільно-політичному устрої держави.

Проаналізуйте проблему “Перспективи модернізації у Таджикистані”.

КИРГИЗСТАН

За радянських часів Киргизія була однією з найбідніших республік, а її економіка значною мірою ґрунтувалася на субсидіях із союзного бюджету. Наприклад, у 1989 р. дотації з Центру забезпечували 62,5 % бюджету республіки. В економічному плані Киргизія слугувала здебільшого сировинною базою для промислово розвинених регіонів Союзу РСР.

Становлення нової незалежної киргизької держави відбувалося набагато складніше і навіть драматичніше, ніж інших держав Центральної Азії. У березні 1990 р. на виборах Верховної Ради Киргизії більшість місць одержали депутати-комуністи, а її головою обрали першого секретаря ЦК компартії республіки Абсамата Масалієва. Проте влітку того самого року трапилися криваві події в Ошській області, в результаті котрих становище А. Масалієва похитнулося.

Конфлікт у Ошській області стався через земельні ділянки на межі двох держав. У червні 1990 р. у киргизькому місті Ош, розташованому у Ферганській долині, у безпосередній близькості до кордону з Узбекистаном, почалися сутички між місцевими киргизами й узбеками. Причиною виявилися землі колгоспу імені Леніна, 95 % працівників якого становили узбеки. У травні 1990 р. незаможні молоді киргизи висунули вимогу надати їм землю колгоспу. Влада міста, до складу якої в основному входили киргизи, погодилася задовольнити цю вимогу, однак через кілька днів скасувала своє рішення. 4 червня на двох кінцях спірного поля зібралося декілька тисяч узбеків та киргизів, котрі двома різними маршрутами вирушили до Оші, громлячи все на своєму шляху і вбиваючи людей. Наступного дня до міста підтяглися до-

даткові групи киргизів із навколишніх сіл. Дорогою вони чинили розправу з узбеками. 5 червня у сусідньому місті Узген жителі узбецької національності, що становили більшість місцевого населення, насильно примусили практично всіх місцевих киргизів залишити місто. У відповідь у ніч на 6 червня озброєний загін киргизів, спустившись з гір, увійшов до Узгена і почав різню серед городян-узбеків. До області увійшли армійські частини, їм вдалося зупинити різанину лише до вечора 6 червня. За офіційними даними, у конфлікті з обох сторін загинуло приблизно 300 осіб, за неофіційними — у декілька разів більше. Загалом у ньому брали участь майже 35 тис. осіб.

Відчуваючи хиткість своїх позицій, А. Масалієв запропонував *запровадити в республіці посаду президента*, котрого б обирала Верховна Рада. Він розраховував її зайняти, спираючись на комуністичну більшість у Верховній Раді. Проте його авторитет виявився настільки невеликим, що йому це не вдалося. В результаті після кількох турів голосування голоси не тільки нечисленних демократів, а й більшості комуністів були віддані главі республіканської Академії наук *Аскарму Акаєву*.

На тлі дезінтеграційних процесів, що відбувалися тоді в Радянському Союзі, 15 грудня 1990 р. Верховна Рада Киргизької РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет, у зв'язку з чим було змінено офіційну назву — Республіка Киргизстан, яку закріпили із внесенням змін до Конституції від 5 лютого 1991 р.

До серпня 1991 р. у Киргизії було два центри влади. Киргизькі комуністи під час путчу підтримали ДКНС. Але А. Акаєв став єдиним із керівників середньоазіатських республік, хто у перший же день різко засудив путчистів, а також здійснив деякі превентивні заходи, зокрема посилив охорону урядових будівель, зняв із посади голову республіканського КДБ, відмовився виконувати накази Кремля. 31 серпня 1991 р. прийнято Декларацію незалежності Республіки Киргизстан. А. Акаєв добився проведення в республіці всенародних виборів президента, на яких переміг 12 жовтня 1991 р. Обрання шляхом усенародного голосування дало йому змогу зосередити у своїх руках усе управління країною і нейтралізувати вплив Верховної Ради. Новообраний президент заявив, що Киргизстан дотримуватиметься західного шляху розвитку і за основу візьме американську модель.

5 травня 1993 р. прийнята перша Конституція Киргизької Республіки як незалежної держави. В Основному законі Киргизстан проголошувався парламентською республікою із сильною президентською владою як демократична, правова, секулярна

держава, що базується на принципах свободи, незалежності та єдності.

За формальними критеріями політичне життя в Киргизстані в цілому відповідало загальноприйнятим стандартам і уявленням про демократичну правову державу. Але насправді існувала й існує інша, неформальна, система суспільних відносин, яка відчутно впливає на розстановку політичних сил у киргизькій еліті та характер рішень, що приймаються, тобто, в цілому, на політичну боротьбу. Така система глибоко закорінена у родоплемінній, клановій структурі традиційного киргизького суспільства. Найзагальніший поділ угруповань, котрі конкурують, здійснюється за регіональною ознакою: Північ проти Півдня. У найвищих ешелонах влади зіткнення вихідців з північних і південних областей — постійний мотив політичного життя як до, так і після одержання незалежності. Окрім того, мають значення родові групи та роди.

Розглядаючи політичну ситуацію в Киргизії, слід наголосити, що там здавна існували суперечності між Північчю і Півднем. Південні області завжди були біднішими, ніж північні. Північ — відносно урбанізована, Південь — густонаселений, аграрний. На Півдні переважав змішаний узбецько-киргизький склад населення, в той час як на Півночі узбеків нараховували набагато менше, проте росіяни, які прибували до Киргизької Республіки, традиційно селилися в її столиці — місті Фрунзе (нині — Бішкек). За радянських часів про відмінності не говорили. Проте кожен у Киргизії знав, що Турдакун Усубалієв, який її очолював протягом 25 років (був першим секретарем ЦК компартії), родом був із Півночі.

У владних структурах часів президента А. Акаєва переважали вихідці з північних кланів. Кланова належність цілковито визначала комплектування органів державної влади. В адміністрації президента та уряді домінували вихідці з племені сарибагиш і таласці. З останніми А. Акаєв був пов'язаний через свою дружину Маріам, яка належала до клану традиційних правителів Таласької долини. В той же час серед депутатів Законодавчих зборів домінували представники етнорегіональних угруповань, які щільно контролювали виборчий процес у регіонах. Це розділення постійно провокувало конфлікт між президентом і парламентом, що час від часу виходив на поверхню політичного життя. Проте Південь завжди залишався ахілесовою п'ятою режиму А. Акаєва: йому так і не вдалося стати арбітром у міжкланових суперечках. Незважаючи на те, що в оточенні президента з'явилося чимало південців, а багато людей з Півночі перейшли до опозиції у ре-

зультаті неефективності створеного А. Акаєвим режиму, основні сили опозиції продовжували базуватися на Півдні.

Вже у 1993 р. посилилася опозиція президентові: почасти це зумовлювалося погіршенням економічного становища в країні, частково — через значні скандали в урядових сферах. У грудні 1993 р. розгорівся скандал, пов'язаний із діяльністю в Киргизстані великої міжнародної компанії “Сіабеко”. У жовтні 1991 р. за безпосередньою участю А. Акаєва було створено спільне підприємство “Сіабеко-Киргизія”, а президент “Сіабеко” Борис Бірнштейн був призначений головою Комітету із відбудови і розвитку Киргизстану, фактично — радником президента. Але після того, як Б. Бірнштейна звинуватили у корупції, що шкодила інтересам Киргизстану, А. Акаєв заборонив будь-які контакти з цією компанією. Також з'ясувалося, що незаконні операції з золотом на території республіки здійснював прем'єр-міністр Т. Чингішев. Наприкінці 1993 р. сталася урядова криза. Аби відновити свій авторитет, 30 січня 1994 р. А. Акаєв провів референдум про довіру президентові, який виграв.

Коли розвалився СРСР, керівництву Киргизстану довелося розв'язувати економічні проблеми, аналогічні тим, з якими зіткнулися інші пострадянські держави. ВВП республіки за 1990—1995 рр. скоротився вдвічі. Найбільше постраждали машинобудування і легка промисловість, практично припинилося будь-яке будівництво. У 1997 р. міжнародні оглядачі констатували: “*Деіндустриалізація Киргизстану практично завершена*”. У подальші роки проблема відновлення економічного потенціалу вирішувалася в Киргизії менш успішно, ніж в інших центральноазіатських ННД. Потрібно було переходити від надцентралізованого загальносоюзного народногосподарського існування до ринкової економіки. У 1991 р. уряд за участю МВФ розробив економічну програму розвитку Киргизстану на макроекономічному рівні, розраховану до 1995 р., і активно розпочав процес здійснення економічної лібералізації. Були лібералізовані ціни на внутрішньому ринку, прийняті нові закони та укази, насамперед стосовно приватизації підприємств і проведення земельної реформи. Відбулися реорганізація структури державного управління та важливі кадрові заміни на ключових державних посадах. Тобто Киргизстан обрав радикальний “шоковий” варіант. Проте в цілому, не зважаючи на висунення нових цілей і завдань, система управління продовжувала працювати на старий лад, використовуючи головним чином адміністративно-командні важелі управління. Інститут акимства (територіально-земляцьких і родоплемінних

зв'язків), що має глибоке коріння і не вписується в умови структурного перетворення економіки, також гальмував реформування економіки.

У 1991 р. прийнято закон про приватизацію. Згідно з цим документом приватизацію передбачалося здійснювати переважно у формі прямого продажу державних підприємств на конкурсній основі й акціонування дрібних і середніх підприємств. Створили національний фонд, який мав фінансувати продаж малих і середніх державних підприємств приватним особам через надання їм безвідсоткових кредитів. Проте свій вплив мали недостатня розробленість законодавчої бази, невизначеність цін, а також кланові інтереси. До середини 1997 р. у Киргизстані приватизували лише 6 тис. об'єктів торгівлі, побутового обслуговування і подібних невеликих підприємств. Пізніше їх кількість становила 95 %. Президент А. Акаєв розпорядився безкоштовно передати 8 % акцій стратегічних підприємств республіки незаможним громадянам.

Наприкінці 1991 р. розпочато земельну реформу. Її суть полягала у ліквідації збиткових і низькорентабельних колгоспів і радгоспів, вилученні у них земель та їх передачі у довічне спадкове володіння селянам, а також у створенні широкої мережі селянських господарств, згуртованих через кооперування. 12 листопада того самого року президент видав указ “Про невідкладні заходи із забезпечення реалізації законів Республіки Киргизстан, регулюючих земельні та інші відносини у сільському господарстві”. Однак представники президента на місцях замість того, щоб організовувати кооперативи вільних селянських господарств із земельною площею 50—70 га поливної і 80—100 га богарної ріллі (не потребує штучного зрошення) та майже 200 га сінокосів і пасовиськ (як це було передбачено), почали руйнувати колгоспи і радгоспи, поділяючи їх на маленькі парцели із 0,5—5 га ріллі. Через півроку, бачачи негативні наслідки подібних дій, президент 10 квітня 1992 р. видав постанову, де наказував незаконно розформовані господарства знову об'єднати у колгоспи. Після цього представники президента, використовуючи силові методи, громили селянські й фермерські господарства, які тільки зародилися, і знову об'єднували їх у карликові колгоспи. Лише згодом ситуація трохи виправилася. Зокрема, у 1995 р. на основі колгоспів було створено 687 сільськогосподарських кооперативів, 73 акціонерних товариства, майже 23,5 тис. індивідуальних фермерських господарств. Нині на недержавний сектор припадає 65 %

земельних угідь. Проте стан сільського господарства залишається дуже складним.

Варто врахувати той факт, що протягом багатьох століть киргизи вели общинно-родовий спосіб життя. У них здавна сформувалося негативне ставлення до підприємництва. На межі тисячоліть вони з великими труднощами входять до ринкової економіки з її конкуренцією, в якій потрібні змагальність, суперництво, виявлення особистої ініціативи і відповідальності. Республіці потрібний національний варіант розвитку ринкових відносин, який би відповідав системі національних цінностей.

Економіка Киргизстану значною мірою залежить від імпорту з колишніх радянських республік. Звідти отримують нафту, газ, чорні метали, хімічні й фармацевтичні товари, продукцію машинобудування, будівельні матеріали тощо. Країна намагається розширити імпортні операції з іншими, більш віддаленими партнерами, такими як Німеччина, Канада, Японія, а також Туреччина і Пакистан, але орієнтація на колишні “братні республіки” сильніша.

Тривалий час Киргизстан намагався залишатися у рубльовій зоні. Важливу роль у переході республіки на національну валюту відіграв МВФ. Він поставив виділення своїх кредитів у залежність від термінового впровадження власної грошової одиниці — сома. У травні 1993 р. відповідно до рішення Верховної Ради оголошено про вихід із рубльової зони і введення національної валюти. Через два дні після цього МВФ заявив про виділення коштів на її підтримку, що й було зроблено. Нетривале піднесення, яке відчула спочатку киргизька економіка, значною мірою зумовлено зовнішньою допомогою, зокрема, США та контрольованих ними організацій. Наприклад, у 1990-ті роки у перерахунку на одну людину вона значно перевершувала відповідні показники у “сусідів”, зокрема в 9 разів більше, ніж в Узбекистані.

Як і в інших центральноазіатських пострадянських країнах, у Киргизстані посилюється екологічна криза, що стала результатом тривалого безконтрольного користування природним середовищем. Ерозія ґрунтів збільшується, що призводить до частих стихійних лих — зсувів, лавин, селів. Це зумовлено тим, що в результаті діяльності людей гори втратили рослинний покрив, особливо внаслідок розвитку тваринництва. Антропогенне навантаження на природу досягло критичної межі через аграрне перенаселення республіки, яке продовжує зростати швидкими темпами. Якщо у 1991 р. в республіці проживало 4,3 млн осіб, то у 2011 р. — 5,3 млн, не рахуючи тих, хто виїхав за кордон. Чисельність

сільського населення Киргизстану вже у багато разів перевищує допустимі норми навантаження на природне середовище. Показовим є те, що тут — один із найвищих показників сільського безробіття, особливо серед молоді. А відомо, що *аграрне перенаселення є значущим каталізатором соціальної нестабільності*.

Іноді люди їдуть до міст, шукаючи кращої долі, а там їх не чекають. Це стало небезпечним не тільки для економічного, а й для політичного становища в країні. Різко зросла злочинність, збільшилася кількість угруповань агресивно налаштованої молоді (в основному нещодавніх переселенців), які вдаються до хуліганських дій. Саме ця категорія населення виявилася найактивнішою під час усіх заворушень, що відбулися в Киргизстані. Соціально невлаштовані переселенці з сіл — дезорієнтована й агресивна частина суспільства, яка легко втягується у різні політичні рухи, особливо націоналістичного характеру, що висувують гасла перерозподілу власності, надання різних пільг корінному населенню, відродження національних традицій. Часто це призводило до масового захоплення земель для забудови, в результаті чого погіршувалася політична ситуація, справа доходила до кривавих міжнаціональних конфліктів, як це було в Опі у 1990 р. Ці верстви нерідко опинялися в лавах радикальних партій, опозиційних уряду. Першою такою організацією стало об'єднання “Ашар” (“Допомога”), яке виникло у 1989 р. унаслідок спроб масового захапту земель у Бішкеку бездомною киргизькою молоддю. Пізніше переважна частина учасників “тюльпанової революції” мали саме такі соціальні характеристики.

Проте поступово посилювалися фактори, що зумовили кризу, призвели до зростання масового невдоволення, з одного боку, і падіння авторитету акаєвського режиму до найнижчого рівня — з іншого. Згідно з офіційними даними, наприкінці 1990-х років продукція тіньової економіки становила 25 % ВВП країни. Неофіційні джерела свідчили, що вона ще раніше досягла рівня, який дорівнював ВВП. Більшість підприємств республіки зупинили роботу, третина з них виявилася збитковою. Приватна економіка і досі характеризується низькою продуктивністю. Малий і середній бізнес, де задіяно дві третини зайнятого населення, обмежується в основному торгівлею, а не виробництвом матеріальних цінностей. До цього слід додати зростаючу диспропорцію між індустріально розвиненими, але менш населеними північними районами і переважно землеробським, густонаселеним Півднем, людинність якого страждає від дефіциту орної землі та води. А. Акаєв ігнорував інтереси жителів Півдня, незважаючи на неоднора-

зові попередження про те, що потрібно згладжувати суперечності між регіонами.

Приватизація провідних галузей промисловості й контроль над певними секторами торгівлі та ключовими економічними міністерствами виявилися доступними в основному групам, близьким режиму завдяки особистим і клановим зв'язкам. Пізніше ті, хто знаходився поза цими групами, стали опозицією режимові, особливо це стосується вихідців з південних областей. Поєднання таких факторів, як насильство “на радянський манер”, відсутність виходу до моря, бідність ресурсів і заморожені реформи, призвело до злиденності, уповільненої розбудови економіки, зростаючої залежності від іноземної допомоги і зовнішніх боргів (у 2006 р. вони становили 2 млрд дол., що перевищує державний бюджет у 1,5 млрд). Через скорочення ресурсів у державній скарбниці режим почав відчувувати деяких колишніх союзників, перекривати їм доступ до влади, економічних ресурсів та ренти. Водночас решта суспільства практично не допускалася до приватизації “для своїх” і розподілу ресурсів. Через це вона зазнавала тяжких наслідків часткових реформ. Більшість народу вважала, що основними державними активами і великими спільними підприємствами керує сім'я А. Акаєва та її клан. У результаті невдоволення широких верств суспільства і кланів, виключених з кола наближених до президента, спричинило переворот у березні 2005 р.

Киргизстан тривалий час вітався Заходом як “найдемократизованіша країна” і така, що найбільше просунулася шляхом реформ. Він випередив інші ННД Центральної Азії за лібералізацією цін і зовнішньої торгівлі, монетаризації, переходом на власну валюту і приватизацією, прийняв Цивільний кодекс західного типу, першим законодавчо санкціонував приватну власність на землю. Республіка одержала зовнішнє визнання як “країна з ринковою економікою”, що дало їй змогу вступити до СОТ у 1998 р.

Як і Молдова, Киргизстан не здійснила необхідних економічних реформ у середині країни. У переговорному процесі погоджувалися на все, аби швидше приєднатися до солідної міжнародної організації. Майже не відстоювалися інтереси власних товаровиробників. Звичайно, перебування у СОТ супроводжувалося зростанням зовнішньоторговельного обігу і збільшенням експорту. Однак у його структурі переважала і значно зросла частка дорогіших металів, насамперед золота (третє місце за видобутком серед країн СНД після Росії та Узбекистану), мінеральної і рослинної сировини. З іншого боку, було відкрито широкий доступ іно-

земним товарам на місцевий ринок, що практично повністю витіснило з нього киргизького виробника, який не витримав конкуренції з набагато якіснішими та зіставними за цінами імпортними товарами. Щодо інвестицій, то вони зменшилися майже на чверть. Загалом, обсяги інвестування у промисловість скоротилися з 1990 до 2005 р. майже в 10 разів. Прямі іноземні інвестиції спочатку зростали, а потім різко знижувалися. Середньорічні темпи зростання промислової продукції були приблизно вдвічі меншими, ніж в середньому по СНД. Темпи зростання ВВП збільшилися з 2,1 % у 1998 р. до 5,7 % у 2000 р. і залишалися на рівні приблизно 5 % до 2005 р., коли відбулося різке падіння у зв'язку з політичною нестабільністю в країні. У 2006 р. зростання ВВП у країні становило лише 2,7 % замість запланованих 8 %.

Падіння економіки, крім усього іншого, зумовлене складнощами етнонаціонального становища в державі. На момент одержання незалежності в Киргизії мешкали представники понад 80 націй і національностей. У радянські часи киргизи становили меншість населення. Так, за переписом 1959 р., їх було 40,4 % проти 41,5 % російськомовних громадян. У 1992 р. киргизи становили 52,4 %, узбеки — 12,9, інші тюркомовні громадяни — 2,7, росіяни — 21,5, українці — 2,5, німці — 2,4 % та ін. На початок 2010-х років чисельність киргизів зросла до 71 % від загальної кількості населення держави.

Для киргизького керівництва у національній політиці є два пріоритетні напрями — російський (стосується російськомовного населення) та узбецький. У цій царині, як і в багатьох інших, діють два рівня вирішення: формально-декоративний і фактичний, реальний. У принципі Конституція “гарантує всім своїм громадянам їх рівність перед законом, незалежно від їхньої національної, расової, релігійної, мовної приналежності”. Проте насправді щодо більшості некиргизького населення були і вияви міжнаціональної ворожнечі, і сутички на релігійній основі. Тобто в усіх сферах життя представники титульної нації знаходяться у привілейованому становищі, тоді як національні меншини зазнають негласної дискримінації. Тому відбувся масовий виїзд насамперед російськомовного населення з Киргизстану. У 1998 р. до Бішкецького представництва Міграційної служби Росії звернулося бажаних виїхати на постійне проживання 7200 осіб, у 1999 р. — 47 200, у 2000 р. — 161 300 осіб. Киргизстан катастрофічно втрачав кадри, що створило в економіці ситуацію, близьку до катастрофи. За словами президента А. Акаєва, велика індустрія Киргизстану після цього від'їзду вже розвалилася, а якщо таке саме

станеться і в енергетиці, то республіка опиниться відкинутою “ледь не у кам'яний вік”. У 1991 р. киргизи становили 8 % кваліфікованих робітників і менше 3 % інженерно-технічних працівників республіки. Киргизька молодь не хотіла працювати на виробництві. Унаслідок міграції російськомовного населення держава втрачає не тільки кадри, а й гроші. За роки незалежності мігранти з країни вивезли майже стільки доларів, скільки республіка одержала від кредиторів. Тому керівництво робило спроби зупинити вплив представників нетитульної нації: відкриття у 1993 р. у Бішкеку Слов'янського університету, створення в Чуйській долині німецького автономного округу тощо.

Значну роль відіграє релігійний чинник — посилення позицій ісламу. В умовах ідеологічного вакууму збільшилося значення ісламського фактора в державній політиці, хоча киргизи не такі релігійні, як інші народи Середньої Азії. Фактор належності до певного клану для них набагато важливіший. Проте досить сильні настрої ісламського фундаменталізму і сепаратизму на Півдні, де мешкає чимало узбеків, відданих своїй вірі. Ці настрої спираються на альтернативну державі економіку, яка контролює виробництво і транспортування наркотиків. Киргизьке місто Ош відоме як середньоазійська столиця наркомафії. Зважаючи на небезпеку посилення ісламістських чинників, А. Акаєв приділяв увагу і проблемі ісламу. Він часто зустрічався з муфтіями. Держава надавала значну допомогу у зведенні мечетей, мусульманських навчальних закладів — медресе. На навчання до мусульманських університетів виряджались киргизькі студенти тощо. Але президент розумів небезпеку ісламістських радикалів і налаштованих на фундаменталістський лад сепаратистів. Єдиний засіб він вбачав у захисті з боку Росії. У 1999 та 2000 рр. бойовики Ісламського руху Узбекистану намагалися прорватися на територію Киргизстану. Саме тоді за допомогою Росії та Узбекистану Киргизстан зміг розбити загони бойовиків.

Попри видимість розвитку демократії, за що Киргизстан вихваляли міжнародні спостерігачі, йшов процес переходу від партійно-номенклатурного принципу побудови політичної системи до кланово-ієрархічного. Характерною рисою розвитку політичної системи Киргизстану стало також посилення авторитарних тенденцій, що зумовлено міжклановою боротьбою за владу, конфліктами на національній основі, зростанням соціальної напруженості на тлі економічних труднощів. А. Акаєв змушено визнав: “До справжньої демократії киргизи ще не доросли”.

24 грудня 1995 р. А. Акаєва переобирають понад 70 % виборців на другу каденцію. 29 травня 2000 р. знову відбулися президентські вибори, на яких А. Акаєв у першому турі набрав 74,4 % голосів. Його головними суперниками були Омурбек Телярбаєв та Алмазбек Амамлбаєв: перший одержав 13,8 % голосів, другий — 6 %. Явка виборців на дільниці становила 77,3 %.

Але тривале перебування при владі однієї особи і створений нею режим викликали все більше невдоволення. 16—18 березня 2002 р. відбулися зіткнення опозиціонерів із силами правопорядку. Населення Аксайського району Джалал-Абадської області виступило на захист засудженого опозиційного депутата парламенту Азимбека Бекназарова, а також вимагало відмовитися від ратифікації угоди 1999 р. стосовно киргизько-китайського державного кордону. 17 березня киргизькі “силовики” вперше застосували зброю проти населення. Було вбито 6 і поранено кілька десятків осіб. Опозиція також організувала багатолюдні акції протесту в деяких районах країни і в Бішкеку. Водночас проходило голодування депутатів-опозиціонерів, під час якого один із голодуючих помер. У країні визріла гостра політична криза.

А. Акаєву тоді вдалося утримати свої позиції, відправивши у відставку декількох осіб зі свого оточення. Зокрема, посаду втратив тодішній прем'єр-міністр Курбанбек Бакієв, який потім став одним із лідерів опозиції. Опозицію взагалі поповнювали колишні чиновники, вона мала за собою південний електоральний запас. У серпні 2002 р. сформувався опозиційний рух “За відставку Акаєва та реформу для народу”, до складу якого увійшли 20 опозиційних політичних партій, організацій і громадських об'єднань. На чолі став Фелікс Кулов, у минулому — віце-президент держави, глава служби державної безпеки, мер столиці. *За роки перебування при владі А. Акаєв спромігся перетворити країну з “острівця демократії” в авторитарний режим.* Починаючи з 1993 р. Конституція Киргизстану кілька разів змінювалася на референдумах, які проводилися за його ініціативою. Конституція зразка 2003 р. наділяла президента надзвичайно широким колом повноважень. Було знято обмеження на кількість переобрань А. Акаєва.

А. Акаєв мав намір у 2006 р. залишити президентську посаду, але перед ним постало складне питання збереження створеного ним устрою, якому дуже заважала опозиція. Тому чимало провідних опозиційних діячів були відсторонені від участі у наступних парламентських виборах 2005 р. Вибори відбулися у два тури, 27 лютого і 13 березня, із численними порушеннями. 90 % депу-

татських мандатів дістали проурядові та нейтральні кандидати. Опозиція заявила про фальсифікації виборів і підняла Південь. Тисячі прибічників опозиції рушили на столицю, міліція їм не перешкоджала. Опозиціонерам легко вдалося дійти до Бішкеку і захопити урядові установи. Тобто і на Півночі до корумпованої влади ставилися байдуже, майже ніхто не намагався її захищати: увечері 23 березня у Бішкеку загін особливого призначення розігнав мітинг опозиції. Проте вже 24 березня натовп з приблизно 15 тис. прихильників опозиції захопив Будинки уряду, де розташовувалися всі державні установи. Народ наважився на силову зміну влади. В ніч з 24 на 25 березня в столиці спалахнули масові безпорядки, що супроводжувалися мародерством, підпалами і пограбуваннями. Безлад тривав доти, доки за допомогою своїх прихильників і силових структур не навів порядок “залізний Фелікс” — Фелікс Кулов. Його звільнили повсталі з колонії, де з березня 2000 р. він відбував термін за офіційним звинуваченням у зловживанні повноваженнями.

Ті події одержали назву “*тюльпанова революція*”. Причини її були різними. Насамперед, незгода широкої громадськості з результатами виборів і постійно зростаючим впливом “сімейного” клану президента А. Акаєва на політику й економіку республіки. Зокрема, в республіці висловлювалися припущення, що наступним президентом республіки може стати його дружина — Майрам Акаєва. За походженням вона була із впливового таласького клану — “хранителів знань та мудрості”, що забезпечувало президентові відповідну підтримку; за популярністю поступалася лише своєму чоловікові, очолювала благодійний фонд “Меєрім”, мала значний вплив на президента — її називали його “відділом кадрів”.

В одному з останніх інтерв'ю А. Акаєв сказав: “Нехай мої діти спробують себе на політичному поприщі”. Обрання до парламенту його сина Айдара, дочки Бермет і декількох найближчих родичів стало каталізатором вибуху невдоволення. Людям також дуже не подобалося, що контроль над найприбутковішими підприємствами держави здійснювали особи, котрі належали до “клану Акаєва”, насамперед чоловік Бермет Аділь Тойгонбаєв. Люди, близькі до сина і зятя президента, опанували рекет. Під загрозою рейдерського захоплення перебував будь-який бізнес вартістю понад 15 тис. доларів. Багато підприємців, особливо малого і середнього бізнесу, цього не витримували і розорялися, в результаті чого поповнювалися лави безробітних і трудових мігрантів. Реаліями життя в Киргизстані стали сильне соціальне розшарування (ра-

зом із деякими латиноамериканськими і найменш розвиненими африканськими країнами Киргизстан належить до групи держав із найнерівномірнішим розподілом доходів), коли більша частина населення (понад 70 %) живе за межею бідності, а 10 % перебуває на рівні волаючої злиденності (рівень річних прибутків не перевершує 600 дол., тобто менше, ніж 1,5 дол. на день), низька заробітна плата (середня — 80 дол. місяць, на середину 2005 р.), високі відсоток безробіття, низький рівень медичного обслуговування та освіти, високі показники дитячої смертності й загалом дуже низький рівень життя.

На 17 березня 2005 р., в день пам'яті шести осіб, які загинули у 2002 р. під час розгону мітингу в Узгенському районі, було призначено початок мітингу протесту у Бішкеку. З кожним днем мітинг на центральному майдані столиці ставав усе бурхливішим і багатолюднішим. Додалися інші методи — від блокування трас до захоплення державних установ. 24 березня натовп, що вийшов з-під контролю, захопив Будинок уряду в Бішкеку. Президент А. Акаєв не хотів удаватися до силових дій і допускати кровопролиття. Не владнавши ситуацію, він 24 березня залишив країну разом із усією родиною й отримав прихисток у Росії¹. Влада перейшла до рук різномірної опозиції, яка сама виявилася пригломшеною тим, що сталося. Вона не мала ні єдиної команди, ні плану дій, ні елементарної економічної програми. Люди зібралися випадкові, за принципом однієї тільки нелюбові до А. Акаєва. Вони виявилися зовсім не готові до влади. Одразу після цього почалися внутрішні розбіжності й конфлікти, адже в лавах опозиції перебувало майже 60 різних партій і організацій. Це групи-суперники, в яких найбільший вплив мали колишні сподвижники глави держави. Більшість з опозиційних організацій існували на західні гранти, спрямовані “на розвиток демократії”. Опозиціонерство в Киргизстані стало вигідною професією, навіть бізнесом, за рахунок якого годувалися десятки і навіть сотні родичів і знайомих того чи іншого “титального” опозиціонера.

Під тиском опозиції 4 квітня 2005 р. А. Акаєв у киргизькій амбасаді в Москві склав президентські повноваження. Пізніше він відмовився зустрітися із представниками республіканської генеральної прокуратури, котрі хотіли допитати А. Акаєва щодо майна його сім'ї, корупції, діяльності фонду “Меерім”. Активи президентської родини перейшли під контроль нової влади.

¹ Він працює викладачем економіки й фізики у Московському державному університеті, пише книги у Підмосков'ї.

У результаті дотермінових виборів 10 липня 2005 р. президентом обрали одного з керівників опозиції К. Бакієва (представника впливового джалал-абадського південного клану). Він набрав 87,6 % голосів виборців, а його суперники не змогли навіть 3-відсоткового бар'єру. Новий президент був депутатом парламенту і прем'єр-міністром при президентові А. Акаєві, звільненим у 2002 р. Тому те, що відбулося у Киргизстані, можна вважати не революцією, а владною рокировкаю. Був укладений стратегічний союз Півночі і Півдня (альянс Ф. Кулов — К. Бакієв), який на деякий час забезпечив відносну стабільність, проте не зміг поставити міцний заслон політичним та міжетнічним розбратам, криміналізації громадського життя. Переділ сфер впливу супроводжувався політичними вбивствами.

Проте боротьба за владу не припинилася. З одного боку барикад перебував президент К. Бакієв і його прихильники, з іншого — різнобарвна опозиція, яка постійно змінювала свою конфігурацію, залишаючись антипрезидентською. Дехто вважає, що у післяреволюційному Киргизстані влади і повноважень вистачило не всім з учасників бішкецького “майдану”. Інші вбачають причину всіх лих у тому, як президент вів державні справи, а також у його особистих характеристиках. Він розчарував більшість учасників “тюльпанової революції”.

У центрі уваги була конституційна реформа. Її прибічники вказували на те, що акаєвська Конституція з усіма пізнішими поправками створила умови для узурпації влади главою держави та його сімейним кланом, а потім стала основою узурпації влади К. Бакієвим. У 2006 р. опозиція виводила на вулиці своїх прихильників, влаштовуючи масові акції протесту. Під її тиском 9 листопада 2006 р. президент підписав нову Конституцію, що передбачала змішану парламентсько-президентську модель і суттєво обмежувала повноваження президента. Ф. Кулов — прем'єр-міністр — і його уряд пішли у відставку, бажаючи пришвидшити парламентські вибори, адже тодішній склад Жогорку Кенеш (Національні збори) гальмував здійснення необхідних країні реформ. До того ж його обрали за старою Конституцією. Парламентарії під тиском такої небажаної перспективи ухвалили поправки до Конституції, запропоновані президентом, і фактично поновили його повноваження. Після цього К. Бакієв двічі пропонував Ф. Кулова на посаду прем'єра, проте депутати двічі відхилили його кандидатуру. Ухвалена була кандидатура міністра сільського господарства Азіма Ісабекова. Замість харизматичного і сильного політика на політичну сцену країни вийшов технічний прем'єр-міністр.

Пізніше його змінив Алмазбек Атамбаєв, якого 11 травня 2007 р. намагалися отруїти.

Парламент виступав постійним, часто непримиренним опонентом виконавчій владі. Після референдуму стосовно нової Конституції у 2007 р. президент К. Бакієв спромігся посилити свої позиції і розпустив парламент. Після прийняття нової Конституції Киргизстану і Кодексу про вибори парламент мав повністю обиратися за партійними списками, а партія-переможниця одержувала право висувати кандидата на посаду прем'єр-міністра і формувати уряд. Якщо жодна з партій не набирає більшості місць, за президентом — право особисто доручити формування уряду одній із партій.

В жовтні 2007 р. створюється потужна пропрезидентська партія “Ак Жол Киргизстан” (“Світлий шлях Киргизстану”). Почалося переливання сил до пропрезидентської партії, куди кинулися усі чиновники, котрі відчули, що в опозиції надто мало шансів для створення широкої коаліції перед виборами до парламенту.

16 грудня 2007 р. відбулися парламентські вибори, в яких брали участь 12 політичних сил. Тільки на третій день після них громадяни дізналися, що майже всі місця дістала пропрезидентська партія: “Ак Жол Киргизстан” отримав 71 мандат, вельми лояльні до президента комуністи — 8 місць, соціал-демократи — 11 і жодної опозиційної сили. Спостерігачі від ОБСЄ зазначили численні порушення і фальсифікації. Опозиційні партії вдалися до акцій протесту, зокрема протестного голодування. Події у Киргизстані одержали широкий міжнародний резонанс. Але це не завадило *К. Бакієву одержати контроль над більшою частиною ресурсів, забезпечити міцні позиції “партії влади” і самому переобратися на президентську посаду 23 липня 2009 р.* Було оголошено, що він набрав 76,12 % голосів виборців. Опозиція не змогла скласти конкуренцію потужному адміністративному ресурсу. Спробами зняти свої кандидатури під час виборів і в такий спосіб зробити їх нелегітимними Алмазбек Атамбаєв та Женішбек Назаралієв ще до кінця виборів почали втрачати підтримку електорату. Деякі опозиційні діячі назвали їх “зрадниками” через те, що вони не стали боротися до кінця. Після виборів претенденти на президентство наголошували, що насправді мали місце численні порушення і фальшування. Однак ця протидія тоді не вплинула на остаточний результат.

Після перемоги К. Бакієва всі маски пристойності було знято. Колишні союзники витіснені, ув'язнені, змушені виїхати з країни або загинули за загадкових обставин. Кадрова політика пре-

зидента та його оточення складалася у переважному висуненні на керівні посади осіб титульної нації, вихідців з Джалал-Абадської та Ошської областей. Тобто був порушений баланс не тільки між північним і південним регіонами, але й баланс на рівні областей та районів. Нехтувалися інтереси представників інших впливових кланів. Були проведені зміни у вищому ешелоні влади, яка насправді перейшла до рук найближчих родичів президента. На верхівці — шестеро братів Бакієвих і двоє синів глави держави. Найвпливовіші після самого президента його брат Жаниш і син Максим. Перший став фактичним куратором усього силового блоку (витрати на цей блок відразу зросли у 4 рази). Другий, очоливши спеціально створену для нього структуру — Агенцію з розвитку, інновацій та інвестицій, фактично став куратором усього фінансово-економічного блоку уряду, займаючись не стільки державними справами, скільки примноженням багатства правлячого клану (після скинення бакієвської влади в республіканському бюджеті залишилося тільки 23 млн дол.). Після повалення влади акаєвського клану дуже швидко відродилася практика рейдерських захоптів, причому набагато інтенсивніших. Вся країна фактично перетворилася на вотчину президентського клану.

Перебуваючи при владі, К. Бакієв взяв курс на вибудовування жорсткого авторитарного режиму. Вибори перетворилися на фарс, а репресії проти опозиції позбавили її можливості легальними шляхами висловлювати свою незгоду з діяльністю влади. Останньою краплею, що переповнила чашу народного терпіння, став виступ президента на зібраному ним курултай (аналог всенародних зборів), де він висловив розчарування у самому інституті виборів і заявив про намір запровадити “дорадчу демократію”. У країні це сприйняли як намір передати владу Максимові, ігноруючи всі законні процедури.

Надзвичайне поширення корупції на всіх рівнях стало нестерпним, особливо з боку родинного бакієвського клану. Отримані ним кошти оцінювалися в суму понад 2 млрд дол., що перевищувало річний бюджет республіки. Аналог режиму, який вибудовував А. Акаєв упродовж 14 років, К. Бакієв спромігся створити за 4 роки. Жодної реформи, яка б реально поліпшила становище народу, проведено не було. Натомість, як тільки “сім'я” взяла до своїх рук контроль над енергетичною системою країни, тарифи на електрику зросли у два рази (і обіцялося, що через два місяці підвищення буде ще у п'ять разів), на газ — у чотири, а на опалення — у п'ять (останнє також пояснювалося тим, що потрібно знаходити кошти на утримання потужного силового

апарату, а також повертати борги, про які почала наполегливо нагадувати Росія).

Це при тому, що загальний рівень життя — на дуже низькому рівні. Важливе значення надходжень від гастарбайтерів, яких, за приблизними підрахунками, понад мільйон працює в Росії та Казахстані. Але через світову фінансово-економічну кризу відбулося скорочення і зайнятості, і грошових потоків (у кращі часи вони щорічно сягали приблизно 1,3 млрд дол.). Системна криза виявилась і в тому, що у 2009 р. ВВП республіки становив приблизно 83 % від рівня двадцятирічної давнини. Усе це не могло не сприяти підвищенню соціальної напруги.

П'ять років киргизи чекали на зміни, проте ставало все гірше. Людям набридли диктаторські замашки президента, придушення всіх, кому це не подобалося, бакієвські родичі, які грабували країну, закриття засобів масової інформації, але найбільше — дуже тяжке матеріальне становище більшості населення.

Відлік подій антибакієвської *революції* (її ще називають “другою” або “революцією Рози”) слід вести від 11 березня 2010 р. Саме в цей день Рада аксакалів республіки зажадала від президента виконання передвиборчої вимоги і виведення американського Центру транзитних перевезень (колишня військова база у м. Манас). Майже відразу було заблоковано доступ до сайту “Фергана ру”. 17 березня, як і в 2005 р., у столиці пройшов мітинг протесту проти зниження рівня життя та політичних репресій. Однак через зливу він виявився не дуже численним. Ймовірно, це заспокоїло режим, і він продовжив наступ на опозицію. 19 березня закрили дві опозиційні газети, що вплинуло на розвиток революційної ситуації. У той же день Максим Бакієв почав виведення з республіки високоліквідних активів. 23 березня проводиться Курултай згоди, на якому не було жодного представника опозиції. Це мала бути демонстрація “одностайного схвалення народом” дій влади. У відповідь опозиція пообіцяла провести свій, більш масовий Курултай незгоди. 25 березня знов пройшов мітинг протесту, проте влада ще не вдалася до репресивних дій. Вони розпочалися з перших днів квітня: каральні органи хапали людей на вулицях і в квартирах. Почалися масові арешти. Сваюля й невпинне зростання цін і тарифів не залишали людям виходу.

6 квітня спалахнуло народне повстання у м. Талас, приводом до чого став арешт одного з лідерів опозиційної партії “Ата-Мекен” (“Вітчизна”) на ім'я Болот Шерніязов. Були захоплені обласна адміністрація та інші громадські будівлі. До міста прибули 200 спецназівців зі столиці. 7 квітня опозиція планувала прове-

сти в регіонах народні курултай, які б мали висунути владі вимоги щодо зниження тарифів на ЖКГ, припинити сімейно-кланове правління та повернути в державну власність стратегічні підприємства. Однак у ніч на 7 квітня було арештовано лідерів усіх опозиційних партій. На ранок наступного дня в країні почалися масові заворушення. У Бішкеку повсталі пішли на штурм президентського палацу. За наказом Жаниша Бакієва служба президентської охорони відкрила вогонь. В результаті зіткнень 86 осіб загинуло, понад півтори тисячі отримали поранення.

Протестувальники захопили будівлі парламенту, генеральної прокуратури, телецентру, інші об'єкти. Увечері 7 квітня уряд країни припинив свою роботу. Прем'єр-міністр Даніяр Усенов пішов у відставку. Того ж вечора було оголошено: “Влада повністю перейшла до рук народу”. Сформовано Тимчасовий уряд на чолі з колишнім міністром закордонних справ, лідером фракції опозиційної Соціал-демократичної партії Киргизстану Розою Отунбаєвою. Серед інших членів уряду — Алмазбек Атамбаєв, Азімбек Бекназаров, Омурбек Текебаєв та ін. К. Бакієв утік на Південь, до своєї рідної Джалал-Абадської області. Упродовж тижня він не визнавав поразки, заявляючи, що захищатиме Конституцію, вимагав введення до Киргизстану миротворчого контингенту ООН. Потім виїхав до Казахстану, звідки перебрався до Білорусі, оскільки на його бік став лише О. Лукашенко. Повідомлення про зречення було надіслано факсом.

Перші кроки Тимчасового уряду — розпуск Жогорку Кенеша й Конституційного Суду. Ці заходи зумовлювалися тим, що, за бакієвською Конституцією, і парламент, і Суд були зобов'язані на першу вимогу розглянути питання й прийняти рішення про необхідність повернення К. Бакієва у президентське крісло. Згідно з тією Конституцією за зняття діючого президента з посади мали проголосувати три чверті депутатів парламенту. Це здавалося малоймовірним, оскільки понад трьох чвертей його складу становили депутати від пропрезидентської партії “Ак Жол”.

Робота Тимчасового уряду з перших днів проходила у надзвичайно складній обстановці. Революція викликала завищені соціальні очікування, які відразу не змогла б задовольнити будь-яка влада. Бракувало ресурсів. Їх взагалі було обмаль, але й ті, що були, вигріб бакієвський клан (коли йшли бої, люди Максима трощили банкомати, намагаючись забрати всю готівку). Взагалі у країні піднялася небачена хвиля мародерства — багато магазинів і торговельних центрів були пограбовані або спалені. Однак за три дні Тимчасовий уряд спромігся зупинити цю хвилю.

З іншого боку, прибічники старої влади, особливо родичі президента, намагалися чинити опір. Зокрема, Жаниша й Максима звинувачують у провокуванні спалаху кривавої міжетнічної сутички в червні 2010 р. на Півдні, в Ошській та Джалал-Абадській областях. Там завжди була непроста ситуація, зумовлена протистоянням узбеків і киргизів. З радянських часів узбеки традиційно контролюють торгівлю й бізнес (за що їх недолюблює киргизька біднота), а киргизи — адміністративні структури, у тому числі й силові відомства. Добре організовані озброєні гурти молодиків (серед яких були помічені племінники скинутого президента), числом від 500 до 2000 осіб, нападали на конкретні об'єкти, чинили погроми в місцях компактного проживання і узбеків, і киргизів. Більшість постраждалих — серед узбеків, проти яких на боці киргизів нерідко діяли правоохоронні органи. За приблизними підрахунками, загинуло понад 2 тис. осіб. Близько 100 тис. узбеків втекли на територію сусіднього Узбекистану, де їх розмістили в наметових таборах. Міста, де відбулися криваві події, наполовину спалені. Все це робилося, аби перешкодити Тимчасовому уряду налагоджувати життя в республіці. До цього додаються версії стосовно того, що К. Бакієв мав намір стати президентом Південного Киргизстану, а також фактор наркобізнесу, про що йтиметься далі.

Проте силам Тимчасового уряду вдалося припинити насильство. Проти президента та його родичів розпочато кримінальне розслідування. Однак ані Білорусія, де перебуває экс-президент, ані Велика Британія, де знаходиться його син Максим, не виявили наміру видати їх на батьківщину. Ймовірно, діє зацікавленість у грошах колишніх “хазяїв Киргизстану”, які тепер “працюють” у чужих економіках.

27 червня 2010 р. відбувся референдум. У ньому взяли участь майже 69 % тих, хто мав право голосу. 90,57 % учасників схвалили пропозиції Тимчасового уряду. По суті, люди висловилися за відновлення порядку в країні. Згідно з новим, прийнятим на референдумі Основним законом країни, *Киргизстан став республікою з парламентською формою правління — єдиною серед держав Центральної Азії*. На думку членів Тимчасового уряду, це перешкодить концентрації всієї влади у країні в руках однієї особи. Разом з тим деякі політичні діячі вважають, що народ Киргизії не дозрів для парламентської республіки і треба посилити повноваження президента задля збереження стабільності в країні. Попри те, що, за новою Конституцією, забороняється вносити будь-які зміни впродовж 10 років, в ній передбачається можливість “на-

родної ініціативи”. Відповідний референдум можна проводити, якщо за це висловляться 300 тис. громадян — “штатний електорат” партій “Ата-Журт” й “Ар-Намис”, лідери яких мають саме таку думку.

На референдумі 27 червня громадяни республіки також висловили згоду на призначення Рози Отунбаєвої на посаду президента Киргизстану на перехідний період до 31 грудня 2011 р. без права брати участь у президентських виборах. 10 жовтня 2010 р. пройшли вибори до парламенту. На 120 місць претендували 29 партій. Через скандальну практику порушень при підрахунку голосів на місцях ЦВК знадобилося три тижні, аби оголосити остаточні результати. Прохідний бар'єр — 5 % від кількості тих, хто мав право голосу, і необхідна умова — не менше 0,5 % голосів виборців у кожній з 9 областей країни. До парламенту пройшли “Ата Журт” (16,1 % — 28 місць), Соціал-демократична партія Киргизстану (14,55 % — 26 місць) “Ар Намис” (14,02 % — 25 місць), Республіка (13,12 % — 23 місця) і “Ата Мекен” (10,13 % — 18 місць). “Бутун Киргизстан” — партія, що набрала 8,76 % тих, хто голосував, але 4,84 % від тих, хто мав на це право, до парламенту не пройшла.

30 жовтня 2011 р. відбулися вибори президента (на шість років і тільки одна каденція). Взяти в них участь побажало 83 особи, однак лише 20 із них зібрали 30 тис. підписів, внесли заклад у 100 тис. сомів (приблизно 2,2 тис. дол.) і успішно склали іспит із державної киргизької мови. На вибори вийшли 16 претендентів: прем'єр-міністр Алмаз Атамбаєв, який пішов у відпустку заради участі у виборах, колишні спікери національного парламенту Адахан Мадумаров, Марат Султанов, Алмамбет Матубраїмов, лідер партії “Ата Журт” Камчібек Ташієв та ін. Усього проголосувало 61,28 % виборців. У першому турі лідер соціал-демократів А. Атамбаєв набрав 62,52 % голосів. А Мадумаров одержав 14,78 %, К. Ташієв — 14,32 %. Решта набрали менше одного відсотка голосів. Переможця виборів сприймають як “людину Півночі”. “Люди Бакієва” — К. Ташієв і А. Мадумаров — як представники Півдня відмовилися визнати результати і звинуватили ЦВК у їх фальшуванні. Вони також заявили про потужне використання адміністративного ресурсу з боку А. Атамбаєва. 1 грудня 2011 р. пройшла інавгурація. Для більшості населення новообраний президент — втілення сподівань на стабілізацію ситуації в країні.

При новій владі значно подешевшали електрика і мобільний зв'язок, правоохоронні органи менше тиснуть на бізнес, розквіт-

ли демократія та свобода. Але, з іншого боку, державна скарбниця порожня, власного масштабного виробництва товарів немає і не передбачається. Більше половини підприємств, побудованих ще за радянських часів, не працюють, а нових за 20 років не побудовано. Тобто становище киргизької економіки тяжке. Набирає обертів вуличний кримінал. Після повалення бакієвського режиму пішла хвиля націоналізму, лунають шовіністичні заклики, які стверджують, що «іногородці» заважають розвиватися великому киргизькому етносу. Мали місце погроми узбеків, курдів, турків. У квітні 2012 р. у Джалал-Абадській області люди зібралися на мітинг, вимагаючи відставки уряду. Уряд і парламент постійно лихоманить, а перспективи на майбутнє дуже непевні. За оцінками експертів, шанси Киргизстану інтегруватися у світову економіку низькі. Єдина потенціальна сфера — це сільське господарство. За радянських часів республіка спеціалізувалася на розведенні тонкорунних та напівтонкорунних овець, коней і великої рогатої худоби. Але нині, хоч ця галузь і залишається провідною, стан тваринництва критичний. Останніми десятиріччями його розвиток призвів до негативних екологічних наслідків, що ускладнюється виключно високим антропогенним навантаженням на природне середовище. В умовах зростаючого населення стає все складніше жити за рахунок продукції сільського господарства, яке невпинно скорочується.

З іншого боку, населення все активніше бере участь у вирощуванні сировини для виробництва наркотиків, а також у трафіку, що йде з Афганістану через Таджикистан і далі — на Росію, Казахстан, Європу. В Афганістані, де селянам вигідніше вирощувати мак, ніж зерно, впродовж останнього часу виробництво опіатів зросло у 40 разів. Така перспектива вимальовується і для киргизів — цілі сім'ї і навіть селища стають на такий шлях. Іноземні експерти оцінюють нестабільність, в якій перебуває Киргизстан останні роки, у приблизно 20 млрд дол. — це сума обсягу афганських наркотиків, що переправляються через його територію. Наркомафії вигідна політична нестабільність, тому і в першій, і в другій революції спостерігачі відзначають її «слід»: не тільки те, що чимало молодих людей перебувало у стані наркотичного сп'яніння, але й те, що на боці опозиції брали участь професійно підготовлені люди.

Країна перебуває у стані системної кризи, її економіка — у катастрофічній ситуації. За таких умов «продавати» на міжнародній арені Киргизстан може тільки стабільність. Росії не потрібний зайвий осередок напруженості в СНД і джерело вимушеної

масової міграції. Китай не хоче хвилювань на кордоні зі своїм Синьцзян-Уйгурським автономним районом — надто проблемним для влади. Америці важливо, аби безперервно працювала її військова база у Манасі.

Киргизстан має значну геополітичну цінність. Для Заходу, зокрема для Сполучених Штатів Америки, — це плацдарм, який зрівноважує Росію та Китай. Адже з американської бази «Тансі» у киргизькому Манасі вирішуються завдання не тільки на афганському стратегічному напрямі, а й на китайському. За допомогою сучасних технічних засобів із Киргизстану можна спостерігати за тим, що відбувається у сусідньому Казахстані, чия привабливість постійно зростає через його колосальні запаси енергоресурсів. Американські військові об'єкти на території Киргизстану можуть бути корисними в разі розвитку конфлікту США з Іраном. Звідси недалеко до Індії, а також до держав Середнього Сходу. Для американців ліпше мати в Киргизстані політиків, які б безумовно перебували у фарватері політики США, а не озиралися постійно на Росію і Китай, як це робив А. Акаєв. Американців дратували постійні обіцянки К. Бакієва закрити базу, однак він цього не зробив, а перетворив її на центр транзитних перевезень — ключову точку американського впливу в Центральній Азії. Такий вчинок погіршив ставлення до його режиму з боку Москви, яка підвищила мита на енергоносії, зажадала термінового повернення кредитів і не підтримала його під час революції. Бакієвський режим використовував зацікавленість Росії і США в базах на своїй території для одержання від обох сторін великих кредитів. Ситуація для Вашингтона ускладнилася з приходом до влади А. Атамбаєва, який ще під час виборчої кампанії чітко висловлював проросійську орієнтацію.

У киргизькій зовнішній політиці російський вектор має найбільше значення. Головний інтерес — у збереженні пріоритетних економічних та військово-політичних відносин із Росією, для якої він є опорною базою в Центральній Азії. У столиці Киргизстану розміщений оперативний штаб Колективних сил швидкого розгортання Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ), відкритий філіал Антитерористичного центру СНД. 22 вересня 2003 р. був підписаний Договір про статус та умови перебування російської бази в Киргизії. 23 вересня 2003 р. відкритий авіаційний компонент Колективних сил швидкого розгортання (КСШР) ОДКБ на базі військового аеродрому в місті Кант. Найважливішим пріоритетом для Киргизії є торгово-економічні відносини з Росією. 19 жовтня 2011 р. у Санкт-Петербурзі на за-

сіданні глав держав ЄврАзЕС було заявлено про приєднання Киргизстану до Митного союзу.

Як свідчать соціологічні опитування, більшість киргизьких громадян розчарувалися в незалежності. Переважна частина з них сформулювала своє ставлення так: “Коли тут була російська влада, ми жили, як у раю, а тепер голодуємо”. І ще: “Коли Росія забере нас назад? Давно вже час”. Хоча між державами немає спільного кордону, бажаючи приєднатися до Росії наводять приклад Калінінградської області. Значною мірою таке бажання живиться і страхом перед Китаєм, перед тиском якого самотійно не встояти.

27 грудня 1991 р. Китай визнав незалежність Киргизії, 5 січня 1992 р. між ними були встановлені дипломатичні відносини. Однак досить довго зайняв процес врегулювання проблеми державного кордону. Навесні 2002 р. в Киргизії виник гострий конфлікт стосовно угоди про останню спірну ділянку. Киргизстан поступився частиною своєї території. 17 березня 2002 р. демонстрація, яка протестувала проти цього, була розстріляна. 24 червня 2002 р. підписано Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Киргизькою Республікою і КНР. Влада заявила, що наступне торгово-економічне співробітництво, зокрема великі кредити та інвестиції, мали для країни набагато більше значення, ніж частина гірської території, яку віддали Китаю.

Розташування Киргизстану посередині Великого шовкового шляху робить його місцем зіткнення інтересів не тільки Заходу, а й азійських “тигрів” і “драконів”, які теж прагнуть потрапити на центральноазійські ринки й припасти до місцевих ресурсів, насамперед енергоносіїв. Тому киргизьке керівництво велику увагу спрямовує на Схід, зокрема на Південну Корею, Китай, Філіппіни, Японію. Остання стала чи не найголовнішим донором Киргизстану.

У міжнародній політиці надзвичайно важлива роль належить взаєминам із центральноазійськими країнами. Пріоритетність віддається Казахстану. Ці дві країни пов’язані особливими культурними та історичними узами, зокрема існує духовна і мовна близькість. Обидві держави співробітничать у рамках СНД, ЄврАзЕС, ОДКБ, ШОС. Киргизія дуже зацікавлена в тому, щоб Казахстан приймав її заробітчан. Хоч у 2000 р. країни підписали договір про спільне використання води рік Чу і Талас, проблема водних ресурсів між ними зберігається (регулювання стоку Сирдар’ї). На Казахстан покладаються надії щодо газопостачання — створено спільне підприємство “Казкиргаз”. Казахстан

спрямовує значні інвестиції в економіку союзниці, проте це дратує місцеве населення, яке обурюється тим, що “казахи все скуповують”.

Непрості відносини складаються з Таджикистаном, хоч обидві країни так само є партнерами в декількох пострадянських міжнародних регіональних організаціях. Їх економіки конкурують одна з одною, основні міграційні потоки спрямовуються насамперед до Росії. Ситуація в Таджикистані пов’язана із перманентною афганською громадянською війною. Географічні параметри двох країн, нерівномірність розподілу ресурсів спонукають частину населення на експансію з наступним освоєнням сусідніх територій. У Таджикистані з його переважно гірською місцевістю густина населення набагато вища, ніж у Киргизії (відповідно, 45 осіб на 1 кв. км проти 25). Тому не дивно, що на кордоні знаходиться приблизно 70 спірних ділянок. Також мають місце зіткнення стосовно розподілу води: киргизи час від часу зводять дамби, аби перешкодити водопостачанню на таджицьку територію, таджики намагаються їх руйнувати.

У відносинах із Туркменистаном протиріччя військового і геополітичного характеру відсутні, проте проблеми у стосунках зумовлювалися різними моделями економічного та політичного розвитку, що породжувало взаємну настороженість. На дипломатичному рівні відносини з Узбекистаном мають дружній та взаємовигідний характер. Однак двосторонні відносини ускладнюються тією обставиною, що значна община узбеків мешкає на півдні Киргизстану, а відносно невелика кількість киргизів — в Узбекистані. Час від часу мають місце гострі міжетнічні конфлікти (Ош, Ферганська долина). До того ж проблема реалізації прав етнічних меншин — узбеків, киргизів — є важливою не тільки для названих двох держав, але й для стабільності в регіоні Центральної Азії в цілому.

Киргизстан спочатку вважався державою, яка найбільше просунулася шляхом демократизації і ринкових реформ за західними мірками порівняно зі своїми азійськими сусідами. Раніше відсталий і недостатньо розвинений в СРСР, він обрав західну модель політичного й економічного розвитку і спробував побудувати суспільство, що базується на західних цінностях. З 1993 до 1996 р. країна одержала від Заходу кредитів більше, ніж будь-яка інша країна СНД. Тільки на підтримку киргизької національної валюти — сома (введений 10 травня 1993 р.) — спрямували приблизно 100 млн дол. У 1996 р. МВФ надав Киргизстану режим найбільшого сприяння і збільшив розміри допомоги. Незважаю-

чи на це, економічне становище країни невпинно погіршувалося. Отримані кошти використовувалися, головним чином, для освоєння ресурсів, створення інфраструктури для вивезення сировини і “живлення” місцевої еліти. У суспільстві відбулося різке майнове розшарування, встановився значний розрив — 3 % багатих і 97 % бідних.

Впровадження західної моделі, яке здійснювалося прямолінійно, без урахування місцевих особливостей, призвело до загострення внутрішніх суперечностей і проблем. Переділ власності спричинив порушення рівноваги і стимулював суперництво між політичною та господарською елітами Півночі і Півдня, загостривши тим самим проблему регіоналізму. Іншим наслідком киргизького експерименту стала залежність від фінансових впливів Заходу, без дотацій якого економіка республіки вже не може існувати.

Загалом досвід розвитку незалежного Киргизстану свідчить, що прискорені темпи політичної й економічної лібералізації можуть зумовити соціально-політичні вибухи і різко відкинути економіку назад. Республіка через два десятки років опинилася на межі економічного краху.

На політичному полі впродовж тривалого часу б'ються клани на тлі небаченого соціального розшарування населення, дві третини якого жевріє за рахунок натурального сільського господарства, а третина перебуває на заробітках за кордоном. Зростають криміналізація, наркобізнес, міжетнічні протиріччя, до яких останнім часом додається небезпека ісламістського радикалізму. Загальна тенденція — маргіналізація та деградація суспільства.

Стосовно визначення становища Киргизстану є ціла низка варіантів: від “напіванархії” до “держави, яка не здійснилася”. Є ще одне: “пульсуюча нестабільність” Киргизстану. Окреслити перспективи розвитку дуже складно, зважаючи, що така ситуація загрозлива не тільки для самої країни, але й для регіону і всього світу.

Запитання для самоперевірки

З яких причин почалися ошські сутички між киргизами й узбеками у 1990 р.?

Чим зумовлені міжетнічні протиріччя в Киргизстані?

Які проблеми існують у відносинах Киргизстану з найближчими сусідніми державами?

Охарактеризуйте здобутки і прорахунки політичного курсу А. Акаєва.

Як розвивалися події “тюльпанової революції”?

Що призвело до другої революції, яка розпочалася в країні навесні 2010 р.?

Завдання для самостійної роботи

У чому полягало зростання впливу сімейного клану А. Акаєва на політику та економіку Киргизстану?

Охарактеризуйте режим К. Бакієва.

Проаналізуйте сучасний стан киргизької економіки.

Який зовнішньополітичний курс здійснює Киргизстан? Чи відбулися в ньому зміни протягом останніх років?

Як ви думаєте, чи можлива справжня демократія на Сході взагалі і в Киргизстані зокрема?

ТУРКМЕНИСТАН

Серед усіх радянських республік Туркменистан був однією з найвідсталіших, проте досить спокійною. У дорадянський і радянський періоди переважна частина населення Туркменистану (на 1989 р. воно становило трохи більше 3,5 млн осіб) жила за умов патріархальних порядків. Рівень соціальних вимог був украй низьким навіть порівняно з рештою Середньої Азії. Національна інтелігенція не становила суттєвої соціальної верстви і була майже повністю підпорядкована партійно-державній еліті.

У 1985 р. 45-річний Сапармурад Ніязов, інженер-енергетик за освітою, змінив першого секретаря ЦК компартії Туркменистану Мухаммедназара Гафурова, який керував республікою протягом 15 років. Нового партійного лідера називали “людиною Горбачова”. Важливе значення при його висуненні на цю посаду мало й те, що у С. Ніязова не було у республіці розгалужених зв’язків: його батьки загинули під час Ашгабадського землетрусу, дружина — росіянка. Все це мало унеможливити створення у Туркменістані кланової влади, що існувала при попередньому керівникові. У перші роки С. Ніязов справді діяв у дусі горбачовських реформ. Він започаткував політику оновлення кадрів і різко критикував зловживання керівних працівників. 18 січня 1990 р. його обирають головою Верховної Ради республіки. У березні 1990 р. С. Ніязов скликав республіканську Раду старійшин, перед якою “звітував” про свою роботу. Невдовзі у нього виникла ідея зосередити у своїх руках усю повноту влади в Туркменістані.

У травні 1990 р. з’їзд компартії Туркменської РСР прийняв рішення підтримати ідею президентства і рекомендувати С. Ніязова на цю посаду без альтернативи. Виборча кампанія відбувалася

в обстановці вихвалення єдиного кандидата. На виборах 21 жовтня 1990 р. за нього віддали свої голоси 98,3 % електорату. С. Ніязов став першим керівником Туркменістану, обраним шляхом прямого голосування. Після одержання незалежності й утвердження Конституції С. Ніязов, прагнучи довести, що його легітимність віднині ґрунтується на правових актах, не пов’язаних із СРСР, демонстративно організував 21 червня 1992 р. нові, безальтернативні президентські вибори, на яких за нього проголосували вже 99,5 % виборців.

22 серпня 1990 р. Туркменістан оголосив свій суверенітет у складі СРСР. Після провалу серпневого путчу 1991 р. у Москві С. Ніязов заявив про свій вихід із Політбюро ЦК КПРС і відокремлення компартії Туркменістану від КПРС. У грудні того самого року КПТ було перетворено на Демократичну партію Туркменістану під керівництвом самого президента. Президент потребував всепроникної, дисциплінованої і добре структурованої політичної організації як опори його діяльності. Варто звернути особливу увагу на те, що у керівництві Демократичної партії, як і в керівництві держави загалом, переважали представники найчисленнішого племені теке, вихідцем з якого був президент С. Ніязов. При тому, що у Туркменістані мешкає 9 (за іншими даними — 14) племен і понад 5000 родових груп, текинці взяли під свій контроль понад три чверті вищих державних посад.

26 жовтня 1991 р. уряд провів референдум з питання про незалежність Туркменістану. “За” проголосувало 94 % населення (на референдумі 17 березня 1991 р. 95 % голосували за збереження СРСР). Наступного дня Верховна Рада оголосила Туркменістан незалежною державою. Наприкінці грудня 1991 р. країна приєдналася до Співдружності Незалежних Держав.

18 травня 1992 р. прийнято нову Конституцію, яка визначила Туркменістан як демократичну й правову державу і закріпила президентський тип республіки. Президент наділявся майже необмеженими, практично монаршими повноваженнями. Крім посади президента і голови Кабінету міністрів, він займав посади глави Халк Маслахаті (Народна Рада, значення якої вище за значення парламенту), голови єдиної в республіці Демократичної партії і Загальнонаціонального руху “Талкиниш” (“Відродження”). Систему рад було ліквідовано. Вищий законодавчий орган відігравав меншу роль. Президент не підпорядковується парламенту і має право його розпустити, якщо депутати висловлять недовіру кабінетові міністрів. Чисельність депутатів скорочено зі 125 до 50, їх можуть позбавити повноважень без відома виборців.

Переважну більшість у парламенті становили політичні й управлінські кадри: директори підприємств, керівники президентської Демократичної партії та хакіми — представники президента на місцях, в чийх руках перебувала виконавча влада. Призначення — за президентом, із можливістю їх зняття в будь-який момент з усіма наслідками.

Проте і таку Конституцію С. Ниязов неодноразово порушував. Наприклад, 15 січня 1994 р. відбувся референдум про перенесення президентських виборів з 1997 на 2002 р. *А у грудні 1999 р. туркменський парламент прийняв рішення про надання Туркменбаші права подовжувати термін своїх повноважень без будь-якого референдуму.* На початку лютого 2001 р. повідомлялося про намір С. Ниязова встановити у країні монархію. Було виготовлено падишахську корону і підготовлено законодавче обґрунтування. Проте перед світовою спільнотою він на це не наважився. *Восени 2002 р. Туркменбаші проголошено президентом на все його життя.* Сам президент обіцяв піти на пенсію і провести альтернативні вибори першої особи “після 2008 р.”.

С. Ниязов прославився на пострадянському просторі завдяки палкій любові до власної особи. У країні встановився справжній культ “Батька всіх туркмен” — *Туркменбаші*, який до того ж проголосив себе “нащадком Александра Македонського”. Масово виготовлялися і повсюдно розміщувалися портрети С. Ниязова. Його зображення друкували на грошових купюрах. У засобах масової інформації та на вулицях міст і сіл рясніли гасла: “Туркменбаші — наша сила”, “Туркменбаші — наша надія”, “Туркменбаші — наша мудрість”, “Туркменбаші — святий символ незалежного процвітаючого Туркменистану” та ін. Парламент запровадив всенародне свято на честь дня народження С. Ниязова — 19 лютого; цей день оголосили неробочим. Іменем президента та його матері називали безліч головних вулиць по всіх містах і містечках країни, установ та організацій. У червні 1997 р. Красноводськ було перейменовано у Туркменбаші. У центрі Ашгабада височіла 12-метрова золота статуя лідера нації, оснащена спеціальним механізмом, що повертав її завжди обличчям до сонця. У цілому по всій країні було встановлено 14 тис. статуй. Чиновники носили значки з портретом Туркменбаші різного розміру — залежно від посади, сам він носив найбільший. Серед місцевої бюрократії поширився звичай цілувати С. Ниязову руку. У серпні 2002 р. парламент змінив назви місяців і днів: замість січня — “туркменбаші”, квітень перейменований у “курбансолтанедже” — так звали матір президента. Історії не відомі випадки перейменування міся-

ців на честь батьків. Людське життя президент поділив на певні періоди і визначив, що старість має починатися з 85 років, тобто у свої роки він вважав себе ще дуже молодим. Щоб ні в кого не було сумнівів, він фарбував волосся в чорний колір і заявляв, що має таке унікальне здоров’я, що доживе до 120 років.

У 2001 р. С. Ниязов видав велику книгу під назвою “Рухнама” (“Духовність”) — духовний, етичний і естетичний кодекс країни, перекладений за бажанням “автора” майже на всі мови світу. Насправді текст був написаний колективними зусиллями туркменських гуманітаріїв, насамперед з Ашхабадського інституту рукописів, на замовлення С. Ниязова, якого потім назвали автором книги. Він був проголошений “великим пророком”. За його словами, трьох прочитань Книги, яку в мечетях виставляли поруч із Кораном, досить, аби потрапити до раю. Взагалі президент стверджував, що має владу над природою: наприклад, повідомлялося про його вимогу пришвидшити збирання врожаю, оскільки він вже “стомився стримувати дощ”. У книзі президент пояснював туркменам їхнє походження, учив правильній поведінці, розповідав про власне життя. Школярі, студенти і державні службовці зобов’язувалися її ретельно вивчати. Не склавши іспиту на її знання, не можна було навіть одержати роботу або одержати водійські права. Книга стала майже єдиним посібником для навчання, оскільки радянські підручники заборонили. За наказом Туркменбаші з бібліотек вилучали книги, створені “неправильними авторами” або які “неправильно висвітлювали” ті чи інші питання історії та сучасності країни.

За вказівками С. Ниязова було розпущено Академію наук (під приводом того, що в Туркменистані не може бути інших президентів, окрім С. Ниязова), скорочено термін навчання в школах і вищих навчальних закладах, звільнено 10 тис. учителів, чисельність студентства обмежено до 3 тис. Почалося розформування Національної бібліотеки, закриття всіх місцевих бібліотек, руйнування історичних будівель та ін., що свідчило про загальну деградацію всієї системи науки, освіти і культури у Туркменистані. Закрили цирк і деякі театри. Стосовно Театру опери і балету президент заявив, що він “не відбиває самобутнього мистецтва туркменів”, а поява на сцені “напівоголених жінок суперечить менталітету туркменського народу — народу високої моралі й моральності”. Щодо опери, то мотивування президент висунув таке: “Це не для туркменів. Я якось одного разу був з дружиною в Ленінграді на опері “Князь Ігор”, так взагалі нічого не зрозумів”.

Планомірно знищувалися світові досягнення науки і культури в межах республіки на користь відродження винятково туркменської культурної спадщини. У 2001 р. установлювалося, що іноземці за шлюб із туркменами (туркменками) мали платити 50 тис. дол. Різко обмежено доступ до медицини. У 2005 р. президент розпорядився, аби закрили усі лікарні, окрім розташованих у столиці, бо президент вирішив, що лікарів утримувати дорого. Туркменбаші заборонив золоті зуби, що на Сході традиційно вважалися свідченням достатку і одягалися на здорові щелепи. Президент пояснив, що золоті коронки були модні, “коли туркмени жили бідно, тепер прийшов час відмовитися від пережитків минулого”. За словами С. Ніязова, його капітали становили 3 млрд дол. У певний момент президентські фонди перевищили бюджет країни. Перед смертю президент і сам бюджет перевів на особистий рахунок в “Дойче банк”, публічно прокоментувавши: “А інакше розкрадуть”. При тому “зłodіїв у законі” не залишилось — їх розстріляли. Туркменистан опустився у середньовіччя. Було створено закритий репресивний режим на чолі з повновладним хазяїном туркменського народу — водночас і здібним партапаратником, і типовим східним правителем.

Власне, С. Ніязов стосовно культу своєї особи писав: “У перехідні періоди завжди з’являється сильна особистість. Так було з де Голлем, Бісмарком, Ататюрком (до речі, “Батьком турків”). Окрім того, існує психологія народу, місцеві фактори. Туркмени завжди чомусь вклонялися: спочатку вогню, потім ісламу, потім Марксу... Я зрозумів, що сьогодні, коли немає сильних державних структур, немає власника, який би підтримував владу і свої інтереси, необхідний лідер, котрий би консолідував суспільство. Чи то я, чи то хтось інший, але комусь народ має вірити... Коли питають, чому Ніязов мовчить, коли його підносять, особливо в останній час, я вам відповім: це не мені треба (мене це старить) — це треба нашій державі”.

Пояснення культу особи Туркменбаші “особливостями національних традицій” не відповідали історичній дійсності. Для туркменів, які здавна були конгломератом кочових племен, характерні вкрай низький рівень релігійності і відсутність чиношанування. Ватажків племен, родів не призначали, а обирали залежно від їхніх здібностей. Туркмени завжди усвідомлювали тимчасовість мирської суєти, тому ніколи не звеличували особу до рівня ідеалу за її життя. Публічне вихваляння людини завжди вважалося негідним явищем. Зведення пам’ятників (не тільки живим, а й

мертвим), вивішування портретів не притаманні як туркменам, так і багатьом іншим східним народам.

Туркменистан став винятком навіть на тлі політичної практики пострадянської Центральної Азії. Це крайній випадок персоналізації й деінституціоналізації серед пострадянських режимів, найбільш закрита держава серед усіх пострадянських. Від початку незалежності вона жорстко ставилася до контролю над різними аспектами суспільного життя: цензура ЗМІ, регламентація проведення зборів і мітингів, мораторій на багатопартійність. При призначенні на ключові посади бралось до уваги членство у Демократичній партії. Сильна виконавча влада оголошувалася необхідністю у перехідний період від “тоталітаризму” до “реальної демократії”, доки “маси не готові”. Можливо, заради “підготовки мас” у країні був встановлений жорсткий контроль навіть над приватним життям. Будь-яку людину за місцем роботи могли будь-коли мобілізувати і відправити збирати бавовник, чистити арики, саджати дерева тощо, причому не обов’язково у своєму районі. Туркменбаші міг проїздом наказати зруйнувати будинок, що йому не сподобався, причому мешканцям навіть не давали часу забирати речі: не встиг утекти — залишишся під руїнами. Величезний репресивний апарат слідував за настроями населення. Непевний анекдот міг коштувати зникнення оповідача. Значний прошарок “силовиків” і чиновників був зацікавлений у збереженні можливостей втручання держави в життя людей, оскільки це давало широкі можливості для одержання хабарів. У такий спосіб жорсткий державний контроль живив корупцію.

Було введено термін “туркменська модель демократії”. Її сутність полягала в тому, щоб довести, насамперед світовому співтовариству, демократичний характер політичних процесів у країні. При цьому стверджувалося, що базові цінності ліберальної демократії суперечать історичним традиціям туркменського народу, його національному характеру. Такий термін викликав великі сумніви, оскільки у Туркменистані переважання державно-адміністративних інститутів над суспільством мало абсолютний характер, а “ідеологія Туркменбаші” суперечила таким цінностям, як свобода, вибори, підконтрольність влади громадянам країни, тобто тому, що має важливе значення з погляду справжньої демократії.

Уряд С. Ніязова заборонив діяльність опозиційних партій. У відповідь на вимогу легалізувати опозиційні організації проводились арешти їхніх лідерів. Чим більше опозиція виставляла свої вимоги і критикувала уряд, тим непримиреннішу позицію займав

С. Ниязов. Опозиціонерів кидали у тюрми і піддавали катуванням. Будинки тих, кого підозрювали у нелояльності до режиму, руйнували.

Соціальна база опозиції у туркменському суспільстві досить невелика, що пов'язано з переважанням серед туркменів політично інертного населення і малою активністю російськомовних громадян. Утворенню масових легальних організацій перешкоджали заборонні заходи уряду. Так, один із законів встановлював, що реєстрація громадської організації можлива, якщо за це проголошує дві третини парламенту. Туркменські опозиціонери емігрували, зокрема, до Москви, де згурпувалися навколо створеного там Фонду культурного і ділового співробітництва “Туркменистан”. Вони виступали з різкою критикою режиму С. Ниязова, вказуючи на те, що більша частина доходів від експорту енергоносіїв сприяє збагаченню корумпованих чиновників, які грали на амбіціях Туркменбаші, звертали увагу на потребу проведення демократичних реформ. Але у 1994 р. Фонд розпався, що підірвало сили опозиції. Наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. діяли дві опозиційні партії у вигнанні — партія “Ватан” (“Батьківщина”) під керівництвом Худайберди Оразова (Швеція) і Республіканська партія Туркменистану на чолі з Нурмухамметом Ханамовим (Австрія).

25 листопада 2002 р. у мікрорайоні “Мир” в Ашгабаді під час переїзду С. Ниязова із замиської резиденції до президентського палацу його кортеж було обстріляно. Нападники в президента не влучили, ніхто не постраждав. Через кілька годин після замаху, виступаючи на засіданні кабінету міністрів, Туркменбаші назвав організаторів злочину: Б. Шихмурадова (колишнього міністра закордонних справ і представника потужного клану йомут), Н. Ханамова (колишнього посла у Туреччині), Х. Оразова (колишнього прем'єр-міністра) та ін. На початку грудня стосовно цього питання в Москві відбулася прес-конференція лідерів туркменської демократичної опозиції, яка перебувала в еміграції. Висловлювалися припущення, що замах організував сам Туркменбаші, аби мати привід наступу на опозицію. Повідомлялося, що заарештовано значно більше, ніж про це офіційно заявляли (всього, за офіційними повідомленнями, 60 осіб). Суд визнав їх винними, призначивши тривалі терміни ув'язнення. Головного опонента президента Б. Шихмурадова ув'язнено довічно.

У країні існувало протистояння С. Ниязова не з демократами, давно вигнаними за її кордони, а з міністрами і віце-прем'єрами. Вищі посадовці не були самостійними у своїх рішеннях, а лише

виконували безпосередні вказівки президента, у чиїх руках перебували всі основні важелі управління та фінанси. Постійно відбувалися “чистки” з періодичними гучними процесами над учорапніми улюбленцями, які раптом стали корупціонерами. За часів правління “Батька всіх туркмен” сотні впливових і багатих державних фігур були не тільки позбавлені посад, їх на тривалі терміни ув'язнили. Тільки прем'єр-міністрів при Туркменбаші змінилося понад 50 осіб, з них 16 відбувають тривалі терміни у тюрмі. Щорічно за звинуваченням у корупції приблизно третину чиновників усіх рангів кидали у в'язницю. Особливо жорстокими виявилися репресії проти керівників силових відомств. Вони періодично знищувалися руками один одного. Причому якщо людина потрапляла в немилість, то страждала вся її родина — близькі й далекі родичі. Вони могли втратити роботу і не тільки. Тому дехто намагався радше відмовитися від посади, ніж наражати на небезпеку рідних. Утворився прошарок чиновників, головною характеристикою яких стало вміння вчасно вгадати напямок Туркменбаші. “Метод Туркменбаші”, який полягав у постійному перетасовуванні або звільненні міністрів, радників, керівників силових відомств, на думку політологів, вказував на відчайдушні спроби президента зберегти владу, оскільки постійно виникали чутки про можливість державного перевороту. Задля зміцнення своїх позицій С. Ниязов використовував релігію.

Стосовно ролі ісламу в туркменському суспільстві, то, за Конституцією 1992 р., республіка є світською державою, де проголошена свобода совісті. Приносячи присягу при зайнятті президентської посади, С. Ниязов заявив: “Туркменистан не буде ані комуністичним, ані ісламським, і країна не робитиме ніякі ідеологічні або релігійні фактори основою своєї політики”. Разом із тим держава почала надавати суттєву фінансову допомогу у відновленні та будівництві мечетей, стіни яких прикрашалися висловлюваннями Туркменбаші, чого до нього не дозволяв собі жоден правитель. За пропозицією президента у школах запровадили вивчення історії ісламу і Корану. Студенти з Туркменистану перебувають у мусульманських навчальних центрах Єгипту, Сирії, Саудівської Аравії та інших країн. Традиційна молитва за часів С. Ниязова мала починатися з побажання успіху Туркменбаші і завершуватися присягою вірності батьківщині та президенту. Він не боявся посилення фундаменталізму в країні, оскільки вважав, що туркмени ніколи не були фанатично релігійним народом. Його жорсткий і стабільний режим не давав змоги підняти голову місцевим

ісламістам і перешкоджав проникненню фанатиків ісламу з Афганістану та Ірану.

Незважаючи на багаті природні ресурси (газ, нафта, сірка, кольорові і рідкісні метали), Туркменистан був однією з найменш економічно розвинених республік СРСР. Його промисловість не забезпечувала потреби населення у продуктах харчування і товарах народного споживання, які на понад 60 % завозилися з інших республік (65 % необхідного зерна, 45 % молочних продуктів, 100 % цукру та ін.). Місцева продукція мала дуже низьку якість. Економіка країни характеризувалася багатьма вадами: слабкий розвиток промисловості, низьке використання виробничих потужностей, тривалі терміни будівництва, нестача власних кадрів тощо. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років основні економічні показники стабільно погіршувалися. Прибуток на душу населення наприкінці 1991 р. становив у республіці 69 % від рівня по країнах СНД.

Від часів радянської влади економіка Туркменистану має монокультурний характер. Її стан значною мірою визначається станом справ у нафтогазовидобуванні та переробці бавовнику (за валовими зборами країна поступалася лише Узбекистану — 17,5 % загальносоюзного виробництва, нині його експортують у півтора десятки країн світу).

Туркменистан — країна екстенсивного сільського господарства. Важливе значення має іригація: зрошується 98 % посівних площ. Однак недосконалість зрошувальних систем призводить до великих втрат води: від 60 до 80 %. В основному це відбувається внаслідок фільтрації, оскільки більшість каналів не бетоновані. У зонах зрошення зростає засолювання ґрунтів. Приблизно 80 % території країни займають пустелі. За водними запасами Туркменистан посідає останнє місце в СНД. Майже вся територія — зона екологічної кризи, спричиненої обмілінням Аральського моря, засоленням ґрунтів та їх деградацією у зв'язку з перенасиченням добривами.

Економічний розвиток Туркменистану відразу після набуття незалежності зазнав певного спаду, проте меншого, ніж в інших нових незалежних державах. Насамперед це зумовлено порушенням господарських зв'язків у межах колишнього Союзу. Суттєвий вплив мало скорочення газової галузі, спричинене передусім неплатоспроможністю споживачів. Росія відмовилася від великих обсягів туркменського газу, Україна, Грузія, Азербайджан, Вірменія заборгували Туркменистану мільярди доларів.

Уже наприкінці 1991 р. взято курс на жорстке державне регулювання економіки. Були збережені державне планування, державне регулювання цін на продукцію, що виробляється і реалізується в країні, система матеріально-технічного постачання, державні замовлення, колгоспи і радгоспи. У 1992 р. прийнято програму “10 років благополуччя”, в якій висувалося завдання радикально змінити економіку заради підвищення рівня життя і поліпшення добробуту народу. Плановість управління господарством зберігалася, перетворювати її пропонувалося поступово, не відмовляючись від прямого державного управління і регулювання. Методи “шокової терапії” відкидалися як неприйнятні для Туркменистану. С. Ніязов був переконаний, що спроби швидко здійснити реформи можуть загострити ситуацію, і підкреслював значення місцевих обставин.

У березні 1992 р. набрав чинності Закон “Про роздержавлення і приватизацію власності Туркменистану”, згідно з яким приватизували насамперед невеликі підприємства сфери послуг, легкої промисловості, будівництва й агробізнесу. В середині 1997 р. почалася масова приватизація промислових підприємств, за винятком об'єктів паливно-енергетичного комплексу. Також запроваджено приватну власність на землю, проте це відбувалося поступово. Передбачалося здійснити такий процес, щоб не завдати шкоди діяльності колгоспів доти, доки не зміцніють фермерські господарства. У 2006 р. 90 % зрошуваних земель ще перебувало у державному землекористуванні. Ця земля передається в оренду. Відповідно до планів уряду, в 2020 р. головна частина зрошуваних земель мала концентруватися у недержавному секторі.

Повільно, але все ж таки розвиваються приватні форми господарювання у сфері виробництва, торгівлі і послуг. На 2006 р. у недержавному секторі економіки діяло понад 14 тис. підприємств і понад 53 тис. приватних підприємців. У цілому недержавний сектор економіки виробляв 47 % валової продукції. Незважаючи на збільшення приватного сектору, Туркменистан залишається країною державного капіталізму. У державній програмі передбачено зростання валового виробництва продукції на душу населення в 2020 р. у 8,3 раза порівняно з 2000 р.

За рахунок дотацій грошей, одержуваних від експорту газу і нафти, зберігаються відносно низькі ціни на споживчі товари і продовольство. З 1 січня 1993 р. запроваджено безкоштовне користування газом, водою та електроенергією. Було введено карткову систему, що давала змогу купувати продукти за цінами, нижчими від ринкових у 50 разів. Громадяни не сплачують за

житло, громадський транспорт, електроенергію, газ, питну воду. Символічною залишається плата за бензин — 8 центів за курсом за літр. Через такий своєрідний “туркменський ваучер” мешканці республіки отримують певну частку загальнонаціонального багатства, адже оплата цих життєво важливих потреб у середньому становить майже 60 % усіх сімейних витрат. На соціальну сферу спрямовується приблизно 70 % бюджету. Таким чином, авторитаризм без “шокової терапії” сприяв пом’якшенню економічного спаду, особливо для громадян, а потім саме недемократичний Туркменистан продемонстрував найвищі темпи зростання економічних показників серед пострадянських країн (у 2000 р. він вийшов у світові лідери зі зростання ВВП — 17,6 %). Це зумовлено насамперед тим, що провідне місце в економіці Туркменистану посідає видобування газу і нафти, в якому велику зацікавленість виявляють іноземні компанії (американські, британські, німецькі, голландські, турецькі, малайзійські та ін.). Країна, яка посідає третє місце у світі за запасами газу, один з ключових гравців на ринку енергоносіїв. Головна перешкода, що не дає їй вирватися з бідності і стати “другим Кувейтом” — відсутність газо- і нафтопроводів до платоспроможних країн, а ті, що є, були зорієнтовані на СРСР. З набуттям незалежності майже весь експорт енергоносіїв йшов до ННД, які часто затримували сплати за одержане.

Холодно ставлячись до ідеї створення економічного союзу в рамках СНД, Туркменистан завжди виступав за встановлення двосторонніх тісних зв’язків з колишніми радянськими республіками. У цих операціях головну роль відіграють Росія та Україна. Із країн Співдружності республіка ввозить продукцію понад 100 галузей та, у свою чергу, вивозить приблизно 40. Однак 80 % припадає на експорт газу, нафти, бавовни. Разом із тим напружено ведеться робота з розширення зовнішньоторговельних відносин із країнами далекого зарубіжжя як Заходу, так і Сходу. Туркменистан прагне стати ключовою ланкою майбутнього транспортного коридору “Європа — Азія”.

Туркменистан співробітничав з міжнародними фінансовими організаціями, такими як Європейський банк реконструкції та розвитку, Світовий банк і Азіатський банк розвитку, проте є єдиною з центральноазіатських республік, котра обходиться без допомоги Міжнародного валютного фонду. Не поспішає він і до СОТ.

В економічному і соціальному житті однією з небезпек залишається торгова мафія, а також консолідація мафіозних структур, які намагаються використати труднощі перехідного періоду з метою одержання надприбутків. За роки незалежності набула

поширення економічна контрабанда: з країни нелегально вивозиться цінна сировина, зокрема кольорові метали, вироби з золота і срібла, бавовняне волокно, газоконденсат тощо. В Туркменістані є проблема наркотрафіку і наркоманії. Частка наркоманів серед молоді катастрофічно зростає.

У туркменів до цього часу зберігається племінна структура, що значно впливає на політичне і соціальне життя. Традиційне суспільство — основа політичної стабільності. Туркмени, 70 % яких проживає у сільській місцевості, зберігають традиційний спосіб життя і патріархальний уклад у побуті. Тут — один з найвищих серед усіх інших пострадянських республік показник народжуваності: населення подвоюється кожні 30 років. Важливу роль відіграє племінна ідентифікація. За племінними ознаками буде відносити й еліта.

На кінець 1990-х років у національному складі населення переважали туркмени — 72 % населення, росіяни становили приблизно 10, узбеки — 9, казахи — 4 %.

Державною мовою в країні є туркменська, статус російської у Конституції не зафіксований. З 1996 р. діловодство переведено на туркменську мову, а її знання стало неодмінною умовою займання державних посад (введено спеціальний іспит). До того ж з 2001 р. діловодство переведено на латиницю. Для російськомовного населення ці обставини створили чимало проблем, оскільки туркменською володіло менше ніж 5 % людей.

У минулому завдяки вищій кваліфікації рівень життя і соціальний статус російськомовних громадян був у середньому вищий, ніж у корінного населення. Це призводило до дещо зверхнього ставлення перших до туркменів. Із набуттям незалежності ситуація докорінно змінилася, що зумовило зростання виїзду російськомовного населення з Туркменистану (від 1991 р. виїхало понад 210 тис.), але це відбувалося не так активно, як у інших центральноазіатських республіках. Згідно з Законом “Про громадянство” усім мешканцям, які жили на час його прийняття на території республіки, надали право на його одержання. Керівництво країни добре усвідомлює значення цього контингенту, оскільки у промисловості зайнято не більше 6 % туркменів. Російськомовні працівники домінують у газовій галузі, що забезпечує понад три чверті надходжень до державного бюджету. Такі самі керівники очолюють промислові підприємства, хоча на державних посадах давно вже відбулася туркменізація керівних кадрів.

Серед місцевого населення через зміну оцінок історичної спадщини (приєднання до Росії, репресії сталінських часів та ін.) антиросійські настрої посилювалися. Суттєву роль відіграє ісламізація різних аспектів життя, повернення до національних традицій. У зв'язку з цим російськомовне населення відчуває дискомфорт у побутовій сфері. Проте з боку найвищого керівництва завжди декларувалося доброзичливе ставлення до російськомовних жителів. Хоч офіційно російська мова не заохочується, однак вона присутня і використовується як засіб міжнаціонального спілкування, зокрема з іноземцями, що працюють у Туркменістані.

Завдяки величезним природним ресурсам і вигідному геостратегічному розташуванню Туркменістан став дуже привабливим партнером для багатьох провідних держав світу. Туркменбаши був типовим східним диктатором, але Захід, як США, так і Європа, ставилися до нього досить терпляче, не намагаючись примусити дотримуватися громадянських свобод. Це зумовлено, по-перше, роллю Туркменістану у стримуванні ісламізму, по-друге — газонафтовим фактором.

Але не тільки у Вашингтоні, а й у Брюсселі, Пекіні, Тегерані та Анкарі пишуться сценарії та розробляються моделі, мета яких одна — видобуток енергоносіїв. Ці країни зацікавлені у тому, аби у Туркменістані зберігалася стабільність. Він став фаворитом іноземних інвесторів у Центральній Азії. Конкурувати з нею може лише Казахстан. Ці дві країни за обсягами прямих іноземних інвестицій набагато перевершують інші держави СНД.

Зовнішня політика Туркменістану в традиціях Сходу дуже обережна, зважена і прагматична. Оскільки держава обрала нейтралітет, то військово-політичних цілей не висувають.

Після серпня 1991 р. С. Ніязов постійно виступав за збереження союзу з колишніми радянськими республіками “на конфедеративній основі”. Але особливості країни — збереження державного регулювання економікою і стриманість у здійсненні демократичних реформ — зумовлювали певну дистанційованість від Співдружності Незалежних Держав, деяку замкненість та орієнтованість на власні сили і можливості. С. Ніязов скептично ставився до колективних домовленостей як у межах СНД, так і Центральної Азії (у лютому 1994 р. Туркменістан відмовився увійти до складу Центральноазіатського союзу чотирьох республік). Він віддавав перевагу двостороннім домовленостям. Значні запаси енергоносіїв давали можливість сподіватися, що Ашгабад самостійно швидше розв’язуватиме проблеми економічного розвитку, ніж у тісній взаємодії з іншими республіками, котрі перебували

тоді в глибокій кризі. Значення мали і побоювання, що політична нестійкість із деяких країн СНД може перекинутися на Туркменістан. Численні угоди, на думку С. Ніязова, призвели б до створення сильного координаційного центру, який знову б підкорив нову незалежну державу. Ашгабад навіть понизив свій статус у СНД, ставши асоційованим членом Співдружності.

Ще у 1992 р. С. Ніязов запропонував російському керівництву обговорити питання про формування спільних збройних сил двох країн і підписати відповідну угоду. Він наполягав на певній зацікавленості Туркменістану в співробітництві з РФ, оскільки бази для створення власної армії тоді не мав. Гострим залишався і дефіцит військових національних кадрів: лише 10 % офіцерів — уродженці Туркменістану. Однак ця ідея не була реалізована через складність міжнародно-правового характеру. 12 грудня 1995 р. підписано Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН про “Постійний нейтралітет Туркменістану” (цей день оголошено державним святом). Статус нейтральної держави не дозволяє розміщувати на своїй території військові бази та війська іноземних держав. Тому російські війська з республіки вивели.

Розвиток відносин Туркменістану та Росії не можна назвати простим. З одного боку, Ашгабад не бажає знов опинитися “під каблуком” Москви, а з іншого — сусідство складних із політичного погляду Афганістану та Ірану змушує вбачати в Росії єдину захисницю, якщо події там набудуть бурхливого розвитку. У 1992 р. підписано Договір про дружбу і співробітництво між Туркменістаном та Росією, а також низку документів у сфері політики, економіки, дипломатичних та військових питань. Із жодною іншою з колишніх радянських республік, окрім Туркменістану, Росія не підписала Угод “Про регулювання питань подвійного громадянства” і “Про регулювання процесів переселення і захисту прав переселенців” (1993 р.). Щоправда, у 2003 р. Туркменбаши постановив, щоб усі особи з подвійним туркменсько-російським громадянством визначилися, яке громадянство залишити, тобто подвійне було скасоване. Тих, хто обирав російське, виганяли з роботи і квартир як негромадян Туркменістану.

Російсько-туркменські відносини погіршилися після того, як у червні 1997 р. С. Ніязов в односторонньому порядку ліквідував російсько-туркменське акціонерне товариство “Туркменросгаз”, 45 % якого належали “Газпрому”. АТ мало монополне право на постачання газу в Україну. Потім “Газпром” став витісняти Туркменістан з газових ринків Вірменії та частково України. Поставки газу до Росії поновилися лише після приходу до влади В. Путі-

на. У 2004 р. С. Ніязова примусили продати Росії на 25 років (до 2028 р.) весь видобуток газу Туркменистану за ціною 100 дол. Пізніше цю домовленість було порушено.

Росія має особливий інтерес до Туркменистану через те, що в неї, починаючи з 2007 р., виник дефіцит власного газу, який надалі зростатиме. Ані рівень нинішнього видобутку, ані темпи введення в дію нових родовищ не дозволяють впевнено говорити, що “Газпром” зможе виконувати усі взяті на себе зобов’язання. В компанії більше не залишилося великих родовищ газу. Тому Росія робитиме все, аби зберегти в Туркменистані свій статус-кво. Країна і досі залишається значною мірою в економічній, військовій і політичній орбіті Росії.

Серед інших складних міжнародних проблем — питання визначення статусу і поділу Каспійського моря та його шельфу, на якому сконцентровано значні поклади нафти і газу. Туркменистан дуже турбують регіональні проблеми, особливо війни в Таджикистані та Афганістані. Від стабільності в Афганістані залежала доля газопроводу Туркменистан — Афганістан — Пакистан. Проте тамтешня війна зруйнувала афгано-пакистанський проект С. Ніязова.

Ашгабад брав участь у координації дій у боротьбі проти “ісламсько-демократичних фундаменталістів” в Узбекистані. Гострі проблеми у відносинах з Узбекистаном зумовлені неврегульованістю питання про належність об’єктів водно-господарського призначення, а також розробки нафтогазового родовища Кокдумалак, які розпочалися на території Туркменистану та Узбекистану. Це найбільше родовище в Центральній Азії, розташоване на кордоні двох держав, і на нього претендують обидві сторони.

Найближча Туркменистану за мовою і культурою Туреччина приваблива як країна, котра поки що уникає релігійного екстремізму. Угода про дружбу і співробітництво з цією країною була підписана у грудні 1991 р., і турецький посол першим вручив керівникові держави вірчі грамоти.

У лютому 1992 р. під час перебування С. Ніязова у Тегерані були досягнуті певні домовленості про співробітництво з Іраном і підписаний Меморандум про принципи співробітництва. Особлива зацікавленість обох сторін стосується будівництва нових трубопроводів, а також можливості спільного освоєння нафтових родовищ Каспію.

Значна увага приділяється розвитку відносин із Саудівською Аравією, Кувейтом, Катаром, Об’єднаними Арабськими Еміратами, які Ашгабад розглядає як потенційно велике джерело інве-

стицій у туркменську економіку. Країни Аравійського півострова — зразок “зони економічного дива” для Туркменистану. У 1992 р. С. Ніязов відвідав Китай, Індію, з якими почали розвивати відносини на міждержавному рівні. У тому ж році були встановлені дипломатичні відносини з Японією.

Після 21 року керівництва країною вночі 21 грудня 2006 р. уві сні в результаті нападу гострої серцевої недостатності, *Туркменбаші помер*. Він не дожив до 67 років лише один місяць. Його тіло перенесли до мечеті-мавзолею “Дух Туркменбаші”, побудованої ще за життя “Батька всіх туркменів”. Одразу після його смерті найближче оточення президента порушило Конституцію. В разі смерті президента передбачалося, що влада тимчасово, до чергових президентських виборів, мала перейти до голови Меджелісу (парламенту) Овезгельди Атаєва. Але Конституцією знехтували. Дорадчий орган при президенті — Рада Безпеки фактично взяла на себе прерогативи вищого виконавчого органу в державі і прийняла рішення щодо виконувача обов’язків президента. 22 грудня О. Атаєва звільнили з посади на позачерговому засіданні парламенту. Його звинуватили у зловживанні службовим становищем, грубому порушенні конституційних прав громадян Туркменії і прояві родоплемінної ворожнечі: буцімто він із дружиною довели наречену свого пасинка, яка належала до іншого туркменського племені, до спроби самогубства і спробували приховати цей факт. Екс-спікера посадили до в’язниці на п’ять років, де він пропав безвісти. У такий спосіб було використано “метод Ніязова” — арешт за напшидуруч сфабрикованим бездоказовим звинуваченням.

Наступного дня після смерті С. Ніязова Рада Безпеки призначила Гурбангулі Бердимухаммедова виконувачем обов’язків президента. Він працював в уряді С. Ніязова останні 10 років, із них 5 — на посаді віце-прем’єра з питань науки, освіти і охорони здоров’я. За освітою — лікар-стоматолог, кандидат медичних наук, був домашнім лікарем Туркменбаші. Є припущення, що він — позашлюбний син президента, оскільки неймовірно на нього схожий.

У президентських виборах 11 лютого 2007 р. брали участь шість кандидатів від п’яти областей і столиці — членів єдиної в країні Демократичної партії. Серед них і син С. Ніязова Мурад — колишній слідчий прокуратури, а потім бізнесмен, який за ніч умудрився програти 12 млн дол. Проте еліта вирішила, що власник величезних капіталів, котрий постійно живе в Європі, навряд чи захоче працювати президентом. На виборах із показником

89,23 % *переміг Г. Бердимухаммедов. 12 лютого 2012 р. він переміг удруге*. Перемогу над сімома суперниками забезпечили 97,14 % (явка, за офіційними даними, становила 96,28 %). Вибори проходили в атмосфері свята: на дільницях виступали артисти, народні колективи, проводилися інші заходи.

Новий президент, як і попередній, — виходець із земляцтва теке. Найважливіша спадковість з методами Туркменбаші: узурпація влади президентом, вільне обходження з Конституцією, етнічні методи кадрової політики, перехід до “керованої демократії” та ін. Вибори — це не механізм демократії, а декоративний атрибут системи правління однієї людини. Прийшовши до влади, новий президент почав здійснювати чистки. Першою жертвою стала людина, яка відіграла провідну роль у тому, щоб Г. Бердимухаммедов прийшов до президентського палацу — начальник служби безпеки президента А. Реджепов був заарештований і ув’язнений на 20 років. Після нього — інші високі посадовці та особи “старого апарату”. На їхні місця президент призначає або родичів і земляків зі свого аулу, або тих, у чий особистій відданості він не сумнівається, хоча багато хто з них не має професійних знань і досвіду. В країні в цілому після Туркменбаші практично не залишилося кваліфікованих спеціалістів у сфері економічного, промислового і державного управління. Тому в нового президента велика проблема — відсутність професійної команди, на яку він міг би покладатися.

У 2007 р. новий президент скасував щоденну присягу вірності країні і президенту, запроваджену його попередником. Г. Бердимухаммедов дозволив промовляти її тільки на початку і наприкінці навчального року, в дні державних свят і під час військової присяги. Показовим є те, що в тексті відсутнє прізвище президента, хоч раніше були слова: “Якщо я зраджу великого Сапармурата Туркменбаші, нехай зупиниться моє серце”. Почалася десакралізація особи попереднього президента. 1 липня 2008 р. в країні повернулися до назв місяців за григоріанським календарем. Подекуди почався демонтаж пам’ятників Туркменбаші. Вирішено відмовитися від традиції влаштовувати пишні концерти під час візитів глави держави до регіонів, а заощаджені кошти запропоновано використовувати для організації молодіжних свят і змагань. Видано указ “Про створення державної комісії із розгляду звернень громадян з питань діяльності правоохоронних органів”. Відтепер туркменські громадяни одержали право поскаржитися на силовиків, що при С. Ніязові було неможливо. В день інавгурації нового президента відкрили перше інтернет-кафе, в якому

встановлено кілька комп’ютерів. Знов дозволено оперу і цирк, святкування 8 березня і 9 травня.

Новий президент заявив, що своїм першочерговим завданням вважає “підвищення соціального рівня населення, збереження для народу безкоштовних газу, солі, води та електроенергії”. Було обіцяно, що в країні не підвищуватимуться ціни на хліб, бензин і житло, поновиться колишня система пенсійного забезпечення (Туркменбаші значно скоротив пенсії, а 100 тис. громадян взагалі їх позбавив). Проте народ продовжує існувати на злидненню заробітну плату. Ринкової економіки фактично немає, а держава всіх зайняти не може. Проте чимало людей працюють на об’єктах газовидобувної промисловості, будівництві, роботах з облаштування і прибирання міст. Помпезність столиці межує зі злидненістю, оскільки безробіття фактично на рівні 60 % . Люди ідуть за кордон працювати здебільшого на турецьких будівельних майданчиках.

Оголошені реформи у промисловості, сільському господарстві та банківській сфері виявилися декларацією. Певною мірою на заваді стало місцеве чиновництво, яке з огляду на професійні навички виявилось неспроможним розробити базові принципи необхідних змін. Більше того, попри його удавану зацікавленість у створенні більш життєздатного державного механізму, воно не може визначити “власний інтерес”. Адже система “позабюджетного матеріального стимулювання”, що склалася, тобто корупційні схеми, дає змогу мати більше і з меншими зусиллями, ніж те, до чого призвели б реформи. Хоча деякі зрушення таки відбуваються.

Школи поступово переводяться з 9-річного на 11-річне навчання з обов’язковим вивченням не тільки туркменської, а й російської та англійської мов, а вищі навчальні заклади — від 2-річного до 5-річного циклу. Заявлено про перегляд навчальних програм, аби привести їх у відповідність до сучасних вимог. Проте “Рухнама” залишається обов’язковою для вивчення. Освіта й охорона здоров’я в Туркменістані безкоштовні.

Все це ознаки лібералізації режиму, але поступової та обережної. Великим державним чиновникам при Туркменбаші вдалося накопичити значні кошти, проте вони не почувалися у безпеці. Тепер їм диктатура не потрібна, аби зберегти набуте і не боятися за свої життя і свободу, тому вони ладні проголосити перехід до суспільства “рівних можливостей”, оскільки одержали кращі стартові переваги над рештою верств населення. Те, що відбулося деяке послаблення, політологи назвали “бюрократичною револю-

цією”. Її суть полягає в тому, що на зміну державі одної людини приходить система, в якій одна особа та її сподвижники з вищої бюрократії, що формується переважно за регіональним принципом, ступенем родинності (більшість теперішнього керівництва, як і Г. Бердимухаммедов, належать до клану теке), а також персональної наближеності, перетворюються в “колективного баші”, проте без екзотичних рис, притаманних режиму С. Ніязова. У проведенні дійсних реформ вони явно не зацікавлені. Але політична система залишається такою, як і раніше, — централізоване одноосібне правління. Сьогодні Г. Бердимухаммедов — “великий президент Туркменістану”, частина ниязівського режиму. В країні заборонені опозиційні партії, незалежні засоби масової інформації та профспілки. Міжнародні організації доповідають про порушення прав людини у Туркменії на свободу слова, об’єднань, справедливий суд, особливо у справах, що мають політичне підґрунтя, свободу від катувань тощо. Продовжується довільне втручання в особисте життя, помешкання та листування. Обмежується свобода пересувань для деяких громадян, у тому числі зростають обмеження для тих, хто збирається вчитися за кордоном. Проте новий президент реалістичніший, ніж його попередник, і розуміє, що країні потрібно виходити із самоізоляції.

За часів С. Ніязова Туркменістан дотримувався курсу на економічну ізоляцію. Це зумовило його неінтегрованість у світову економічну систему. Наслідком стала менша вразливість від кризи, що покотилася світом у 2008 р. Крім того мала значення та обставина, що фінансовий сектор країни розвинений набагато слабше, ніж в інших державах. Оскільки значно менше бралось кредитів за кордоном, то виявилася і менша зовнішня заборгованість, ніж в інших пострадянських ННД. Свою роль у зміцненні економічних позицій відіграли високі ціни на енергоносії. Саме це є основою зростання показників, рекордних як у докризовий, так і в кризовий періоди.

Після зміни керівництва зрушив процес виходу Туркменії зі стану самоізоляції. 1 січня 2008 р. відкрилися обмінні пункти валюти, закриті Є. Ніязовим у 1998 р., почала роботу Міжбанківська валютна біржа, поживавилася робота з диверсифікації енергоресурсного бізнесу. Новий президент став тут головним “трейдером”. В умовах надзвичайної інформаційної закритості міжнародні оглядачі вважають, що до 80 % прибутків від продажу “блакитного палива” надходять до його фондів. Тісна прив’язаність до Росії в газовому питанні порушена. Все більша взаємна зацікавленість виявляється у стосунках між Туркменістаном та

Євросоюзом. Звичайно, не залишається осторонь Америка. Після неможливості співробітничати напряду через позицію Росії вибудовуються нові стосунки з Україною, про що засвідчив візит туркменського президента до Києва у березні 2012 р. Головним питанням під час візиту було газове. З української сторони — постачання труб і компресорних станцій, особливо у зв’язку з будівництвом нових газопроводів.

Подібні кроки наводять на думку про злам закритості, за ступенем якої Туркменістан посідав перше місце серед усіх пострадянських країн. Впродовж понад двох десятиріч закритість виступала запорукою стабільності. Малонаселена Туркменія із вкрай складною і конфліктною клановою структурою просто закрилася від оточуючого світу. Величезний нафтогазовий ресурс дозволяв їй підтримувати внутрішній мир серед населення, а культ правителя виступав основою договору між клановими верхівками. За жорсткістю “вертикалі влади” ця ННД посідала перше місце у Центральній Азії, а за рівнем політичних ризиків — останнє.

Однак події 10—14 вересня 2008 р. порушили цей спокій. В ті дні в Ашхабаді мав місце збройний виступ, який одержав назву “Ашхабадський заколот”. За офіційними повідомленнями, перестрілку зчинила “злочинна група осіб, зайнятих незаконним обігом наркотиків”. На її знешкодження були кинуті урядові сили з танками, які разом з російським спецназом знешкодили зловмисників. Але водночас висувалися й інші версії. Правозахисні організації заявили, що то була заздалегідь підготовлена “силова акція з відновлення конституційного ладу”, організована “групою радикальних опозиціонерів”. Іноземні ЗМІ висунули припущення про з’ясування відносин між різними туркменськими кланами силовиків, оскільки в країні чимало ображених владою колишніх посадовців. Сюди додався закордонний фактор — участь радикальних ісламістських організацій з сусіднього Афганістану, з якими підтримують зв’язки деякі діючі туркменські офіцери органів безпеки, невдоволені режимом. Попри те, що офіційні кола впродовж тривалого часу заперечували небезпеку від ісламістського радикалізму, відсутність у країні легальної світської опозиції виступає живильним середовищем для виявлення незадоволення станом справ через релігійні канали. Заслугує на увагу та обставина, що колишні високопосадовці, яких усунули від влади, підтримували і підтримують зв’язки із закордонними ісламістськими збройними формуваннями. Тобто “ісламська” і “кланова” версії “Ашхабадського заколоту” доповнюють одна одну.

Офіційне пояснення щодо боротьби за наркоторговцями має замаскувати існування в Туркменістані збройної ісламістської опозиції. Сигнал про загрозу стабільності в країні водночас знижує оцінку надійності її в очах закордонних партнерів у нафтогазовому бізнесі щодо будівництва нових трубопроводів. Для них же стабільність у державі, яка не є справді демократичною, найважливіша, так само, як і для місцевого населення. Люди у переважній більшості владою задоволені, по-перше, через те, що вона зберігає в країні спокій; по-друге, що хоч і краде, але й населенню дещо перепадає. Тяжіння до змін у туркменів немає.

Запитання для самоперевірки

Охарактеризуйте звичайний спосіб життя в Туркменістані до і після здобуття державної незалежності.

Чому Туркменістану поки що не вдається стати “другим Кувейтом”, хоча за запасами енергоносіїв він не бідніший?

Як пояснював С. Ніязов культ своєї особи?

Що найбільше з “інновацій” Туркменбапі вразило особисто вас?

Як можна охарактеризувати політичний лад, установлений у Туркменістані при С. Ніязові?

Які елементи режиму С. Ніязова простежуються при новому президентові?

Завдання для самостійної роботи

Складіть хронологію сходження С. Ніязова на верхівку влади в Туркменістані.

У чому полягали порушення Конституції при переході влади до Г. Бердимухаммедова?

Простежте розвиток відносин між Туркменістаном і Росією у газовому питанні.

Чому Туркменістан вважається стабільним суспільством?

НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ПОСТРАДЯНСЬКІ ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМИ, ДОСЯГНЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ

У світовій та вітчизняній науковій і публіцистичній літературі останніх років затвердився термін “пострадянський простір”. Це не просто зручний і політично нейтральний термін для позначення території колишнього СРСР і всіх явищ та процесів, які тут відбуваються. Пострадянський простір — насамперед особлива соціальна і політична реальність, суперечлива цілісність котрої зумовлена і спільністю (часто багатовіковою) попереднього розвитку народів, що її становлять, і особливо спільністю радянського соціалістичного етапу їхньої історії. Радянського Союзу як єдиної держави більше немає. Однак становлення нових держав відбувається протягом років і навіть десятиріч. І доки триватиме цей процес, попри всі зміни, що сталися і ще стануться в його колишніх частинах, спільна історична спадщина, спільність соціально-економічних умов і проблем протягом досить тривалого часу залишатимуться факторами, які серйозно впливатимуть на всі явища і процеси у цій частині світу.

Становлення і розвиток усіх пострадянських нових незалежних держав, незважаючи на певні особливості кожної з них, мали спільні, характерні для всіх молодих держав, риси. Насамперед, це формування державних органів управління і владних структур, обрання парламенту, прийняття Конституції країни, визначення зовнішньої політики і входження до складу світового співтовариства, здійснення соціальних і економічних перетворень, запровадження власної валюти, створення національних збройних сил та ін.

Слід звернути особливу увагу на те, що практично всі держави у перші роки незалежності опинилися у складній економічній

кризі, пов'язаній з розвалом колишньої єдиної союзної економіки, розривом налагоджених виробничих зв'язків, руйнуванням раніше здійснюваних поставок сировини і матеріалів, збуту виробленої продукції. Треба добре уявляти, що являв собою єдиний народногосподарський комплекс Радянського Союзу. Величезна країна була жорсткою, замкненою, практично позбавленою саморегулювання системою, поділеною на великі галузеві й національно-територіальні підсистеми. Вони економічно доповнювали одна одну. За допомогою структури стабільних (часто заляклих) міжгалузевих і міжреспубліканських зв'язків, що формувалися під впливом команд з єдиного центру, їх об'єднали у цілісний та єдиний народногосподарський комплекс. Сформувався своєрідний загальносоюзний економічний "механізм". Він принципово відрізнявся від економічних систем із розвинутими ринковими відносинами саморегулювання, котрі правильніше було б назвати не "механізмом", а "організмом".

Коли СРСР розвалився, то розвалився і єдиний народногосподарський комплекс. Перед урядами суверенних держав постала необхідність пошуку засобів створення власних господарств — економічних систем, що самостійно функціонують, розробляти і здійснювати макроекономічну політику стабілізації, координації дій у рамках нових політичних й економічних відносин, початку структурних змін у господарстві. Йшлося не стільки про побудову, скільки про перебудову "уламка" колишнього величезного економічного простору, який отримала у спадок кожна нова незалежна держава. Головна проблема, з якою зіткнулись ННД, — перекіс в економічному розвитку у ту чи іншу галузь, що було наслідком політики поділу праці в СРСР. Завдання виявилось особливо складним, оскільки республіки не мали адекватних інституційних структур і навичок управління економікою в ситуації переходу від планово-централізованої системи з управлінням із московського центру до системи з елементами ринкових відносин. Спроба швидко перетворити "механізм" на "організм" шляхом насильницького повсюдного запровадження класичних ринкових відносин в умовах руйнування колишньої єдиної народногосподарської системи спричинила економічну катастрофу в більшості з ННД. Унаслідок спаду виробництва багато громадян пострадянського простору перебували на межі фізичного виживання.

Незважаючи на спільність економічних проблем, кожна держава мала різні стартові можливості для розвитку власної економіки, відповідно обирала свою, несхожу на інших, модель здійс-

нення економічних перетворень. Розірвання і згортання господарських зв'язків між колишніми союзними республіками слід розглядати не тільки з негативного боку. В деяких випадках це було об'єктивним процесом, оскільки виникали ці зв'язки, так само, як і поділ праці в Союзі, не завжди під впливом економічних факторів, а частіше внаслідок політичних, пропагандистських мотивів. Природно, що при формуванні ринкових структур у пострадянських країн насамперед почали розпадатися саме ці, економічно необґрунтовані, зв'язки як всередині республік, так і між ними.

Для більшості ННД найбільш серйозним питанням для розвитку власної промисловості стала залежність економіки від імпорту енергоносіїв за світовими цінами або за цінами, що до них наближалися. Ця проблема виявилася дуже складною у зв'язку з тим, що за радянських часів виробництво в цілому мало високу енергоємність. Вона виникла під впливом непропорційно низьких цін на електроенергію та енергоносії, що дозволяло штучно занижувати витрати виробництва, порівняно з середньосвітовими, і таким чином підтримувати неефективні виробництва. Перехід на нові ціни призвів до виявлення того, що часто вартість кінцевої продукції багатьох підприємств виявлялася набагато меншою у перерахунку на світові ціни, ніж ті кошти, що можна було б одержати від продажу сировини, з якої вона вироблена. Подолати явище "віднімання вартості" у промисловості можуть не всі з нових незалежних держав. Тому, аби не допустити краху неефективних підприємств, уряди практично всіх країн СНД тривалий час продовжували субсидувати ті з них, котрі мали національне значення.

До того ж і пересічні громадяни, і деякі керівники були переконані, що на зміну радянській системі мав прийти устрій, подібний до американського або західноєвропейського. Люди не усвідомлювали, що той зумовлювався тривалим розвитком за певних історичних особливостей окремих країн, менталітетом та рівнем культури їх народів, і його неможливо швидко перенести на інший ґрунт за допомогою штучних засобів. Методи соціальної інженерії та шоквої терапії, які використовувалися окремими політиками, не здатні за кілька днів, місяців чи навіть років перебудувати психологію і поведінку людей. Звідси походило чимало невдач запроваджуваних перетворень та зневіра в них значних мас населення.

Падіння виробництва, зниження рівня життя переважної більшості населення, скандальний розрив у прибутках меншості і

більшості, зростаюча соціально-політична і міжетнічна напруженість — спільні симптоми хвороб перехідного періоду в розвитку пострадянських країн. Усе це болісно вплинуло на людей. Стару віру в комуністичні цінності у суспільстві ненадовго витіснило переконання, значною мірою ілюзорне, що всезагальне благоденство забезпечиться шляхом набуття суверенітету, переходом до ринкової економіки і ліберальної демократії. Спочатку демократичні перетворення в більшості посткомуністичних країн мали широку масову підтримку. Це насамперед зумовлювалося економічною неспроможністю колишньої системи. Більшість населення очікувало від нових демократичних інститутів не стільки захисту громадянських свобод, скільки підвищення свого матеріального добробуту. Від приходу демократії чекали передусім соціальних і економічних перетворень, поліпшення рівня життя й умов зайнятості. Тобто підтримуючи політичні зміни, люди радше керувалися матеріальними очікуваннями, ніж якоюсь первинною нормативною відданістю демократії. Врепті-решт економічні стратегії у всіх пострадянських державах виявилися схожими. За винятком країн Балтії йдеться про ресурсне включення до світової економіки, коли країна постачає на зовнішній ринок сировину або напівфабрикати й одержує високотехнологічну продукцію. На пострадянському просторі повсюдно упав загальний технологічний рівень, а в деяких випадках він мав наслідком ліквідацію цілих галузей економіки або окремих масштабних підприємств. Деградація також виявляється в тому, що власні високотехнологічні виробництва замінюються складальними, загальний ступінь складності економічних відносин спрощується. На сьогодні жодна із пострадянських країн не має ресурсу, що дозволяв би здійснювати довготривалу економічну стратегію, як на рівні держави, так і на рівні великих суб'єктів господарювання.

Суворе реалістичне існування в умовах перебудови економічної системи, яка супроводжувалася різким падінням життєвого рівня широких мас населення і збільшенням соціальної та матеріальної нестабільності його становища, викликало у пострадянських суспільствах глибоке розчарування. Переважна більшість населення пострадянських держав відрізняється пасивністю, що забезпечується посиленням контролю влади над засобами масової інформації та придушенням опозиції, що має місце в деяких ННД. У характеристиці соціально-психологічного стану на пострадянському просторі з'явилося слово “аномія” — поняття, що позначає беззаконня, відсутність чітких норм поведінки, якими могли б керуватися люди, аби жити і благополучно, і чесно. Ви-

никнення його пов'язане з розкладом традиційної культури і життєвого укладу, що породило невідому до того економічну нерівність, політичні пристрасті та моральну непорядність. За таких умов багато людей втрачали орієнтири соціальної поведінки, звичні моральні норми слабшали, поступаючись культу сили, жадобі наживи, нахабності й цинізму як якостям, що більше підходили до “смутих часів”.

Для більшості населення пострадянського простору запанувала деструктивна свідомість і примітивні почуття. Люди не могли уявити своє сьогодення, а тим більше майбутнє як цілісну картину життєдіяльності. Світ в їхніх очах “розсипався і розпилювався” у калейдоскопі кризи і хаосу. Втративши “керівництво й турботу партії і держави”, люди певним чином “здичавили”: хто у грабунках, корупції та шахрайстві, а хто — у примітивному виживанні. Поширилися і зросли кількісно різні форми девіантної поведінки — злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, торгівля людьми. У настроях взяли гору почуття недовіри до соціальних інститутів, невпевненості та песимізму. Через деякий час значна частина населення деяких пострадянських країн вже не хотіла жодних реформ і мріяла про повернення до нещодавнього минулого. Понад три чверті не здатні були покладатися на власні сили, очікуючи допомоги від держави чи будь-кого іншого. Адже радянська влада справді виховала “нову людину”, яка не усвідомлювала, що свобода — це самостійність у повному розумінні цього слова. Варто брати до уваги значний прошарок людей середнього і похилого віку, котрі вже нездатні були “перебудовуватися”, а також пенсіонерів, які поклалися тільки на державу. В деяких ННД провідними стали мрії про відтворення радянського “світлого минулого”. Це стосується насамперед Білорусі та Молдови.

Практично для всіх нових незалежних держав пострадянського простору, незалежно від їх особливостей і проголошеної орієнтації розвитку, спільним є те, що верхні та вищі ешелони управління в основному займає та сама радянська партійно-комсомольсько-державна бюрократія, котра прийняла зручні для неї ідеологічні кольори. Зрозуміло, до управління частково допущені й нові політико-економічні сили, які часто використовуються для створення привабливого “іміджу” влади, але в цілому не визнають правил бюрократичної гри.

На останньому етапі існування СРСР виросло суспільство споживання, розвивалася своєрідна буржуазність — викривлена і деформована атмосферою брехні та дволиконості, буржуазність із кримінальним нахилом, оскільки вона набирала сили нелегаль-

но, підпільно. “Хочеш жити — вмій вертатися!” — таким був девіз життя. І коли в результаті навіть не стільки перебудови, скільки гласності послабла, а потім впала влада комуністичної партії, зник “обруч”, завдяки якому трималася система, були зняті усі скріплення, і на поверхню вийшли нові хазяї життя. Ніхто інший і не зміг би захопити командні висоти в економіці, як:

— по-перше, колишні комсомольські й партійні активісти, які мали колосальний досвід, зв’язки і “золото партії”;

— по-друге, вчорашні “тінювики”, котрі стали кооператорами, а потім магнатами;

— по-третє, талановиті та безпринципні молоді кандидати наук і молодші наукові співробітники;

— по-четверте, кримінальні авторитети.

Ці нові категорії нових підприємців кинулися нестримно до багатства, яке йшло їм до рук (достатньо було дати хабаря міністру, аби одержати ліцензію на вивезення нафти). “Хапай, що можеш!” — такий став новий девіз. А менталітет залишився радянським, в якому суспільна мораль, почуття обов’язку, громадянська відповідальність, повага до закону, релігійні норми були або розчавлені, або перекручені. Руйнування старої системи призвело до вивільнення енергії статусного голоду, яка накопичувалася десятиліттями. Це поєдналося з наступним вибухом егоїстичних пристрастей, розвитком примітивного рефлексу хватання.

Демократична інтелігенція, яка вийшла на політичну арену за часів з’їзду народних депутатів, не могла змагатися з подібними фігурами. До того ж частина її теж не встояла перед доларовою спокусою. Іншим здавалося: достатньо запровадити нові інститути, насамперед в економіці, і справу буде зроблено. Вони не враховували, як ці інститути перетворюються у конкретній обстановці, нічого не робили для виховання соціальних акторів трансформації; навіть не пояснили сенс реформ населенню, не брали до уваги масові інтереси. Якщо б навіть реформи, приватизація та ін. здійснилися інакше, можливо, краще, однак командні висоти в економіці захопив би той самий клас.

Фундаментальною характеристикою вельми різних нових незалежних держав пострадянського простору є формування нової панівної верстви з різних соціальних груп пізньорадянського суспільства. Представники колишніх партійної, комсомольської, державної, господарської номенклатур, силових структур, різних опозиційних рухів, нового класу підприємців, традиційної інтелектуальної та культурної еліти, тіньової економіки і злочинного світу в різних пропорціях і в різній якості формують так зва-

ні пострадянські еліти. За умов слабкості громадянських суспільств вони стають головними героями того, що відбувається на пострадянському просторі.

У процесі самоствердження пострадянські еліти вирішують три головні завдання:

1) поєднання у нових формах влади і власності в руках вузького кола осіб, так чи інакше причетних до розділення багатющого радянського спадку;

2) пошук свого місця — на других і третіх ролях — у космополітичній еліті світу, що глобалізується;

3) створення життєздатних держав, які користуються міжнародним визнанням (у тій мірі, в якій це є необхідною умовою для виконання перших двох завдань).

Корисливі інтереси цього вузького верхівкового прошарку багато в чому визначають спрямованість пострадянських трансформацій, надаючи їм, на перший погляд, такий дивний характер. Вони формують пострадянський соціум “під себе” так, як їм вигідно і зручно. Це не відтворення традиційних структур і відносин, це не рух до ліберальної демократії, це особливий спосіб організації територіального простору, політичного життя й економічної діяльності, спрямований на закріплення привілейованого становища владовласників. Така “еліта” не здатна виконати одну з найважливіших функцій — формування соціальних норм сучасного типу. В неї немає зв’язку з основною масою населення, здатності до діалогу з нею, врахування її інтересів.

Нині відбувається інтенсивний процес трансформації політичних структур пострадянських ННД. Його відправною точкою був уже не тоталітаризм, а ослаблений авторитаризм часів М. Горбачова. Певні його атрибути так чи інакше ще зберігаються у політичному житті пострадянських республік. Разом із тим провідною рисою світової політики останніх кількох десятиріч є рух до демократії. Для пострадянських країн прагнення створити модель суспільного устрою за західним зразком, як правило, не мало успіху. Виняток становлять ННД Балтії. Як показує світовий досвід, успіху досягають тільки тоді, коли, формуючи правову державу, враховують соціально-політичні й економічні реалії тієї або іншої країни.

У політичному житті всіх пострадянських республік наявні загальні ознаки: в жодній з них не виступають проти незалежності, бажають мати власну державу. Звідси прагнення наведення порядку і дисципліни, нормального ритму економічного і соціального життя. Всі вони мають інститут президентства. Посади

президентів, спочатку зайняті тими чи іншими колишніми керівниками республіканських комуністичних партій, перетворилися на основний інститут визначення політичного курсу.

Деякі аналітики називають Росію, Білорусь, Азербайджан і Казахстан суперпрезидентськими республіками, хоч і в них демонструються деякі кроки до демократизації: наприклад, формальне розширення прав парламенту і підвищення ролі партій у політичній системі, ініційоване Н. Назарбаєвим (осінь 2007 р.) і В. Путіним (весна 2012 р.).

У всіх країнах СНД вибори президента і депутатів парламенту — основний фактор легітимності влади. Разом з тим у більшості держав вони не є дійсно вільними, конкурентними, чесними і справедливими. В деяких ННД вони мають формально конкурентний і недостатньо вільний характер. Спостерігаються адміністративний та інформаційний тиск на виборців, кандидатів і партії, нерівність ресурсів претендентів, відкрита підтримка державними структурами окремих учасників виборів, нерівний доступ до ЗМІ, відсутність або ігнорування спостерігачів на виборах тощо. Трапляється, що кандидати і партії, здатні реально конкурувати із висуванцями влади, не допускаються до виборів під різними приводами. Існує практика подовження термінів повноважень посадовців за допомогою референдумів. Так, у серпні 2003 р. С. Ніязов був обраний довічним президентом Туркменістану і залишався на посаді, поки не помер у грудні 2006 р.

Проте, звичайно, пострадянські країни мають чимало відмінностей, зумовлених імпульсами національно-державного самовизначення, набутими у процесі дезінтеграції Союзу РСР, геополітичним положенням, соціокультурними і національно-ментальними факторами, а також якістю політичних еліт і мірою впливу на політичний процес з боку інших країн Заходу і Сходу.

Політологи виокремлюють чотири *головні типи політичних режимів*, сформовані у колишніх радянських республіках:

— *демократичні*: Латвія, Литва, Естонія;

— *напіваторитарні*: Грузія, Азербайджан, Вірменія. Тут упроваджується “альтернатива демократії” — обмежена трансформація, що більше відповідає їхнім інтересам, і водночас збереження видимості демократії з униканням політичних ризиків;

— *авторитарні*: Росія, Білорусь, Казахстан, Таджикистан — відмова від демократичної гри, вільної конкуренції на виборах, ризику для правителів бути відправленими у відставку виборцями — організація виборів із попередньо відомими результатами;

— *неототалітарні*: Туркменистан та Узбекистан — тотальний контроль, систематичний примус і насильство або загроза його застосування з боку влади стосовно більшості населення здійснюють не у жорстких, як у класичному тоталітаризмі, а відносно м'яких, проте більш витончених формах, внаслідок великої кількості стійких залежностей — правових, економічних тощо.

Молдову і Киргизію політологи віднесли до “сірої зони”, оскільки після досить тривалого періоду політичної турбулентності їхні політичні режими поки що не сформувалися з достатньою мірою визначеності.

Як показує історичний досвід, визрівання капіталізму було завжди і передумовою, і каталізатором встановлення демократичних форм правління. Один з уроків історії полягає у тому, що принаймні у минулому ринкова економіка передувала виникненню демократичних інститутів. Сучасне прагнення деяких ННД перейти одночасно і до демократії, і до ринку — спроба змінити модель взаємозв'язків між економічними та політичними перетвореннями, яка складалася століттями. Західні політологи розглядають його як унікальний історичний експеримент, адже одночасна радикальна трансформація економічної та політичної систем є справою надзвичайно складною.

Будь-який демократичний уряд стикається з чималими складностями у здійсненні економічних реформ. Радикальне реформування економіки потребує рішучих і швидких дій. Однак процес прийняття рішень в умовах демократичної системи, особливо у питаннях, з яких немає консенсусу, пов'язаний із тривалими процедурами політичного торгу, узгоджень і пошуку компромісів. У демократичних суспільствах рішення виявляються повільними, тим більше, коли йдеться про законодавчі акції. Ще складніша ситуація у посткомуністичних країнах, де виникає велика кількість конкуруючих нових політичних партій і груп інтересів. Їхнє протистояння значною мірою паралізує законодавчий процес. Партії, профспілки, асоціації бізнесу та інші групи, що виникають на політичній сцені, можуть намагатися блокувати певні аспекти економічних реформ, а також спрямувати їх у вигідне для себе русло. До цього додаються ускладнення, пов'язані з неясним характером відносин у структурах влади. Конфлікти між виконавчою і законодавчою владою, між кабінетом міністрів і главою держави — звичайне для посткомуністичних країн явище, що найгіршим чином впливає на реформування економіки. Через такі причини темпи економічних перетворень значно уповільнюються. Найяскравішим прикладом цього може бути Укра-

їна. Проте в деяких перехідних суспільствах можливе позитивне співіснування політичної та економічної лібералізації. Однак це рідкісність і трапляється при дуже складному поєднанні певних факторів, як це відбулося в країнах Балтії.

Здебільшого лідери, владно-управлінські кола пострадянських країн жонглюють поняттям демократії, не надто замислюючись над її політичним змістом. Для них демократія — аналогія європейським костюмам і сценографії. Урядам більшості пострадянських ННД демократія дозволяє випускати пару, вирішувати дрібні питання, знімати невдоволення. Демократія не стала засобом контролю суспільства над урядами. Пріоритет виконавчої влади над законодавчою і судовою, втручання “силовиків” у політику стало правилом для Росії й кавказьких держав.

У більшості пострадянських країн демократія набула імітаційного характеру, що виявилось опосередкованою відповіддю на питання щодо затребуваності демократичних принципів та їх ефективності в цих державах за умов відсутності реальної соціальної інтеграції. У складних умовах перехідного періоду, коли на перший план висувалися мобілізаційні завдання моменту, часом більш ефективним виявлявся авторитарний стиль керівництва. Яскравим прикладом цього може бути діяльність президента Казахстану Н. Назарбаєва. Важливо усвідомлювати вплив специфіки модернізаційних процесів на політичну сферу тієї чи іншої країни. Адже проблема модернізації стала важливою для кожної з них.

Історичний досвід показує три типи соціальної модернізації. Перший тип — “піонерський”, притаманний лідерам світового технічного та економічного прогресу, які створюють найефективніші економічні механізми, найраціональніші технології тощо. Це так чи інакше впливає на всі сфери життя. Другий тип — “органічна модернізація” — практикується країнами, що перебувають у другому ешелоні світового економічного прогресу. Вони переймають новітні напрацювання країн першого ешелону, причому це відбувається органічно через назрілу й усвідомлену потребу в новаціях. Третій тип — “модернізація навздогін”. Вона теж базується на засвоєнні передового досвіду, проте воно не є “природним”. Найголовніша не назріла внутрішня потреба, а “зовнішній виклик” з боку більш розвинених і часто агресивних сусідів. Ініціатива йде згори, що зумовлює певний авторитаризм. У випадку пострадянських ННД тільки в країнах Балтії, які не залишали наміру повернутися до Європи і розвиватися як європейські країни, модернізаційні процеси можна охарактеризувати як органіч-

ні. Відповідно, ці країни виявилися більш демократичними. У решті нових незалежних держав після семи десятиріч радянської наздоганяючої модернізації в умовах руїни процеси оновлення набули такого характеру, який призвів до посилення певною мірою авторитарного начала.

Увесь сенс авторитаризму зводиться до того, що політика в середині країни в основному залежить від особистої волі лідера. Авторитарні лідери проводять реформи, помірно надають права і свободи, поступово роздають повноваження, контролюють ситуацію тощо. Ставлення населення до них може різнитися. Так, більша частина росіян, білорусів або казахстанців вважають, що їм пощастило з президентами, які здатні продемонструвати силу, втримати владу, здійснити зміни, керувати країною методом батога і пряника. Однак інша частина населення не згодна з авторитаризмом свого керівництва, що виявилось у подіях 2011—2012 рр. у названих країнах. Деякі політологи твердять, що авторитаризм є необхідним етапом на шляху переходу пострадянських держав від тоталітаризму до демократії.

Два десятиріччя після розвалу СРСР показали, що більшість країн СНД просто адаптували попередню політичну систему до умов творення національної держави і функціонування в її рамках. При тому, що у прийнятих конституціях зазвичай віддзеркалені основні положення західного конституціоналізму про демократичну правову державу, розділення гілок влади, верховенство закону, багатопартійність, політичні і громадянські права тощо. Таким чином, більшість постарадянських країн є демократичними за конституційно-інституційною формою і недостатньо демократичними або недемократичними за характером політичних режимів.

Якщо говорити про ті процеси, що мають місце в переважній більшості пострадянських країн, то можна виокремити такі:

1) здійснюються заходи, спрямовані на реставрацію у суспільному житті політичних механізмів, що діяли при соціалізмі й перешкоджали прогресу суспільства. Це можуть пояснювати як умову проведення прогресивних реформ при збереженні соціально-політичної стабільності. Між тим, значення таких заходів полягає в запобіганні послабленню панівних позицій еліти, появі реальної опозиції системі та протестних рухів населення;

2) спостерігаються підтримка, збереження і навіть посилення надмірної майнової нерівності, консервація становища прошарку населення з низькими прибутками і фактичне погіршення стану значної частини цього прошарку (звичайно, має місце часткове

коректування — наприклад, підвищення мінімальної заробітної плати або прожиткового рівня, проте насправді відбувається відтворення соціально-економічних та політичних механізмів легального і нелегального розподілу і перерозподілу суспільного прибутку на користь еліти);

3) протидія зусиллями різних ланок державного апарату на всіх рівнях і багатьох груп політичного класу здійсненню заходів із розвитку цивілізованих ринкових відносин, активізації розумно обмеженого, економічно виправданого державного регулювання, вільного від корисливого тиску як бюрократії, так і олігархів, а також заходів з раціоналізації соціальної сфери;

4) часто очевидна непродуманість і неефективність здійснення реформаторських заходів, що загрожує результатами, протилежними накресленим.

Зазначені обставини значною мірою пояснюються тим, що на більшій частині пострадянського простору (за винятком країн Балтії) трансформації політичних режимів визначаються насамперед груповою конкуренцією в боротьбі за владу над розподілом ресурсів. Основою становлення більшості пострадянських режимів, які монополізують політичні й економічні ресурси і обмежують доступ суспільства до контролю над ними, є політична корупція у всій багатоманітності своїх форм. Політологи виділяють такі: адміністративна корупція, електоральна корупція, клієнтелізм, “захоплення держави”, “захват бізнесу”. Політична корупція — це неформальне середовище, так би мовити, “чорний ринок” економічних, адміністративних, інформаційних ресурсів, на якому владні еліти взаємодіють між собою і з іншими структурами суспільства.

До поширення корупції в державному апараті призводить укорінення клієнтелізму. Під останнім розуміються відносини особистої залежності, що виявляються в асиметричному обміні ресурсами і статусними позиціями. Наслідком цього є зниження ефективності функціонування систем управління через кадрову політику, засновану на роздачі посад і політичній лояльності. В економічних і політичних відносинах відтворюються сімейно-родинні, кланові, етнічні та регіональні зв'язки. Носії державної влади приватизують політичні функції та інститути, роблячи їх джерелом власних прибутків. Через незаконні, тіньові, залежні від особистих зв'язків канали відбувається “захоплення держави”. Майже на всьому пострадянському просторі вплив на органи державної влади значно обмежений, а електоральна корупція, за рідкісним винятком стала нормою політичних процесів. Вона пе-

редбачає не тільки “сірі” схеми вливання коштів великого бізнесу в передвиборчі кампанії, але й використання “адміністративного ресурсу” для маніпулювання електоральними процесами.

“Захват бізнесу” виявився в тому, що стратегічні й найприбутковіші сектори національних економік опинилися під контролем найближчих родичів і друзів президентів. Кланова політика перетворилася на державну. Основною стратегією елітних груп став пошук політичної ренти, тобто одержання матеріальної вигоди від політичного процесу. Приватні інтереси відтісняють суспільні на задній план. Повсюдною стає практика “адміністративного підприємництва”, тобто комерційного використання державної власності з частковим привласненням одержуваного прибутку. Особливо в цьому плані відзначилися пострадянські країни, багаті на енергоресурси. Важливе значення також мав процес приватизації державної власності. Крім економічного інтересу в ньому здійснювався і політичний: концентрація економічних ресурсів у руках бюрократії і пов'язаних з нею груп інтересів. Це мало закріпити перехід від радянської системи і забезпечити підтримку нових режимів з боку найвпливовіших гравців. Пізніше почала діяти “оксамитова реприватизація” — усунення небезпечних акторів, розподіл їхніх активів між близькими верхній владі економічними структурами. Звичайно, все це загалом справляє негативний вплив на загальний стан справ у державі.

На початку другого десятиріччя ХХІ ст. у більшості пострадянських країн не відбувається історично значущих змін у напрямі оздоровлення суспільства. В результаті не спостерігається помітних успіхів у модернізації економіки. Зростання виробництва не є стабільним. Соціальна сфера стає все більш слабкою ланкою суспільного життя. Отже, багато економічних та соціальних проблем не розв'язуються, а накопичуються, що загрожує їх загостренням.

Разом із тим у житті нових незалежних держав наявні й позитивні процеси, які відбуваються під впливом розгортання ринкових відносин, незважаючи на їх деформацію. Ліквідована командно-адміністративна система, розкріпачена приватна ініціатива, відкинута ідеологія зрівнялівки, знищено цензуру (формально, хоча насправді у значній частині пострадянських ННД вона існує), подолана ізоляція від зовнішнього світу, громадяни нових незалежних держав можуть вільно виїздити за кордон. Важливо підкреслити формування основи демократії — середнього класу. До нього належать соціальні групи із середніми і високими прибутками. Вони активізують розвиток економіки та інно-

ваційні процеси в ній, виступають як групи зростання професійного, інтелектуального і культурного потенціалу суспільства. Вони формують свою трудову та підприємницьку активність на основі вимог ринку і зацікавлені у підвищенні своєї конкурентноспроможності; орієнтовані на розвинені стандарти споживання і є орієнтирами зростаючої соціальної мобільності для інших здатних до неї груп населення. Соціологи вважають формування середнього класу не тільки найперспективнішим процесом трансформації соціальної структури суспільства, а і його основою. Разом з тим, коли людина починає жити краще, коли розгинається і не думає щодня про шматок хліба, вона може подивитися навкруги і сказати: “Щось мені це не дуже подобається”. Така людина починає інакше поводитися, а саме: протестувати. Ось чому середній клас останнім часом виявляє себе як протестний елемент. Особливо яскраво це продемонстрував “білий рух”, який розгорнувся у Москві та інших великих російських містах на межі 2011—2012 рр.

Не можна заперечувати і той факт, що завдяки системним перетворенням економіки значна частина населення перевищила дореформений рівень споживання й досягла вищого рівня життя. Наразі йдеться не про найбільш дохідні верстви населення, забезпеченість яких не просто висока, а іноді навіть перевищує стандарти західних елітних груп. Йдеться про групу населення із середніми прибутками, котра не така вже мала, як часто це стверджують (звичайно, її кількість різна у різних ННД). Економічне зростання, що призвело до покращання матеріального становища, відбилося на соціальному самопочутті людей: зменшилася чисельність громадян, розчарованих і не впевнених у тому, що вони здатні забезпечити придатні умови життя для себе та своєї родини. Тобто дещо знизився рівень аномічної деморалізованості суспільства, хоч криза 2008 р. і наступне погіршення економічної ситуації не могли не мати негативних соціально-психологічних наслідків. Але треба розуміти, що оцінка змін у діапазоні “краще — гірше” в більшості випадків залежить не від дійсного стану справ у тій чи іншій пострадянській країні, а від особистих обставин: чи вдалося людині вбудуватися у новий порядок речей. Але при цьому складається і стійкий найбідніший прошарок, перспектив покращання становища якого практично немає.

Головний підсумок останніх двох десятиріч — перемога антикомуністичної буржуазно-демократичної революції. Однак суспільний лад, який виник, залишається дуже суперечливим. Приватна власність, що змінила псевдосуспільну, концентруєть-

ся в руках панівної еліти. Централізована, планова, антиринкова система господарювання змінилася напівринковою, яка ґрунтується головним чином на криміналізованому, економічно й соціально низькоефективному функціонуванні капіталу. Перші кроки з формування демократичних виборних процедур змінилися імітацією виборів органів державної влади, що маскує їх фактичне призначення.

Проголошення багатопартійності не дало реальних результатів. У більшості пострадянських ННД все ще зберігається низький рівень інституціоналізації партій (в першу чергу це стосується центральноазіатських держав), а також їх слабка роль у політичному житті. Справа в тому, що президентська республіка і кланово-бюрократичний режим уповільнюють становлення й розвиток партійної системи. Як показує практика, партії швидше розвиваються в умовах існування парламентської і президентсько-парламентської системи.

В Росії, Україні, Казахстані, Молдові склалися партійні системи, в яких виділялися комуністичні партії, які зберегли свою організаційну структуру і спиралися на досить стійкий сегмент “ностальгуючого електорату”. Значна частка виборців і досі тужать за “сталінським порядком” і “брежнєвським спокоєм”, причому серед них — чимало молодих людей. Певний час лави прихильників комуністів через природні причини чисельно зменшувалися, але в результаті погіршення соціально-економічного становища значних верств населення останнім часом знов почали зростати.

Специфічний для країн СНД феномен — “партії влади”, такі як “Єдина Росія”, “Новий Азербайджан”, “Союз громадян Грузії”, Республіканська партія Вірменії, “Нур Отан” у Казахстані. При тому, що на пострадянському терені суттєвим чинником є політичний персоналізм, ці партії зазвичай створювалися “під президента”, який наділяв свої неформальні клієнти статусом партій, аби представляти і захищати інтереси виконавчої влади в парламентах і в публічному просторі. Міра самостійності таких партій у визначенні політичного порядку денного і кадрових призначеннях від початку була дуже обмеженою. Виявилася тенденція формування партійних еліт не за професійною компетентністю і відданістю певній стійкій ідеї, а за принципом особистої відданості.

Зазначені особливості “партій влади” не заперечують їх важливої ролі в політичному розвитку країн СНД. В них відбувалася професіоналізація політичного класу, визначалися інтереси

провідної еліти, втягувалися раніше незалежні політики центристсько-прагматичної орієнтації, а також близькі партії тощо. У такий спосіб поступово формувалися “політичні машини”, що забезпечували мобілізацію всіх провладних ресурсів і надавали політичній системі відчутний запас міцності.

Режим О. Лукашенка обходиться без “партії влади”. У Туркменистані та Узбекистані існують неконкурентні партійні системи. В останньому діють чотири партії, які підтримують президента І. Карімова. Опозиційні партії або не реєструються, або позбавлені реєстрації. Найбільш розвинені партійні системи виникли в Україні та Молдові. В них репрезентований увесь ідейно-політичний спектр партій. Партія, яка перемагає на виборах, визначає склад уряду.

Був усунений ідеологічний стрижень всіх аспектів життя радянського суспільства — диктат комуністичної ідеології. Однак поки що не тільки не склалася ідеологія справжнього оздоровлення суспільства, а й почастишали прояви ідеології авторитарної, антидемократичної, імперської. Водночас у суспільстві не подолані й рецидиви примітивної ідеології зрівнялівки.

Тим не менш перетворення базових принципів суспільного ладу досягло такого ступеня, коли перехід до капіталістичної економічної системи став незворотним і виникли певні передумови для протидії регресу в політичній сфері, а також для розгортання демократичної політичної системи, а в підсумку і для зростання соціальної віддачі функціонування капіталу. Це дало принципову можливість виходити постсоціалістичним країнам з історичного глухого кута, до чого призвів соціалізм. У цьому сенсі зусилля ініціаторів політичних перетворень досягли успіху.

Однак можливості, що з’явилися, не були освоєні. Зміна форм власності, системи господарювання і політичного режиму здійснювалася такими методами, що зумовили формування асоціальної за своєю суттю постсоціалістичної суспільної системи, яка, ймовірно, на деякий історичний період — аж до її здолаття — не дозволить зробити ефективною економіку, задовольнити у повній мірі соціальні потреби, затвердити справжню демократію. Створені базові елементи капіталістичного розвитку не можуть по-справжньому розкрити свої потенції, сприяти становленню сучасного суспільства з ефективно розвиненою економікою, соціально відповідальним бізнесом і демократичною правовою державою. Це можна трактувати стосовно цього історичного етапу як поразку реформ, хоч у перспективі можуть здійснитися нові глибокі трансформації та сформуватися передумови повно-

масштабного прогресу. Проте це буде нелегко, оскільки відбулася консолідація еліти і певною мірою всього суспільства на базі соціальної системи. Загалом еліта задоволена станом справ, і лише окремі її прошарки борються між собою за міцніші позиції при експлуатації вад системи. “Низи” дезорієнтовані і певною мірою змирилися з ситуацією, не бачачи реальної альтернативи.

У результаті визначилися основні риси суспільно-економічного ладу. Це специфічна модель постсоціалістичного капіталізму, в якій є окремі принципові властивості капіталізму взагалі (насамперед приватна власність і контури ринкової економіки) при бракові тих характеристик сучасного капіталізму, що зумовлені досягнутим ступенем його соціалізації та демократизації. Останніх рис в пострадянських нових незалежних державах практично немає.

Серед колишніх республік СРСР депо осторонь перебуває Білорусія, яка намагається поєднати відтворення, збереження або пожорсткішення режиму державного управління економікою і зміцнення жорсткого авторитарного політичного режиму з уповільненим освоєнням ринкових відносин. Однак під тиском кризових явищ останніх років розгортання приватизації стало невідворотним.

На пострадянському просторі значно вирізняються специфікою країни Центральної Азії. Їхні політичні системи варіюють від жорсткого авторитаризму до неототалітаризму. В економічних і соціальних системах цих держав помітну роль відіграють напівфеодальні методи, патріархальні форми буття, а також методи капіталізму позаминулого століття.

Країни Балтії, подолавши великі складності перехідного періоду, в цілому здійснили постсоціалістичну трансформацію з меншими втратами для себе, ніж інші пострадянські республіки. Тут відобразилися інші історичні традиції, національний менталітет, рівень національних еліт, розвиненіший громадянський настрій населення, а також швидкий відрив від СРСР і національний консенсус стосовно орієнтації на європейські стандарти громадського життя, відкритість іноземному капіталові тощо. Тобто держави Балтії пройшли шлях становлення і зміцнення незалежної держави успішніше, ніж країни СНД.

Пострадянські країни перебувають нині на різних етапах суспільного розвитку. Є значні відмінності у напрямках, темпах, формах реформування, ступені відданості принципам демократизації політичного ладу, ринкової економіки і приватної власно-

сті, а також за результатами реформування. ННД демонструють відданість різним формам політичного устрою, соціально-економічним моделям. Вони відрізняються за менталітетом своїх громадян, культурою виробництва тощо.

Можливо, саме відмінності у типах суспільного розвитку перешкоджають інтеграції нових незалежних держав. А можливо і те, що кожна з них має своє бачення власних національних інтересів, котрі іноді не збігаються з інтересами інших. Разом із тим прагнення до тієї чи іншої форми інтеграції між пострадянськими республіками відображаються в різних міждержавних організаціях. Найпершою з них є *Співдружність Незалежних Держав*.

Під час зустрічі у Біловезькій Пущі 8 грудня 1991 р. лідери Росії, України та Білорусі не тільки офіційно заявили про ліквідацію союзної держави, а й підписали Угоду між державами-учасницями про створення Співдружності Незалежних Держав, відкритої для членства всіх інших суб'єктів СРСР. 12—13 грудня 1991 р. за ініціативою Н. Назарбаєва в Ашгабаді провели нараду лідери Казахстану, Узбекистану, Туркменистану, Киргизстану і Таджикистану, які виявили бажання приєднатися до СНД. Потім казахстанський президент надіслав керівникам усіх республік, за винятком прибалтійських, запрошення прибути до Алма-Ати 21 грудня 1991 р. для відповідних перемов. Зустріч закінчилася підписанням низки документів. Насамперед це був протокол до Угоди між державами-учасницями про створення Співдружності Незалежних Держав від 21 грудня 1991 р., а також Алма-Атинська декларація. В результаті до складу нової міжнародно-політичної організації увійшли 11 колишніх союзних республік за винятком країн Балтії та Грузії. Грузія увійшла до складу СНД у 1994 р., на початку 2010 р. вийшла.

При створенні СНД лідери “великої трійки” домовилися, що координуючими органами СНД будуть Рада глав держав і Рада глав урядів. Пізніше були запроваджені Координаційно-консультативний комітет, Рада міністрів закордонних справ, Рада міністрів оборони, Рада командуючих прикордонними військами, Економічний суд. Створення Співдружності мало забезпечити безболісний перехід від єдиної союзної держави до системи суверенних національних держав на місці колишнього СРСР. На відміну від нього, СНД не є державою і не має наднаціональних повноважень, а також не є федерацією або конфедерацією. Співдружність базується на началах суверенної рівності всіх її членів. Вищої влади над членами СНД не існує. Мета Співдружності — розвиток співпраці в політичній, економічній, екологічній, гума-

нітарній, культурній та інших галузях, забезпечення прав і свобод людини відповідно до загальноприйнятих принципів міжнародного права.

Розходження у позиціях сторін виявилися вже на етапі підписання установчих документів СНД, а потім і у процесі прийняття Статуту Співдружності (прийнятий 22 січня 1993 р. і не підписаний Україною, Молдовою і Туркменистаном). Росія прагнула позбутися союзного Центру, але водночас зберегти за собою повний політичний, фінансово-економічний та воєнно-стратегічний контроль на пострадянському просторі. Однак претензія Москви на те, щоб певною мірою замінити собою колишній союзний Центр, викликала реакцію відторгнення в інших учасників нового об'єднання.

Україна і Білорусь ставили своїм завданням створення насправді незалежних держав, із подальшим включенням їх до складу західноєвропейських структур, і розглядали перебування в СНД як перехідний період (однак після зміни керівництва в Білорусі відбулася переорієнтація на відверто проросійську). Інші республіки, для яких рішення про розпуск СРСР було цілковито несподіванкою, котра ставила їх на межу виживання, вбачали в СНД “рятівне коло”, що може допомогти залишитися на плаву і виграти час для формування власної державності. При цьому їх керівництво відчувало побоювання опинитися у залежності від дій ліберал-демократів, які на той час прийшли до влади в Росії.

На саміті 20 березня 1992 р. у Києві були прийняті Декларація про незастосування сили або її загрози в СНД, Угода із поділу майна колишнього Державного банку СРСР між центральними банками країн — учасниць СНД, Протокол про затвердження положення про Раду із залізничного транспорту, а також рішення про принципи врегулювання цін на сировину, паливо і продовольство, а також про те, що всі країни СНД є правонаступниками СРСР. У Ташкенті 15 травня 1992 р. Росія, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Вірменія і Таджикистан парафували *Договір про колективну безпеку*. Пізніше до нього приєдналися Азербайджан і Грузія. У 1997 р. договір було подовжено на новий термін, проте Азербайджан, Грузія та Узбекистан з нього вийшли. Суперечності між учасниками договору і нестача фінансових ресурсів призвели до того, що спільний військово-стратегічний простір на основі ДКБ так і не був сформований. Однак Договір полегшив укладання двосторонніх угод між його учасниками. У жовтні 2002 р. керівники країн-учасниць підписали статут і угоду про правовий статус Організації договору про колективну безпеку.

Важливим аспектом діяльності Співдружності стало визначення долі ядерної зброї колишнього Союзу РСР. У липні 1992 р. дев'ять держав СНД (Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан, Україна, Молдова і Туркменистан) підтвердили, що підтримують участь Росії у Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї як її власника і заявили, що готові приєднатися до Договору як держави, котрі її не мають. Таким чином, Росія стала повноправним правонаступником СРСР у питанні володіння ядерною зброєю. При цьому йшлося про всю ядерну зброю колишнього Союзу, включаючи і ту, що розміщена на території України, Білорусі та Казахстану. У травні 1993 р. у Лісабоні підписали протокол, в якому керівники Казахстану, України і Білорусі гарантували ліквідацію ядерної зброї на своїй території. Росія, США, Казахстан і Білорусь ратифікували Договір, а Україна вимагала гарантій своєї безпеки. В січні 1994 р. у Москві президенти США, Росії та України прийняли тристоронню заяву, в якій були дані відповідні гарантії. Ядерної зброї в Україні більше немає. В Україні знаходилася атомна зброя, яка виготовлялася і управлялася з Росії. Україна могла стати заручницею, оскільки на її території перебувала чужа зброя. В разі її використання з боку Росії проти третьої сторони, удари у відповідь спрямовувалися б проти тієї країни, з території якої злетіли ракети.

У другій половині 1990-х років виявилися тенденції до тіснішої економічної інтеграції між деякими країнами-учасниками. У вересні 1993 р. Росія, Білорусь, Казахстан і Киргизстан підписали Договір про створення Економічного союзу. 10 жовтня 2000 р. в Астані Росія, Казахстан, Білорусь, Киргизстан і Таджикистан заснували *Євразійське Економічне Співтовариство (ЄврАзЕС)*. 25 січня 2006 р. до них приєднався Узбекистан, але потім вийшов. Мета нової структури в рамках СНД полягала у сприянні процесу формування Митного союзу і єдиного економічного простору. Під час Мінського саміту 1 червня 2001 р. Росія уклала з державами — учасниками СНД (за винятком України і Туркменистану) двосторонні угоди про вільну торгівлю, які при їх реалізації могли стати опорним елементом створення зони вільної торгівлі. Але на початок 2012 р. Митний союз ані з організаційно-правового, ані з торгово-економічного аспектів таким не став: продовжували діяти митні бар'єри, заходи тарифного і нетарифного регулювання залишалися неузгодженими. Варто зазначити, що ЄврАзЕС, хоча за своїми заявленими цілями є економічним об'єднанням, має для його учасників насамперед політич-

не значення. Неефективність цього об'єднання нікого не бентежить. Членство в ньому відіграє роль своєрідного розпізнавального знаку, що сигналізує про намір триматися разом і спиратися на Росію.

У лютому 2003 р. було оголошено про утворення нового економічного об'єднання держав СНД — Організації регіональної інтеграції у складі Білорусі, Казахстану, Росії та України, відомої під назвою Єдиний економічний простір (ЄЕП). У вересні того ж року в Ялті керівники названих держав підписали Базову угоду про формування ЄЕП, метою якого було проголошено формування єдиного економічного простору, узгодження економічної політики з низки напрямів, гармонізація відповідного законодавства, створення в перспективі єдиної міждержавної Комісії з торгівлі й тарифів, що мала б наднаціональні повноваження.

Однак після підписання вказаних домовленостей Україна почала гальмувати процес формування ЄЕП. Від початку українське керівництво розглядало участь своєї країни в організації з точки зору відповідності оголошеному стратегічному курсу на інтеграцію до Євросоюзу та євроатлантичних структур. Заявлялося про зацікавленість щодо створення зони вільної торгівлі, але малося на увазі побоювання створення наднаціональних структур і розуміння прагнення Росії зміцнити геополітичні зв'язки України з СНД.

У своєму розвитку СНД не виправдала очікувань, які були завищеними, і не перетворилася на повноцінну інтеграційну систему. Багато ініціатив так і залишилися нездійсненими. Не вдалося створити механізми реалізації рішень, прийнятих на рівні глав держав і урядів. У результаті 90 % з понад 2000 документів, підписаних у рамках СНД, так і залишилися на папері. До документів, що розробляються у структурах цієї організації, лідери країн-членів ставляться байдуже, внутрішні проблеми Співдружності не розв'язані.

Різні економічні можливості, соціально-політичні системи, національні інтереси, недовіра і підозра до Москви перетворилися на серйозні перешкоди на шляху розвитку цієї організації. Росії важко було звикати до нової ролі колишніх “молодших сестер”. Часто позиція Москви коливалася, переходячи від невтручання до спроб поновити свій вплив. РФ також несла відповідальність за минулі деформації, помилки і навіть злочини не тільки радянської, а й царської влади. Москва так і не змогла запропонувати партнерам розумний баланс інтересів. Звичайно, це перешкоджало налагодженню відносин на новій рівноправній основі.

Проте Співдружність відіграла стабілізуючу роль у становленні нових незалежних держав. Створення СНД допомогло відвернути стихійний розпад Союзу РСР і розвиток ситуації за “югославським сценарієм”. Процес суверенізації пострадянських республік — учасниць СНД пройшов впорядковано і не спричинив глибоких геополітичних потрясінь. У рамках Співдружності вдалося пом’якшити соціальні та економічні наслідки розпаду єдиної супердержави, вирішити чимало складних питань.

Співдружність виявилася корисною для більшості її учасників. Деякі держави, котрі у перші роки незалежності були втягнені у міжнаціональні конфлікти, вбачають у цьому об’єднанні запоруку життєво необхідної стабільності. Держави Центральної Азії зацікавлені у колективному співробітництві у відбитті атак міжнародного тероризму. Останнім часом тісню взаємодію за всіма напрямками вони почали розглядати як захист від зовнішнього втручання в їхні внутрішні справи.

У збереженні СНД зацікавлена і Росія: для неї важливе сприятливе зовнішнє оточення, а також зовнішньополітичні союзники. Посилюючи вплив у Співдружності, вона фактично розширює свій геополітичний простір і підвищує значення на міжнародній арені в цілому.

Але створення регіональних організацій, зокрема таких як ЄвразЕС, Центральноазіатський союз та ін., також послаблює вплив Співдружності. Зокрема, Росія та її союзники сторожко ставляться до Організації за демократію та економічний розвиток — *ГУВМ* — Грузії, України, Вірменії та Молдови (раніше абревіатура була *ГУУВМ*, адже участь брав і Узбекистан, проте він вийшов з організації). Це об’єднання спирається на підтримку Вашингтона, і його діяльність спрямована насамперед на обмеження російського впливу в Закавказзі, каспійській і чорноморській зонах а також пошук шляхів зменшення економічної, енергетичної та сировинної залежності від північної сусідки.

Загалом спостерігається тенденція до поступового “розмивання” та “витіснення” СНД на другий план порівняно з іншими регіональними об’єднаннями Співдружності, насамперед ЄвразЕС і Митним союзом, що формується в його рамках.

Росія, яка має проблеми на західному напрямі зовнішньої політики, все більше уваги приділяє Сходу. Особливу роль відіграє участь у *Шанхайській організації співробітництва (ШОС)*. Це субрегіональна міжнародна організація, до складу котрої входять шість держав — Казахстан, Китай, Киргизстан, Росія, Таджикистан та Узбекистан (як спостерігачі приєдналися Іран, Паки-

стан та Індія; США також зробили спробу одержати статус спостерігача, проте члени організації вирішили, що це недоцільно). Початок формуванню ШОС поклато підписання Казахстаном, Киргизстаном, Китаєм, Росією і Таджикистаном у квітні 1996 р. у Шанхаї Угоди про заходи довіри у війсьній області в районі спільного кордону. Спочатку організація називалася “Шанхайська п’ятірка”. Як об’єднуючий їх фактор тоді важливе значення мала війна в Афганістані, що створювала загрозу безпеці території усіх п’яти держав. Враховувалося також спільне завдання — ведення боротьби з такими загрозами, як міжнародний тероризм, сепаратизм та екстремізм, наркоторгівля тощо. Потім керівники цих країн зустрічалися у столицях держав-учасниць, а коло їх інтересів розширилося до сфер зовнішньої політики, економіки, охорони довкілля, культури тощо. 14—15 червня 2001 р. у Шанхаї відбулася зустріч уже шести держав. Окрім зазначених, приєднався ще Узбекистан. На тій зустрічі було оголошено створення ШОС.

У прийнятій Декларації основними цілями проголошувалися: сприяння ефективному співробітництву в політичній, торгово-економічній, науково-технічній, культурній, освітній, енергетичній, транспортній, екологічній та інших галузях, а також спільні зусилля із підтримання та забезпечення миру, безпеки і стабільності у регіоні. Другим важливим документом стала Конвенція про боротьбу із тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом. На зустрічі у Санкт-Петербурзі у червні 2002 р. підписані Хартія ШОС, Угода між державами-членами про Регіональну антитерористичну структуру і Декларація глав держав — членів цієї організації. Пізніше ухвалено інші документи, що регламентують порядок роботи органів ШОС, визначають порядок формування і виконання бюджету, а також інші питання, пов’язані з поточною роботою підрозділів організації. Були прийняті її емблема і прапор.

Діяльність організації одержала новий імпульс після чергового переобрання В. Путіна російським президентом, про що свідчить проведення в Пекіні у червні 2012 р. розширеного засідання саміту ШОС. На ньому підписано 10 нових документів і заявлено про намір розширення організації. Зокрема, статус “країни-спостерігача” одержав Афганістан, а Туреччина стала “партнером з діалогу”.

За чисельністю населення і загальним розміром території ШОС не має рівних у світі. До того ж на терені країн-учасниць сконцентровано понад третини світових запасів нафти і газу.

Стратегічне партнерство двох ядерних держав і постійних членів Ради Безпеки ООН — Російської Федерації та Китаю — свідчить про значущість організації. Проте, незважаючи на збіг певних інтересів, держави-члени мають чимало спірних питань, котрі не так просто владнати. Та головне її призначення вбачається у стримуванні американської експансії в регіоні, а ширше — на пострадянському просторі.

За час, що минув після розпаду СРСР, колишні союзні республіки стали вельми життєздатними самостійними державами. Піднялося покоління людей, які вирости у новій історичній реальності. Однак багато проблем, зумовлених розпадом супердержави, залишаються актуальними і досі. Після розвалу Союзу в молодих пострадянських держав виникла велика кількість претензій одна до одної, насамперед економічних і територіальних. Результатом цього стало погіршення політичних відносин між ними. Молоді держави більшою мірою прагнули до контактів з країнами далекого зарубіжжя, ніж зі своїми сусідами — колишніми радянськими республіками. Одна з причин такого становища полягала у бажанні залучити іноземні інвестиції для розвитку власної держави.

В багатьох ННД гостро постала проблема міжнаціональних відносин. Якщо раніше громадяни СРСР особливо не замислювалися, на чийй етнічній території вони проживають, то після 1991 р., коли багато хто з них виявився іноземцем, часто небажаним, на тій землі, яку вони вважали своєю Батьківщиною, національне питання постало у всій гостроті. Представники нетитульних націй зазнавали переслідувань і утисків у різних формах: від убивств і пограбувань, як це мало місце в Таджикистані й Киргизстані, так і позбавлення можливості одержання громадянства і всього того, що з цим пов'язано (країни Балтії). На всьому пострадянському просторі посилювалися міграційні процеси, що викликали відкритістю кордонів, можливістю вибору місця проживання, різким погіршенням загальної економічної ситуації, а також психологічними факторами, в яких не останню роль відіграло посилення релігійної, етнічної ідентичності титульних народів і народностей того чи іншого регіону і виявлення недружнього ставлення до представників інших етнічних груп.

За часів радянської влади проголошувалося вирішення національного питання в СРСР на основі всебічного розвитку і розквіту соціалістичних націй та їхнього зближення на засадах пролетарського інтернаціоналізму. Насправді, національний устрій Радянського Союзу можна порівняти з ящиком Пандори, в якому

були під тиском центральної тоталітарної влади зачинені складні проблеми і гострі суперечності. Насамперед: адміністративні кордони практично ніде не збігалися з національними. Взагалі коріння *конфліктів пострадянського простору* сягають не тільки радянського, а і в багатьох випадках більш віддаленого минулого. Вони закорінені у дуже складному переплетінні різних за природою і характером процесів. Загальне тло, на якому виникли конфлікти на пострадянському просторі, можна охарактеризувати як дестабілізацію політичної ситуації, яка настала в результаті послаблення колишньої тоталітарної системи організації держави та суспільства. Вивільнилися сили, раніше скуті організованою певним чином системою.

Коли СРСР став занепадати, придушені раніше міжнаціональні суперечності почали давати про себе знати. *Основними причинами конфліктності на пострадянському просторі* виявилися розпад єдиної держави і розбудова нової державності колишніми радянськими республіками; посилення націоналістичних настроїв; погіршення економічного становища більшості громадян; крах старого суспільного ладу, становлення нових політичних і соціальних інститутів. Конфлікти були численними, різними за масштабами, відрізнялися один від одного своєю інтенсивністю, процесом протікання, торкалися не тільки проблем етнічності й віри, але й політичних, економічних, соціокультурних питань. Це відчула практично кожна з нових незалежних держав. Найчастіше конфлікти, що спалахнули на їх території, були внутрішньою асиметричними, тобто такими, які розгорталися всередині ННД по лінії протистояння центр — провінція. Так, у Росії спалахнули конфлікти у Татарстані, Чечено-Інгушетії, Якутії. В деяких нових незалежних державах міжнаціональні суперечки, які позначилися раніше, набули характеру збройного протистояння. Це стосується насамперед Придністров'я і Південної Осетії. Конфлікти, замішані на міжнаціональній і релігійній ворожнечі, після розділення союзної армії (весна — літо 1992 р.) і часто неконтрольованого розтягнення зброї, швидко розросталися. Протистояння у Нагірному Карабасі переросло у широкомасштабну війну між Вірменією та Азербайджаном. У Грузії зі зброєю в руках піднялися абхазці. Громадянська війна у Таджикистані за участю афганських моджахедів не тільки стала катастрофою для самої республіки, а перетворилася на реальну загрозу для всього центральноазіатського регіону. В Росії виникла самопроголошена Чеченська Республіка. Внаслідок цього з'явилася лінія протистояння між Грозним і Москвою, що призвело до багаторіч-

ної війни. Іншим наслідком було те, що Північна Осетія і новостворена Інгуська Республіка були втягнені у територіальну суперечку, що відбувалося зовсім не у мирних формах. У з'ясування стосунків Грузії з Абхазією та Південною Осетією у серпні 2008 р. втрутилася Росія, що призвело до короткотривалої війни під гаслом “примусення Грузії до миру”. Загалом можна простежити еволюцію цих гострих конфліктних ситуацій, які пройшли через стадії радикального розмежування громадсько-політичних настроїв і сил у колишніх союзних республіках, внутрішніх збройних конфліктів, виникнення нових державних утворень у вигляді так званих невизнаних республік з наступною боротьбою за міжнародне визнання їхніх прав на самостійне і незалежне існування.

У червні 2006 р. лідери Південної Осетії, Абхазії і Придністров'я підписали декларацію про створення Співтовариства — “За демократію і права народів”, метою якого, згідно з документом, є “завершення політико-правового оформлення розпаду Союзу РСР через визнання правосуб'єктності Республіки Абхазії, Придністровської Молдавської Республіки, Республіки Південна Осетія”. Сторони також заявили про створення спільних миротворчих сил і намір підтримувати один одного в разі воєнної агресії. Таку ініціативу підтримала Москва. У 2008 р. у зв'язку з проголошенням суверенітету Косово самопроголошені республіки пострадянського простору також заявили про намір добиватися того самого.

Можна визначити загальні особливості стану і розвитку *ситуації в конфліктних зонах на пострадянському просторі* (за винятком Таджикистану), що склалися на кінець першого десятиріччя ХХІ ст.:

1) проголошення на територіях Придністров'я, Нагірного Карабаху, Південної Осетії та Абхазії самостійних державних утворень, які мають свої законодавчі й виконавчі органи влади, збройні сили та інші атрибути державності;

2) жодна з цих самопроголошених держав не одержала широкого визнання з боку інших країн світу (Абхазію і Південну Осетію визнали Росія й Нікарагуа);

3) практично в усіх конфліктних зонах здійснюються миротворчі операції (Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я) або розміщені російські військові бази (Вірменія, Таджикистан). Основу миротворчих сил становлять підрозділи російської армії;

4) усі чотири самопроголошені республіки твердо вирішили за жодних умов не повертатися до складу тих колишніх радян-

ських республік, під юрисдикцією яких вони перебували за часів СРСР;

5) у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії проживає велика кількість російських громадян, що дає підставу Росії заявляти про обов'язок захищати своїх співвітчизників;

6) у зонах конфліктів завжди погіршується криміногенна ситуація, яка потім не зникає, а дестабілізує не тільки місцеву ситуацію, адже кримінальні елементи перетинають кордони і чинять свій “промисел” в інших країнах (пограбування, рекет, викрадення людей, наркотрафік, незаконна торгівля зброєю, шахрайства, фінансові афери тощо).

Не можна сказати, що міжнародне співтовариство не звертає уваги на проблеми врегулювання конфліктів, зокрема на пострадянському просторі. Створюються відповідні організації, влаштовуються зустрічі, ведуться довготривалі переговори. Результатом стає припинення збройної боротьби у тому чи іншому регіоні. Такі конфлікти перейшли у латентний стан. З'явився навіть термін “заморожені конфлікти”. Проте до остаточного розв'язання проблем ще дуже далеко, а можливість виникнення збройних конфліктів, локальних і регіональних війн зберігається. Треба зазначити, що “кольорові революції” та інші соціальні збурення, а також енергетична експансія російських державних корпорацій призвели до посилення напруження. У першому десятиріччі ХХІ ст. і пізніше мають місце численні інформаційні, торгові, газові “війни” між новими незалежними державами. Збройний конфлікт між Росією і Грузією розбалансував статус-кво на пострадянському просторі. Російська Федерація вступила в активну і постійну конфронтацію не тільки з Грузією та Україною, але й зі своїми найближчими союзниками — Білоруссю, Таджикистаном, Узбекистаном. Причинами конфліктів нової хвилі можна назвати різноманітні геополітичні фактори: багатовекторність політики ННД; націоналістичні інтереси їхніх еліт; прагнення до продажу ресурсів та їх транзиту за цінами світового ринку, а то й вищими; відсутність зацікавленості в інтеграційних проектах СНД через їхню малу реалістичність та економічну неефективність; вплив кризи на зменшення ресурсів деяких країн.

Міждержавні конфлікти характерні для всього пострадянського простору і не обмежуються відкритими зіткненнями Росії й нових незалежних держав. Так, Туркменія протиставляє з Азербайджаном у низці питань щодо використання Каспію, три країни Центральної Азії конфліктують між собою на території Ферганської долини тощо. Зростає економічна конкуренція між

колишніми радянськими республіками. В них залишилися старі і виникли нові міжетнічні та міжконфесійні конфлікти, проте вони, як правило, не мають значних масштабів і на початку другого десятиріччя XXI ст. вирішуються практично без збройного характеру.

Ситуація ускладнюється тим, що Росія розглядає пострадянський простір як зону своїх найважливіших геополітичних інтересів, а їй протистоять США, ЄС, Китай, Іран і Туреччина. У здійсненні своєї стратегії РФ не позбулася “імперського синдрому” і не дуже схильна домовлятися на компромісній основі з іншими країнами. Це призводить до сильного протистояння деяких держав російському тиску, в результаті чого стабільність пострадянського простору є мінімальною, а кількість країн, що тяжіють до загальної інтеграції, незначна. Це посилює кризовість на пострадянському просторі.

Стосовно зовнішньополітичних курсів пострадянських ННД, то країни Балтії, поставивши за мету повернення до Європи, стали членами ЄС. Більшість інших держав додержуються багатовекторної політики. Так, центральноазіатські держави намагаються балансувати між Росією та США і поступово опиняються у сфері впливу Китаю. Значну користь від багатовекторності своєї політики одержує Казахстан: крім економічного зиску — ще й втручання у традиційне суперництво трьох названих держав з претензією на роль регіонального лідера. Монопольний вплив Росії на Центральну Азію останнім часом руйнується розвитком відносин останньої з Америкою, КНР та Іраном. Багатовекторності також дотримуються Азербайджан, Грузія та Вірменія. Але перший все більше уваги приділяє Туреччині, Грузія — США та ЄС, а у Вірменії на першому місці — Росія. Не можуть відмовитися від багатовекторності Україна і Молдова. Орієнтуючись на Європу та США, еліти цих країн разом з тим змушені рахуватися з позицією російськомовного населення, що тяжіє до РФ. А Білорусь, яка впродовж тривалого часу позиціонувала себе як найважливішого російського союзника, після “газових скандалів” почала усвідомлювати необхідність розширення кола партнерів і навіть заявила про можливість “європейського вибору”, хоч Європа вважає О. Лукашенка “останнім диктатором” і не налаштована на зближення. Однак навряд чи відносини з Росією будуть зіпсовані через білоруську значну економічну залежність. Треба зазначити, що на зовнішню політику пострадянських держав не могла не вплинути світова фінансово-економічна криза, яка поєдналася із внутрішніми кризовими процесами.

Потрібно підкреслити, що криза пострадянської суспільної системи яскраво виявилася раніше, ніж того можна було очікувати. “Революція троянд” у Грузії, “помаранчева революція” в Україні, дві “тюльпанові” революції у Киргизії, заворушення в Узбекистані та Молдові, мирне, проте не менш напружене протистояння суспільства і влади в Білорусі, демонстрації протесту проти фальшування результатів парламентських і президентських виборів у Росії... Суть подій полягає в активному протесті більшості, принаймні половини населення проти асоціальної системи, що склалася, й олігархічно-бюрократичної верхівки, яка на ній паразитує. Уважний погляд може виявити одну з головних причин потрясінь, аналогічну тій, що стала каталізатором “арабської весни” 2011 р. Це — застій, що не дозволяє новим генераціям претендувати на хоча б якесь гідне місце у владі та бізнесі. Не бачачи простору для самореалізації, люди кидають виклик системі. Звичайно, не обійшлося без зовнішнього втручання з боку тих країн, які прагнуть посилити свій вплив на терені колишнього СРСР. Деякі представники пострадянської влади воліють акцентувати увагу виключно на цьому, не бажаючи визнати головну причину подій — соціальні антагонізми, притаманні постсоціалістичній системі.

Для подій у Грузії, Україні, Киргизії політологи запровадили визначення “кольорові революції” — узагальнена назва процесу зміни правлячої групи за широкою масовою мобілізацією, причиною якої є протест проти офіційних результатів виборів до органів державної влади. Власне, їх не вважають за справжні революції, адже вони не призвели до якихось фундаментальних змін в соціальному, політичному або економічному житті цих країн. “Правила гри” залишилися тими ж, що й були. Просто змінилися дійові особи “в верхах”. Результатом “кольорових революцій” став прихід до влади нових політичних еліт, посилення у політиці ролі партій, відкритість внутрішніх елітних конфліктів і перехід до парламентсько-президентської форми правління (яка пізніше, як в Україні, пішла у минуле). На практиці ті події звелися до зростання політичної свободи і мало вплинули на реальну демократизацію країн. Свобода виявила тенденцію до перетворення на хаос. В усіх названих країнах згодом після “революцій” спостерігалось зростання авторитаризму у вигляді посилення президентської влади.

Наприкінці першого — на початку другого десятиріччя XXI ст. масові демонстрації протесту і повернення публічної політики — не що інше, як новий запит на демократію, що генеру-

ється самим суспільством. Разом з тим слід зазначити, що трансформаційні процеси в пострадянських країнах призвели до протистояння між тенденціями до стабілізації, рівноваги, з одного боку, подальших змін і перетворень, з іншого. У кожній з пострадянських країн це протиріччя вирішується на свій лад. Процеси державного будівництва, подальше функціонування політичної системи, сам шлях трансформацій залежать від особливостей історико-культурного розвитку.

За умов звуження сфери відповідальності держави економіка розвивається насамперед на користь правлячої бюрократії, фінансових та економічних груп, а не більшості громадян. Вони не надто відчують на собі зростання економічних показників. Деградує система охорони здоров'я, освіти, підтримки малого підприємництва, допомоги соціально вразливим верствам населення, захисту довкілля і природних ресурсів, розвалюється наука, занепадає культура. Після деякої економічної стабілізації і навіть зростання всі без винятку пострадянські ННД відчули на собі негативні впливи світової фінансово-економічної кризи, яка насамперед вдарила по соціальній сфері. Криза стала наочним підтвердженням всезагальності сучасної глобалізації.

Процес розпаду СРСР збігся із затвердженням концепції “глобалізації”, яку розуміють як всевітнє поширення ліберально-капіталістичної моделі з притаманним їй поєднанням політичних і культурних цінностей. Розглянемо ключові риси глобалізації.

1. Революція в інформаційних технологіях. Визначальна технологія часів холодної війни належала до виробництва ядерної зброї. Ключові технології сучасності пов'язані з комунікаційними системами, які скорочують час і відстань, — телебаченням, реактивними літаками, супутниками, комп'ютерами, мікросхемами, мобільними телефонами, Інтернетом, контейнерними перевезеннями тощо. З погляду стандартів глобалізації, Радянський Союз був досить розвиненим у модернізаційному плані (космічні ракети, супутники, без чого неможлива революція в галузі телекомунікацій, хороші результати у деяких аспектах масової освіти, рівності статей тощо, при відставанні у сприйнятті масами споживацьких технологій), хоча поступався розвиненим країнам Заходу. Після розвалу СРСР деякі носії “важкої модернізації” — нафтові родовища, трубопроводи та ін. — зберігають головне значення для економічного розвитку пострадянських країн. А певна частина людського капіталу й освітньої інфраструктури, успадкована від радянської епохи, гармонізує із завданнями глобалізації. Наприклад, українські, російські команди учнів і

студентів постійно займають призові місця на міжнародних комп'ютерних конкурсах.

2. Економічна революція. Вона охоплює такі елементи:

- плаваючі обмінні курси;
- зниження торгових бар'єрів;
- “зелена революція у сільському господарстві”;
- дешева енергія (частково завдяки ядерній енергетиці);
- прискорений розвиток сектору послуг як основної сфери зайнятості й виробництва суспільного багатства;

— сприяння транснаціональним корпораціям, здатним організувати виробництво у тих країнах, де виробничі витрати мінімальні;

— послаблення регулювальної ролі уряду в національній економіці тощо.

Відповідно до цього списку можна визначити міру, в якій різні пострадянські держави виявилися здатними сприйняти і продемонструвати зазначені риси. Як свідчать дослідження шляху посткомуністичних країн Європи, успіх або провал значною мірою залежать від вихідних економічних умов, однак стратегія макроекономічної стабілізації та структурної реформи може внести суттєві корективи у досягнуті результати.

3. Триумф ліберальної демократії. Глобальна ера передбачає провал комуністичної альтернативи і перемогу ліберально-демократичних цінностей, хоча в деяких регіонах їм чинять опір. Усі пострадянські держави заявили про свою орієнтацію на демократію. Проте формальне зведення демократичних інститутів — “демократичний фасад” — ще не є справжньою демократією, для створення якої потрібен тривалий час. Тим більше, що серед населення деяких ННД демократія не стала пріоритетною цінністю (Білорусь, Росія, Центральна Азія).

4. “Локалізація”: політика націоналізму. Її суть полягає в тому, як зберегти національні цінності і специфічні інститути, водночас пристосовуючись до викликів і можливостей глобалізації. Для глобалізації притаманний процес адаптації нових технологій та ідей до місцевих умов. Домінує тенденція “локалізації”, тобто їх втілення у формах, звичних для тієї чи іншої країни.

5. Горизонтальні зв'язки. Мається на увазі розвиток регіоналізації паралельно з глобалізацією. У пострадянських країн позиція не є сильною. Їх регіональні організації (СНД, ГУВМ, Центральноазіатський союз) є виключно слабкими, а перспектива їх участі у таких регіональних угрупованнях, як Європейський Союз, є радше джерелом розколу, ніж згуртування.

6. *Поляризація*. Одним з наслідків глобалізації є розкол і нерівність. Виник розрив між країнами, які знаходяться на передньому краї глобалізації, і тими, які відстають і таким чином виключаються з глобальної системи. В межах окремих країн меншість населення одержує доступ до нової інформаційної технології, а більшість приєднується до пасивних споживачів або просто опиняється за бортом. Це не обіцяє нічого хорошого для стабільності демократичних процесів.

Кожна з пострадянських нових незалежних держав постала перед складними проблемами, висунутими глобалізацією і переходом до постіндустріального суспільства.

Наявні певні базові елементи, які можуть сприяти їх розв'язанню: існування основних інститутів приватної власності і ринкового господарського механізму, зовнішні контури політичної демократії, визнання, хоча б формальне, необхідності громадянських свобод тощо. Проте ці можливості, якщо і використовуються, то лише епізодично і в дуже обмежених масштабах. Причиною тому є брак у більшості ННД дієвого політичного та економічного механізму модернізації суспільства, стимулювання громадської активності, інноваційної орієнтації, а також збереження традиціоналізму в тій або іншій формі.

На початку ХХІ ст. важко говорити про адекватні відповіді на виклики глобалізації з боку пострадянських країн. Перед ними стоїть завдання руху в бік “зрілої модернізації”, під якою розуміється формування відкритого суспільства, піднесення промислового виробництва і добробуту народу, утвердження ринкової економіки, зміцнення основ розвиненої представницької демократії, гарантій прав і свобод громадян, затвердження ідеології соціоцентризму (інакше кажучи; інтереси суспільства — в центрі уваги) і т. ін. На думку політологів, *успішній модернізації перешкоджає низка факторів*, які умовно можна назвати “людським фактором”. Сюди входять: корумпованість працівників державного апарату; бідність населення, що гальмує його економічну активність; нестача людей із діловими якостями, здатними налагодити справу; відданість значної частини населення традиційним соціокультурним зразкам, що суперечать новим демократичним і ліберальним цінностям. Як свідчать соціологічні опитування, у більшості пострадянських держав серед пріоритетів населення сьогодні називаються підвищення життєвого рівня, соціальна справедливість, забезпечення “порядку”, невдоволення корупцією та непотизмом. У той же час гарантії політичних прав і свобод, реальна незалежність суду й законодавчої влади, забезпечення

рівності громадян перед законом цікавлять далеко не всіх. Поширені настрої політичної апатії.

Успішність просування до нових рубежів значною мірою залежить від типу економічної, політичної і соціокультурної стратегії, що реалізується сучасними політичними та економічними елітами. Однак для їхньої мотивації залучені слабкі цінності оновлення, що є головною причиною гальмування модернізаційних процесів на пострадянському просторі. Поки що в наборі та ротації адміністративно-політичних кадрів домінують, практично повсюдно, патрон-клієнтні відносини і клановість при нехтуванні фахових здібностей та особистих якостей претендентів на посаду. Такий підхід зазвичай не сприяє модернізації взагалі і в кадровому питанні зокрема. Свою негативну роль також відіграють переважання приватних інтересів над загальнодержавними, далекі від оптимальності відносини управлінської бюрократії з великим бізнесом, високий ступінь внутрішньоелітної конфліктності. Не можна не помічати і тієї обставини, що значна частина населення країн СНД не дуже схильна до модернізації як такої, адже вона не можлива без тривалого напруження. Ще В. Гегель писав: “Розвиток є тяжка недобровільна праця, спрямована проти самого себе”. На думку приходить відомий афоризм: “Кожний народ має той уряд, на який заслуговує”. Сенса його полягає в тому, що якість керівництва є показником якості суспільства.

Шанси на появу в більшості пострадянських країн найближчим часом соціально відповідального політичного класу, ефективного державного керівництва, громадянської активності населення, демократичної правової держави на базі економіки, що швидко модернізується, залишаються невеликими. Сподівання — на формування нових генерацій відповідальних перед своїми народами еліт, які виявляться спроможними дати адекватні відповіді на виклики часу. Потенціал руху суспільств у цьому напрямі, що позначився наприкінці 1980 — на початку 1990-х років, залишився невикористаним, а потім почалося його затухання. Еліта сформувала криміналізовану бюрократично-олігархічну, авторитарну, соціально-неефективну суспільну систему з вельми обмеженими можливостями перетворення на ту, що відповідає вимогам суспільного прогресу.

Процеси пострадянських трансформацій далекі від завершення, і подальші зміни невідворотні.

Аналіз в цілому схожого, хоча зі значною національною специфікою, досвіду перетворень пострадянських країн показує, що попереду — новий перехідний період, під час якого здійснювати-

меться переробка постсоціалістичної системи, що склалася, у суспільну систему, яка реалізуватиме можливості сучасного економічного та соціального прогресу і яка базується на загальнолюдських гуманітарних цінностях.

Запитання для самоперевірки

Які спільні, а які відмінні фактори визначали політичні зміни у пострадянських нових незалежних державах?

Які ННД виявили найбільше демократизму у своєму розвитку?

Як дає про себе знати спадщина панування комуністичної партії у пострадянській дійсності?

Проаналізуйте розвиток економічних процесів на терені колишнього СРСР.

Як ви оцінюєте стан пострадянських країн з точки зору соціальних процесів, що відбуваються?

Оцініть стан справ у Співдружності Незалежних Держав на сучасному етапі.

Завдання для самостійної роботи

Зробіть таблицю “Міждержавні організації пострадянських ННД”, зазначивши назви, дати створення, учасників та основні домовленості між ними.

Простежте тенденції авторитаризму і демократизму в розвитку нових незалежних держав.

Зробіть таблицю “Конфлікти на пострадянському просторі”, вказавши місце, час виникнення, сторони, проблеми, які є основою суперечностей.

Проаналізуйте проблему ставлення міжнародної спільноти до нових незалежних держав — колишніх республік СРСР.

З’ясуйте сучасні позиції невизнаних республік пострадянського простору.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

До всіх розділів

1. Дахно І.І. Історія країн світу : довідник / І.І. Дахно. — К., 2007.
2. Дорошко М.С. Країнознавство. Країни СНД : навч. посіб. / М.С. Дорошко. — К., 2007.
3. Трансформація політичних структур у країнах СНД і Балтії // Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. — К., 2005.
4. Дорошко М.С. Країнознавство країн СНД і Балтії : навч. посіб. — Чернівці, 2008.
5. Дорошко М.С. Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору : навч. посіб. — К., 2001.
6. Дорошко М.С. Держави пострадянського простору у світовій політиці / М.С. Дорошко, І.В. Шпакова. — К., 2010.
7. Экономика и политика России и стран ближнего зарубежья. — М., 2004.

Спільне історичне минуле пострадянських нових незалежних держав

1. Алексеев В.В. Гибель Советского Союза в контексте истории социализма / В.В. Алексеев, С.А. Нефедов // Общественные науки и современность. — 2002. — № 6.
2. Гусаров В. Советское наследство в африканском измерении / В. Гусаров // Азия и Африка сегодня. — 1996. — № 9.
3. Дерлугьян Г.М. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение / Г.М. Дерлугьян // Полис. — 2000. — № 2—3.
4. Малий В.В. Історія народів Росії (1861 — поч. XX ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.В. Малий. — Кам’янець-Поділ., 2006.

5. *Мау В.* Перестройка сквозь призму двух десятилетий / В. Мау [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_4823.

6. *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917—1991 / М. Маля. — К., 2000.

7. *Морен Э.О.* природе СССР: тоталитарный комплекс и новая империя / Э.О. Морен. — М., 1995.

8. *Най Дж.* Диалектика упадка и подъема. Россия после холодной войны / Дж. Най [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Dialektika-upadka-i-podema-15391>.

9. *Нефедов С.А.* Об экономических предпосылках русской революции / С.А. Нефедов // Общественные науки и современность. — 2005. — № 3.

10. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал : в 2 т. / под ред. Ю. Афанасьева. — М., 1997.

11. *Согрин В.В.* Осмысливая советский опыт / В.В. Согрин // Общественные науки и современность. — 1999. — № 3.

Російська Федерація

1. *Возьмитель А.А.* Образ жизни в России: динамика изменений / А.А. Возьмитель, Г.И. Осадчая // Социс. — 2010. — № 1.

2. *Гельман В.Я.* Политические партии в России: от конкуренции — к иерархии / В.Я. Гельман // Полис. — 2008. — № 5.

3. *Глухова А.В.* Российское общество перед модернизационным вызовом / А.В. Глухова // Полис. — 2009. — № 6.

4. *Григорьев С.И.* Социальное положение и роль русских в России в оценке экспертов / С.И. Григорьев // Социс. — 2011. — № 11.

5. *Дубовцев В.А.* Угрозы реальные и мнимые как контекст развития России в глобализирующемся мире / В.А. Дубовцев // Полития. — 2008. — № 1.

6. *Зудин А.Ю.* К “сообществу элит”? Трансформация политического режима в России / А.Ю. Зудин // Обществ. науки и современность. — 2010. — № 5, 6.

7. Итоги двадцати лет российских трансформаций // Мировая экономика и междунар. отношения (МЭ и МО). — 2005. — № 12.

8. *Каганский В.Л.* Россия — СССР сегодня? Сравнительный портрет пространств / В.Л. Каганский // Общественные науки и современность. — 2005. — № 2.

9. *Казанцев А.А.* Россия и постсоветское пространство / А.А. Казанцев, В.Н. Меркушев // Полис. — 2008. — № 2.

10. *Кольба А.И.* Политическое развитие России в XX — начале XXI в.: кризисные сюжеты и аналогии / А.И. Кольба, Н.В. Кольба // Политэкс. — 2008. — № 4.

11. *Коргунков Ю.Г.* Правая, левая где сторона? Политические партии России в условиях разворачивающегося кризиса / Ю.Г. Коргунков // Полития. — 2009. — № 2.

12. *Крухмалев А.Е.* Плутократия как феномен трансформирующейся России / А.Е. Крухмалев // Социс. — 2010. — № 2.

13. *Лапин Н.И.* Социокультурные факторы российской стагнации и модернизации / Н.И. Лапин // Социс. — 2011. — № 9.

14. *Лакёр У.* Москва перед дилеммой модернизации / У. Лакёр [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Moskva-pered-dilemmoi-modernizacii-15063>

15. *Ланцов С.А.* Россия перед вызовами модернизации: исторические уроки и современные проблемы / С.А. Ланцов // Политэкс. — 2010. — № 3.

16. *Медведев Д.А.* Россия, вперед! / Д.А. Медведев [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www/kremlin.ru/news/5413>

17. *Паин Э.А.* Исторический “бег по кругу” (Попытка объяснения причин циклических срывов модернизационных процессов в России) / Э.А. Паин // Общественные науки и современность. — 2008. — № 4.

18. *Пантин И.К.* Выбор России: характер перемен и дилеммы будущего / И.К. Пантин // Полис. — 2007. — № 4.

19. *Пастухов В.Б.* Предчувствие гражданской войны. От “номенклатуры” к “клептоклатуре”: взлет и падение “внутреннего государства” в современной России / В.Б. Пастухов // Полис. — 2011. — № 6.

20. *Перегудова С.П.* Политическая система России после выборов 2007—2008 гг.: факторы стабилизации и дестабилизации / С.П. Перегудова // Полис. — 2009. — № 3.

21. *Перегудова С.П.* Национально-государственная идентичность и проблемы консолидации российского государства / С.П. Перегудова. — Полис. — 2011. — № 3.

22. *Ратленд П.* Присутствие отсутствия: об этнической политике в России / П. Ратленд // Полис. — 2011. — № 2.

23. *Римский В.Л.* Бюрократия, клиентелизм и коррупция в России / В.Л. Римский // Полития. — 2007. — № 1.

24. *Романов Б.* Особенности формирования политических партий в современной России / Б. Романов // МЭ и МО. — 2008. — № 6.

25. Россия: общество рисков? // МЭ и МО. — 2011. — № 10.

26. Россия — Чечня: цепь ошибок и преступлений / О.П. Орлов, А.В. Черкасов (сост.). — М., 1998.

27. *Свобода К.* Политические преобразования и экономические реформы в России / К. Свобода // Политэкс. — 2008. — № 4.

28. Симонян Р.Х. Элита или все-таки номенклатура? (Размышления о российском правящем слое) / Р.Х. Симонян // Обществ. науки и современность. — 2009. — № 2.

29. Симонян Р.Х. Как это начиналось / Р.Х. Симонян // Новая и новейшая история. — 2010. — № 5.

30. Симонян Р.Х. Реформы 1990-х годов и современная социальная структура российского общества (к 20-летию экономических реформ) / Р.Х. Симонян // Социс. — 2012. — № 1.

31. Ситнова И. Причины российской бедности: структурный и ментальный уровни / И. Ситнова // МЭ и МО. — 2012. — № 2.

32. Согрин В.В. 1985—2005 — три превращения современной России / В.В. Согрин // Отечественная история. — 2005. — № 3.

33. Согрин В.В. Политическая история современной России: 1985—2001: от Горбачева до Путина / В.В. Согрин. — М., 2001.

34. Согрин В.В. Противоречивые итоги президентства В. Путина / В.В. Согрин // Обществ. науки и современность. — 2009. — № 1.

35. Соловей В.Д. Завершилась ли в России “великая капиталистическая революция”? / В.Д. Соловей // Вестник МГИМО университета. — 2009. — № 6.

36. Фомин М. Россия. Матрица социальной (не)стабильности / М. Фомин // МЭ и МО. — 2010. — № 10.

37. Халтурина Д.А. Геополитические перспективы России в условиях социально-демографического кризиса / Д.А. Халтурина, С.В. Кобаева // Обществ. науки и современность. — 2009. — № 6.

38. Яницкий О.Н. Социальные ограничения модернизации России / О.Н. Яницкий // Социс. — 2010. — № 7.

Білорусь

1. Вардалацкий А. Выборы первого президента Белоруссии / А. Вардалацкий // Социс. — 1995. — № 9.

2. Главачек П. Политические партии в современной Беларуси / П. Главачек // Полис. — 2010. — № 2.

3. Годин Ю. Россия и Белоруссия: 10 лет интеграционной несовместимости / Ю. Годин // МЭ и МО. — 2006. — № 10.

4. Гринкевич О. Феномен Олександра Лукашенка / О. Гринкевич, О. Чередниченко // Політична думка. — 2000. — № 2.

5. Карбалевич В. Білоруська модель посткомуністичної трансформації / В. Карбалевич // Політична думка. — 2000. — № 1.

6. Коктыш К. Постсоветские трансформации Белоруссии / К. Коктыш // МЭ и МО. — 2004. — № 2.

7. Коктыш К.Е. Симметрия и ассиметрия власти в Беларуси и России / К.Е. Коктыш // Полития. — 2008. — № 3.

8. Потехін О. Білоруська модифікація суспільно-політичного розвитку / О. Потехін // Політична думка. — 1998. — № 34.

9. Соколова Г.Н. Социально-экономическая ситуация в Беларуси с позиций “культурной травмы” / Г.Н. Соколова // Социс. — 2010. — № 4.

10. Соскін О. Диктатура Лукашенка як джерело потенційної загрози Європі / О. Соскін // Універсум. — 2001. — № 11—12.

11. Суздальцев А. Белорусский политический класс в условиях экономического кризиса 2011 г. / А. Суздальцев // МЭ и МО. — 2012. — № 3.

12. Тиммерманн Х. Внутреннее развитие и внешнеполитические перспективы Белоруссии и Украины (Европейский взгляд) / Х. Тиммерманн // МЭ и МО. — 2007. — № 7.

13. Тиммерман Х. Особый случай Белоруссии / Х. Тиммерман [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_6556.

14. Фельдман Д.М. Белоруссия: политический режим в международном контексте / Д.М. Фельдман // Полис. — 2001. — № 3.

16. Хамутовская С.В. Население Республики Беларусь о политической обстановке в 2010 г. / С.В. Хамутовская // Социс. — 2012. — № 1.

17. Шевцов Ю. Белорусская экономика: от мобилизации к пространственному расширению и модернизации / Ю. Шевцов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://polite.com.ua/library/4055-.html>

18. Шевцов Ю. Белорусская экономика-2: риски авторитарной модернизации / Ю. Шевцов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/krug/beloruskaja_ekonomika-2_riski_avtoritarnoj_modernizacii_2008-06-05.htm

19. Шевцов Ю. Белоруссия во время и после мирового кризиса / Ю. Шевцов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/ekdom/belorusiya_vo_vremya_i_posle_mirovogo_krizisa_2009-2-25-37-7.htm.

Молдова

1. Девятков А. Приднестровское урегулирование: факторы и тенденции / А. Девятков [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.perspektivy.info/oykumena/politika>

2. Мокану В. Социально-экономическая ситуация в Молдове в отражении общественного мнения / В. Мокану // Социс. — 2009. — № 5.

3. Перепелица Г.Н. Конфликт в Приднестровье / Г.Н. Перепелица. — К., 2001.

4. Придністровський конфлікт: причини, еволюція, проблеми врегулювання / В.І. Пінцак (уклад.). — Чернівці, 2007.
5. *Стати В.* История Молодовы / В. Стати. — Кишинев, 2003.
6. *Тимуш А.* Как живут в независимой Молдавии / А. Тимуш, Т. Даний // Социол. исследования. — 1996. — № 4.
7. *Тимуш А.Н.* Молдавское село в кризисных условиях / А.Н. Тимуш // Социс. — 2010. — № 8.

Країни Балтії: загальна характеристика

1. *Бодрук О.С.* Цілеспрямованість, рішучість і послідовність — характерні ознаки політики країн Балтії / О.С. Бодрук // Стратегічна панорама. — 1999. — № 3.
2. *Вардомский Л.Б.* Современные социально-экономические и политические процессы в странах Балтии : учеб. пособие / Л.Б. Вардомский, Л.С. Савостина. — М., 2005.
3. *Гапоненко А.* Этнические конфликты в странах Балтии / А. Гапоненко [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.perspektivy.info/history/etnicheskije_konflikty_v_stranah_baltii_2008-12-12.htm
4. *Гапоненко А.* “Балтийские тигры”: стратегия и тактика зализывания ран / А. Гапоненко [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.delfi.lv/news/daily/versions/aleksandr-gaponenko-baltiiskie-tigry-strategiya-i-taktika-zalivyvaniya-ran.d?id=36061682>
5. *Кочегарова Т.М.* Финансовый кризис в странах Балтии: некоторые социальные и политические уроки / Т.М. Кочегарова [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://journals.kantiana.ru/baltic_region/79/129
6. Кризис Прибалтики-2012: Как Литва, Латвия и Эстония верстают бюджеты и строят свои экономики [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://pda.regnum.ru/news/1456027.html>
7. *Левин М.* Приют убогого “мигранта” / М. Левин // Новое время. — 1992. — № 12.
8. *Розенбанд А.* “Демократия булыжников” в Прибалтике / А. Розенбанд [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.perspektivy.info/history/demokratiya_bulyzhnikov_v_pribaltike_2009-1-18-12-2.htm
9. *Симонян Р.Х.* Русскоязычное население в странах Балтии / Р.Х. Симонян, Т.М. Кочегарова // Вестник МГИМО университета. — 2010. — № 3.

Литва

1. *Балабан Р.* Литва в геополітичному просторі / Р. Балабан // Наук. записки ін-ту політології і етнонаціональних досліджень. — Політологія і етнологія. — 2000. — Вип. 11.

2. *Боровой Я.* Развод по-литовски: Республика голосует за независимость / Я. Боровой, А. Чудодеев // Новое время. — 1991. — № 10.
3. *Млечин Л.* Литовский синдром: кругом одни агенты / Л. Млечин // Новое время. — 1992. — № 24.
4. *Моргачев С.В.* Литовский гамбит / С.В. Моргачев // МЭ и МО. — 1990. — № 6.

Латвія

1. *Александров М.* Крутой вираж президента Затлерса / М. Александров [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: www.regnum.ru.
2. *Вайверс П.* Латвия на пути рыночных реформ / П. Вайверс // Екон. часопис. — 1998. — № 2.
3. *Воронов В.В.* Доходы населения Латвии: уровень, дифференциация, динамика / В.В. Воронов, О.Я. Лавриненко // Социс. — 2011. — № 9.
4. *Гапоненко А.* Системный кризис латвийского общества / А. Гапоненко, М. Родин, Б. Зальцман [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=36175>
5. *Жданов С.В.* Латвийский рецепт / С.В. Жданов. — Вестник МГИМО университета. — 2009. — № 6.
6. *Кочетков Ю.* Латвия: между Россией и Западом / Ю. Кочетков // МЭ и МО. — 2006. — № 3.
7. *Кочетков Ю.* Латвия: 20 лет упущенных возможностей / Ю. Кочетков // МЭ и МО. — 2011. — № 6.
8. *Кочетков Ю.* Экономика Латвии в условиях глобализации / Ю. Кочетков // Вопр. экономики. — 2005. — № 2.
9. *Крастс Г.* Стратегія Латвії — економічні реформи та інтеграція в ЄС / Г. Крастс // Політична думка. — 1998. — № 1.
10. *Розенбанд А.* Латвия на перепутье / А. Розенбанд [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/latvija_na_pereputje_2010-12-13.htm
11. *Симиндей В.* Латвийский внешнеполитический курс / В. Симиндей // МЭ и МО. — 1999. — № 6.

Естонія

1. *Бедричук Н.* Нарушитель советской Конституции / Н. Бедричук // Зеркало недели. — 2007. — № 36.
2. *Бондаренко В.* Урок географии по-эстонски / В. Бондаренко // Зеркало недели. — 2002. — № 22.
3. *Ків М.* Естонська мозаїка / М. Ків // Дзеркало тижня. — 2001. — № 35.
4. *Кононенко Н.* Естонія на шляху до Європи / Н. Кононенко // Наук. записки ін-ту політології і етнонаціональних досліджень. — Політологія і етнологія. — К., 2000. — Вип. 11.

5. Маскалевич И. Карточки для тигров: сценарий по-эстонски / И. Маскалевич // Зеркало недели. — 2007. — № 47.
6. Розенбанд А. Долгое эхо “бронзовых ночей” в Эстонии / А. Розенбанд [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/krug/dolgoe_eho_bronzovyh_nocheiy_v_estonii_god_spustya_2008-4-8-6-8.htm
7. Тимченко О. Особливості ринкової трансформації в Естонській республіці / О. Тимченко // Економіка України. — 2002. — № 9.
8. Хейнла Э.Ю. Изменение жизненных ценностей населения Эстонии / Э.Ю. Хейнла, Н.А. Дерман // Социс. — 2010. — № 3.

Республики Закавказья: загальна характеристика

1. Атанесян А. Парадоксы демократии и тенденции демократизации в странах Центральной Азии и Южного Кавказа / А. Атанесян // Центральная Азия и Кавказ. — 2005. — № 6.
2. Востриков С.В. Карабахский узел как конфликтогенный фактор Закавказья / С.В. Востриков // Полис. — 1996. — № 6.
3. Гаджиев К. Этнонациональная и геополитическая идентичность Кавказа / К. Гаджиев // МЭ и МО. — 2010. — № 2.
4. Дадаян Д. Непризнанные государства Закавказья: мифы и реалии / Д. Дадаян // Азия и Африка сегодня. — 2006. — № 11.
5. Дашдамиров А. Карабахский конфликт в контексте перестройки / А. Дашдамиров // Вестник аналитики. — 2005. — № 3.
6. Демираг И. Перспективы мира и стабильности на Южном Кавказе / И. Демираг // Центральная Азия и Кавказ. — 2006. — № 4.
7. Малышева Д. Геополитические маневры на Каспии / Д. Малышева // МЭ и МО. — 2006. — № 5.
8. Минасян С. Дипломатия военных парадов / С. Минасян [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.politcom.ru/12594.html>
9. Минасян С. Поиск стабильности в карабахском конфликте: между конвенциональным “устрашением” и политическим сдерживанием / С. Минасян [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.global-affairs.ru/number/Poisk-stabilnosti-v-karabakhskom-konflikte-15467>
10. Резникова О. Экономическое развитие государств Центральной Азии и Кавказа: роль внешних ресурсов / О. Резникова // МЭ и МО. — 2003. — № 4.
11. Скаков А. Августовский кризис на Кавказе и его последствия / А. Скаков // Центральная Азия и Кавказ. — 2009. — № 1.
12. Силаев Н. Несчастливы по-своему / Н. Силаев [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Neschastlivy-po-svoemu-15470>

13. Чантуридзе Л. Здесь не нужно пророка: война и мир на Кавказе / Л. Чантуридзе // Центральная Азия и Кавказ. — 2009. — № 1.
14. Шнирельман В.А. Войны памяти. Мифы, идентичности и политика в Закавказье / В.А. Шнирельман. — М., 2003.
15. Эйвс Дж. Политика, партии и президенты в Закавказье [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://poli.vub.ac.be/publi/crs/caucasus/aves.htm>
16. Этнические и региональные конфликты в Евразии : в 3 кн. / А. Малащенко (ред.). — Кн. 1: Центральная Азия и Кавказ. — М., 1997.

Вірменія

1. Еганян Р. Демографические реалии и перспективы республики Армения на пороге XXI века / Р. Еганян [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2002/083/analit02/php>
2. Елисеев С.М. Взаимоотношения бизнеса и власти в Армении (в оценках экспертов) / С.М. Елисеев, А.Г. Маркарян // Социс. — 2009. — № 6.
3. Крылова И.Е. Реалии и перспективы постсоветской Армении / И.Е. Крылова [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: www.mai.ru/science/trudy/articles/num24
4. Силванян Г. Десять років незалежності Вірменії / Г. Силванян // Дзеркало тижня. — 2001. — № 37.
5. Тер-Саркисянц А.Е. Армяне: история и этнокультурные традиции / А.Е. Тер-Саркисянц. — М., 1998.

Азербайджан

1. Азербайджан и Россия: общества и государства / отв. ред. и сост. Д.Е. Фурман. — М., 2001.
2. Гасанов Р.М. Ислам в общественно-политической жизни современного Азербайджана / Р.М. Гасанов // Социс. — 2003. — № 3.
3. Исмаилов Р. Азербайджан: насколько велика угроза со стороны радикальных исламистов? / Р. Исмаилов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eurasianet.org>
4. Потапов А. Стратегия многовекторности: Внешняя политика на службе национальных интересов / А. Потапов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rg.ru/2011/12/23/vektor.html>
5. Самедов А.В. Азербайджан в современной системе международных отношений (1993—2003 гг.) / А.В. Самедов. — Баку, 2004.
6. Солтанлы Ж. Внутренняя политика Азербайджана и Диаспоры: (Зло) употребление “Армянским фактором” и его последствия для разрешения конфликта / Ж. Солтанлы [Электрон. ресурс]. — Ре-

жим доступа: <http://caucasusedition.net/ru/аналитические-статьи/внутренняя-поли-тика-азербайджана-и-д/>

7. *Тодуа З.* Азербайджанский пасьянс / З. Тодуа. — М., 2001.
8. *Юнусов А.С.* Исламский фактор в Азербайджане / А.С. Юнусов // *Полития.* — 2007. — № 4.
9. *Эминов Э.Г.* Нефть и качество роста / Э.Г. Эминов // *Азия и Африка сегодня.* — 2009. — № 8.

Грузія

1. *Асанишвили П.* Грузия: проблемы региональной стабильности в трансформированной международной системе / П. Асанишвили, А. Туквадзе // *Центральная Азия и Кавказ.* — 2005. — № 3
2. *Борисов И.* Грузино-абхазское противостояние / И. Борисов // *Азия и Африка сегодня.* — 2001. — № 5.
3. *Борисов И.* Грузино-осетинский конфликт / И. Борисов // *Азия и Африка сегодня.* — 2001. — № 4.
4. *Ветрова И.* Якщо б Панксі не було, її варто було б придумати / И. Ветрова // *Дзеркало тижня.* — 2002. — № 39.
5. *Гахокидзе Э.* Грузия: политические партии до и после “революции роз” / Э. Гахокидзе // *Центральная Азия и Кавказ.* — 2005. — № 2.
6. *Гегелашвили Н.* Политика администрации Б. Обамы на Южном Кавказе / Н. Гегелашвили [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/amerika/politika_administracii_b_obamy_na_juzhnom_kavkaze_2011-05-08.htm
7. *Динис Г.* Проблематика ефективності механізму міжнародно-правового регулювання збройних конфліктів (на прикладі міждержавного збройного кофлікту Росії та Грузії) / Г. Динис // *Геополітика України: історія і сучасність.* — Ужгород, 2009. — Вип. 1. — С. 61—76.
8. *Долидзе В.* Власть, революция и бизнес в постреволюционном развитии Грузии / В. Долидзе // *Центральная Азия и Кавказ.* — 2006. — № 3.
9. *Епифанцев А.* Реформы в Грузии. Анализ грузинских реформ / А. Епифанцев [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: www.apn.ru/publications/article23547.htm
10. *Заяц Д.В.* Две точки зрения на аджарскую проблему / Д.В. Заяц // *География.* — 2004. — № 22.
11. *Какаchia К.* Российско-грузинская пятидневная война: цена, которую предстоит заплатить, и непредвиденные последствия / К. Какаchia // *Центральная Азия и Кавказ.* — 2009. — № 1.
12. *Ковальская Г.* Торжествуют люди с ружьем: Грузия / Г. Ковальская // *Новое время.* — 1993. — № 40.

13. *Коппитерс Б.* Корни конфликта / Б. Коппитерс // <http://www.c-r.org/our-work/accord/georgia-abkhazia/russian/roots.php>

14. *Котелянець О.* Етнополітичні конфлікти в Грузії та їхній вплив на національну безпеку України / О. Котелянець // *Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір.* — К., 2010. — С. 88—91.

15. *Мусхелишвили М.* Партикуляристская демократия: взгляд из постсоветской Грузии / М. Мусхелишвили // *Полис.* — 2001. — № 5.

16. *Папава В.Г.* Очерки политической экономии посткоммунистического капитализма (опыт Грузии) / В.Г. Папава, Т.А. Беридзе. — М., 2005.

17. *Сулаберидзе Ю.С.* Грузинский политический театр: сценарии, режиссеры, актеры / Ю.С. Сулаберидзе // *Полис.* — 2001. — № 4.

18. *Сулаберидзе Ю.* К характеристике “революции роз”: природа политического раскола / Ю. Сулаберидзе // *Центральная Азия и Кавказ.* — 2007. — № 1.

19. *Чантуридзе Л.* Грузия: досрочные президентские выборы-2008 / Л. Чантуридзе // *Центральная Азия и Кавказ.* — 2008. — № 1.

Центральна Азія: загальна характеристика

1. *Андреещев Р.* Экономическая интеграция стран Центральной Азии: ожидания и реалии / Р. Андреещев // *Азия и Африка сегодня.* — 2007. — № 6.

2. *Атанесян А.* Парадоксы демократии и тенденции демократизации в странах Центральной Азии и Южного Кавказа / А. Атанесян [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://perspektivy.info/oykumena/politika/paradoksy_demokratii_i_tendencii_demokratizacii_v_stranah_centralnoj_azii_i_juzhnogo_kavkaza_2008-01-12.htm

3. *Бабаджанов А.Я.* Проблемы межгосударственных отношений в Центральной Азии / А.Я. Бабаджанов, С.И. Чернявский // *Вестник МГИМО университета.* — 2010. — № 4.

4. *Бляхер Л.Е.* Центральная Азия: между Тамерланом и Ататюрком. Конструирование национальных государств в эпоху Постмодерна / Л.Е. Бляхер, С.А. Кизима // *Полития.* — 2009. — № 1.

5. *Богатуров А.* Отложенный нейтралитет? Центральная Азия в международной политике / А. Богатуров [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Otlozhennyi-neitralitet-14859>

6. *Бурнашев М.* Секьюритизация: международный терроризм в Центральной Азии / М. Бурнашев, И. Черных [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://studies.agentura.ru/centres/cap/international-terrorizm>

7. Китспоттер В. Большая игра в Центральной Азии / А. Китспоттер [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: pircenter.org/kosdata/page_doc/p1527_1.pdf

8. Кузьмина Е.М. Особенности внутривосточной и международной ситуации в Центральной Азии и их влияние на интеграционные процессы / Е.М. Кузьмина // Политэкс. — 2009. — № 3.

9. Лещински Г. Коррупция в Центральной Азии углубляется — отчет международной организации / Г. Лещински [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eurasianet.org>.

10. Лузянин С. Центральная Азия-2008: экономические амбиции, или “Исламский социализм”? / С. Лузянин [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://perspektivy.info/oikumena/politika/centralnaja_azija-2008_ekonomicheskiye_ambicii_ili_islamskij_socializm_2008-01-17.htm

11. Лузянин С. Центральная Азия: измерения безопасности и сотрудничества / С. Лузянин [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://perspektivy.info/oikumena/politika/centralnaja_azija_izmerenija_bezopasnosti_i_sotrudnichestva_2012-02-06.htm

12. Малышева Д. Демократизация постсоветского Востока: модели и реалии / Д. Малышева // МЭ и МО. — 2004. — № 6.

13. Малышева Д. Центральная Азия в свете “демократических революций” / Д. Малышева // МЭ и МО. — 2006. — № 8.

14. Маначинський О. Наростання напруженості у “вакуумі сили”. Центральноазійський регіон: стан і перспективи / О. Маначинський // Політика і час. — 2002. — № 10.

15. Нарзикулов Р. Двуликий Янус в сердце Азии: некоторые итоги 70-летнего развития среднеазиатских республик в составе СССР / Р. Нарзикулов // Восток. — 1991. — № 5.

16. Наумкин В. Возвращение Центральной Азии / В. Наумкин [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.cainfo.ru/article-interview/242>

17. Панарин С. Политическое развитие государств Центральной Азии в свете географии и истории региона / С. Панарин // Вестник Евразии. — 2000. — № 1.

18. Санглибаев А.А. Этноклановость на постсоветском пространстве / А.А. Санглибаев // Полис. — 2007. — № 6.

19. Файзуллаев Д. Радикализация ислама в постсоветской Центральной Азии / Д. Файзуллаев // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 11.

20. Файзуллаев Д. Россия — США: геополитическое соперничество в Центральной Азии / Д. Файзуллаев // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 3.

21. Файзуллаев Д. Центральная Азия: особенности национального финансового кризиса / Д. Файзуллаев // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 2.

22. Файзуллаев Д. США — Центральная Азия: перевалочный пункт или плацдарм? / Д. Файзуллаев // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 1.

23. Центральная Азия и радикальный ислам // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 2.

24. Чешков М. Постсоветская Центральная Азия в трех измерениях: традиционализация, периферизация, глобализация / М. Чешков [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.ca-c.org/journal/13-1998/st_02_cheshkov.shtml

25. Швецова Д.С. Политические риски в государствах Центральной Азии / Д.С. Швецова // Полис. — 2008. — № 2.

26. Шустов А. Постсоветский трайбализм — клановые элиты стран Центральной Азии / А. Шустов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/news.php?st=1208944620>.

27. Этнические и региональные конфликты в Евразии : в 3 кн. / А. Малашенко (ред.). — Кн. 1: Центральная Азия и Кавказ. — М., 1997.

Казахстан

1. Абазов Р. Президентские выборы в Казахстане: до и после / Р. Абазов // Полис. — 1999. — № 3.

2. Амрекулов Н. Жүзү в социально-политической жизни Казахстана / Н. Амрекулов // Центральная Азия и Кавказ. — 2000. — № 3(9) [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ca-c.org/journal/cac-09-2000/16.Amrek.shtml>.

3. Булуктаев Ю. Казахстан в системе евразийских координат: поиск новой идентичности в полиэтническом обществе / Ю. Булуктаев // Мысль. — 2002. — № 7.

4. Гусаков В. Зовнішньополітичні альтернативи незалежного Казахстану і витоки інтеграційних устремлінь / В. Гусаков // Людина і політика. — 2001. — № 2.

5. Гусман М. Президент Н. Назарбаев: Суверенитет не может быть ограниченным / М. Гусман, А. Шитов // Эхо планеты. — 1999. — № 19.

6. Гушер А. Уран, уголь и электроэнергия Казахстана / А. Гушер // Азия и Африка сегодня. — 2003. — № 9.

7. Джангужин Р. Економічна структура Казахстану як ресурс взаємовигідного партнерства / Р. Джангужин // Дзеркало тижня. — 2007. — № 6.

8. *Ермаханова С.А.* Эксперты о проблемах модернизации казахстанского общества / А.А. Ермаханова // Сопис. — 2009. — № 5.

9. *Жалантос А.* Казахское общество возвращается к средневековым родоплеменным отношениям / А. Жалантос — [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: zonakz.net/articles/?artid=2788

10. *Иванов В.* Казахстан. Борьба “престолонаследников” / В. Иванов, А. Грозин // Азия и Африка сегодня. — 2003. — № 3.

11. *Назарбаев Н.* В потоці історії. Казахстан-2030: процвітання, безпека і покращання добробуту всіх казахстанців: послання Президента країни народу / Н. Назарбаев. — К., 2006.

12. *Назарбаев Н.А.* Казахстанський шлях / Н.А. Назарбаев. — К., 2007.

13. *Рыскалиев Т.Х.* Казахстан: опыт модернизации / Т.Х. Рыскалиев // Сопис. — 2002. — № 5.

14. *Терентьев Л.* Выборы в Казахстане / Л. Терентьев // МЭ и МО. — 2006. — № 5.

15. *Токаев К.* Казахстан в мировом сообществе / К. Токаев // Междунар. жизнь. — 2001. — № 7.

16. *Шустов А.В.* Социально-демографические процессы и изменения в этнонациональной структуре независимого Казахстана / А.В. Шустов // Вестник Моск. ун-та. — Сер. 13. Востоковедение. — 2002. — № 2.

Узбекистан

1. *Бирюков С.* Республика Узбекистан: модель авторитарной модернизации / С. Бирюков // Восток. — 1997. — № 1.

2. *Бологов П.* Тамерлан вместо Ленина / П. Бологов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://strana.lenta.ru/uzbekistan/timur.htm>

3. *Гусаков В.* Сучасна середньоазійська політична доктрина (на прикладі Узбекистану) / В. Гусаков // Людина і політика. — 2001. — № 4.

4. *Кравченко В.* Узбекистан: выборы с прицелом на будущее / В. Кравченко // Зеркало недели. — 2007. — № 51.

5. *Левитин Л.* Узбекистан на историческом повороте / Л. Левитин. — М., 2001.

6. *Улуян А.А.* Узбекистан: бархата не будет / А.А. Улуян // Апология. — 2005. — № 4 [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.journal-apologia.ru/rnews.html?id_issue=61.

7. *Уманский Я.* Светский исламизм: вариант Узбекистана / Я. Уманский, А. Арапов // Свободная мысль. — 1995. — № 7.

8. *Файзуллаев Д.* “Золотой запас” узбекской экономики / Д. Файзуллаев // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 2.

9. *Файзуллаев Д.* Узбекистан — Киргизия. Политико-экономические последствия территориальных проблем / Д. Файзуллаев // Азия и Африка сегодня. — 2005. — № 7.

10. *Файзуллаев Д.* Узбекистан: принцип постепенности / Д. Файзуллаев // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 3.

11. *Халмухамедов А.* “Не просто демократическое общество”: Внутриполитическое положение в Узбекистане / А. Халмухамедов // Свободная мысль. — 1999. — № 1.

12. *Халмухамедов А.М.* Исламский фактор в Узбекистане / А.М. Халмухамедов // Свободная мысль. — 1998. — № 4.

13. *Шерматова С.* “Новый Тамерлан”. Два лика президента Каримова / С. Шерматова // Pro et Contra. — 1997. — Т. 2. — № 1.

14. *Щенников В.* Президент Ислам Каримов / В. Щенников // Азия и Африка сегодня. — 1995. — № 9.

15. *Эргашев И.* Экономическое развитие Узбекистана в посткризисный период / И. Эргашев // Междунар. жизнь. — 2012. — № 4.

Таджикистан

1. *Бляхер Л.Е.* Республика Таджикистан — проблемный узел Центральной Азии / Л.Е. Бляхер, Ф.Н. Салимов // Полития. — 2008. — № 2.

2. *Бобохонов Р.С.* Гражданская война в Таджикистане (1992—1997 годы). Причины, ход, последствия и уроки / Р.С. Бобохонов // Обществ. науки и современность. — 2011. — № 4.

3. *Бушков В.И.* Таджикистан: традиционное общество в постиндустриальном мире / В.И. Бушков // Этнографическое обозрение. — 1995. — № 4.

4. *Гусаков В.* Таджикистан: від громадянської війни до громадянського миру / В. Гусаков // Людина і політика. — 1999. — № 6.

5. *Дикаев Т.* Все дело в бороде. Что завтра запретят в Таджикистане? Никогда не угадаешь / Т. Дикаев [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1288296720>

6. *Гушер А.* Таджикистан — война и мир / А. Гушер // Азия и Африка сегодня. — 1998. — № 3.

7. *Кобищанов Ю.* Этнические аспекты гражданской войны в Таджикистане / Ю. Кобищанов // Азия и Африка сегодня. — 1994. — № 3.

8. *Мулладжанов П.* Элиты у власти: таджикостанский опыт / П. Мулладжанов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=20071219090317804>

9. *Николаева Л.* Миграция в Таджикистане: плюсы и минусы / Л. Николаева // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 6.

10. Ниязи А. Ислам и общество: роль мусульманских традиций в современной жизни таджикского общества / А. Ниязи // Азия и Африка сегодня. — 1996. — № 7.

11. Ниязи А. Таджикистан: конфликт регионов / А. Ниязи // Восток. — 1997. — № 2.

12. Олимова С. Миграционные процессы в современном Таджикистане / С. Олимова [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.analitica.org/article.php?story=20070320013945800>

13. Саибназаров Х. Таджикистан: гражданская война или гражданский мир? / Х. Саибназаров // МЭ и МО. — 2000. — № 9.

14. Саидов З. Внешнеполитические векторы Таджикистана в контексте глобального переломного момента / З. Саидов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ant.tj/politics/131-vesomoe-slovo-o-vneshney-politike-tadzhikistana.html>

15. Строков А. К оценке политической ситуации в Таджикистане / А. Строков, В. Парамонов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.easttime.ru/analytics/tadzhikistan/k-otsenke-politicheskoi-situatsii-v-tadzhikistane>

16. Султанов Ш. Республика Таджикистан: многовекторная политика / Ш. Султанов // Азия и Африка сегодня. — 2006. — № 9.

17. Ташмухаммадов М. Гражданская война в Таджикистане и постконфликтное восстановление / М. Ташмухаммадов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/pdf_seminar/040607_tasmuhammadov.pdf.

18. Файзуллаев Д. Таджикистан. В геополитических лабиринтах / Д. Файзуллаев // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 8.

19. Шарипов А.М. Наркотизация в современном Таджикистане / А.М. Шарипов // Социс. — 2009. — № 4.

Киргизстан

1. Арбенин С. Киргизстан. Над пропастью парламентаризма во лжи / С. Арбенин [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1288344900>

2. Большаков А.Г. Многовекторность внешней политики Киргизии в контексте изменения конфликтности на постсоветском пространстве / А.Г. Большаков [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/698/30/>

3. Брусина О.И. Киргизстан: социальные последствия аграрного перенаселения / О.И. Брусина // Этнографическое обозрение. — 1995. — № 4.

4. Дундич А. Киргизия между “великими” / А. Дундич [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/twenty-three/014.htm>

5. Иванов А.В. Киргизия на пути от автократии к парламентской республике / А.В. Иванов, А.В. Лукин, А.И. Никитин // Вестник МГИМО университета. — 2011. — № 2.

6. Каримов Д. Революционный трафик Кыргызстана. Белые маки Тянь-Шаня — инвестиции в нестабильность / Д. Каримов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1300866300>

7. Карин Е. Бархатный сезон в Центральной Азии: кыргызстанская модель смены власти / Е. Карин // Вестник Евразии. — 2005. — № 2.

8. Каспрук В. Яку демократию избирает Киргизия / В. Каспрук // Дзеркало тижня. — 2007. — № 40.

9. Ларин А.Ю. Вторая киргизская: как власть создает революционную ситуацию / А.Ю. Ларин // Полис. — 2010. — № 6.

10. Лукин А.В. Киргизия и постсоветское пространство: правило или исключение? / А.В. Лукин [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Obvetshanie-avtoritarizma-14875>

11. Мамытова Э. Проблемы становления политической оппозиции в Кыргызстане / Э. Мамытова // Центральная Азия и Кавказ. — 2000. — № 10 [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sac-s.org/journal/sac-10-2000/05.mamit.shtml>.

12. Ниязи А. Киргизия и Туркмения — попытка сравнительного анализа моделей развития / А. Ниязи // Азия и Африка сегодня. — 2006. — № 7.

13. Олексієнко О. Євразійський союзник: президентські вибори у Киргизстані засвідчили, що країна рухається в обійми Кремля / О. Олексієнко [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/World/35055>

14. Сааданбеков Ж. Превратности идеологий в многопартийном политическом пространстве (на примере Киргизстана) / Ж. Сааданбеков // Людина і політика. — 2000. — № 3.

15. Файзуллаев Д. Узбекистан — Киргизия. Политико-экономические последствия территориальных проблем / Д. Файзуллаев // Азия и Африка сегодня. — 2005. — № 7.

16. Ханин В.Э. Этнополитический плюрализм и политические конфликты в Республике Кыргызстан / В.Э. Ханин // Восток. — 2002. — № 1.

17. Эсенбекова А. Алгебра кыргызской дисгармонии / А. Эсенбекова [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://easttime.ru/analtic/1/4/323.html>

Туркменистан

1. *Александров А.* Туркмения без Туркменбаши. Первые шаги / А. Александров // Эхо планеты. — 2007. — № 6.
2. *Глазовская Л.* Национальная идея в туркменском преломлении / Л. Глазовская // Азия и Африка сегодня. — 1996. — № 10.
3. *Гончар М.* Без Туркменбаши / М. Гончар // Зеркало недели. — 2006. — № 49.
4. *Грозин А.* Элиты Туркменистана и центральноазиатские кланы: общее, особенное и трудности модернизации / А. Грозин [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://perspektivy.info/oikumena/politika/elity_turkmenistana_i_centralnoaziatskije_klany_obshheje_osobennoje_i_trudnosti_modernizacii_2010-12-21.htm
5. *Гусаков В.* Випробування “туркменської моделі” / В. Гусаков // Політика і час. — 1997. — № 11.
6. *Кадыров Ш.* Туркменистан: политические, этнокультурные и демографические факторы смены элит / Ш. Кадыров // Азия и Африка сегодня. — 2003. — № 11.
7. *Кадыров Ш.* Туркмения. Дворцовый переворот? / Ш. Кадыров // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 4.
8. *Казанцев А.А.* Туркменбаши: проблемы демократизации и соблюдения прав человека / А.А. Казанцев [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.ia-centr.ru/archive/public_detailsaf9f-2.html?id=355
9. *Лапухина К.* Туркмения: нации, племена, кланы / К. Лапухина // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 3.
10. *Ниязи А.* Киргизия и Туркмения — попытка сравнительного анализа моделей развития / А. Ниязи // Азия и Африка сегодня. — 2006. — № 7.
11. *Проклов И.* Политическая система современного Туркменистана / И. Проклов // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 10.
12. *Улунян А.* Туркменистан после Ниязова: Власть бюрократии вместо несостоявшегося диктатора “силовиков”? [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.postsoviet.ru/print.php?pid=735>
13. *Туркменбаши С.* Рухнама / С. Туркменбаши. — Ашгабад, 2002 (2005).
14. *Файзуллаев Д.* Туркменистан. Нефть и газ как основа инвестиционной политики / Д. Файзуллаев // Азия и Африка сегодня. — 2003. — № 8.
15. *Шустов А.* Туркмения: бои регионального значения / А. Шустов [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://i-r-p.ru/page/stream-event/index-21754.html>

ННД: проблемы, достижения, перспективы

1. *Андреещев Р.* ШОС сегодня и завтра. Надежды и заботы стран — членов организации / Р. Андреещев // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 1.
2. *Богданович В.Ю.* Конфликты и войны после распада СССР / В.Ю. Богданович, А.Я. Маначинский, С.Г. Бутенко. — Житомир, 2006.
3. *Большаков А.Г.* “Замороженные конфликты” постсоветского пространства: тупики международного миротворчества / А.Г. Большаков // Политика. — 2008. — № 1.
4. *Гаман-Голутвина О.* Авторитаризм развития или авторитаризм без развития: судьбы модернизации на постсоветском пространстве / О. Гаман-Голутвина [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: http://www.perspektivy.info/rus/ekob/avtoritarizm_razvitija_ili_avtoritarizm_bez_razvitija_sudby_modernizacii_na_postsovetskom_prostranstve_2010-11-19.htm
5. *Гельман В.Я.* Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В.Я. Гельман // Полис. — 2007. — № 2.
6. *Гилев А.В.* Политические трансформации на постсоветском пространстве: имеют ли значение “цветные революции”? / А.В. Гилев // Политика. — 2010. — № 2.
7. *Головаха Е.И.* Постсоветская аномия: особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и на Украине / Е.И. Головаха, Н.В. Панина // Обществ. науки и современность. — 2008. — № 6.
8. *Григоренко Е.* Современные траектории развития партийных систем на постсоветском пространстве / Е. Григоренко // МЭ и МО. — 2011. — № 6.
9. *Джапаридзе Т.* Организация за демократию и экономическое развитие — ГУАМ: “дорожная карта” продвижения к цели / Т. Джапаридзе // Центральная Азия и Кавказ. — 2008. — № 3 — 4.
10. *Зазнаев О.И.* Дефекты форм правления стран СНГ / О.И. Зазнаев [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/498/30/>
11. *Коктыш К.Е.* Вечно живой призрак. Почему бывшие республики так и не решили проблем, вызвавших распад СССР / К.Е. Коктыш [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Vечно-zhivoi-prizrak-15462>
12. *Лазарев Е.А.* Политическая коррупция: объясняя природу постсоветских трансформаций / Е.А. Лазарев // Полис. — 2010. — № 2.

13. *Микульский К.* Постсоциалистическое общество: варианты развития / К. Микульский // МЭ и МО. — 2005. — № 12.

14. *Морозов Ю.* Межнациональные конфликты — питательная среда криминала / Ю. Морозов // Азия и Африка сегодня. — 2003. — № 3.

15. Непризнанные государства: возможности и вызовы XXI ст. // МЭ и МО. — 2006. — № 12.

16. *Лаумулин М.* Возвращение в место, которого нет. Можно ли восстановить Советский Союз или создать на его месте жизнеспособную структуру / М. Лаумулин [Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Vozvrashchenie-v-mesto-kotogo-net-15463>

17. СНГ: тенденции интеграции и дезинтеграции. — М., 2006.

18. *Санглибаев А.А.* Этноклановость на постсоветском пространстве / А.А. Санглибаев // Полис. — 2007. — № 6.

19. Содружество Независимых Государств двадцать лет спустя: реалии и перспективы // Новая и новейшая история. — 2012. — № 1.

20. *Федулова Н.* “Замороженные” конфликты в СНГ и позиция России / Н. Федулова // МЭ и МО. — 2008. — № 1.

21. *Тастенов А.* Феномен “цветных революций”: от классической теории к непредсказуемой практике / А. Тастенов // Центральная Азия и Кавказ. — 2007. — № 1.

22. *Шкаратан О.И.* Становление постсоветского неоэтакратизма / О.И. Шкаратан // Обществ. науки и современность. — 2009. — № 1.

23. *Штомпка П.* Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П. Штомпка // Социс. — 2001. — № 2.

24. *Шумский Н.* Региональные экономические объединения государств Содружества / Н. Шумский // МЭ и МО. — 2012. — № 3.

Навчальне видання

Серія “Університетський підручник”

ОРЛОВА Тетяна Володимирівна

ІСТОРІЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

Підручник

Підп. до друку 17.09.2013. Формат 60×90 1/16.

Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.

Ум. друк. арк. 31,5. Обл.-вид. арк. 33. Наклад 300 пр. Зам. №

Видавництво “Знання”

01030, м. Київ, вул. Стрілецька, 28.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3596 від 05.10.2009.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@znannia.com.ua

<http://www.znannia.com.ua>

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. Стрілецька, 28 (вхід з двору), маг. “Абзац”, тел. (044)581-15-68, 238-82-66;
- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. “Наукова думка”, тел. (044)278-06-96;
- м. Київ, вул. Лисенка, 3-А, маг. “Книгарня “С”, тел. (044)235-88-54;
- м. Київ, вул. Спаська, 5, маг. “Книгарня “С”, тел. (044)351-13-38;
- м. Київ, проспект Повітрофлотський, 33/2, маг. “Книгарня “С”, тел. (044)275-67-42;
- м. Володимир-Волинський, вул. Ковельська, 6, маг. “Книгарня “С”, тел. (03342)2-19-57;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. “Кобзар”, тел. (0432)61-77-44;
- м. Вінниця, вул. Соборна, 89, маг. “Книгарня “С”, тел. (0432)52-93-41;
- м. Донецьк, вул. Артема, 84, маг. “Ідея”, тел. (062)238-09-32;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. “Знання”, тел. (0412)47-27-52;
- м. Житомир, вул. Скорульського, 8, маг. “Мегакнига”, тел. (0412)37-90-62;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. “Спеціальна книга”, тел. (0612)13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 31, маг. “Книгарня “С”, тел. (0342)72-29-04;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. “Сучасна українська книга”, тел. (03422)3-04-60;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. “Знання”, тел. (0332)77-00-46;
- м. Львів, пл. Галицька, 12, маг. “Глобус”, тел. (032)235-51-77;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. “Українська книгарня”, тел. (032)235-74-91;
- м. Львів, просп. Свободи, 7, маг. “Книгарня “С”, тел. (032)235-73-68;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. “Ноти”, тел. (032)261-19-64;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. “Слово”, тел. (0362)26-94-17;
- м. Суми, вул. Козацький Вал, 1, маг. “Книголюб”, тел. (0542)22-53-00;
- м. Тернопіль, вул. Й. Сліпого, 1, маг. “Дім книги”, тел. (0352)43-03-71;
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 14, маг. “Книжкова хата”, тел. (0352)52-24-33;
- м. Тернопіль, вул. Валова, 7-9, маг. “Книгарня “С”, тел. (0352)25-44-59;
- м. Ужгород, просп. Свободи, 3, маг. “Книги”, тел. (0312)61-36-95;
- м. Харків, вул. Сумська, 3, маг. “Книгарня “С”, тел. (057)731-59-49;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. “Books”, тел. (057)714-04-70, 714-04-71;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. “Книжковий світ”, тел. (0382)79-25-59.

**Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.
E-mail: sales@znannia.com.ua**

ІСТОРІЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

- Російська багатонаціональна імперія
- Створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік
- Радянська національна політика
- Причини краху СРСР
- Російська Федерація
- Білорусь
- Молдова
- Країни Балтії
- Литва
- Латвія
- Естонія
- Республіки Закавказзя
- Вірменія
- Азербайджан
- Грузія
- Центральна Азія
- Казахстан
- Узбекистан
- Таджикистан
- Киргизстан
- Туркменистан
- Пострадянський простір: проблеми і перспективи

ОРЛОВА
Тетяна
Володимирівна

Доктор історичних наук, професор історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. За період викладацької роботи підготувала понад 20 нормативних і спеціальних курсів, які читала (окремі із них читає і зараз) студентам гуманітарних факультетів університету. Серед них "Всесвітня історія", "Історія цивілізацій", "Історія України", "Сучасна політична історія країн світу", "Країнознавство" та ін. Автор понад 190 опублікованих наукових, навчально-методичних і науково-популярних праць.